

BIBLIOTEKA
GŁÓWNA
W
SP
KRAKÓW

9 575

Gr. 100-1

JAN ŁOŚ

~~00476~~

GRAMATYKA POLSKA

GRAMATYKA POLSKA

40

JAN ŁOŚ

~~00476~~

GRAMATYKA POLSKA

CZĘŚĆ I

GŁOSOWNIA HISTORYCZNA

LWÓW — WARSZAWA — KRAKÓW — 1922

WYDAWNICTWO ZAKŁADU NARODOWEGO IMIENIA OSSOLIŃSKICH

9575

Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego

SPIS RZECZY.

	Str.
Słowo wstępne	XI
Skrócenia terminów	XIII
Skrócenia tytułów źródeł	XIV
Dostrzeżone omyłki druku	XVIII

Wokalizm str. 1—135.

I. Prastłowiańskie dźwięki zgłoskotwórcze . . 1—5

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16		1 1 1 1 2 2 2 2 2 2 3 3 4 4 5 5
	1. samogłoski, półsamogłoski, dwugłoski	
	2. <i>o</i>	
	3. <i>a</i>	
	4. <i>u</i>	
	5. <i>y</i>	
	6. <i>ɔ</i>	
	7. <i>e</i>	
	8. <i>ě</i>	
	9. <i>i</i>	
	10. <i>ę</i>	
	11. <i>z, ɔ</i>	
	12. dwugłoski: <i>zr, br, ɔl, ɔl</i>	
	13. dwugłoski: <i>er, or, el, ol</i>	
	14. przycisk (akcent)	
	15. intonacja	
	16. przegłos	

II. Kontynuacja głosek prastłowiańskich na gruncie polskim 6—118

17 18 19 20 21 22 23 24		6 6 6 7 7 7 8 8
	17. głoski polskie powstały z prastłowiańskich	
	18. kontynuacja prastłowiańskiego <i>o</i>	
	19. alternacja <i>o</i> <i>je</i>	
	20. krótkie i długie <i>o</i> , polskie <i>o, ó (u)</i>	
	21. <i>ort, ɔlt</i> > <i>rat, lat</i> lub <i>rot-, lot</i> ; <i>tort, tolt</i> > <i>trot, tlot</i>	
	22. kontynuacja prastłowiańskiego <i>a</i>	
	23. <i>ɛa, ɛa, ɛa, ja</i> ; <i>aj</i> > <i>ej</i>	
	24. <i>a</i> <i>e</i>	

	Szr.
25. krótkie i długie <i>a</i> ; polskie <i>a</i> , <i>ǫ</i> (<i>ā</i>)	8
26. kontynuacja prasłowiańskiego <i>u</i>	9
27. <i>u</i> <i>i</i> ; <i>ua</i> > <i>on</i>	9
28. <i>u</i> krótkie lub długie, kaszubskie <i>e</i>	9
29. kontynuacja prasłowiańskiego <i>y</i>	9
30. <i>ky</i> , <i>gy</i> > <i>ki</i> , <i>gi</i>	9
31. kontynuacja prasłowiańskiego <i>i</i>	10
32. <i>i</i> > <i>u</i>	10
33. <i>či</i> , <i>ži</i> , <i>ši</i> > <i>čy</i> , <i>žy</i> , <i>šy</i>	10
34. stosunek <i>y</i> , <i>i</i>	11
35. długie lub krótkie <i>y</i> , <i>i</i>	11
36. znikanie końcowego <i>i</i>	12
37. znikanie <i>-i</i> w bezokolicznikach	12
38. znikanie <i>-i</i> w 2 i 3 os. l. p. rozkaznika	13
39. <i>y</i> , <i>i</i> znika w środku wyrazów	17
40. <i>y</i> , <i>i</i> przed <i>r</i>	17
41. <i>il</i> , <i>yl</i> , <i>il</i> , <i>yl</i> > <i>el</i> , <i>et</i>	18
42. <i>i</i> , <i>y</i> > <i>e</i> przed <i>m</i> , <i>n</i>	18
43. <i>-im</i> > <i>em</i> w 1 os. l. mn.	19
44. <i>-im</i> , <i>-ym</i> <i>-em</i> w deklinacji zaimków i przymiotników	19
45. półsamogłoski <i>z</i> , <i>h</i>	21
46. kontynuacje słabych <i>z</i> , <i>h</i>	23
47. anomalia: <i>z</i> , <i>h</i> znikają. <i>z</i> , <i>h</i> > <i>e</i>	25
48. <i>e</i> na miejscu, gdzie półsamogłoski nie było	27
49. na miejscu <i>z</i> nie <i>e</i> lecz inna samogłoska	28
50. <i>k</i> <i>ku</i> zam. <i>*kie</i>	28
51. tak zwane mieszanie <i>z</i> , <i>h</i>	29
52. nieprawidłowości wskutek przyczyn szczególnych	29
53. <i>z</i> , <i>h</i> w proklitykach	29
54. <i>z</i> , <i>h</i> w połączeniach z <i>j</i>	31
55. wymiany: <i>e</i> > <i>o</i> . <i>e</i> > <i>a</i> ; zasada wymiany <i>e</i> > <i>a</i>	32
56. przyczyny uchyień od ogólnej zasady i szczegółowe warunki wymiany	35
57. dane historyczne: <i>e</i> zam. <i>a</i>	38
58. <i>a</i> zam. <i>e</i>	39
59. wahania w wyrazach zapożyczonych	40
60. żywotność wymiany <i>e</i> > <i>a</i>	41
61. wymiana <i>a</i> > <i>e</i> przez analogję	41
62. wymiana <i>e</i> > <i>o</i>	42
63. wyrównywanie form	42
64. Nieprawidłowa wokalizacja: 1) <i>o</i> przed spółgłoską miękką; 2) <i>o</i> przed spółgłoską nieprzedniojęzykową; 3) <i>o</i> z <i>e</i> na miejscu prasl. <i>h</i> ; 4) <i>o</i> zam. <i>a</i> i odwrotnie; 5) końcówka <i>-om</i> zam. <i>em</i> ; 6) <i>o</i> po spółgłosce miękkiej w 1 części wyrazów złożonych; 7) <i>ow</i> zam. <i>ew</i> w przyrostkach; 8) wymiana <i>-ecie</i> na <i>-icie</i> w imperatywach	43

	Str.
65. <i>dziela</i> <i>dla</i>	48
66. samogłoski nosowe	50
67. sposoby oznaczania samogłosek nosowych w XII wieku	50
68. litera <i>o</i>	51
69. litery <i>q, e</i>	53
70. brzmienie nosówek staropolskich	54
71. nowe nosówki polskie	59
72. oboczność nosówki i samogłoski ustnej	60
73. oboczność nosówki i <i>u</i>	61
74. przyczyna wymiany nosówek	61
75. kontynuacje prast. <i>tǫrt, tǫrt, tǫlt, tǫlt</i>	62
76. prast. <i>tǫrt</i>	62
77. prast. <i>tǫrt</i>	62
78. wymiana <i>ir</i> > <i>er</i> do końca XV wieku	63
79. przypuszczalne polskie <i>ir</i> obok <i>ir</i>	66
80. <i>ir</i> (z prast. <i>ir</i>), <i>yr</i> > <i>er</i>	66
81. <i>ir, yr</i> > <i>er</i> w XVI wieku	67
82. wahanie między <i>ir, ar</i> po <i>č</i>	67
83. wpływy analogji	67
84. inne nieprawidłowości i względna chronologia procesów	67
85. oboczności: <i>ar</i> <i>or</i> ; <i>er</i> ; <i>er</i> ; <i>ar</i> <i>re, ro</i>	69
86. kontynuacje prast. <i>tǫlt, tǫlt</i>	69
87. kontynuacje prast. <i>ort, tort</i> i podobnych	71
88. czy wymiana <i>tort</i> > <i>trof</i> była tylko metatezą?	72
89. odchylenia od normy	74
90. polskie <i>tort, tert, tolt, tell</i> i ich pochodzenie	77
91. samogłoski nagłosowe	77
92. ślady iloczasu: polskie samogłoski długie	79
93. wymiana samogłosek długich na ścieśnione	81
94. oznaczanie samogłosek ścieśnionych w piśmie	83
95. zniknięcie samogłosek ścieśnionych w języku literackim	84
96. akcent prasłowiański	85
97. prasłowiańskie intonacje	85
98. niepewność teorii	86
99. dwa rodzaje długości prasłowiańskich	86
100. najdawniejsze zmiany intonacyjno-wokaliczne	87
101. przesunięcia akcentu i metatonje	87
102. losy prast. intonacyj na gruncie nowych języków słowiańskich	89
103. odbicie dawnych intonacyj w iloczasiu staropolskim	90
104. kontynuacje prast. dwugłosek: <i>or, ol, er, el</i> pod względem intonacyjnym	91
105. typ: <i>ort-, olt-</i>	92
106. typy: <i>tort, tert, tolt, tell</i>	93
107. iloczas polski, przyczyny jego powstania	98
108. zmiany iloczasowe zależne od akcentu i tonacji w tematach bezokolicznika i rozkaznika	99

§ 109.	kontynuacje prast. długich w zgłoskach tematowych . . .	100
§ 110.	w końcowej zgłosce bezokoliczników i rozkazników . . .	102
§ 111.	iloczas w wygłosie	103
§ 112.	iloczas w prepozycjach	105
§ 113.	wzdłużenie krótkiej w zgłoskach otwartych, w prepozycjach i w wygłosie	106
§ 114.	długość w nowych zapożyczeniach	106
§ 115.	wzdłużenie zastępcze	106
§ 116.	wzdłużenie zastępcze w końcu wyrazów	107
§ 117.	w środkowej zgłosce wyrazów	112
§ 118.	ściąganie samogłosek	113
§ 119.	chronologia tego procesu i wpływ analogji	116
§ 120.	ogólne uwagi	117

III. Przegląd samogłosek polskich 118—135

§ 121.	$a < u$	118
§ 122.	a w iteratywach	118
§ 123.	wymiana a, o	119
§ 124.	suf. $-arz$	119
§ 125.	$-a$ w końcówce imiesłowu	119
§ 126.	$ra, ta-$ w nagłosie	119
§ 127.	$-ar-$ między spółgłoskami	120
§ 128.	$a < e$	120
§ 129.	$a < e$ i $ar < br$ w jednakowych warunkach	120
§ 130.	$ar \parallel ro$	121
§ 131.	sporadyczne a zami. innej samogłoski	121
§ 132.	$a \parallel$ nosówka	121
§ 133.	$\bar{a}$	121
§ 134.	a w wyrazach zapożyczonych	121
§ 135.	$o < u$	122
§ 136.	$to < et$	122
§ 137.	$ot < et, ot$	122
§ 138.	$o < e$	122
§ 139.	$on, om < un, um$ i odwrotnie	122
§ 140.	$o < o, o < z$	122
§ 141.	$o \parallel o$	123
§ 142.	$\bar{o}, \bar{z}$	123
§ 143.	o w wyrazach zapożyczonych	123
§ 144.	$u < u$	123
§ 145.	$u \parallel u$	123
§ 146.	$u \parallel u (\acute{o})$	124
§ 147.	wyjątkowe przypadki ukazania się u	125
§ 148.	u w wyrazach obcych	125
§ 149.	u niegdyś długie, u ze ścieszynskiego $o (\acute{u})$	126
§ 150.	$y, (\acute{i})$	126
§ 151.	$y \parallel u$	126

	Str.
§ 152. <i>i</i>	126
§ 153. <i>ir</i> , <i>ir</i> między spółgłoskami	126
§ 154. <i>il</i> między spółgłoskami	127
§ 155. <i>li</i> < <i>lu</i> ; <i>i</i> , <i>y</i> < <i>b</i> , <i>z</i>	127
§ 156. <i>y</i> w wyrazach obcych	127
§ 157. <i>i</i> w wyrazach obcych; obce <i>i</i> przed samogłoską	127
§ 158. <i>i</i> , <i>y</i> na miejscu ścieśnionego <i>e</i>	128
§ 159. krótkie i długie <i>i</i> , <i>y</i> ; znikanie <i>i</i> , <i>y</i>	128
§ 160. <i>e</i> < <i>e</i>	128
§ 161. <i>e</i> < <i>ě</i>	129
§ 162. <i>e</i> < <i>o</i>	129
§ 163. <i>e</i> < <i>o</i> ; <i>el</i> < <i>ol</i> , <i>ol</i>	129
§ 164. <i>er</i> < <i>yr</i> , <i>ir</i>	129
§ 165. <i>e</i> < <i>e</i> ; <i>e</i> < <i>ě</i> ; inne przypadki powstania <i>e</i>	129
§ 166. <i>e</i> krótkie lub długie, <i>e</i> ścieśnione	130
§ 167. <i>e</i> w wyrazach zapożyczonych	131
§ 168. samogłoski nosowe z prasl. nosowych	131
§ 169. - <i>ę</i> odpowiadające prasl. - <i>y</i>	132
§ 170. nowe nosówki	132
§ 171. akcent i tonacja w jęz. polskim	132

Konsonantyzm str. 136—207.

I Spółgłoski prasłowiańskie	136—137
§ 172. twarde, zmięczone, jotowane	136
§ 173. oboczności twardych i miękkich	136
II. Stosunek spółgł. polskich do prasl.	137—162
1. <i>j</i> , <i>v</i> , <i>h</i> , <i>f</i> , uwagi wstępne.	
§ 174. <i>j</i> ; prasl. <i>tj</i> , <i>dj</i> ; <i>ji</i>	137
§ 175. <i>v</i> czy <i>w</i> ?	138
§ 176. <i>h</i> i <i>χ</i>	138
§ 177. pochodzenie <i>f</i>	138
2. Klasyfikacja spółgłosek.	
§ 178. tablica klasyfikacyjna	138
3. Spółgłoski tylnojęzykowo-tylnopodniebienne.	
§ 179. <i>k</i> , <i>g</i>	139
§ 180. <i>h</i> <i>χ</i> ; <i>h</i> <i>g</i>	139
§ 181. <i>χ</i> <i>k</i> ; <i>χ</i> <i>g</i> ; <i>χ</i> <i>f</i> <i>o</i>	141
4. Spółgł. przedniojęzykowo zębowe <i>t</i> , <i>d</i> , <i>s</i> , <i>z</i> , <i>n</i> , <i>l</i> i dzia- słowe <i>r</i> .	
§ 182. <i>t</i> , <i>d</i> , <i>s</i> , <i>z</i> , <i>n</i> < prasl. <i>t</i> , <i>d</i> , <i>s</i> , <i>z</i> , <i>n</i> lub <i>t'</i> ₂ , <i>d'</i> ₂ , <i>s'</i> ₂ , <i>z'</i> ₂ , <i>n'</i> ₂	142
§ 183. <i>t</i> < <i>t</i> lub <i>t'</i> ₂ ; <i>t</i> > <i>u</i> czasem <i>ut</i> ; <i>tu</i> < <i>u</i> ; <i>t</i> > <i>u</i>	142
§ 184. <i>r</i> < <i>r</i> lub <i>r'</i> ₂ ; <i>r</i> lub <i>r'</i> < <i>or</i> ; <i>r</i> znika na początku	143

5. Spółgłoski wargowe.

Str.

§	185.	$p, b < p, b$ lub p^h, b^h	143
§	186.	$w > f$; $w \parallel \chi$; w ginie	144
§	187.	$m < m$ lub m^b ; $m \parallel n$	144

6. Spółgłoska *j*.

§	188.	$j < j$ ma charakter i lub j ; j znika	144
§	189.	j nowe na końcu wyrazów lub między samogłoskami	145
§	190.	$na- \parallel naj-$	146
§	191.	$j \parallel i$; $j \parallel \acute{n}$	146

7. Spółgłoski zwarto-szczelinowe i dziąsłowe szczelinowe.

§	192.	$c, \check{z}$; pochodzenie c z k' , tj, kl'	147
§	193.	$c < ts$ (ds); $c < cs$	147
§	194.	$sce \parallel \acute{s}ce$ lub $\acute{s}ce$	147
§	195.	$\check{z} < \check{z}, dj$; $\check{z} \parallel z$	148
§	196.	$\check{c} < \check{c}$ lub tj po s ; <i>świeczka, depeczę</i> i t. p.	148
§	197.	rozkazniki: <i>piecz, siecz</i> i t. p.	149
§	198.	$\check{z} < dj$ po z	149
§	199.	$\check{r}$	150
§	200.	$\check{r} > \check{z}, \check{s}$	150
§	201.	$\check{z} \parallel r$	152
§	202.	$\check{s} < s'$	152
§	203.	$\check{c}$	152
§	204.	$\check{c}, \check{z}, \check{s}$ w zapożyczeniach	153
§	205.	$\check{c}, \check{z}, \check{s}, \check{r}$ stwardniały	155

8. Spółgłoski miękkie.

§	206.	k', g', χ', h'	155
§	207.	$\acute{c}, \acute{z}, \acute{s}, \acute{z}, \acute{n}, l$	156
§	208.	kiedy powstało $\acute{c}, \acute{z}$?	157
§	209.	<i>wiedziony, wodzony</i> <i>wiedzeni, wodzeni</i> ; <i>iedziony</i> <i>iedzony</i>	158
§	210.	<i>mnisi, nasi</i> ; <i>kapelusik</i>	159
§	211.	p', b', w', m', f' ; <i>pl, bl, iel, ml</i> ; dyspalatalizacja	159
§	212.	geograficzne różnice w brzmieniu miękkich wargowych	160
§	213.	stwardnienie wargowych przed samogłoskami	161
§	214.	$\acute{m} \parallel \acute{n}$	161

III. Wymiana spółgłosek polskich w grupach
głoskowych

162—207

§	215.	uwagi ogólne	162
---	------	------------------------	-----

1. Asymilacja spółgłosek pod względem dźwięczności.

§	216.	w środku wyrazów	165
§	217.	w fonetyce międzywyrazowej	167
§	218.	na granicy członów wyrazu złożonego	168

2. Asymilacja i dysymilacja spółgłosek pod względem miękkości.

219.	s, z > ś, ź; sr, zr > śr, źr > jr	169
220.	chciał ściał	170
221.	tv, dv > čv, řv	170
222.	čv, čv > čv; čč > čč	171
223.	lv > čb; t'n > tn	171
224.	nchylenia: piętnaście; cieść teść; idźcie, więcej	172
225.	jęta jęca; mieście miejsce miejsce	173
226.	grodziec grojec; rajca	173
227.	ojciec ojca ojciec	174
228.	Zamojski, Lesław wiejski	174
229.	ś ś; ź ź	175
230.	sn śn; zn čn zn	175
231.	nt > nt; ĩm. ĩs i t. d.	176
232.	le > lz	176
233.	rt > rt	177
234.	řn, řn > ru, řn, řn, řn; břn, přn	177
235.	r ř po spółgłosce	179
236.	r ř w dawnym typie tbrt	179

3. Asymilacja spółgłosek pod względem miejsca artykulacji.

237.	bn > mn	179
238.	šč > šč; žs > ss > s; čs > cs > c	180

4. Uproszczenie grup spółgłoskowych.

239.	nwagi ogólne	180
240.	tt, dd, nn, ss, žž, vv, pp, kg, čč	181
241.	bn, pn, pt, ps, pv > f	183
242.	błyśkać tłyśkać; wszakoż szakoż	183
243.	xr > r; gd > d	183
244.	tn, dn	184
245.	dl > l	184
246.	lv > v; řč > c	184
247.	šč > č; řm > m	185
248.	j przed spółgłoską	185
249.	bv > b; gv > g	186
250.	xvo > xo; xv > f; f > xv	186
251.	w trzyczłonowych grupach znika spółgłoska środkowa	187
252.	znika spółgłoska początkowa	190
253.	řr, řr > řr (sr) - řr	191
254.	tšč > čč > čč	191
255.	grupy wieloczłonowe	192

	Str.
5. Dysymilacja.	
§ 256. <i>zž > žž; ss > šš</i>	192
§ 257. <i>kt > χt</i>	192
§ 258. <i>dn > gn, dl > gl; tr > kr; kē > tē</i>	193
§ 259. <i>cer > cre > tře</i>	193
§ 260. <i>cē > tē; tš > cš</i>	193
§ 261. różne inne wymiany	194
6. Wtrącenie spółgłoski.	
§ 262. <i>str, zdr, ršc, pšc, ckn, ndr, rgdn, zdn, stk, tšk, mgb, wpn, zgł</i>	194
7. Przystawienie (metateza).	
§ 263. <i>vs < šv</i> i inne	196
8. Ściągnięcie spółgłosek.	
§ 264. <i>rs, rz > ř</i> i inne	197
9. Wpływ na odległość.	
§ 265. <i>r—r, l—l > r—l, l—r</i> i inne	197
10. Skrócenia wyrazów (haploglogja)	
§ 266. w wyrazach prostych lub złożonych	199
§ 267. silne skrócenia	199
11. Nowe grupy spółgłoskowe.	
§ 268. przyczyny powstania grup nowych	199
§ 269. podwojenie spółgłoski	199
§ 270. dodanie spółgłoski	200
12. Oboczność form ze spółgłoskami bezdźwięcznymi i dźwięcznymi.	
§ 271. <i>džtān deszczn, wielki wielgi, pryskuē bryzgaē</i> i t. d.	202
13. Oboczność form ze spółgłoskami twardymi i miękkimi.	
§ 272. <i>chrypieć chrzypieć</i> i t. p. <i>zawierucha zawierzucha</i>	203
§ 273. pozorne zmiękczenie spółgłosek, jako właściwość tylko ortograficzna	206
Zakończenie	207
Wykaz wyrazów polskich	209

SŁOWO WSTĘPNE.

Język polski, zarówno jak i inne języki słowiańskie, wyszedł z języka prasłowiańskiego, który był językiem pierwotnych Słowian przed rozdzieleniem się ich mowy na szczególne języki. Mowy prasłowiańskiej nie możemy poznać bezpośrednio, gdyż nie zachowały się żadne jej zabytki piśmienne. Poznajemy ją pośrednio, stosując metodę porównawczą w językowym badaniu późniejszego świata słowiańskiego, mianowicie późniejsze językowe zjawiska różniczkowane sprowadzamy do pierwotniejszej jedności, odtwarzając w ten sposób domniemany obraz języka prasłowiańskiego. Pomaga nam w tem znakomicie znajomość języka starosłowiańskiego czyli staro-cerkiewnosłowiańskiego, którego zabytki piśmienne powstały w w. IX, kiedy ten język znacznie mniej się różnił od języka prasłowiańskiego, aniżeli którykolwiek z późniejszych języków słowiańskich, mających dłuższy okres samodzielnego życia przed ukazaniem się na jego gruncie pierwszych zaczątków piśmiennictwa. Porównywanie zjawisk historycznych języka polskiego czy to z faktycznie znanym staro(cerkiewno)słowiańskim, czy też z domniemanym prasłowiańskim wyjaśnia stosunki badane w stopniu znacznie wyższym, niż by to było możliwe bez takiego oparcia się o głęboką starożytność. W razie potrzeby uciekamy się też do porównywania faktów z dziedziny dzisiejszych języków słowiańskich, co szczególną przynosi korzyść zwłaszcza na gruncie zagadnień akcentuacyjnych i intonacyjnych.

Nasz wykład gramatyki polskiej obejmuje zakres tylko języka literackiego w jego rozwoju historycznym. Za głosownią pójdzie morfologia i składnia (słowotwórstwo wejdzie w części do morfologii, w części do składni).

Przykłady z języka staropolskiego wyjątkowo tylko podajemy w pisowni oryginalnej t. j. tak, jak je napisano w zabytku, z którego przykład przytaczamy. Używamy zwykle pisowni dzisiejszej, niekiedy alfabetu zreformowanego pod względem graficznym tak, ażeby każdy dźwięk wyrażał się jedną literą; spółgłoski miękkie wtedy oznaczamy przez kreskowanie (*pes, ne, cato...*) słabsze zmiękczenie oznaczamy apostrofem: *c', s', z', r'* i t. d. dla innych spółgłosek użyto znaków: *ř (rz), š (sz), ě (cz), ž (dz), ř (dř), ř (dř), ř (dř), ř (ř), ř (ch)*; dla dawnych samogłosek ścieśnionych: *ā (a), ē (e), ū (o)*, dla nosowych: *o (= o nosowe), e* a także w razie potrzeby: *i, u, y, a (= a nosowe)*.

Przy korekcie pomagał mi p. Henryk Oesterreicher, któremu za ten trud składam tu podziękowanie.

SKRÓCENIA TERMINÓW.

Języki (dialekty).

av. = awestyjski.	ogp. = ogólnopolski.
b. = bułgarski.	p. = polski.
br. = białoruski.	pr. = pruski.
ch. = chorwacki.	praae = praarjoeuropejski.
cz. = czeski.	prap. = prapolski.
czak. = czakawski.	r. = ruski, rosyjski.
goc. = gocki.	s. = serbski.
gr. = grecki.	skr. = sanskrycki.
gwp. = gwarowy polski.	ślw. = słowacki.
k. = kaszubski.	ślweń. = słoweński.
lt. = litewski.	ślwiń. = słowiński.
l. = łużycki (g. = górny, d. = dolny).	stgn. = starogórnoniemiecki.
lc. = łaciński.	stpers. = staroperski.
łt. = łotewski.	stsl. = starosłowiański.
mr. = małopolski.	śrgn. = średniogórnoniemiecki.

Formy gramatyczne: N. = nominativus, V. = vocativus, Ac. = accusativus, G. = genetivus, D. = dativus, I. = instrumentalis, L. = locativus, Abl. = ablativus: sg. = singularis, pl. = pluralis; l. = liczba, poj. = pojedyncza, mn. = mnoga.

Znak > wskazuje, że jedna forma wymieniła się na drugą up. $e > o$, to znaczy, że *e* wymieniło się na *o* czyli *e* jest starsze, *o* młodsze; znak < wskazuje, że pewna forma powstała na miejscu innej, np. $o < e$ t. j. *o* powstało z *e*, czyli na miejscu *e*, więc i tu *e* jest starsze, *o* młodsze.

Prasłowiańskie formy opatrujemy gwiazdką, jako wprowadzone teoretycznie, a nie znalezione w zabytkach.

SKRÓCENIA TYTUŁÓW ŹRÓDEŁ.

AGZ. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie.

AKPr. Archiwum Komisji prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie.

Akta zb. wil. Akta to jest sprawy zborn Wileńskiego od r. 1557. Brześć Litewski 1559.

Baud. Baudouin de Courtenay, О древнерусскомъ языкѣ до XIV столѣтія. Lipsk 1870 (na końcu książki Słownik wyrazów (nazw) polskich, które autor wybrał z dokumentów).

BB. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, wydawane przez Bezenbergera w Getyndze od r. 1877.

BBydg. Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy, z r. 1532, wydany przez dra Erzepkiego w Poznaniu 1900 r.

Błaż Żywot Błażeja fragment z pocz. XV w. wydany przez L. Malinowskiego w Pracach Filologicznych 5. 319—23.

Bpp. Biblioteka pisarzy polskich. Wydawnictwo Akademii Umiejętności w Krakowie.

BRadz. Biblia święta, tho iest Księgi Starego y Nowego Zakonu... drukowano w Brześciu Litewskim z rozkazania a nakładem O. P. Pana Mikołaja Radziwiła... r. 1563.

Bryg. objaw. Rewelacje św. Brygidy. fragment z XV w. wydany w MPKJ. 5. 423—36.

Bulla 1136. Bulla dla Gniezna Innocentego II z r. 1136 wydana w podobiznie fototypicznej w Monumenta Poloniae Palaeographica zesz I przez St. Krzyżanowskiego. oraz w druku z objaśnieniami przez J. Rozwadowskiego w MPKJ. 4. 433—87.

BZ Biblia królowej Zofii żony Jagiełły z kodeksu szarospatackiego nakładem ks. H. J. Lubomirskiego wydana przez A. Małeckiego we Lwowie 1871 r.

Celich 2. kalend. Celichowski. Dwa kalendarze polskie na rok 1528 i 1529 według egzemplarzy biblioteki Kórnickiej, w Poznaniu 1874 (odbitka z Warty).

Czrs. Księga ziemi Czerskiej. Warszawa 1879.

Dialog ze śmiercią. De morte prologus (kon. XV w.) wydał J. Rozwadowski w MPKJ. 1. 181—96.

Enc. Encyklopedia polska. Wydawnictwo Akademii Umiejętności. Tom II i III. Język polski i jego historia. Kraków.

Erz. Erzepki, Szczałki dawnej polszczyzny. Poznań 1890 (Roczn. T. Prz. Nauk).

Fl. Psalterii Florianensis partem polonicam ad fidem codicis recensuit Wl. Nehring. Poznań 1883.

Formuły 1514. Formuły sakramentalne przy obrządku chrztu i małżeństwa, wydrukował A. A. Kryński w Prfil. I, 66—8.

Glog. Ułamek starożytnego kazania o małżeństwie z w. XIV, wydał Gloger w Bibliotece Warszawskiej 1873, III.

Gn. Kazania Gnieźnieńskie, wydane przez Wl. Nehringa w R. 25, 1—114.

Gn. A. 1 rękopis gnieźnieński (Mammothrept) z r. 1549.

Hube Kr. Roty przysięg krakowskich z końca wieku XIV wydał i objaśnił Romuald Hube. Warszawa 1875.

Hube Zb. Zbiór rot przysięg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobrzyńskich z końca w. XIV i pierwszych lat w. XV, wydał Romuald Hube. Warszawa 1888.

JA. Archiv für slavische Philologie, wydawany przez V. Jagića w Berlinie od r. 1876.

Jag. Rękopis lub druk biblioteki Jagiellońskiej.

Jancz. Pamiętniki Janczara czyli Kronika turecka Konstantego z Ostrowicy. Bpp. nr. 63. W Krakowie. Akademia Umiejętności 1912.

JKoch. Jana Kochanowskiego Dzieła wszystkie. Wydanie pomnikowe. W Warszawie 1884.

JP. Język Polski.

Kałużn. Kałużniacki. Kleinere altpolnische Texte. Wiedeń 1882.

Karl. St. gw. Karłowicz Słownik gwar polskich. Kraków 1900—1911.

Katech. 1543. Catechismus, to jest nauka bardzo pożyteczna... 1543 r. wydał Fr. Połaski Bpp. nr. 56.

Kaz na wsz św. Kazanie na dzień wszech świętych z XV w. wydane przez L. Malinowskiego w R. 22, 4—19.

Kolb. Kolberg, Lud, jego zwyczaje...

Konst. Modlitewnik Konstancji z I poł. XVI w. SKJ. 3.

Kot ze lwem: Koth z lwem rozprawia o swobodzie a o niewoly (z poł. w. XVI), ogłosił Józef Korzeniowski w Roczniku Filareckim. Kraków 1886.

Kromer. Rozmowy dworzanina z mnichem (1551—1554) Bpp. nr. 70.

Kśw. Kazania świętokrzyskie z w. XIV wydane przez A. Brücknera w Prfil. III 708—14.

KWp. Kodeks Wielkopolski. Codex diplomaticus Majoris Poloniae wydany przez Zakrzewskiego i Piekosińskiego. Tomów 4 w Poznaniu 1877—1908.

Legenda o św. Aleksym. wydana przez Wiślockiego w R. 4, 314 i n. i w R. 19. 102—8.

Leksz. Lekszycki, Die ältesten grosspolnischen Grodbücher, dwa tomy w Poznaniu 1887—9.

- Leop.* Biblia to jest Xięgi Stharego y Nowego Zakonu (w tłumaczeniu Jana Leopolda) w Krakowie 1561.
- Mac. dod.* Maciejowski, Dodatki do Piśmiennictwa polskiego, Warszawa 1851—2.
- Mac. HPSŁ.* Maciejowski, Historia prawodawstw słowiańskich wyd. II, Warszawa 1858.
- Mac. Pam.* Maciejowski, Pamiętniki o dziejach piśmiennictwa i prawodawstwie Słowian, Petersburg i Lipsk 1839.
- Maciej z Rożana.* Prawa książąt mazowieckich przekładania Macieja z Rożana, wydanie homograficzne Poznań 1877.
- Malk.* Konstanty Malkowski, Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego, Warszawa 1872.
- Mammotrepty* z r. ok. 1470 wydane w MPKJ. 5, 1—172.
- MMAe.* Monumenta mediae aevi historica, wydawane przez Akademię Umiejętności w Krakowie od r. 1874.
- Modl. Wact.* Modlitwy Wacława z w. XV wyd. L. Malinowski w Krakowie 1887.
- MPH.* Monumenta Poloniae historica, Tomów 5. Lwów od r. 1864.
- MPKJ.* Materiały i prace Komisji językowej Akademii Umiejętności od r. 1904.
- MPP.* Monumenta Poloniae palaeographica ed. St. Krzyżanowski, Kraków 1908—10.
- Muezk. Rzyszcz.* Muezkowski i Rzyszczewski, Codex diplomaticus Poloniae T. I i II 1847.
- Nagr. Barb.* Nagrobek Barbary 1551 ogłoszony przez Korzeniowskiego w Roczniku Filareckim, Kraków 1886.
- Naw.* Książeczka do nabożeństwa Jadwigi księżniczki polskiej wyd. Motty w Poznaniu 1823, II wyd. 1875 (dziś bardziej znana pod nazwą Modlitewnik Nawojki).
- Ortyle.* Ortyle Magdeburskie z końca XV w. wydane w Mac. HPSŁ. 6, 20—145 i u Wiszniewskiego w Historji Literatury polskiej 5, 190—322.
- Ossol.* Rękopis lub druk biblioteki Ossolińskich we Lwowie.
- Park.* Jakóba syna Parkoszowego traktat o ortografji polskiej wyd. J. Łoś w MPKJ. 2, 379—425.
- Paterck.* Kazanie o Marji Pannie czystej magistra Jana z Szamotuł Paterkiem zwanego, wydał L. Malinowski w SKJ. 1, 161—294.
- Perlbach.* Pommerelisches Urkundenbuch, 2 tomy Gdańsk 1881—2.
- Pick.* Piekosiński, Studja, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego T. VI (zapiski sądowe XV w.), Kraków 1902.
- Pow. o pap. Urb.* Powieść o papieżu Urbanie 1514 r. wydał Kryński w Pril. 1, 69—76.
- Pril.* Prace Filologiczne warszawskie wydawane przez Kryńskiego od r. 1885 (Pierwszymi wydawcami byli: Baudouin de Courtenay, Karłowicz, Kryński i Malinowski).
- Psł.* Psalterz Puławski wydany homograficznie nakładem biblioteki kórnickiej r. 1880, wyd. II St. Słońskiego w Warszawie 1916.

R. Rozprawy Wydziału filologicznego Akademji Umiejętności w Krakowie od r. 1874.

Rej Wiz. M. Rej. Wizerunk własny żywota człowieka poczciwego, r. 1560 pszedruk Płazzyckiego 1881.

Rej Zwrc. M. Rej, Zwycięstwo, r. 1567, wydanie J. Czubka i J. Łosia nakładem Akademji Umiejętności w Krakowie r. 1905.

РФВ. Русскій Филологическій Вѣстникъ, czasopismo naukowe, wydawane w Warszawie.

Rost. Rostafiński, Symbola ad historiam naturalem medii aevi, w Krakowie 1900.

RS. Rocznik Slawistyczny wydawany przez J. Łosia, K. Nitscha i J. Rozwadowskiego w Krakowie od r. 1908.

Rzeczpospolita, wiersz z r. 1549 ogłoszony przez Korzeniowskiego w Roczniku Filareckim, Kraków 1886.

SKJ. Sprawozdania Komisji językowej Akademji Umiejętności w Krakowie, tomów 5 od r. 1880 do 1894.

Stppp. Starodawne prawa polskiego pomniki, I tom wydany w Warszawie r. 1856, dalsze 9 w Krakowie.

Szymon. Szymonowic (Simonides) Sielanki (r. 1614) w Bpp. nr. 68.

TPaw. Pawiński, Teki; t. III i IV zapiski sądowe łęczyckie, orłowskie i brzezińskie, w Warszawie 1897; t. VII z zapiskami brzesko-kujawskimi wydał J. K. Kochanowski w Warszawie 1903.

Wig. Wigilje za umarłe ludzie z r. 1520 wyd. Nehring w JA. 7, 293—8.

Wisl. Wisłocki, Katalog rękopisów biblioteki uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 1877—81.

Zaborowski. Orthographia, wydana po łacinie ok. r. 1513.

Zb. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, wydawnictwo Akademji Umiejętności w Krakowie od r. 1877.

Zimorowic. Sielanki (r. 1663) Bpp. nr. 71.

Wilhelm Ciepły

DOSTRZEŻONE OMYŁKI DRUKU.

Str.	2	w.	17	od g.	Wydrukowano	Powinno być
					<i>iezet'e</i>	<i>v'es'et'e</i>
»	5	»	20	» »	cyrkumsfektowaną	cyrkumsfektowaną,
»	22	»	3	» »	<i>b</i>	<i>h</i>
»	108	»	18	» »	Nnm.	Nnm.
»	110	»	13	» »	<i>skos ukos, zakos</i>	trzeba wykreślić
»	115	»	15	» »	<i>polu, morza, miło- sierdzia, pisania</i>	<i>polu, morzu, miło- sierzdziu, pisaniiu</i>
»	116	»	20	» »	<i>yabpleczane</i>	<i>yabpleczanee</i>
»	117	»	8	od d.	<i>świętość</i>	<i>ściętość</i>
»	120	»	9	od g.	<i>targz</i>	<i>targ</i>
»	122	»	19	» »	w § 127	w § 128
»	123	»	13	od d.	<i>schutheize</i>	<i>schultheize</i>
»	124	»	1	od g.	<i>dlugi</i>	<i>długi</i>
»	124	»	1	» »	<i>słońce</i>	<i>stłońce</i>
»	124	»	6	od d.	Bpp. 3	Bpp. 73
»	127	»	9	od g.	156	§ 156
»	127	»	11	» »	kamerdiener	kammerdiener
»	127	»	22	» »	zachowano	zachowywano

WOKALIZM.

I. Prasłowiańskie dźwięki zgłoskotwórcze.

§ 1. Były one trojakiego rodzaju: samogłoski, półsamogłoski (jery), a nadto jeszcze dwugłoski. Samogłoski były krótkie lub długie, twarde (niepodniebienne, niepalatalne) i miękkie (palatalne, podniebienne, średniopodniebienne albo raczej średniojęzykowo-średniopodniebienne): samogłoska twarda krótka *o*, samogłoski twarde długie *a*, *u*, *y*, *o*; samogłoska miękka krótka *e*, samogłoski miękkie długie *ě*, *i*, *e*.

§ 2. Samogłoska twarda krótka *o* mogła stać albo na początku wyrazu, albo w środku lub na końcu po spółgłosce twardej np. **os* (os), **oko*, **gost* (gość), **dobyti* (dobyć), **topiti* (topić) **sova* (sowa), **xoditi* (chodzić) i t. d. Nie następowała nigdy po *j* ani po spółgłosce miękkiej (wymieniała się wtedy na *e* np. **polje* < **poljo*, **lic'e* < **liko*).

§ 3. Samogłoska twarda długa *a* mogła rozpoczynać wyraz, choć częściej wtedy przybierała rodzaj przydechu *j*-, mogła też stać w środku lub w końcu wyrazu po spółgłosce twardej, także po *j* lub po spółgłosce przez *j* zmiękczonej (*j* wtedy zniknęło) albo wreszcie po *č*, *ž*, *š* (z dawniejszych *k*, *g*, *χ* zmiękczonej przez *e* pochodzące z dawniejszego jeszcze, praarjoeuropejskiego *ē* np. **agnē* a. **jagnē* (jagnię), **baba*, **pastyr* (pasterz), Ac. sg. **kamen* (kamień), **tako*, **dati* (dać), **duxa* (ducha), **svoja* (swoja), **duša* (dusza z **duxja*) **slyšati* (słyszeć z **slyxēti*), **kričati* (krzyczeć z **krikēti*) **čas* (czas z **keš*)...

§ 4. Samogłoska twarda długa *u* w nagłosie często się wymieniała na *ju*-, w środku i na końcu wyrazów mogła następować po spółgłoskach twardych, po *j* oraz po spółgłoskach przez *j*

zmiękczonech np. *u~~z~~e, *ju~~z~~e (już), G. sg. *du~~z~~a, *su~~z~~a, *xu~~z~~a (chudy), *bl~~z~~ud~~z~~o (strzegę), D. sg. *kra~~z~~u, *č~~z~~udo (cud z *k~~z~~judo) i t. d.

§ 5. Samogłoska długa twarda *y* nigdy nie rozpoczynała wyrazu, gdyż zawsze pierwotne *y* > *vy*- np. *vydra lit. udra; w środku i na końcu wyrazów tylko po spółgłosce twardej np. *dym~~z~~, *syn~~z~~, *ryba, *ryby, *xytrost~~z~~, *kyp~~z~~eti, *gyb~~z~~oti (kipieć, ginać, w prasł. *k* i *g* przed *y* wymawiano twardo; nigdy tam *y* nie następowało po *c*, *z*, *č*, *š*, *ž*).

§ 6. Samogłoska długa twarda nosowa *o* rzadko rozpoczynała wyraz (częściej nagłosowe *o*- wymieniało się na *vo*-) np. *otroba, *votroba; w środku i na końcu wyrazów mogła następować po spółgłosce twardej, po *j*, a także po spółgłosce przez *j* zmiękczonej, np. *jodu (skąd), *moku (makę a. mękę), *krič~~z~~o (krzyczę z *krik~~z~~o), pišo (piszę z *pis~~z~~o), *svoj~~z~~o (dawniejsze p. swoje).

§ 7. Samogłoska krótka miękka *e* w nagłosie przybierała *j*- np. *jelen~~z~~ (jelen) lit. *ėlnis*; w środku i na końcu wyrazów następowała zawsze po spółgłosce miękkiej lub *j* np. *moj~~z~~ego, *č~~z~~emu, *vez~~z~~o, ~~wiez~~z~~o~~ (wiozę, wieziecie) *nebesa* (niebiosa). Ponieważ stale przed *e* spółgłoska się miękczy przeto tego zmiękczenia zwykle nie oznaczamy w piśmie np. *čemu, *vez~~z~~o, *vezete, *nebesa *možete, *pišete i t. d.¹⁾.

§ 8. Samogłoska długa miękka *ě*, wymawiana podobnie jak *e*, nigdy nie rozpoczynała wyrazu, nigdy też w środku ani na końcu wyrazów nie następowała w prasł. po spółgłoskach: *č*, *š*, *ž* ani po *j* i tylko w pewnym okresie językowym i to wyłącznie w niektórych dialektach (północnych) języka prasłowiańskiego po *č*, *š*, *ž*, *j* ukazywała się w końcówce kilku przypadków rzeczownikowych, mianowicie w deklinacji męskiej typu *kra~~z~~j~~z~~, *mož~~z~~ w Ac. pl. *kra~~z~~j~~z~~ě, *mož~~z~~ě oraz w deklinacji żeńskiej typu *stru~~z~~j~~z~~a, *duš~~z~~a w G. sg. oraz N. Ac. pl. *stru~~z~~j~~z~~ě, *duš~~z~~ě.

§ 9. Samogłoska długa miękka *i* zapewne w nagłosie przybierała *j*, które jednak zwykle w piśmie się nie oznacza, w środku i na końcu wyrazów następowała zawsze po spółgłosce miękkiej: *igla (igła), *sila (siła), *mimo, *niz~~z~~ko (nisko), *ši~~z~~roko (szeroko), žiti (żyć), *krič~~z~~ite (krzyczycie), *kryti (kryć) i t. d. nigdy po *k*, *g*, *z*.

§ 10. Samogłoska długa miękka nosowa *ę* w nagłosie przybierała *j* np. *j~~z~~eti por. strsl. j~~z~~eti, v~~z~~z-~~z~~eti (jąć, wziąć), w środku

¹⁾ Także i dalej nie oznaczamy miękkości spółgłoski przed samogłoską lub półsamogłoską z natury miękką.

i na końcu wyrazów zawsze następowała po spółgłosce miękkiej lub po *j* np. **vęzati* (wiązać), **petb* (pieć), **žędati* (żądać), **početi* (począć), **sę* (się), **běję* (bijąc) i t. d.

§ 11. Półsamogłoski (jery) były samogłoskami zredukowanymi o dość nieokreślonym dźwięku: jer twardy *ɹ* następował po spółgłoskach twardych, miękki *ɿ* — po miękkich. Każdy z jerów ukazywał się w środku wyrazów między spółgłoskami lub na końcu po spółgłosce: **kzto* (kto), **mɹxɹ* (mex), **sznɹ* (sen), **synɹ* (syn), **dɿnɿ* (dzień), **lɿnɿ* (len), **pɿsz* (pies), **gostɿ* (gość), **golɿbɿ* (gołąb), także po *j* np. **jɿmq* (por. *po-jmę*), **krajɿ* (kraj).

W przytoczonych dopiero co przykładach półsamogłoski wykazywały się niejednakowo: niektóre z nich były bardziej zredukowane od innych, to też dzielimy je na mocne i słabe. Mocnym jerem był ten, po którym bezpośrednio następowała znów zgłoska z jerem; słabym zaś był ten, po którym następowała zgłoska z pełnogłoską lub z jerem mocnym, albo wreszcie gdy jer kończył wyraz, nie będący proklityką. Mocne jery oznaczamy przez *ɹ*, *ɿ*, słabe zaś przez *ɹ̣*, *ɿ̣*. Tak więc powyżej przytoczone przykłady oznaczymy pod względem jerów ściślej w ten sposób: **jɿmq*, **kzto*, **mɹxɹ̣*, **sznɹ̣*, **synɹ̣*, **dɿnɿ̣*.

§ 12. Liter *ɹ*, *ɿ* dziś używamy też przy oznaczaniu grup prasłowiańskich: *ɹr*, *ɿr*, *ɹl*, *ɿl*, gdy te ukazują się między spółgłoskami, tutaj jednak mają one inne znaczenie dźwiękowe. Tak więc trzeba odróżniać: *ɹɹ* od *ɹr*, *ɿɿ* od *ɿr*, *lɹ* od *ɹl*, *lɿ* od *ɿl*; o ile znak półsamogłoski stoi po spółgłosce płynnej, ma on znaczenie zwykłej półsamogłoski twardej lub miękkiej, np. prasl. **krɿvɿ* (=krew), **plɿtɿ* (=pleć), **lɿnɿ* (=len) i t. p. Natomiast typy *ɹr*, *ɿr*, *ɹl*, *ɿl* są prasłowiańskimi kontynuacjami dawniejszych zgłoskotwórczych płynnych twardych lub miękkich: *ɹr* < *r*, *ɿr* < *r'*, *ɹl* < *l*, *ɿl* < *l'* i może najlepiej byłoby je oznaczać przez: *ɹr*, *ɿr*, *ɹl*, *ɿl*. Te grupy prasl. są dwugłoskami, a więc tworzą zgłoskę długą. Ponieważ zachodzą one między spółgłoskami, przeto oznaczamy je symbolicznie przez: *ɹɹt*, *ɿɹt*, *ɹlt*, *ɿlt*, gdzie *t* oznacza jakąkolwiek spółgłoskę (tylko nie *j* gdyż to było właściwie w języku prasl. niezgłoskotwórczą samogłoską, oznaczaną także przez *i*). Przykłady na owe dwugłoski: prasl. **gɹɿbɿ* (garb), **čɿrvɿ* (czerw), **umɿrlɿ* (umarł), **pɹlkɿ* (pułk), **žɿltɿ* (żółty), **dɿlgɿ* (dług), **vɿlnɿ* (wełna), **vɿlkɿ* (wilk). Oczywiście w tych grupach nie ma zastosowania zasada mocnych i słabych półsamogłosek; zawsze tutaj litery *ɹ*, *ɿ*

oznaczają samogłoski (zapewne niezgłoskowotwórcze) o jednakowej sile wymawiania np. *vŭlka* (wilk), G. sg. *vŭlka* (wilka) i t. p. Dwugłoska *br*, *bl* ukazywała się też przed samogłoską np. *brati* (brać), *mŕo* (mrę), *stŕati* (s(t)łać) i t. d., co też możnaby oznaczać: *bŕati*, *stŕati* i t. d.

§ 13. W języku prasł. były jeszcze inne dwugłoski, mianowicie z elementem wokalnym *e* lub *o*, po którym następowała płynna *r* lub *l*; takie dwugłoski, oczywiście także długie, ukazywały się na początku wyrazu przed spółgłoską, albo też między spółgłoskami, dlatego też oznaczamy je symbolicznie przez znaki: *ert*, *ort*, *elt*, *olt*; *tert*, *tort*, *telt*, *tolt* np. prasł. **orbota* (robota), **ormę* (ramię), **oldija* (łodzia); **bergz* (brzeg), **gordz* (gród), **pelva* (plewa), **kolda* (kłoda).

§ 14. W języku prasłowiańskim tak samo jak w dzisiejszych językach żywych każdą zgłoskę wymawiano z pewnym silniejszym lub słabszym przyciskiem, czyli każda zgłoska miała silniejszy lub słabszy akcent; w każdym jednak wyrazie (wziętym pospół z ewentualnie związanymi z nim proklitykami i enklitykami) był jeden tylko akcent główny, najsilniejszy. Ponieważ rozłożenie wszystkich innych akcentów (słabszych i najsłabszych) zależało od pozycji akcentu głównego, przeto bierze się pod uwagę przedewszystkiem lub wyłącznie tylko akcent główny.

Akcent prasłowiański nie był ustalony, t. j. mógł padać na którąkolwiek zgłoskę wyrazu, liczoną od początku lub od końca, więc np. w jednych wyrazach na końcową, w innych na przedostatnią, w innych znowu na trzecią od końca i t. d. Nie był on też związany z jakąś częścią etymologiczną wyrazu np. rdzenną lub sufiksálną albo prefiksálną; podobne stosunki znajdujemy w niektórych dzisiejszych językach słowiańskich np. w rosyjskim (akcentowaną zgłoskę wyróżniamy, stawiając przed nią liniijkę pionową): *xo'dit'*, *vyxodit'*, *w'xodim*.

Tylko w pewnych wyrazach akcent padał we wszystkich formach deklinacyjnych lub konjugacyjnych na jedną i tę samą część morfologiczną np. prasł.: N. **jagoda*, G. **jagody*, D. **jagodě*, Ac. **jagodŏ* i t. d. Bardzo często w zakresie różnych form jednego wyrazu akcent się przenosił z miejsca na miejsce np. w typach wyrazów: **vol'da*, **rŏl'ka* we wszystkich przypadkach l. poj. akcent padał na końcówkę z wyjątkiem Ac. **vodŏ*, **rŏkŏ*, gdzie akcentowana była zgłoska rdzenna. Przyczyną tego w znacznej części wyrazów jest różnica intonacji zgłosek.

§ 15. Prócz akcentowania, polegającego na silniejszym lub słabszym wymawianiu zgłosek, były intonacje (tonacje), któremi odróżniały się wzajemnie zgłoski zwłaszcza długie, mianowicie intonacja akutowa i cyrkumfleksowa; pierwszą zazwyczaj określają jako wznoszącą się od tonu niższego do wyższego, drugą — jako falującą, przy której ton z wyższego staje się niższym i znowu ku końcowi się wznosi, dlatego też niektórzy nazywają tonację pierwszą jednowierzchołkową, a drugą dwuwierzchołkową. Oznaczamy te tonacje na sposób, w jaki oznaczają się akcenty greckie: ' i ~ (lub ^). Trzeba jednak zauważyć, że intonacją odróżniają się nie tylko mocno ale też słabo i najslabiej akcentowane zgłoski, zwykle nazywane nieakcentowemi lub bezprzyciskowemi. O różnej intonacji na zgłoskach nieakcentowanych mogą dać niejakię pojęcie wyrażenia polskie: *'chłopczé, czy to 'prawdá?* *'chłopczé, 'możebys mi to 'zrobił!*

Otóż jeśli nie zawsze, to przynajmniej w ogromnej liczbie przypadków zmiana akcentu zależy od intonacji zgłosek: jeśli przedostatnia zgłoska była niegdyś akcentowana a zawierała w sobie samogłoskę krótką lub też długą z intonacją cyrkumfleksową, to akcent pozostawał na niej wtedy tylko, kiedy ostatnia zgłoska była też cyrkumfektowaną, stąd Ac. sg. **'wōdō, *rōkō*; natomiast akcent przenosił się na zgłoskę następną, skoro ta była akutowa: **vō'dá, *rō'ká, *vō'dō, *rō'kō, *vō'dámz, rō'kámz* i t. d. Sformułował to de Saussure i dlatego sformułowanie to nazywa się prawem de Saussure'a.

§ 16. W języku prasł. zachodziły odziedziczone z języka praae. stałe między samogłoskami i dwugłoskami relacje, które nazywamy przegłosem lub apofonją. Najczęściej zachodzą one między następującemi głoskami: *e || a: *vez-q || *voz-z; ē || a: *lěz-q || laz-iti; i || o: *pi-ti || *na-poj-z; i || ē: *svit-ati || *svēt-z; z || y: *zēv-ati || *nazyv-ati; z || u: *džx-ŋti || *duž-z*, a przeto też *u || y: *dužz || džx-ati; y || av: by-ti || *bav-iti; y || va: *kys-ŋti || *kvas-z er || or || ɛr || ir: *mer-ti || *mor-z || *mɛr-q || *u-mir-ati; el || ol || ɛl || il: *steljo || *stol-z || *stɛl-ati || *za-stil-ati; e, en || o, on || ɛn || in: *vɛz-ati || *vɔz-lz; *na-čē-ti || *kon-ɛiti || *na-čɛn-o || *na-čɛn-ati; en || on || ɛn: *žen-q || gon-iti || *gɛn-ati; o || ɛm: *dō-ti || *dɛm-q*. Niewyjaśnionym pozostał stosunek alternantów *o || u: *gŋositi || *gŋusɛnz* por. p. *łək || łuk* i t. p. Od charakteru następnej zgłoski zależą alternacje: *ē, u* przed spółgłoskami, *oj, ov* przed samogłoskami: **pē-ti || *poj-o; *trēbu-jō || trēbov-ati*; podobnie *ɛ || en, o || on* np. **sē-mɛ || *sē-men-e, *vɛn-ja || *vɔ-xati*.

II. Kontynuacje głosek prasłowiańskich na gruncie polskim.

§ 17. Mając zamiar przedstawić historję wokalizmu polskiego od czasów najdawniejszych, musimy wychodzić z głosek prasłowiańskich, rozpatrując kolejno ich wymiany na obszarze językowym polskim. Wyobrażamy sobie stosunek genetyczny głosek polskich do prasłowiańskich w ten sposób, że pewna część narodu prasłowiańskiego, wyodrębniwszy się z całości, rozpoczęła życie indywidualne, a wtedy język jej, oderwany od pnia macierzystego, zaczął stopniowo ulegać zmianom szczególnym, po części w kierunku ogólnych tendencyj dawnych, po części pod wpływem zupełnie nowych czynników. Zmiany te rozpoczęły się na kilkaset lat przed piśmiennym, t. j. historycznym okresem życia języka polskiego i ciągną się aż do dni dzisiejszych. Naogół można powiedzieć, że szybkość dokonywania się tych zmian pozostaje w stosunku odwrotnie proporcjonalnym do wpływów piśmiennictwa, to znaczy: im bardziej piśmiennictwo rozpowszechnia się w narodzie, tem bardziej język staje się opornym na zmianę, czyli tem bardziej wszelkie procesy w nim zachodzące tracą na sile i rozpędzie. Najwięcej materiału do historii zmian językowych na obszarze polskim dostarczają nam wieki: XIV, XV, XVI, znacznie mniej już XVII, a jeszcze mniej XVIII i XIX, w których bardzo się ustala i rozpowszechnia język literacki, język utworów pisanych.

Samogłoska o.

§ 18. Prasł. *o* p. *o* np. prasł. **osъ* p. *oś*, prasł. **kostъ* p. *kość*, prasł. **oko* p. *oko* i t. d. w wszystkich pozycjach t. j. w nagłosie (na początku wyrazu), między spółgłoskami i w wygłosie (na końcu wyrazu). Nagłosowe *o* zazwyczaj przybiera przydech dwuwargowy np. **oko*, **ogień* ale to zaznaczamy w piśmie tylko przy używaniu ściśle fonetycznego sposobu pisania. Jak nagłosowe *o-* wyrażało się w starszej polszczyźnie, o tem powiemy osobno, gdy będziemy mówić o samogłoskach nagłosowych w ogólności (§ 91).

§ 19. W języku prasł. nagłosowe *o-* alternowało niekiedy z nagłosowem *e-*, *je-* np. **ozero* || **jezero*, **osenъ* || **jesenъ*, **osika* || **jesika* i t. d. W polszczyźnie przeważają formy z *je-* np. *jeziro*,

jesień, jesiotr, jemiola, jelen, jeden, jednak i t. d. zrzadka trafiają się formy z *o-*: *osika, ożyna* obok *jeżyna*...

Wygłosowe *o* znika w formach, które wyszły z szeregów morfologicznych i używają się w funkcji przysłówków. Najdawniejszy przykład *tam* Fl. 13, 9 raz *jeden* obok *tamo* Fl. 22, 1 i t. d.; *kako* w stp. stale z *o* np. Fl. 10, 1, Gn. 2, a, BZ. Gen. 28, 17, także jeszcze w końcu XV w. 1471 MPKJ. 5, 65. Natomiast obok *tako* Fl. 89, 14, Gn. 177, a, również *tak* I poł. XV w. R. 25, 221, BZ. Deut. 30, 10; 1471 MPKJ. 5, 8, Naw. 83 i t. d. *jak* (obok do dziś używanego *jako*) I poł. XV w. R. 25, 221, BZ. Lev. 25, 27, Puł. Hab. 31 i t. d.

Niekiedy też znika *o* w środku wyrazów np. *znajmość* poł. XV w. AKPr. 3, 279 i 280, *Wielgłowskiego* (zam. *Wielo-*) 1446 Stppp. 2 nr. 3262, *łaskanie* 1444 R. 23, 303.

§ 20. Prasł. *o* było samogłoską krótką; w języku p. albo pozostało też samogłoską krótką, albo też w pewnym okresie staropolszczyzny uległo wzdłużeniu pod wpływem różnych czynników, o których mowa będzie w rozdziale, poświęconym iloczasowi polskiemu (§ 92 i n.). Dziś wszystkie samogłoski polskie uważane są za równe pod względem długości brzmienia, jednak kontynuacją dawnego krótkiego *o* jest otwarte *o*, gdy tymczasem kontynuacją dawnego długiego *ō* jest ścieśnione *ó*, które lepiej oznaczać przez *u* np. *wóz, wozu* (*vûz, vozu*); *nóżka, noga* < dawnego polskiego **vōz, voza*; **nōžka, noga*.

§ 21. W typach prasł. *ort-, olt-, tort, tolt* nastąpiło przestawienie głosek: płynnej i samogłoski *o* z wyjątkiem pewnych wypadków, w których prasł. *ort-, olt-* wymieniło się na *rat-, lat-* np. **ormę* p. *ramię* por. niem. *arm*, **olnъ* p. *łań*. łot. *alnis*... poza tem wszędzie się zachowało *o* np. prasł. **gorditi* p. *grodzie* r. *gorodit'*; prasł. **korva* p. *krowa* r. *korova*; prasł. **orbota* p. *robota*, prasł. **orzp.* roz- r. roz- i t. d. Bliższe szczegóły niżej (§ 87—90, 105, 106).

Samogłoska *a*.

§ 22. Prasł. *a* p. *a* przedewszystkiem po spółgłosce twardej np. *baba*, prasł. **maslo* p. *masło*; prasł. **rōka* p. *ręka*. Nagłosowe prasł. *a-* mogło przybierać *j-*, przynajmniej w stsl. mamy formy podwójne np. *agnę* || *jagnę*, *avorz* || *javorz*, *arz* || *jarz*. W polszczyźnie się upowszechniły formy z *j* np. *jagnię, jawor, ja*, bez prejotacji

zaś pozostał wykrzyknik: *ach!* i spójnik *a* oraz inne spójniki z nim złożone np. *albo*, *atoli*, *ażeby*, *aż* i t. d. (por. § 91), a także wyrazy późno zapożyczone.

§ 23. Prasł. *a* po spółgłosce miękkiej pozostało bez zmiany na gruncie polskim z tą tylko różnicą, że poprzedzająca spółgłoska *č*, *ž*, *š* uległa stwardnieniu: prasł. **čas* p. *czas* prasł. **žalb* p. *żał*, prasł. *kaša* p. *kasza*. O wymianie w tych formacjach dźwiękowych: *a* || *e* np. *czas*, *w-cześ-niej*, a także: *jadę* || *jedziesz*, *jadł* || *jeść*... ob. niżej (§ 61). Pod wpływem następnego *j* w dość rozpowszechnionej wymowie wymienia się *a* na *e* zwłaszcza w rozkaznikach: *dej*, *stuchej*... ale *wierzaj*, *bywaj*; w ogólnopolskiej wymowie *dzisiejszy* obok *dzisiaj*; stp. *kraczej* (= krok) 1437 Wisł. nr. 228 obok *kraczaj* Prfil. 5, 29.

§ 24. W stp. zabytkach zam. *a* po *r* występuje *e* zwłaszcza w wyrazach *reno*, *rena*, *renić* na Mazowszu w tłumaczeniu statutów XV w. AKPr. 3 *raena* R. 25, 274, *reno* R. 24, 366. Najwcześniejszy przykład tej wymiany znajduje się w dokumencie pomorskim: *grenica* 1205 Perlbach 12, *redlica* 1326 Wp. 2, 403. Także po *j*: *jerzmo* (w kronice z r. 1250, kopja z końca w. XIV) MPH. 2, 471; *z jerzmy* 1448 AGZ. 14, 258; *z jerzyną* 1470 AGZ. 15, 101, obok *jarzyna* 1482 Stppp. 9, nr. 933, *jełowica* 1453 AGZ. 14, 388; *jeko* R. 24, 356; *jermuż* 1485 Rost. nr. 7228 obok *jarmuż* 1460 nr. 3667; *jeżby* (= *ażby*) R. 25, 266 a także *eż* zam. *aż* np. w Cyzjojanusie płockim z pocz. XV w. MPKJ. 5, 437: *jedno to usłyszał, eż precz bieżał*, także: *eż do tego dnia* BZ. IV Reg. 18, 4; *jeszczerzyca* Rost. nr. 11261, MPKJ. 5, 61, *jeszczorka* 1449 R. 23, 280, *jeźwiec* 1472 Rost. nr. 1116 obok *jaźwiec* 1466 R. 22, 20. Ale też i odwrotnie, p. § 58.

Sporadycznie *a* zam. *e* nagłosowe w wyrazach obcych: *Alźbiocin* 1405 SKJ. 3, 196, *Awstaczy* (Eustachius) 1418 Czrs. 116, *Alena* || *Helena* 1386 Hube Zbiór, sieradz. nr. 24; i odwrotnie nowsze *e* zam. starszego *a*: *szpacić* Mączyński, Klonowicz i inni do XVIII w. kiedy ukazują się formy *szpocić* i *szpecić* Chmielowski, Ateny; *szpetnik* u P. Kochanows., *szpetny* u Knapjusza obok *szpatny* u Mączyńskiego (przykłady z Lindego).

§ 25. Polskie *a* w części, tylko pozostało na gruncie stp. samogłoską długą, w części zaś uległo skróceniu (§ 107, 108). Kontynuacją krótkiej jest *dzisiejsze* i dawniejsze *a*, gdy tymczasem długie *ā* w pewnym okresie zostało wymienione na ścieśnione *á* (*ǎ*), które zachowało się tylko w języku ludowym np. *pán* (*pǎn*) || *pana*

Samogłoska *u*.

§ 26. Prasl. *u* p. *u* po spółgłosce twardej, miękkiej lub stwardniałej a także na początku wyrazu np. prasl. **učiti* p. *uczyć*, prasl. **jutro* p. *jutro*, prasl. *suxъ* p. *suchy*, prasl. *ljubiti* p. *lubić*, prasl. V. sg. *mož'u* p. *mężu* i t. d.

§ 27. Niekiedy jednakże *u* wymienia się na *i*: obok *slutuje* BZ. Deut. 30, 3, *lutość* 1436 R. 23, 276, także w Mammotreptach: *lutość*, *lutościwy*, *lutować*, *lutowanie* 1471 MPKJ. 5, 161, *lutość* — *misericordia* Ezop, Bpp. nr. 55 str. 4 i 522, mamy w nowszym języku formy z *i*. Formy z *u* utrzymały się w nazwie miesiąca *luty* i w przestarzałym przymiotniku *luty* = 'surowy'. Może różnica znaczenia między *litość* = 'misericordia' a *lutość* = 'severitas' wpłynęła na rozpowszechnienie wyłączone form z *i*. Obok tego również imię dawne *Zbylut*, ale nazwa miejscowości *Zbylitów* lub *Zbylitowo* i nazwisko *Zbylitowski*. O wymianie odwrotnej *li* > *lu* § 33.

Przed spółgłoską nosową *u* w wymowie gwarowej lub prowincjonalnej wymienia się na *o* np. *font* < *funt*, *gront* < *grunt*; w języku literackim rzadko to zachodzi: *słońce* < *stunice* od w. XV, np. obie formy ukazują się w Puł. *sluncze* 88, 36, *sluncza* 49, 2, przeważają jednak formy z *o*: *sloyncze* 103, 20, *sloyncza* 57, 8, *sloynczem* 71, 5, *w sloynczu* 18, 5. Podobnie *tłomaczyć* ob. *tłumaczyć*, *pioron* pierwsza poł. XVI w. „Kot ze lwem“.

§ 28. Prasl. *u* było samogłoską długą, która w języku polskim albo pozostała długą, albo uległa skróceniu (skrócona z kolei na gruncie polskim znów mogła się wydłużyć). Z czasem, w w. XVI, długie i krótkie *u* utożsały się w języku ogólnopolskim, natomiast w kaszubszczyźnie krótkie *u* wymieniło się na *ě* np. *řuca* || *řččc* (*rzucę* || *rzucić*), ale nie po wargowych i tylnojęzykowych np. *māxa*, *kūpic* (Nitsch, Enc. 3, 306).

Samogłoska *y*.

§ 29. Kontynuacją prasl. *y* jest p. *y* np. prasl. **vysokъ* p. *wysoki*, prasl. **myslъ* p. *myśl*, prasl. **golvy* p. *głowy*. W p. *ninie* prasl. **nyne* pierwsza zgłoska zmiękczona przez asymilację do drugiej.

§ 30. Prasl. *y* na gruncie polskim w pozycji po *k*, *g*, uległo takiemu zwięzieniu, że zmiękcza poprzedzającą spółgłoskę tylnojęzykową i w następstwie tego brzmi obecnie jak *i*: prasl. **roky* p. *ręki*, prasl. **nogy* p. *nogi*, prasl. **kypeti* p. *kipieć*, prasl. **gybnoti* p. *ginąć*.

W kaszubszczyźnie przed takim nowem *i* nastąpiła wymiana miękkiego *k*, *g* na *ć*, *ź* np. *ćipec* (*kipiec*), *żinąc* (*ginąc*). W ps. Puł. litera *ŷ* (znak specjalny dla samogłoski *y*) nie pisze się po *k*, *g*; to znaczy, że w XV w. wymawiano tak samo jak dziś *ki*, *gi*. Niektórzy pisarze jednak (ze wschodnich rubieży polskich) piszą niekiedy *ky* (a także *chy*) obok i zamiast og. p. *ki* (*chi*) np. u Orzechowskiego Bpp. nr. 74: *optakyrwa* 108 obok *oczekiwają* 6; u Szymonowica *pokrzykiwając* 7, 67, *oczekiwania* 11, 104, *słychywały* 14, 69, *powyzdychywały* 18, 140 obok *mięszkiwam* 14, 38.

Samogłoska *i*.

§ 31. Prasl. *i* p. *i*: prasl. **sila* p. *siła*, prasl. **tixo* p. *cicho*, prasl. **mimo* p. *mimo*, prasl. **kosti* p. *kości*. W nagłosie najprawdopodobniej prasl. *i*- wymawiano z prejotacją, co również jest powszechne w polszczyźnie, choć tej prejotacji się nie oznacza w piśmie np. prasl. **imę* p. *imię* zam. prasl. **jimę* p. *jimię*. W starszych tekstach często oznaczano prejotację *ji-* przez *gi-* albo *gy-*: *gymyal* (*jimiał*) Fl. 104, 41; *gystry* Fl. 101, 28; *gygrayancz* Naw. 101; *gymyę* 1473 Stppp. 2, nr. 4098; *gyl* (*jił*) 1532 BBydg.; *gykra* (*jikra*) ib. i t. d. Zawsze *jich*, *jim*, *jimi* od zaimka *jen*, (natomiast stale bez prejotacji wszystkie zabytki piszą spójniki: *i*, *iż*, *izali*), podobnie w tekstach późniejszych np. *tych*, *ymiona* Testam. stary i nowy ok. r. 1529—30 (fragment bibl. Ossol.), a Trąbczyński (Grammaire raisonnée 1793) zalecał pisać *ji* po samogłosce i na początku wyrazu np. *szyji*, *jigła*.

§ 32. Sporadycznie *li* wymienia się na *lu*: obok formy *licmiernik* spotykamy też *lucmiernik* Gn. 41; R. 33, 164; Rej Postylla 7a i t. d. (por. Brückner R. 33, 164); zamiast stp. *linąc* J. Koch. ps. 77 w. 35 i 36, *linąc* Szym. Siel. 7 w. 170, mamy dziś *luąc* od XVIII w. Linde. *Polikarcice* (od *Polikart* 1222 Baud. Słownik z obcego *Polikarpa*) przemieniono na *Polukarcice*; *lukrycy* ((*liquiritia*) XVI w. Rost. nr. 6675; także *ju* lub *u* po miękkiej spółgłosce np. *junochodnik* 1476 AGZ. 15, 484; 1496 AGZ. 16, 267; 1532 BBydg. 47 i 72 (odwrotnie *Inowrocław* < *junowłodzisław*); por. też *ociupinka* obok *ocieпка*, *ocipka* (*oczipka* XVI w. Prfil. 5 429). Wymienia się też *szybienica* Orzechowski Bpp. 74, 73 || *szubienica*.

§ 33. Prasl. *i*, które występuje po niegdyś miękkich spółgłoskach *c*, *z*, *ć*, *ź*, *ś*, *ż*, *ř*, gdy te uległy stwardnieniu, upodobniło się do *y* tak, że dziś w tych połączeniach piszemy *y*, ponieważ to kojarzy się z twardością poprzedzającej spółgłoski. Kiedy ta zmiana

się dokonała, trudno wiedzieć, gdyż zabytki staropolskie nie odróżniały aż do XV w. w piśmie *i* od *y* i dopiero w psalterzu Puławskim znajdujemy pierwszą niewątpliwą próbę odróżniania w piśmie tych dwu samogłosek; tam więc *y* oznacza *i* lub *y* ale litera *y* służy tylko do oznaczenia *y* i właśnie między innemi pisze się po *ż*, *ś* i t. d. np. *wszystczy* (*wszystcy*) 5, 14; *we szdzy* (*we zdzy* = 'na ścieżce') 118, 35; *czyn* 56, 6; *szyrzey* 50, 3; *zywo* (*żywa*) Ez. 19. Jakób Parboszowie nie odróżniał *y* od *i*, a choć używał obu liter, to tylko dla odróżnienia iloczasu: u niego *i* oznaczało *i* lub *y* krótkie, a *y* służyło dla oznaczania *i* lub *y* długiego. Zaborowski natomiast zalecał używać litery *i* dla oznaczenia *i*, gdy twarde *y* chciał oznaczać przez tę samą literę z przecinkiem ukośnym *i* u góry.

Wspólne wymiany polskich *y*, *i*.

§ 34. Wzajemne wymiany: $y > i$, $i > y$, np. *czyn* < **činz*, *kij* < **kyj*, główną różnicę, jaka w naszej świadomości dziś charakteryzuje te dwie samogłoski, sprowadzają do tego, że *y* następuje po spółgłoskach twardych, a *i* po miękkich. Istnieje wśród uczonych niezgodność zapatrywań na to, czy ta różnica jest jedyną, czy poza nią żadnej innej nie ma, innemi słowy, czy *y*, *i* stanowią w istocie rzeczy jedną samogłoskę, i tylko fałszywie przenosimy na nie miękkość lub twardość poprzedzającej spółgłoski, czy też faktycznie są to samogłoski, różniące się brzmieniem i sposobem artykulacji. Według Baudouina de Courtenay (MPKJ. 1, 135) „psychofonetycznie, jako wyodrębnione wyobrażenie fonetyczne, mamy w języku polskim i na całym obszarze językowym polskim jedną tylko fonemę *i*, której różnolite wykonanie zależy od połączeń z innemi głoskami“. Innemi słowy moglibyśmy połączenia głosek, zwykle oznaczanych przez *pi*, *py*, *ci*, *cy* oznaczać przez *pi*, *pi*, *ci*, *ci* albo też przez *py*, *py*, *cy*, *cy*. Natomiast Rozwadowski (tamże 101) odróżnia *i* od *y* ze względu na charakter ich artykulacji i podobnie w Enc. 2, 242 Benni odróżnia *i* od *y* pod względem głębokości artykulacji w jamie ustnej, a poczęści także pod względem stopnia otwarcia jamy ustnej.

§ 35. Historia języka wskazuje, że mimo różnic, zachodzących w sposobie artykulowania *y*, *i*, obie te samogłoski oddawna ulegają jednakowym wymianom. Obie one w języku stp. były długimi lub krótkimi, ponieważ zaś są one kontynuacjami pierwotnych długich, przeto oczywiście uległy częściowo (na gruncie prasn. lub

polskim) skróceniu, przyczem w języku polskim skrócone *y*, *i* mogło znów się wzdłużyć. W ciągu wieku XVI długie *y*, *i* utożsamiały się z krótkimi, t. j. wtedy znikła różnica iloczynowa bez śladu w języku ogólnie polskim, ale nie w kaszubszczyźnie, tam bowiem *i*, które w przeciwieństwie do polszczyzny wyraża kontynuację zarówno dawnego *y*, jako też *i*, pozostało bez zmiany brzmienia w zgłoskach długich, natomiast wymieniło się na *ē* w zgłoskach krótkich np. *mīn* || *mīēna* (*mīyn*, *mīyna*), *cedē* (*kiedy*), *rēba* (*ryba*) || *rib*, *cēxi* (*cichy*), *zēdi* (*dziki*) z wyjątkiem pozycji po podniebiennych (miękkich) spółgłoskach np. *čpēc* (*kipieć*), *bić* (*bić*) *nīwa* (*niwa*), *kūpic* (*kupieć*) i t. d. (por. Nitsch, Enc. 3, 306).

§ 36. Powszechnie dziś w nauce przyjęto pogląd, że końcowe *i* i nowe polskie *y* znika tam, gdzie nie ma poparcia w formach etymologicznie pokrewnych, lub gdzie zniknięcie tej samogłoski nie wywoływało trudności w rozróżnianiu form gramatycznych. Zachowało się więc w deklinacji, gdzie trzeba rozróżniać: *gość* od *gości*, ale się nie utrzymało w końcówkach bezokoliczników, ani form 2 os. l. p. trybu rozkazującego, ani też w niektórych przysłówkach np. *dosyć* < **dosyci* = 'do sytości', a nawet i w formach przypadkowych, które wyszły z systemu deklinacyjnego np. w wyosobnionym mianowniku *mać* < *maci* prasl. **mati* albo w formie *ci*, zwłaszcza gdy ta nie ma wyraźnego znaczenia D. sg. od zaimka *ty* np. w kazaniach Gnieźnieńskich: *tedyć więc* 1 a 4, *iżec oni o jego narodzeniu sąc nam byli powiedali* 1 a 9.

§ 37. Bezokoliczniki na *-i* ukazują się tylko zrzadka w zabytkach; niektórzy nawet twierdzą, że formy na *-i*, trafiające się w prozie w. XV, mają to *-i* (lub *-y*) końcowe tylko w znaczeniu znaku miękczącego poprzednią spółgłoskę i że to *-i* już wtedy się nie wymawiało. Stwierdzić to możnaby tylko na podstawie szczegółowego zbadania pisowni każdego zabytku, w którym formy na *-i* występują.

Już w Kśw. wszystkie bezokoliczniki kończą się na spółgłoskę z wyjątkiem jedyne: *niemieszkaci* (obok: *niemieszkać*); w późniejszych zabytkach prozaicznych też stanowią one rzadkie wyjątki np. *spaści* 1450 AKPr. 3, 327, tutaj często z końcówką na *-iz*(?) *sprawyacyz* 329, *viycyz* (= wyjść) 330, *odiycyzbi* (odejść) *chczyal* 330; *sczyści* BZ. Gen. 13, 16; *żaci* Deut 23, 25; *byci* IV Reg. 1, 2, *skryci* Gen. 19, 20, *mieci* Gen. 15, 8 i 17, 17, *wrocici* Num. 14, 3, *roici* Deut 1, 44, *nagłędaci* 1471 MPKJ. 5, 81; *mieci* Mac. Dod.

92 i 94, *ici* (= *iść*) ok. 1530 Nowy i stary Test., *więzici* 1531 Mac. HPSł. VI, 187, *utracici* ib. 208, *poprzeci* ib. 209, niekiedy obok siebie dwie różne formy: *wspomocy*, *obrocić* BZ. II Par. 25, 8.

Częstsze są te formy w tekstach rymowanych, gdyż bezokoliczniki na *-i* łatwiej z sobą rymują, niż kończące się na spółgłoskę; stąd formy w pieśniach: *śpiewaci* — *słuchaci* Mac. Dod. 124, *byci* — *mieci* ib. *się zmiłowaci* — *daci* pocz. XV Mac. Pam. 2, 354 i t. d. Możnaść używania takich rymów bądź co bądź stwierdza, że formy te niezupełnie jeszcze w wieku XV wyszły z pamięci ludzkiej.

Powyżej wyliczone przykłady nie wskazują na to, jakoby w bezokolicznikach miało dłużej się zachować końcowe *i*, na które padał dawny akcent, jak to niektórzy utrzymują. Można by przypuścić, że formy na spółgłoskę powstały pod wpływem analogji do bezokoliczników, które tworzą słowa z rdzeniem, kończącym się na spółgłoskę tylnojęzykową, gdyż te zapewne wcześniej upodobniły się do supinów, por. stśł. inf. *pešti* || sup. *peštъ*, inf. *mošti* || sup. *moštъ*, więc może w prap. już jednakowo inf. i sup. *piec*, *rzec*, *siec*, *moc*, *biec*, *żec* i t. d., co znów stało się wzorem dla innych bezokoliczników. Bądź co bądź znamienne jest wyparcie supinu przez infinitivus, który po supinie odziedziczył jego funkcje. Z tym czynnikiem mógł działać inny fonetyczny, według którego bezokoliczniki z nieakcentowanym końcowym *i* utraciły tę ostatnią zgłoskę, a potem zrównały się z niemi wszystkie inne formy.

§ 38. Również w 2 os. l. poj. trybu rozkazującego końcowe *-i* znikło wcześniej. W Kśw. znajdujemy formy: *wstań*, *odbądź* oraz analogicznie do l. poj. także w l. mn., np. *bądźmy*, *widźcie*, *idźcie*, *pośpieszcie się* i tylko dwie formy z końcówką *-i*: *dowiedzi*, *pojdzi*.

Fl. ma więcej form jednych i drugich, co pozwoliło Rozwadowskiemu (Enc. 2, 300—2) oprzeć swe objaśnienie ówczesnego stanu rzeczy na zasadzie dawnego akcentowania polskiego, które było takie samo, jak akcentowanie prasłowiańskie. Wziął on pod uwagę czasowniki IV (według Leskiena) klasy i znalazł, że zachowały końcowe *-i* w 2 sg. imperatywu polskiego te, które niegdyś miały akcent na końcówce: *baczyć*, *chwalić*, *chodzić*, *gardzić*, *łudzić*, *kupić*, *wskrzесиć*, *kusić*, *płacić*, *puścić*, *prosić*, *sędzić*, *świecić*, *twierdzić*, *stępić*, *postrobić*, *uczyć*, *wrócić*, *wodzić*, *żyć*, *zaszczyścić*, *powyszyć* i t. p. Natomiast bez *-i* mają imperatywy: *bawić*, *błogosławić*, *głodzić*, *prawić*, *prowadzić*, *stawić*, *swarzyć*, *uzdrowić*, *wywolić*, *wyzwolić*, z pewnemi wahaniami.

Wynotowaliśmy następujące imperatywy na -i klasy IV w Fl.: 1) *ubaczy* 38, 16; 2) *odchodzi* 34, 25, *wchodzi* 142, 2; 3) *nachyli* 44, 12; 4) *chwali* 147, 1; 5) *oczyści* 18, 13; 6) *poćwirdzi* 67, 31, *świrdzi* 50, 13, *stwirdzi* 19, 4; 7) *gardzi* 137, 9; 8) *kaźni* 6, 1; 9) *wskrzesi* 40, 11; 10) *odkupi* 25, 11, *wykupi* 118, 134; 11) *skusi* 25, 2; 12) *obludzi* 16, 14; 13) *milczy* 27, 1; 14) *wznowi* 50, 11; 15) *otplaci* 118, 17; 16) *prosi* 36, 6; 17) *rozproszy* 53, 5; 18) *odpuści* 18, 13, *opuści* 36, 8, *wypuści* 42, 3; 19) *poruszy się* 95, 9; 20) *rzuci* 54, 25; 21) *sędzi* 9, 41; 22) *zstępi* 143, 6; 23) *postrobi się* 26, 20; 24) *rozszyrzy* 35, 11; 25) *pośpieszy* 30, 2; 26) *oświeci* 12, 4; 27) *nauczy* 24, 5; 28) *nawiedzi* 105, 4; 29) *wroci* 34, 20, *obroci* 6, 4, *odwroci* 33, 13; *otewroci* 53, 5; 30) *powyszy* 56, 7; 31) *obeźrzy* 42, 1, *weźrzy* 12, 3; 32) *ożywi* 118, 17. O wszystkich tych czasownikach albo z pewnością albo ze znacznem prawdopodobieństwem orzec można, iż miały akcent na zgłosce końcowej w imperatywie. Zdarzają się też w psalterzu Fl. formy bez -i, na miejscu których psalterz Puławski ma formy z -i: 1) *wzbudź* 79, 3 (Puł. *zbudzi*); 2) *chwał* 150, 5 (Puł. *chwali*); 3) *przyłoż* 113, 23 (Puł. *przyłoży*); 4) *milcz* 38, 17 (Puł. *milczy*); 5) *rozmnoż* 64, 11 (Puł. *rozmnoży*); 6) *naucz* 24, 4 (Puł. *nauczy*); 7) *nawiedź* 79, 15 (Puł. *nawiedzi*). Zapewne we wszystkich tych wypadkach psalterz Puł. zachował starszą formę, żywcem odpisaną z dawnego oryginału.

Czasowniki z klas innych, które miały akcent na końcówce (nie o wszystkich z równą pewnością to da się powiedzieć), zachowały końcowe -i: 1) *zbierzy* 105, 45¹⁾; 2) *ściśni* 31, 12; 3) *względni* 68, 20; 4) *odjǫdzi* 7, 8, *pojǫdzi* 44, 5, *przejǫdzi* 16, 14, *przyǫdzi* 118, 41, *wnidzi* 78, 11, *wynidzi* 16, 3, *najǫdzi* 28, 8 (Puł. *najǫdź*); 5) *otejmi* 38, 13, *przymi* 118, 116) *weźmi* 34, 2, *wymi* 70, 5, *wyjmi* 24, 13, *obejmi* Puł 78, 12; 6) *karzy* 37, 1; 7) *każy* 67, 31, *pokaży* 79, 8, *ukaży* 24, 4; 8) *przyłni* 136, 7; 9) *podpomoży* 78, 9, *pomoży* 69, 6, *wspomoży* 43, 28; 10) *przeniesi* 10, 1, *wzniesi* 73, 4; 11) *rcy* 123, 1; 128, 1 (Puł. *rzecz*), *rzeczy* 34, 3 (Puł. *rcy*); 12) *strzeży* 16, 9, *ostrzeży* 120, 7; 13) *poszli* 19, 2; 14) *wytargni* 6, 4; 15) *dotkni* 143, 6; 16) *zetrzy* 9, 38; 17) *zwięży* 34, 3; 18) *nawiedzi* 26, 17, *powiedzi* 24, 5, *przewiedzi* 85, 10, *wwiedzi* 7, 5, *wywiedzi* 141, 10; 19) *wzowi* 49, 16; 20) *wyżeni* 5, 12; 20) *drzezi* Puł. 120, 3;

¹⁾ Jeżeli nie wymieniono formy z Puł. to oznacza, że tam jest także forma jak we Fl., lub też użyto innego czasownika.

21) *pożdzi* Puł. 26, 20. Fl. forma bez *-i*, Puł. forma z *-i*: *pokaż* 79, 4 (Puł. *pokaży*); *wytargni* 21, 21; 24, 18; 38, 12; 68, 22 (Puł. *wytargni*); *wiedź* 138, 23 (Puł. *wiedzi*).

Dalej formy Fl. bez *-i*: 1) *wnidź* 36, 16, *przydź* 54, 16; 2) *rzecz* 117, 2; 3) *wiedź* 138, 22, *wwiadź* 138, 23; 4) *wytargni* 16, 14; 5) *stań sie* 40, 14, *wstań* 3, 6, *zostań* 36, 8; 6) *padni* Puł. 139, 11, Mo. 18.

Od czasowników z niewątpliwym akcentem na zgłosce rdzennej tylko formy bez *-i*: *bądź* 19, 3 i t. d. zawsze jednakowo, *siądź* 109, 1.

Od podobnie akcentowanych czasowników IV klasy formy bez *-i*: 1) *wybaw* 58, 2, *zbaw* 24, 23; 2) *rozdziel* 16, 15; 3) *zglądź* 50, 2; 4) *ułap* 7, 5; 5) *umyśl* 58, 6; 6) *spraw* 89, 18, *wypraw* 108, 21; 7) *błogostaw* 66, 1; 8) *słysz* 80, 8, *usłysz* 12, 3; 9) *postaw* 9, 21; 10) *swarz* 6, 1; 11) *widź* 9, 12; 12) *wywoł* 68, 18, *zwol* 70, 1, *wyzwol* 78, 9; 13) *uzdrow* 6, 2.

Wprawdzie i tu trafia się końcówka *-i* ale dość rzadko: 1) *pomni* 24, 7; 2) *napelni* 19, 6, 3) *usłysz* 142, 7; 4) *myśli* Puł. Deut. 8.

Częstszą nieprawidłowość stanowią w ps. Fl. formy bez *-i*, utworzone od czasowników (kl. IV Leskiana), w których akcent padał właśnie na owo końcowe *-i*: 1) *uczyni* 5, 9, 2) *goń* 7, 5; 3) *zjaw* 101, 24; 4) *nakłoni* 16, 7, *odkłoni* 36, 28; 5) *położ* 26, 17, *przyłoż* 68, 32, *słoż* 58, 12; 6) *rozprosz* 58, 12; 7) *wypuść* 103, 31, 8) *porusz sie* 95, 11; 9) *rozdrzesz* 54, 9; 10) *osqđź* 78, 12; 11) *potłocz* 7, 5; 12) *stworz* 50, 11; 13) *nawiedź* 79, 15; 14) *wiesiel sie* 47, 10, *uwiesiel* 85, 3; 15) *otworz* 50, 16; 16) *wroć* 27, 6; *obroć sie* 7, 17. Tak więc na 32 formy z *-i*, mamy 16 bez *i*, czyli 50%. Tak znaczny odsetek uchyień zdaje się wskazywać na to, że istniał jakiś inny powód do zmian, które zaszły. Przyjmując wyłącznie czynnik fonetyczny, powinniśmy wyjaśnić przyczynę przesunięcia akcentu z końcowej zgłoski, gdyż tylko po takim przesunięciu końcowe *-i* mogło zniknąć.

Przypuścić trzeba i tutaj współdziałanie dwu czynników: morfologicznego i fonetycznego. Morfologiczny wyraził się w działaniu analogji ze strony imperatywów kl. V: *jedz, wiedz* (por. stsl. *viždi* zam. **vidi*) na imperatywy z końcowem *-i* nieakcentowanym i stąd przede wszystkim takie nowotwory jak: *bądź, siądź, baw, słysz, staw, swarz, widź* i t. d., za którymi poszły potem wszystkie

inne, przyczem początkowo nie brano pod uwagę tworzących się na końcu grup spółgłoskowych; stąd takie formy jak *targń*, *padń*. Uporczywie trzymało się *-i* w osnowach, w których zniknęła rdzenna spółsamogłoska np. *szli*, *źni*, *ździ*, *źrzy*, *tkni*, *mrzy* i t. d. co znowu potem wywołało formy analogiczne, w których brano już pod uwagę tworzące się grupy spółgłoskowe np. *targni*, *padni*, i t. d.

Na takie przypuszczenie naprowadza rozpatrzenie innych form imperatywnych w ps. Fl.; formy osoby 1 pl. są stosunkowo nieliczne; jak się zdaje z kl. IV na *-imy* tylko *zrzucimy* 2, 3; bez *-i*: *pokłońmy się* 94, 7 i *wiesielmy się* 94, 1; z klas innych formy z *-i*: *pojdźmy* 121, 1, *przejdźmy* 94, 2, *każemy* 73, 9 (Puł. *każmy*), *placzymy* 94, 7 (Puł. *placzymy*) *roztargnimy* 2, 3; formy bez *-i*: *podźmy* 94, 1, *padźmy* 94, 7.

Znacznie obfitszemi są formy 2 i 3 os. l. mn. W zakresie kl. IV z końcówką *-icie* są stosunkowo nieliczne: 1) *baczycie* 93, 8; 2) *chodźcie* 65, 4; 3) *chwalicie* 99, 5 (Puł. *chwalcie*); 4) *zjinaczycie* 136, 10; 5) *pomnicie* 104, 5; 6) *proście* 121, 6 (Puł. *proście*); 7) *sędzicie* 81, 3 (Puł. *sędźcie*); 8) *sławicie się* 31, 14 (Puł. *sławcie się*); 9) *służycie* 2, 11; 99, 1 (Puł. *służcie*); 10) *słyszycie* 65, 15 (Puł. *słyszcie*); 11) *odstępście* 118, 115 (Puł. *odstępście*); 12) *uśpieszycie* Puł. 78, 8; 13) *trębicie* 80, 3 (Puł. *trębcie*); 14) *otworzycie* 117, 19 (Puł. *otwórzcie*); 15) *obrocicie się* 118, 79 (Puł. *obróćcie się*). Więć, jak widzimy, pisarz psalterza Puł. systematycznie tępił te formy prawdopodobnie dlatego, że brzmiały one tak samo jak 2 os. l. mn. indyktywu. Mniej niedogodną była zgodność 2 i 3 sg. imperatywu z 3 sg. indyktywu, bo w imperatywie częściej używano formy osoby 2, więc z sensu można ją było wyróżnić od osoby 3 indyktywu, ale w liczbie mn. właściwie częściej używana osoba 2 mieszała się z osobą 2 indyktywu. Dlatego też i w Fl. mamy liczne przykłady form bez *-i*: 1) *chwalcie* 21, 24; 2) *czyńcie* 65, 7; 3) *zjawcie* 95, 2; 4) *nakłońcie* 77, 1; 5) *ukuście* 33, 8; 6) *obląpcie* 47, 11; 7) *położcie* 47, 12; 8) *zameńcie się* 34, 29; 9) *mowcie* 65, 1; 10) *noście* 39, 21; 11) *zapłońcie się* 82, 16; 12) *sprawcie* 81, 3; 13) *błogosławcie* 65, 7; 14) *ustawcie* 117, 26; 15) *odstępście* 6, 8; 16) *nauczcie się* 2, 10; 17) *widźcie* 16, 3; *nawidźcie* 96, 11; 18) *wiesielcie się* 2, 11; 19) *wywolcie* 81, 4; 20) *otwórzcie* 95, 8; 21) *obróćcie* 69, 3, *odwóćcie* 69, 3; 22) *powyszcie* 106, 32; 23) *zglobcie się* 104, 15. Więcej tedy mamy form bez *-i* niż z *-i*. Otóż tu działały też dwa czynniki: pierwszy — wpływ analogji form liczby pojedynczej; drugi — wzgląd na od-

różnianie form imperatywnych od indykatywnych. I dalej znowu te formy 2 os. l. mn. z kolei wywołały powstanie form 2, 3 os. l. p., gdyż stale były one wyrównywane: *idzi* || *idzicie*, *idźcie* || *idź*.

Za temi czasownikami poszły też i czasowniki z klas innych; formy z *-i-* są i tu bardzo nieliczne: 1) *podźwigniecie* 23, 9, *wdźwigniecie* 133, 3; 2) *podzicie* 65, 15 (Puł. *pojdźcie*), *przydzicie* 33, 11, *snidzicie* 67, 2, *wnidzicie* 95, 8, *zydzicie* 70, 14; 3) *przyjmiecie* 71, 3 (Puł. *przymcie*), *weźmiecie* 80, 2; 4) *kleszczycie* 46, 1 (Puł. *kleszczcie*). Częstsze są formy bez *-i-*: 1) *bądźcie* 30, 21; 2) *ogarniecie* 47, 11; 3) *gędźcie* 104, 2; 4) *zgińcie* 67, 2; 5) *przydźcie* 118, 77, *samo[i]dźcie* 45, 8; 6) *podnieście* 23, 9, *przynieście* 28, 1; 7) *spadniecie* 5, 12; 8) *rzeciecie* 117, 3; 9) *wstańcie* 126, 3; 10) *wytargniecie* 81, 4, analogicznie też do nich: *przydź*, *ogarn*, *wytargn* i t. p.

Formy na *i* mieszają się z formami bez *i* także w XV i XVI w. np. w BZ: *idzi* Gen. 24, 4 i t. d. (33 razy), *idź* III Reg. 14, 13 i t. d. (5 razy); *idzicie* Ex. 8, 25 i t. d. (4 razy), *idźcie* Ex. 10, 8 i t. d. (16 razy), *idźta* Ruth 1, 8; Tob. 5, 21. U Kromera Bpp. nr. 70 stale *weźm* np. str. 208, 340, 392, *weźmcie* 271, a obok tego *passi owce moje* 271, *podzi* 382, *przyjmi* 383.

§ 39. Także w środku wyrazów *-i-* to występuje, to znika w warunkach, nie dających się ściśle określić, najczęściej jednak po *l* np. *kaliždy* R. 22, 245, *kaliždy* obok *koliždy* AKPr. 3, 320 328. 333 i t. d. ale także *kalždy* SKJ V, 302, Gn. 35, BZ Lev. 26, 37, Prfil. 1, 479; *wieliki* Żyw. Błaz. BZ. Deut. 26, 8, Legenda o św. Aleksym, *wieliki* obok *wielki* u Paterka; *wszeliki* Fl. około 20 razy, *wszeliki* obok *wszelki* u Paterka; w pocz. w. XV w Księgach sądowych mazowieckich po *n*: *tkańc*, s *tkańcami* I nr. 218 a, *grañce* 224, *pszeñcą* 437, *odgrañczone* 1178 i t. d. a więc *przed c* lub *ć*; w stp. zawsze *odpoczynąć* np. *odpoczyneła* Gn. 34, *odpoczynie* Paterk (Prfil. 5, 534), *odpoczynienie* R. 13, str. XXIV, dziś *odpocznie*, *odpocznienie*. Podobnie *dość* < *dosyć* od XVII w. np. *Jak pijawki nigdy nie rzeką: dość, dość, ale: przynos, przynos* Birk. *Co nie dość, to nie wiele* Knapjusz (Linde). Niekiedy w stp. znika *-i-*, które dziś wymawiamy: *oczwiście* AKPr. 3, 282 i 302, *oczywistość* 323, dziś *oczywiście* *oczywistość* (z etymologicznem *i* po *cz*).

§ 40. Polskie *y*, *i* wcześniej wymieniały się na *e* przed *r*, to też dziś prawie nie mamy połączeń *ir*, *yr* poza kilku wyrazami literackimi: *wir*, *kir*, *zbir*, *mir*, *skir*. Starop. *syr*, *siekira*, *dopiro*, *szYROKO* wymieniały się na *ser*, *siekiera*, *dopiero*, *szeroko* i t. p. Nawet

te wyrazy, które dziś mają *ir*, dawniej pisano też przez *er* np. W. Potocki w *Moraljach* używał form: *kieru*, *mieru*. Ponieważ wymiana *ir* > *er* objęła także to polskie *ir* (*yr*), które stanowi kontynuację prasłowiańskiego *ir* (w typie *turt*), przeto bliższe omówienie chronologii wymian *ir* > *er* odkładamy do § 78.

§ 41. Zachodzi też, choć już nie tak powszechnie, wymiana p. *il*, *yl*, *ił*, *ył* na *el*, *el*, ale tylko wtedy, kiedy polska samogłoska jest kontynuacją prasł. takiejże samogłoski; więc w przeciwieństwie do *ir*, które właśnie, o ile pochodziło z prasł. *r*, najwcześniej się wymieniło na *er*, tutaj znów *il* z prasł. *l* pozostało bez zmiany np. *wilk*, *wilgoć*, *wilga*, *pilśni* i t. d., a natomiast *ił*, *yl*, *ił*, *ył*, o ile te grupy dźwiękowe pochodzą z prasł. *il*, *yl*, oddawna wykazują skłonność do wymiany na *el*, *el*.

Przykłady tej wymiany w okresie starszym ponad wiek XVI są bardzo rzadkie. *beli* 1395 Leksz. 2, nr. 464, *beł* 1409 Piek. 378, *wątpieli* XV R. 25, 272, *usieltwa* 1411 Hube Zb. sieradz. grodz. nr. 71, *bela* 1415 Przyborows. 11, *pieltram* (piretrum) 1485 Rost. nr. 7269. Znacznie częściej wymianę tę spotykamy w rękopisach i drukach w. XVI np. u Janczara, Marcina Bielskiego, Paprockiego, w Biblii Leopolity i in. np. *miełego*, *siela*, *odmieniel*, *odmienieli* i t. d. jako też w rękopisach i drukach w. XVII (u Petrycego, Szymonowica, W. Potockiego) i późniejszych. Wymiany tej nie można nazwać gwarową ani prowincjonalną, raczej indywidualną, ale dość znacznie rozpowszechnioną.

§ 42. Istnieje też skłonność do wymiany *y*, *i* > *e* (ale też i odwrotnie) przed nosowemi spółgłoskami: *n*, *ń*, *m*, *ń*. Samogłoska rdzenna rzadko temu ulega, zawsze więc wymawiano np. *zima*, *syna*, ale nie utrzymało się już stp. *mnimać*, które tak właśnie brzmiało jeszcze w w. XVI np. u Kromera: *mnimają* Bpp. nr. 70 str. 19, *domnimanym* ib. 22 obok *mniemieć* Janczar Bpp. nr. 63 str. 32, dziś tylko: *mniemać*, *domniemany*. Częściej zachodzi proces odwrotny np. *siestrzeńca* 1410 Hube Zb. kalis. nr. 55, *siestrzyńca* 1390 ib. pozn. nr. 91; *złorzeczeństwa* ukazuje się w formie *złorzeczyństwa* 1527 Prfil. 6, 443; rzadziej słychać formę *Wawrzeniec* mimo łac. *Laurentius* i pochodnego *Wawrzon* < **Wawrzen*, aniżeli *Wawrzyniec*; og. p. *Helena* zmieniono w gwarach na *Helina*; z form obocznych: *Jasiński* || *Jasiński*, *Kamiński* || *Kamiński* i t. d. wzięły stanowczo górę nowsze, z *-in-*, ale tu mogła mieć wpływ analogja

do *Mierzwiński, Sowiński, Kosiński* i t. d. z etymologicznem *-in-* (*Mierza — Mierzwin — Mierzwiński* i t. p.).

§ 43. Wahania między *i, y* a *e* mamy w dawnej i w dzisiejszej wymowie form czasownikowych 1 os. l. mn. czasu teraźniejszego: *czynimy || czyniemy, urzyny || urzemy*. Wprawdzie formy z *e* uważają się za wulgarne, mimo to nie wychodzą z użycia w żywej mowie, a z dawniejszych czasów zachowały się też w piśmie, przyczem nietylko w końcówkach *-emy*, ale także i *-em* np. *ubaczem* pocz. XV w. R. 24, 69, *prosiemy, chwalemy* kon. XV Kałużn. 29, *widziemy, zabroniemy* 1527 Prfl. 6, 441, *widziemy, pełniemy* 1529 Celich. Dwa kalend. 11, w Aktach zb. wil. 1559 r. *widziemy, słyszemy, uczemy, wierzymy, dzielem, musiem, mowiemy, wierzęmy*, u Jana Kochanowskiego w Psalterzu (wyd. jubileuszowe): *co czyniem* 4, *ujrżemy* 32, *uczyniemy* 32, *niechaj sławiem* 34, *dostąpiemy, użrżemy* 38 i t. d.; u Reja *obchodziemy* Postylla 30 b, u Orzechowskiego bardzo często, u Szarzyńskiego (1601 Bpp. nr. 66) *prosiemy* 24 obok *wolim* 25, u Skargi, u Szymonowica (1614 Bpp. nr. 68) *uczyniemy* 44, u Zimorowica (1663 Bpp. nr. 71) *złożemy* 6, *mówiem* 15 i t. d. Niektórzy sądzą, że te formy powstały wskutek wpływu analogji do 1 os. l. p. *mówie — mowiemy niese — niesiemy*, co mają stwierdzać takie analogje *bede — bedemy, niese — niesemy*, ale tutaj mamy wyrównanie we wszystkich osobach z wyjątkiem 3 sg.: *bede, bedesz, bedemy, bedecie*, ale nie mamy: *mówie, *mówiesz *mówiecie*.

Obserwacja żywego języka stwierdza, że — dziś przynajmniej — prawie powszechne są formy 1 os. pl. na *-emy* lub *-im* np. *mówiemy, mówim, chodzimy, chodzim*, czyli jest wymiana *i > e* pod akcentem, niema jej w poakcentowej zgłosce.

§ 44. Podobne stosunki znajdujemy w historycznym rozwoju końcówek *-im, -ym, -emi* deklinacji zaimków i przymiotników ¹⁾. Dość długo w polszczyźnie trwał stan dawny, według którego formy narzędnika i miejscownika l. p. kończyły się: pierwsza na *-ym, -im*, druga na *-em* np. *dobrym synem, tanim suknem, o dobrem synu, o taniem suknie*. W wieku XV zaczyna się mieszanie tych form np. *uczynił nie Sędziwojewym początkiem, ale Piotrkowem* 1404 Piek. 233; ps. Puławski wykazuje już dążność zdecydowaną: zachowania końcówki narzędnika *-im, -ym* i rozciągnięcia jej na miejscownik; to też tylko końcówki miejscownika wahają się tu między

¹⁾ J. Łoś, *Pisownia polska ustalona*, Kraków 1918, str. 33—41.

pierwotnem *-em* a nowem *-im*, *-ym*. W wieku XVI obie końcówki naogół się mieszają w obu przypadkach, np. w Aktach zb. wil. 1559 r. *synem bożem*, *ziarnem pszenicznym*, *żadnem mieścem*, *w kościele krześcijańskim*, *na drugim mieście*, *w nowym i starem testamencie*, ale coraz bardziej przeważa końcówka *-im*, *-ym* jako wspólna; mieszanie jednak trwa i w wieku XVII, a dopiero w w. XVIII stanowczo zwycięża w praktyce pisarskiej końcówka *-im* *-ym* dla obu przypadków np. w 1 tomie Nowych Aten r. 1743: *boskim i ludzkim prawem* 346, *wielkim człkiem* 347, *z bliskim powiatem* 347, *krolem sprawiedliwym* 348, *być umartwionym* 351, *ekstraordynaryjnym rozeznaniem* 351, *czym* 357 i t. d. *w bezzennym stanie* 346, *w dalszym życiu* 347, *o kunszcie jakim* 349, *o nim* 351 i t. d. W Dziełach Naruszewicza (r. 1778) tom I: *lubym kłamstwem* 2, *z groźnym okrzykiem* 2, *tym prawidłem* 14, *drobnym okienkiem* 17, *czym prędzej* 21, *czystym złotem* 46, *w czym* 2, *w otartym czele* 6, *potym* 42 i t. d. Tylko w rymach tutaj trafiają się formy na *-em* np. *Ty młodość smutnym zbiegłych lat przyprószasz szronem*, *Suchym czynisz, co było pięknym i zielonem* 48.

Kończówka narzędnika l. mn. *-imi*, *-ymi* utrzymuje się przez cały wiek XV i dopiero w XVI (kiedy to ukazują się i w konjugacji formy na *-emy* zam. *-imy*) obok tych końcówek występuje końcówka *-emi*, dość już często w Rozmowach Kromera (Bpp. nr. 70); to samo widzimy u Jana Kochanowskiego, również u Reja, w którego Zwierciadle formy na *-emi* są częstsze niż na *-imi*, *-ymi*. Wahanie to trwa przez wiek XVII, ale formy na *-emi* stają się coraz pospolitsze; wreszcie w wieku XVIII biorą one stanowczo górę, i formy na *-imi*, *-ymi* już wtedy nie spotykamy np. w Nowych Atenach t. I: *pewnemi prawami* 346, *własnemi pierściami* 347, *starsi zarządzili młodszemi* 350, *młodszy są zgodniejszemi* 350 i t. d. U Naruszewicza t. I: *z równemi sąsiady* 4, *nowemi pęty* 6, *wiekami całemi* 23, *z starożytnemi domami* 43, *pod srogiemi tyrany* 56..

W żywej mowie jednak musiano zawsze słyszeć wahania, to też gramatycy z końca w. XVIII, naprzód Szylarski¹⁾ a za nim Kopczyński²⁾ wprowadzili do pisowni przepis, według którego miano pisać *-ym*, *-im* lub *-em*; *-ymi* *-imi* lub *emi* stosownie do końcówki

¹⁾ Grammatyka języka polskiego ucząca... r. 1770 we Lwowie.

²⁾ Grammatyka dla szkół narodowych. W Warszawie 1778, 1780 i 1783.

mianownika odpowiedniej liczby: *wielki* — *wielkim*, *wielkie* — *wielkiem*, *wielcy* — *wielkimi*, *wielkie* — *wielkiemi*. Natomiast orzekli oni, że w celowniku l. mn. zawsze należy pisać *-im*, *-ym* np. *głupim*, *mądrym ludzjom*, *pannom*, *dzieciom*, jakkolwiek dawne teksty od końca w. XV i tutaj wykazują wahania np. w Dialogu ze śmiercią *wszytkiem żywem* wiersz 375, *wszytkim dobrem* 414; *panom wielkiem* 1527 Prfl. 6, 442, dalej u Paprockiego r. 1588 (Bpp. nr. 57): *wszystkiem a wszystkiem drugim dała*, u Szarzyńskiego (Bpp. nr. 66): *świętem* 44, *swojem* 47 obok *swoim* 47, u Petrycego r. 1609 (Bpp. nr. 67) *ogromnem przyłbicom* 8, *wojewodzicom sędomierniem* 9, *głębokiem naukom* 11, *rozmaitem obyczajom* 11, *takiem postępkiem* 11... W XVIII w. tylko *-ym*, *-im* np. u Naruszewicza I: *cienie, którym* 1, *obcym* 4, *jednym ostrogi*, *drugim przydajesz wędzidla* 12, *potomnym wiekom* 18...

Półsamogłoski *z*, *ẓ*.

§ 45. Półsamogłoski *z*, *ẓ* przeszły z języka prasłowiańskiego do polskiego i istniały tu w czasach przedpiśmiennych, istnienie ich więc tutaj tylko dowodami pośrednimi stwierdzić można. W licznych wyrazach polskich po spółgłoskach niepodniebiennych lub podniebiennych ukazuje się niestałe *e*, to znaczy, że w jednych formach występuje, w innych nie np. *len* || *lmu*, *dzień* || *dnia*, *łeb* || *łba*, *domek* || *domku*, *łyżek* || *łyżka*, *matek* || *matka*. W innych językach słowiańskich znajdujemy to samo np. w czeskim niestałe *e*, w serbskim niestałe *a*, w ruskich niestałe *e* lub *o* i t. d. Także w zabytkach stp. trafiają się wyrazy z oznaczeniem samogłoski tam, gdzie w późniejszych czasach jej niema np. *Mistiwoy* r. 1247, *Buzesk* r. 1190... Gdy porównamy odpowiednie formy polskie ze stsl., okaże się, że w tych ostatnich na miejscu owych niestałych samogłosek polskich mamy półsamogłoski: *Misti-woy*, stsl. *msti-*, *dzień*, stsl. *dъnъ*, *łeb*, stsl. *lъbzъ*. W języku stsl. półsamogłoski te ukazują się stale we wszystkich formach danego wyrazu np. G. sg. *dъne*, *lъba*. Widocznem jest z tego, że stan stsl. jest starszy, pierwotniejszy, i że w języku p. też istniały niegdyś półsamogłoski, które dziś oznaczamy w piśmie literami, zapożyczonemi z alfabetu stsl.: *z*, *ẓ*; niektórzy gramatycy oznaczają je przez *ā*, *ī*, a możnaby je też oznaczać przez *ě*, *ě* ze względu na ich polskie późniejsze brzmienie. Półsamogłoski te bowiem, o ile z czasem nie znikły, zostały wymienione przez *e*

następujące po twardej lub miękkiej spółgłosce. Starosłowiańskiemu *ъ* odpowiada p. *о* (zero dźwięku) lub *е* po spółgłosce twardej, a stśł. *а* odpowiada *о* (zero dźwięku) lub *'е* po spółgłosce miękkiej albo też takiej, która niegdyś miękką była. Ponieważ i w innych językach słowiańskich znajdujemy stan podobny, jak w polskim, np. cz. *leb*, *lba*, r. *lob*, *lba*, przeto wnioskujemy, że w języku prasł. był stan taki, jak w stśł. t. j. że istniała w nim półsamogłoska *ъ* twarda i półsamogłoska *ь* miękka, która zmiękczała poprzednią spółgłoskę.

Również na tej samej podstawie porównania dzisiejszych języków słowiańskich między sobą, a zwłaszcza ze starosłowiańskim, stwierdzamy, że nie tylko w stśł., ale i w prasłowiańskim języku żaden wyraz (z wyjątkiem kilku przyimków) nie kończył się na spółgłoskę, lecz zawsze na półsamogłoskę lub na samogłoskę.

Tak więc wszystkie wyrazy polskie (z wyjątkiem znikomej liczby przyimków lub prefiksów np. *bez*, *roz-*, *wz-* lub *ws-*) dziś kończące się na spółgłoskę, w języku prasł. miały jeszcze jeden dźwięk w końcówce: niekiedy samogłoskę np. *tam* prasł. **tamo*, *nieść* prasł. **nesti*, *idź* prasł. **idi...* zwykle zaś twardą lub miękką półsamogłoskę. Taką półsamogłoskową końcówkę *-ъ* dla wczesnego okresu prasłowiańskiego przyjmuje się nawet po *j* np. *kraj* prasł. **krajъ*, *mój* prasł. **mojъ*. Podobnie też *miód* prasł. **medъ*, *syn* prasł. **synъ*, *Niemiec* prasł. **nemьcъ*, *ryb* prasł. **rybъ*, *synów* prasł. **synovъ*, *dusz* prasł. **duъ*, *synem* prasł. **synьmъ*, *wilkom* prasł. **volkomъ*, *gość* prasł. **gostъ*, *kamień* prasł. **kamenъ* i t. d. z półsamogłoską *ъ* lub *ь*, co dziś można poznać po charakterze poprzedzającej spółgłoski: po twardej *-ъ*, natomiast *-ь* po spółgłosce miękkiej lub dziś już stwardniałej, ale która niegdyś była miękka, a mianowicie po *č*, *ž*, *š* *c*, *ž*, *ř*, a także po stwardniałych wargowych np. *gołąb* prasł. **golъbъ* por. G. sg. *gołębia* nie **golъba*; podobnie kończyły się niegdyś na *ъ*: *drób* (*drobiu*), *drop* (*dropia*), *Radom* (*Radomia*) i t. d.

Półsamogłoski ukazywały się też i w środku wyrazów między spółgłoskami, jak to stwierdza przedewszystkiem niestale *е*, gdyż prawie zawsze pojawia się ono tam, gdzie niegdyś było *ъ* lub *ь* np. *sto*, *set* prasł. **sъto*, **sъtz*; *rybka*, *rybek* prasł. **rybъka*, **rybъkъ*; *koniec*, *końca* prasł. **konьcъ*, **konьca* i t. d. Wyjątkowo bywa inaczej np. *ogień*, *ognia* prasł. **ognъ*, **ognja*, nie zaś **ognьъ*, **ognъja*, *węzeł* prasł. **ozlъ* i t. d.

Często więc w prasł. półsamogłoska rozdzielała spółgłoski, które po jej zniknięciu utworzyły grupę spółgłoskową np. *dwa*

prasl. **dzva*, *rwac* prasl. **rzvati*, *prawda* prasl. **pravda*, stp. *słza*, *łza* prasl. **slza* i t. d. ale z drugiej strony nie zawsze w polskiej grupie spółgłoskowej należy koniecznie upatrywać dawnej półsamogłoski np. *dobro* prasl. **dobro*, *ściana* prasl. **stēna* i t. d. Niekiedy po zniknięciu jeru dwie spółgłoski, niegdyś rozdzielone przez półsamogłoskę, zwały się z czasem w spółgłoskę jedną np. *Cna* < **Dēna* por. r. *De'sna*¹⁾. Niekiedy zaś, przeciwnie, w grupie spółgłosek spotykamy znak dla samogłoski i to bez względu na to, czy była tu niegdyś półsamogłoska, czy jej nie było. Taką ortografię spotykamy np. w Księgach sądowych mazowieckich w tomie I z pocz. XV wieku *diwadzescze* nr. 1395, *s dyworu* 1782, *dyrzewa* 1412, *drzwi* 2472, *stidze* 2441, *szekel* (= *siekl*) 1055 i t. d.

§ 46. Jak wiemy (§ 11), w języku prasl. były półsamogłoski słabe i mocne; w polszczyźnie mocne wymieniły się na *e*, słabe zaś znikły, a więc prasl. *z* > p. *e*, prasl. *ž* > p. *o*; prasl. *ǰ* > p. *'e*, prasl. *ǰ* p. *'o* t. j. zero dźwięku po spółgłosce miękkiej lub takiej, która niegdyś była miękka, a potem stwardniała, np. prasl. *lǰba* > p. *łeb*, prasl. *lǰba* > p. *łba*; prasl. *pǰsz* > p. *pies* (t. j. *pēs*), prasl. *pǰsa* > p. *psa* dawniej **p̃sa*.

Słabe półsamogłoski polskie znikły już w czasach przedpiśmiennych, nie są bowiem już oznaczone w bulli 1136 roku, jak nam tego dowodzą następujące przykłady, które przytaczamy w pisowni oryginalnej, dodając w nawiasie ich transkrypcję i ich postać prapolską: *Brdouo* (*Brdowo* < **Br̥dovo*), *Dalchic* (*Dalczyk* < **Dal̥čik̥*), *Dambnicia* (*Dąbnica* < **D̥obnica*), *Dambsco* (*Dąbsko* < **D̥obsko*), *Dancouo* (*Dankowo* < **Dan̥kovo*), *Dolsco* (*Dolsko* < **Dol̥sko*), *Glouca* (*Głovka* < **Glov̥ka*) i t. d. Natomiast wymianą mocnej półsamogłoski jest tutaj *e* np. *Bichec* (*Byczek* < **By̥č̥ek̥*), *Golec* (*Gołek* < **Gol̥ek̥*), *Curassec* (*Kurasek* < **Kur̥as̥ek̥*), *Quatec* (*Kwiatek* < **Kv̥et̥ek̥*), *Milachec* (*Milaczek* < **Mil̥ac̥ek̥*), *Smarcek* (*Smarczek* < **Sm̥r̥č̥ek̥*), *Stralec* (*Strzałek* < **Str̥el̥ek̥*) i t. d.

Z drugiej strony jednak w wyrazie *Skarbinici* (*Skarbnicy* < **Sk̥rb̥nici*) pisarz bulli przez *i* oznaczył dźwięk, odpowiadający dawniejszemu *ǰ* słabemu. Także w innych zabytkach zwłaszcza z XII i XIII w. spotykamy oznaczenie jakby słabej półsamogłoski np. *Kenese* (**K̥n̥ēžije* dziś *Książ*) r. 1193, *Benin* 1245 (**B̥nin̥z* lub

¹⁾ Kreseczka pionowa oznacza, że napisana po niej zgłoska była akcentowana.

Bniniz* dziś *Bnin*), *Mistiwoy* 1247 (Mstivoj*, *Mściwój*), *Stiblandz* 1259 (*Stobleż*, *Zbląg*); *grzemecz* (*grzmieć*) Fl. An. 15; w wieku XV np. *dzebr*i 1422 Stppp. 2, nr. 1869 (**dbri*), *sepistroney* 1436 R. 23, 277 (**szpstr-*, *zepstrzonej*), *zaczimyenym* 1444 R. 23, 307 (**zatmen-*, *zaćmienim*); dość często w przekładzie statutów, wydrukowanym w AKPr. 3. np. *checzecz* str. 256 (**χtēti*, *chcieć*), *panyskim* 277 (**panisk-*), *szepelna* 278, *sepelna* 288 (**szpłna*, *spelna*), *malzenysthwem* 284 (**malženstv-*), *stryecenemu* 284 (**stryječn-*); w innych zabytkach: *lycza* (*łka*) 1462 R. 25, 270; *liczczocz* *placzocz* R. 25, 222 *likac* XV R. 24, 13, (*łkać*), *tyknał* ib. 74 (**tsknolz*, *tknał*) ib. 74, *visiawil* 75 (**vzjavilz*), *cyso* 75, 76 (**čso*, *czso*, *co*), *chiczal* 76 (**χtēlz*, *chciał*), *wy nyewyastach* 76 (**vz nevēstax*); *szó szó symóczili* 82 (*szmót-*, *są się smęćili*), *dyzdze* Puł. 104, 31 (*dżżę*, *dźdże*), *lygalbych* (*łgalbych*) 1431 Stppp. 2, nr. 2341; *mucha pyszą* (*psią*) R. 23, 283.

Zrzadka trafia się jednak litera dla samogłoski tam, gdzie żadnej półsamogłoski nie było np. *श्यकody* 1469 Stppp. 9 nr. 736, *kylyantwq* AKPr. 3, 238 (*klēt-*) w grupie spółgłoskowej. Formy takie, jak *mistivoj*, *ligota*, *sirodek*, Vondrák wywodzi z **mstivoj*, *lgota*, *šrodek*... ze spółgłoską zgłoskotwórczą (Prace lingwistyczne ofiarowane Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921).

Poza tem na zachowanie półsamogłosek słabych zdają się wskazywać takie formy jak *stp. szrebrzny* BZ. IV Reg. 12. 13, *knqbrzny* AKPr. 3, 258, *brznieć* BZ. I Par. 15, 19 z prap. **srebrn-*, **knobrn-* **brnēti*; *jędrzeniała* 1559 Akta Zboru Wil. Schadzka 7; wszędzie tu półsamogłoska była słaba, powinna była więc zniknąć w tym samym czasie, jak w formach: *wierny*, *parny*, *jurny*, z dawniejszych **vērŋn-*, **parŋn-*, **jurŋn-*. Otóż w tych formach *ŋ* znikło, zanim *ŕ* (miękkie) wymienione zostało na *ř*, a przeto *rn* wymienilo się na *rn*, gdyż *r* stwardniało przed następującą spółgłoską przedniojęzykową (twardą lub miękką) i stąd *wierny*, *wierni* nie **wierzny*, **wierzni*. Tak więc formy: *szrebrzny*, *brznieć* i t. p. zdają się wskazywać, że element samogłoskowy, będący kontynuacją dawnego *ŋ* utrzymał się tu aż do czasu, kiedy *ŕ* wymienione zostało na *ř*, t. j. przynajmniej do wieku XIII, czyli że proces zmian przedstawićby można w okresach następujących: I **vērŋn*-, **srebrŋn-*; II **vērŋn-*, **srebrŋn-*; III **vērŋn-*, **srebrŋn-*; IV **vērŋn-* **srebrŋn-*.

Wniosek ogólny byłby więc taki: półsamogłoski czyli jery słabe znikły w języku polskim nie wszędzie odrazu: najpierwej niewątpliwie na końcu wyrazów, zwłaszcza w absolutnym końcu

(przed pauzą), albo przed samogłoską, rozpoczynającą wyraz następny, albo wreszcie przed spółgłoską, o ile nie tworzyła się przez to grupa, trudna do wymówienia. W przeciwnym razie w środku wyrazów lub też w połączeniach dwu wyrazów resztki jerów utrzymywały się dłużej; ślady ich znajdujemy jeszcze nawet w XV wieku.

§ 47. Zdarzają się też i inne uchylenia od norm zwykłych, a mianowicie a) brak *e* na miejscu jeru mocnego i odwrotnie, ukazanie się *e* lub innej samogłoski nietylko w staropolszczyźnie, ale i w dzisiejszym języku na miejscu jeru słabego; b) ukazanie się *e* tam, gdzie nigdy jeru nie było; c) ukazanie się nie *e*, lecz innej samogłoski na miejscu jeru mocnego; d) ukazanie się zmiękczonej spółgłoski przed dawnym jerem twardym, lub twardej przed dawnym jerem miękkim (tak zw. mieszanie jerów) i t. d.

a) Formy ze zniknięciem jeru mocnego ukazują się oddawna; mamy je w bulli z r. 1136 np. *Blize* (**Blizękz*), *Buze* (*Buzękz* por. dzisiejsze nazwisko *Buzek*), *Domc* (**Domękz*), *Crepc* (**Krępękz*), *Plastc* (*Plastękz*), *Pretche* (**Prędęcz*) i t. d. Niekiedy są tam formy podwójne, prawidłowa i nieprawidłowa np. *Crostauez*, *Crostaucz* (**Krostavęcz*), *Rzec*, *Rezc* (t. j. *Rdzek*, *Redzk* < **Rzękz*). Podobnie rzecz się ma z nazwami miejscowości, np. nazwa, którą sprowadzamy do prapolskiej **gędzō* brzmiała: *Gdecz* ok. r. 1120, ale także *Gedcz* ok. r. 1250, a nawet *Gedecz* w r. 1256. Prapolskie **bużęskz* zapisano w r. 1190 *Buzesk* (*Bużesk*), w r. 1207 *Bhusc* (*Bużsk*, *Busk*). W słowniku imion i nazw, dodanym do pracy Baudouina de Courtenay, O drewnie polskom jazykie do XIV wieku, Lipsk 1870, znajduje się znacznie więcej takich przykładów.

Te nieprawidłowości objaśniamy wpływami analogii, t. j. upodobnienia jednych form do drugih. Wiadomo, że w różnych formach jakiegoś wyrazu jer mógł być mocnym albo słabym stosownie do natury następnej zgłoski, więc np. w jednej formie wymieniał się na *e*, w innej znikał. Tak np. **Krostavęcz*, *Krostavęca* wymieniło się z czasem na *Krostawiec*, *Krostawca*; podobnie *Rdzek*, *Redzka*; *Gdecz*, *Giedcza*; *Bużesk*, *Buska* i t. d. Wskutek wyrównania form tematowych mogły powstać nowotwory: z jednej strony *Krostawieca*, *Rdzeke*, *Gdecza*, *Bużeska*, z drugiej *Krostawc*, *Redzk*, *Giedcz*, *Busk* (zresztą *Busk* i inne podobne nazwy mogły być też modyfikacją formy *Busko* < **Bużęsko*, gdyż często ten północnopolSKI typ nazw na -o miesza się z rozpowszechnionym w innych częściach Polski typem na spółgłoskę). Wreszcie możliwem było zmie-

szanie form (kontaminacja) z zachowaniem obu cech w takiej formie mieszanej, zazwyczaj przez zachowanie *e* z formy N. sg. oraz drugiego z innych przypadków. np. *Giedecz* < *Gdecz* + *Giedcza* albo też przez wyrzutnię obu *e*: *wstczy* 1387 Leksz. 1, nr. 244 < *westczy* 1387 Leksz. 1, nr. 236 + *wstecz* 1391 TPaw. 4, nr. 3931.

Temi drogami powstały różne wyrównania: *šwěčь, *šwěca > *szwiec* 1532 BBdg 102, *szewca* ib. 43 potem *szewc* a także *szewiec*; *pъpъrь, *pъpъrja > *ppierz > *pierz* 1419 Rost. nr. 2894, *pieprza*, potem *pieprz* 1468 Rost. nr. 4882; *sjem* 1437 Wisł. nr. 228; 1532 BBydg. 25, *sjema* XVI w. lub *sejma*, *sejmu*, potem *sejm* 1549 Rzeczpospolita, (w końcu XVI w. obie te formy obocznie się używają np. w Deliberacjach Senatora anonima; Bpp. nr. 76, *Łoktek* XIV—XV MPH 3, 124, *Łokietka* skąd znów *Łokietek*; *cka* (< *dъ'ska) G. pl. *desk* (*cka* BZ. Ex. 36, 21, *dwie cce* ib. 34, 1, *desk* Ex. 35, 11, *dzesk* [!] 1407 Czrs. 4, *ckami* 1549 Gn. A 1, 413) potem *deska* i dalej G. pl. *desek* analogicznie do *matek*, *łyżek* i t. p. (gdzie *-ek* < *ъkъ); *psek* (< *pъ'sъkъ) BZ. Tob. 2, 20, *pieska*, potem *piesek* 1526 Rost. nr. 10356; *koztek* 1463 Prfil. 5, 12, *koziółka* BZ. Ex. 12, 5, stąd *koziółek* XV w. Rost. nr. 5585; *pkieł* Fl. Ez. 21; Gn. 2, b, Puł. 129, arg., *piekła* Fl. 29, 3, stąd *piekło* Naw. 179 a także Ac. sg. *piekieł* Puł. 9, 18; *szmer* 1468 Rost. nr. 4378 G. sg. *szemru por. *szemrać*, *szemrali* Fl. 105, 25, *szemrzyk* 1437 Rost. nr. 2794, dziś *szmeru*; *dzber* 1435 AGZ. 12, 425 (< *cher*) *cebra*, z *cebrem* 1476 MMAe. 16, nr. 845, stąd *ceber* 1437 Prfil. 5, 16; *stpień* (< *stъpъnъ), *stpieniem* albo *stepniem* u Świętosława AKPr. 3, 281; *chrzept* według *chrzepta* Fl. 67. 14, zam. *chrzbieł* BZ. II Par. 29, 6, *grzbieł*, a z drugiej strony na *chrzbiecie* 1498 AGZ. 15, 360 zam. na *chrzeczpie*, i wreszcie *chrzbieł* Fl. 68. 28, BZ. Deut. 33, 11; *deszcz* (właściwie *dężdż*) Fl. 71, 6, *dężdża* BZ. Gen. 2, 5, ale potem *deszcze* 1549 Gn. A 1, 90; *sąpierz* 1409 Czrs. 342, G. sg. *sąprza* (< *sąpъrja*) D. sg. *sąprzowi* 1441 AGZ. 14, 35, ale także *sąpierzowi* 1454 AGZ. 14, 511; *bochnek* 1472 Rost. nr. 1528, G. sg. *bochenka*, a według tego *bochenek*; podobnie też *osiełek* zam. *ostek*, *nogietek*, 1532 Rost. nr. 7498 obok *nogtek* 1472 Rost. nr. 1622, *topielec* obok *toplec*, *domeczek* zam. **domczek*, *meszek* zam. **mszek*, *dzionek*, *piónek* zam. **dnek*, **pnek*, *piónek* zam. **pniek*, *żeniec* zam. **źniec* i t. d.

Są też oboczności trudne do objaśnienia np. prap. *vъ'sdy wymieniło się na *wъ'dy* zam. **wieźdy*; jest wprawdzie forma *wieźdy* ale twardość spółgłoski *w* wskazuje, że mamy tu formację wtórną. Dalej

z łac. *stipula* powinniśmy otrzymać prap. **stępło*, czyli **ściepło*, mamy zaś *ździebło* < **śępło* i obok tego *ździebło*. Formy prap. **teskny*, **teskniti*, **teskliwy* wymieniły się prawidłowo na *ckny*, *cknić*, *ckliwy* ale także powstały postaci nieprawidłowe: *teskny*, *tesknąć*, *teskliwy*; prap. **čestny* daje nową formę *cny* ale obok niej mamy *czestny* co da się objaśnić wpływem formy *część* < **čestb*, do której zwłaszcza w poezji dorabia się G. *części* zam. *czci*; stąd też i *pocześliwy* w starszej polszczyźnie obok *pocźliwy*; *cnota* z **čestnota*. Trudno też objaśnić ukazanie się *e* w *czestować* (z *čestovati*, obok *uczta*, *ucztować*, albo w przypadkach zależnych od *kret* (**kratb*): *kreta*, *kretowi*, *kretowisko* i t. p. chociaż wyraz *krtan* dowodzi, że nie unikano grupy dźwiękowej *krt* (*krtan* < **gratanb*). Wiele takich nieprawidłowości zebrał Brückner w R. 49, 20—34, w R. 53, 27—35 oraz 85—93, a wreszcie w R. 55, 197—200, mówiąc, że mamy tu dowody poprostu „kaprysów“ języka polskiego. Zauważyć tutaj trzeba, że odpowiedniki ruskie często tu mają akcent na zgłosce z dawnym jerem: *śtebel*, *čestnyj*, *čestvoať*, *krota* obok *gorťan* ale: *tośka*, *tośklivyj*.

Nie wszystko da się objaśnić w sposób zadowalniający; weźmy np. wyraz prapolski **blęxa* (por. r. *blō'xa*) który z czasem zmienił brzmienie: > *plęxa* > *pxła*¹⁾, G. pl. **blęxę* > *blęx*; ale jest też nazwisko *Błężyński* zam. **Błężyński*, co musiałoby się zmienić na **Pszyński*. Do *pchła* utworzono nowy G. pl. *pcheł* zam. *blech*, a nawet gdzie wierniej utrzymano formę G. pl., tam ją zmieniono na *plech* według analogji do *plęcha*, *pchła*. Formę *cieńej* uważamy za analogiczną do *cieńki* prap. **tęnk-*; prawidłową natomiast jest forma ludowa *tńi* (t. j. *tniej*) i pochodna od niej *tniejszy* (zam. *cieńszy*) p. Słownik gwar polskich Karłowicza. Niejasne jest *e* w *bredzić* por. r. *bred* (maligna, majaczenie) *nabredził* poł. XVI w. Kot ze lwem.

§ 48. b) Ukazanie się *e* tam, gdzie nigdy jeru nie było. To jest łatwo zrozumiałe: po zniknięciu jerów nie zdawano sobie sprawy z przyczyn ukazywania się i znikania samogłoski *e*. Zdawano sobie tylko sprawę, że *e* niestałe ukazuje się tylko tam, gdzie bez niego tworzyłaby się grupa spółgłoskowa; wcześniej też zaczęto grup spółgłoskowych unikać, tworząc nowe formy: więc analogicznie do form: *dołka* — *dołek*, *kolca* — *kolec*, *bożka* — *bożek*, *końca* — *koniec* i t. p. dorobiono do G. sg. *ognia* N. sg. i Ac. sg. *ogień* zam. daw-

¹⁾ Ułaszyn w Prfil. 7, 425 i n.

niejszego *ogn (stsl. ognь), do węzła — węzeł zam. *węzeł (por. stsl. ożł). W podobny sposób powstały formy: *marzec* (*Martius*), *plaster* (ἐμπλαστρον), *wiater* (prasl. *větrъ), a także *piosenka* (*pěsněka), *braterski* (*bratrěsk-), *braterstwo*, G. pl. *arabesek*, *humoresek*, *zdrobniałe zwierciadełko* (ludowe: *zwierciadko*, *przejrzadko*, z prawidłowych: **zwierciadłko*, **przejrzadłko*), *jasełka*, *masełko*, *mydełko*, *lusterko*; liczne zapożyczone na -unek niem. -ung: *rachunek*, *wizerunek*, *warunek* i t. p. np. *fresunk* Rej || *frasunek* Stryjk., *wizerunk* Rej, *Kromer* || *fizerunek* Leopolda, *ratunk* Leopolda || *ratunek* Bazylik, *szacunek* Rej || *szacunek* Bielski; te przykłady wyjęte z Lindego dowodzą, że formy na -nek rozpowszechniają się w końcu XVI w. Powstał też sposób deklinowania: *Luter*, *Lutra*, *Lutrowi* zam. *Lutera*, *Luterowi* i t. p. Trudno było i wśród imion cudzoziemskich rozstrzygnąć, kiedy trzeba zachowywać *e* (np. *Lutera*), a kiedy nie (np. *magistra* od *magister*, bo i po łacinie *magistri*). To też często działał tu dowolny wybór to tego, to innego skojarzenia np. imię *Luter* można kojarzyć z innymi podobnymi imionami obcymi np. *Boner* — *Bonera*, albo z takimi wyrazami jak *magister* — *magistra*; dlatego właśnie np. u Kromera w połowie w. XVI (Bpp. nr. 70) znajdujemy formy: *Lutera*, *Luterowi*, jako też *Lutra*, *Lutrowi*.

§ 49. c) Ukazanie się nie *e*, lecz innej samogłoski na miejscu jeru mocnego. Najczęściej *i* (*y*): stp. *dźwirze* (drzwi) < *dvrь*, *chrzybiet* także w stsl. *χrībьtъ*, *chrzyptowa żyła* wiek XVI Prfl. 5, 30, *dzińska*¹⁾ raz tylko w K. św.: *dinsa*, teraz *dzisiaj*, *dziś* zam. *dnies* < **dnьsъ* stsl. *dnьsъ*, *łyżka* < **lъžьka* r. *łożka*; *żyrcza*, *żyrcowi* kon. w. XV R. 24, 96 (< *žьrьca*) i analogicznie do tych form *żyrzec* zam. **žrzec* < *žьrьcъ* = kapłan; zapewne także *tyż* obok *też* 1532 MMAe. 7, nr. 306 oraz dzisiejsze og. polskie, zwłaszcza gwarowe *dyszcz*, *dyszczu*. Natomiast stp. *grzymieć* zapewne z **griměti* (por. *Grzymisławca*) a nie z **gr̃měti*, które wymieniło się na *grzmieć*.

Niekiedy też zamiast lub obok *e* ukazują się *o* lub *u* np. *Łekna* 1136, *Łokna* 1153, *Łukna* XIII w. w słown. Baudouina de Courtenay, tamże *sciremusine* 1146 *Trzemeszno*; tu także Rozwadowski Enc. 2, 343 odnosi oboczność form przyimka *k*, *ku*.

§ 50. Niejasne przyczyny wywołały ukazanie się formy *ku* zam. **kie*, odpowiedniej do formy innych przyimków np. *w* || *we*, *z* || *ze* i t. d. por. *r*. *k* || *ko*, *v* || *vo*, *s* || *so* i t. d. Formę *ku* znajdu-

¹⁾ Por. Vondrák w Pracach lingw., ofiarow. Baudouinowi de C.

jemy już w Kśw. *cu gih bogom* av. *ku glosu br.*, *cu vstanu br.*; w Fl. *ku tobie* 21, 5; 26, 12 i t. d. *ku uczynieniu* 149, 7, *ku Abrahamowi* 104, 9, *ku jegoż przyściu* At. 38, *ku mnie* 2, 7 i t. d.

§ 51. d) Mieszanie jerów: stsl. stǫgna stp. ściegna (szczegny 1399 Stppp. 8, nr. 8075, toż 1404 ib. 2, nr. 1057, szegen 1442 ib. 2, nr. 3048 i t. d.) obok stegna 1382 Stppp. 8, nr. 1707, także u Twardowskiego w w. XVII stegna obok ściegna; G. pl. stghen 1409 Czrs. 27, nieprawidłowo zam. śgna, źdźgna, ściegn. Zdrobniałe imię pochodne od *stęza z dawniejszego *stęga ma postać: ścieżka lub stecka, a według zasady etymologicznej pisowni stedzka, nowotwór od pols. stdza (sddza — semita 1397 Stppp. 2, nr. 36, stecka 1437 Wiśł. nr. 228, 1532 BBydg. 94, 1471 MPKJ. 5, 61). Stp. debra ob. dziebra, debz ob. dziebrz, prasl. *dǫbrǫ, gdzie wcześniej mogło zajść upodobnienie jerów *dǫbrǫ. Stp. cieść ob. teść, ta ostatnia forma analogiczna do form: tści, tściem prasl. tǫsti, tǫstǫmǫ; podobnie żaden, jeden nowotwory urobione od: żadnego, jednemu.

Tak więc przyczyny tych oboczności w każdym przypadku są różne i datują się z różnych czasów, niekiedy bardzo odległych np. różnice w formach p. *pochwa*, *poszwa* prasl. *poǫzwa, *pošwa odnoszą się do czasów niezmiernie starożytnych, na co wskazuje porównanie form łc. *suo* i prasl. *šǫjǫ (a więc z dawniejszych: *su-ō*, *sjǫ-jō*, a to znów się sprowadza do praae. wzorów *sou-*, *sjou-*). Natomiast formy z *n* lub *ń*: *taniec* || *tanek*, *taneczny*, *tanecznik*, (*taneczników* Strykowski, *szkoła taneczna* Petrycy, *taneczne koło* Balsam XVIII w. z Lindego) i znowu *tańczyć* to jakby naśladowanie takich rodzimych oboczności, jak *wieniec*, *wianek*, *wieńczyć*.

§ 52. e) Niekiedy nieprawidłowości są wynikiem przyczyn szczególnych, np. *e* z prasl. *e* zachowuje się tak, jak gdyby pochodziło z *ǫ*, t. j. nie wymienia się na *o* i w pewnych pozycjach znika, np. obok prawidłowej formy *dzielon* 1408 Piek. 369, *dzielona* 1408 Piek. 342 trafiają się formy: *dzielen* 1392 Hube Zb. 65 i 1398 tamże 94, *dzielna* 1399 TPaw. 3 nr. 6370 i 1417 Mac. Pam. 2, 344, *być* może pod wpływem formy *dzielnica* a także innych, gdzie *e* pochodzi z *ǫ*. np. *wolen*, *wolna* i t. p. (por. nazwę wsi pod Opoczmem *Dzielna*); podobnie *ranien* BZ II Par. 22, 6 || *ranny* obok *raniony*. To samo znajdujemy i w języku cerkiewnym, zwłaszcza na Rusi, por. Wasiljew RFV. 70, 373; RS. 7, 214.

§ 53. f) Normy, zachowywane przy wymianie jerów w środku wyrazów, stosują się też i do proklityk, używanych w funkcji

przyimków czy prefiksów: i w nich były jery słabe lub mocne w zależności od pierwszej zgłoski następnego wyrazu, związanego syntaktycznie z proklityką. Z takich więc form, jak **vž-špdlž*, **vž-šp(d)la*, **vžs-stati*, **vžz-držgnŋti*, **vžz-džŋŋti*, **vž džvu*, **vž dvorē*, **sž szta*, **sž stopojo* i t. p. powstały nowe formy: *wszedł*, *weszła*, *wstać*, *wezdrznąć*, *westchnąć*, *we dwu*, *w dworze*, *ze sta*, *z stopą* i t. d.

Tu jednak także wcześniej i w bardzo szerokim zakresie rozpoczęło się zamieszanie tem bardziej, że wskutek luźnego, swobodnego i zmiennego łączenia proklityk z wyrazami mniej było gruntu do wytwarzania postaci powtarzanych tradycyjnie, choć, naturalnie, i tutaj zdarzały się formy tradycyjnie ustalone np. *we dnie*, używane tylko w wyrażeniu: *we dnie i w nocy* gdy w innych połączeniach używamy formy bez *e* np. *w dniu*, *w dni*, *w dniach* i t. d.

Naogół tradycja silniej się przejawiała w połączeniach prefiksalnych niż przyimkowych; to też już w Kśw. znajdujemy *ue treh* (*we trzech*) na miejscu prapols. **vž trvžž*. W ps. Fl. są jeszcze bardzo nieliczne odstępstwa od stanu prawidłowego, częstsze w Puł., a w BZ. obok siebie stoją takie formy, jak: *nade wszym stworzenim i nad wszym ptastwem* Gen. 9, 2. Dziś też niekonsekwentni jesteśmy, gdy mówimy np. *z pode łba*, *pod łbem* i t. p.

Silniej działa tradycja w wyrazach złożonych, gdyż tam warunki zniknięcia *jeru* lub zamiany jego przez *e* są stałe. Dlatego też prawidłowe formy mamy złożone: *nadewszystko*, *przedewszystkiem* ale *nad wszystkimi*, *przed wszystkimi*; *wezbrać*, *wetkać*, *zebrać*, *podebrać*, *odebrać* choć: *w tkaninie*, *z braniem*, *od brania* i t. p. Ale i tu panuje zamieszanie zwłaszcza w złożeniach nowszych np. *stchórzyć* (**sždžxor-*) zam. **zetchórzyć*, wspólny z **vž-sž-pol-*, (choć prawidłowo *wespół*, *zespół*), *nadzwyczajny*, *nadpsuty* (ale *zepsuty*) i t. p. W nowych złożeniach niekiedy wahania np. *zstąpić*, obok *zestąpić* ale zawsze *odstąpić*; *zestawić*, *zestarzeć się*, stpol. prawidłowe: *sstąpić*, *sstarzeć się*, *sstać się*, *sstawać się* (dziś uproszczone: *stać się*, *stawać się*), *zszyć* ale *zeszyć*.

Wcześniej też zapomniano, które proklityki niegdyś kończyły się na *jer*, a które na samą spółgłoskę, i zaczęto wszystkie traktować jednakowo. Obok form prawidłowych, tradycyjnych: *wezbrać* (**vžzbŋrati*), *westchnąć* mamy: *wzeszło* (ob. *weszło* < **vez-šło* < **vžššło*), *wzemknąć*, (zam. **wemknąć*), *wzerwać* (u Lindego) zamiast **wezrwać*; stp. *rozrwać* albo *rozdrwać* zostało dziś zastąpione przez *rozerwać*, jakby prefiks *roz-* kończył się na *ž*, podobnie też *beżecny*, *rozepchnąć* i t. p.

Wskutek tych przyczyn oddawna już w zakresie formy proklityk polskich panują stosunki chaotyczne, a przynajmniej wydające się chaotycznymi, dotychczas bowiem nie robiono systematycznych prób ich zbadania. Na ogół kierujemy się w części tradycją, t. j. powtarzamy to, co sami poznaliśmy ze słyszenia, częścią powodujemy się własnymi motywami niejasno wyczuwanymi, głównie względami na początkowe głoski wyrazów związanych z proklitykami: czy wyrazy te zaczynają się od grupy spółgłosek czy od jednej spółgłoski, i czy pierwsza spółgłoska jest podobna do ostatniej spółgłoski proklityki: *we wschodnim kraju, ze wschodu, od wschodu, we wtorek, z wtorku na środę, ze środę, w środę, w czwartek albo we czwartek, z czwartku* i t. d. Zachodzą też różnice prowincjonalne, np. obok form *w wodzie, w walce, w fajce, w Wiedniu, z sadu, z sądu, z sędzią, z szyi, z siłą, z zupą, z żywym, z zimy* i t. d. słyszemy w Krakowie: *we wodzie, we walce, we fajce, we Wiedniu, ze sadu, ze sądu, ze sędzią, ze szyi, ze siłą, ze zupą, ze żywym, ze zimy* i t. d.

J. Rozwadowski RS. 2, 186 jako normę dla staropolszczyzny uważa wymianę *vz, sz* na *ve, se* przed wyrazami, w których pierwszej zgłosce było w języku prapols. *or, ol, er, el* między spółgłoskami *we trzemiach, we grodzie, we złocie, we mleku* i t. d. O tem p. niżej § 88.

§ 54. Jery w połączeniu z *j*. W języku prasl. były grupy dźwiękowe: *bj, zj, jb, bjb, zjb*, które trafiały się na początku, w środku, lub wreszcie na końcu wyrazów. W środku wyrazów grupy takie mogą się ukazywać przed samogłoską lub przed spółgłoską. Późniejsze losy grup tych na gruncie języka polskiego najtreściwiej i najsystematycznie przedstawił J. Rozwadowski w Enc. 2, 354—8, § 41—44. Sformułowane przez niego punkty najważniejsze są następujące:

1. Jery przed *j* w środku wyrazów wymieniły się na *y, i* (te samogłoski miały być niegdyś nieco zredukowane) np. *bię, myję, szyja, żmija* z prasl. **bjo, *mjo, *šja, *zmja* (podobnie *czyj* z prasl. **čja*).

Ale jest też inny rodzaj wymiany, który w ostatecznym wyniku dał ściągnięcie głosek: **bratja > brać, *sōdja > sędzią, *pitje > pić*.

Przyczyny tej różnicy nie są wyjaśnione.

2. *zja > y*: *dobry, zły* i t. p. (*długi, głęboki* < **długi, *głęboki*).

3. *by* > *i*: *średni*, *głupi* i t. p. (*boży* < **boži* < prasl. **božьbь*).

4. *jer* twardy przed *z* lub *z* w złożeniach > *y* np. *zyskać* < *sziskati*; (późniejsze: *zejść*, *otejmie* i t. p. analog do *zebrać*, *otemścić*...).

5. *jer* przed *j* wymieniło się na *e* lub zniknęło zależnie od tego, czy następowało *j* czy *j* np. **szjma* > *sejma*; **szjmnz* > *sjem* (Prof. Brückner R. 55, 199 zarzuca, że przecież **szjmnz*, **szjma* i t. d. to nowotwór zam. **sznmnz*, **sznma*; to prawda, ale nowotwór tak stary, jak i forma *zyskać* zam. **sniskać* prasl. **sniskati* zachowane w innych językach słowiańskich; por. też *wnidę* || *wejdę*).

6. *jer* po *j* na początku wyrazu: w prasl. *j* lub *j* zależnie od charakteru następnej zgłoski; dalej w pols. *j* > *j* (po samogłosce poprzedzającego wyrazu) lub *i* w absolutnym nagłosie, później *j* zniknęło np. **nie jmam* > *nie mam* i wskutek tego oboczność: *mam* || *imam*; *vezmę* (< *vzjmnę*) || *imę* (*pojmnę*), *iglica* || stp. *glica*, *igrać* || *grać*, *iskra* || *skra*, *kra* 1489 MMAe. 16, nr. 686 || *ikra* i inne mniej rozpowszechnione.

Natomiast *j* > *je* np. Śląskie *jegła* < **jьgьla*; ale w G. pl. **jьgьlъ* > **jgeł* > *igieł* i anal. do tego *igła*; **jьstьba* > **jezba*; *jьstьbъ* > *izdeb*. Z tem objaśnieniem, które szczegółowiej uzasadniono w RS. 7 (Rozwadowski: Prasl. *j*, str. 9—13) nie zgadza się prof. Brückner (R. 55, 198).

7. *Jer* po *j* w środku wyrazu: *j* > *j*; *j* > *je*: *dostojny* > **dostojny*, *dostojen* < **dostojnъ*; *jajko*, *jajeczko* < **jajьko*, **jajьćko*.

Te procesy dokonały się w głównej osnowie już w języku prapolskim.

Samogłoski *e*, *ě*.

§ 55. W języku prasl. obie te samogłoski różniły się dwójako: brzmieniem i iloczasem: samogłoska *e* już oddawna po spółgłoskach *č*, *š* wymawiała się w sposób zbliżony do *o*, stąd stsl. *članъ* p. *człon* z prasl. **čolnъ* < **čelnъ*; natomiast prasl. *ě* raczej zbliżało się do *a* jak na to wskazuje jego przejście po *j* lub spółgłoskach przez *j* zmięczonych: stsl. *jasti* < **j-ěd-ti*, *slyšati* < **slyšeti* < **slyxeti* i t. d. W polszczyźnie jednak nastąpiły dalsze zmiany: prasl. *e* krótkie albo nadal pozostało krótkim, albo też pod wpływem pewnych czynników się wzdłużyło, np. mówiono: *pekę* praes., *pēc* inf.; z drugiej strony długie *ě* pozostało długim, albo też gdzieindziej uległo skróceniu np. *xlěb*, *xlěba*. Słowem pod względem iloczasu obie te prasl. samogłoski upodobiły się z sobą: każdej z nich kontynuacją mogło

b $\ddot{y}$ c p. *e* długie lub krótkie, ponieważ zaś z czasem (p. niżej § 93) każde długie *ē* wymieniło się na *e* ścieśnione (*ē* lub *e*), przeto zarówno prasłowiańskiemu *e* jako też i prasł. *ē* odpowiada polskie *e* (otwarte) lub *é*, *ē* (ścieśnione).

Prasł. samogłoski *e* i *ē* także i pod względem brzmienia utożsamiały się w polszczyźnie, dziś więc z samej ich wymowy niepodobna poznać ich pochodzenia: *lesie!* *w lesie*, *niesie* odpowiadają prasł. **lēse*, **lēšē*, **nese*, ale na to wskazuje nam nie wymowa, lecz tylko gramatyka porównawcza. Jednakże niezawsze tak było: prasł. i prap. *ē* różniło się nie tylko od prasł. i prap. *e*, ale także od wszelkiego innego polskiego *e* (będącego np. wymianą *z*, *ś* lub *i*, *y* przed płynną); wiemy to stąd, że prasł. i prap. *ē* wymieniło się w pewnych warunkach na *a*, prasł. i prap. *e* w tych samych warunkach wymieniło się na *o*, każde zaś inne *e* (bez względu na pochodzenie) normalnie pozostało niezmienione¹⁾.

Mianowicie wymiana *e* > 'o i *ē* > 'a (t. j. na *o* lub *a* z poprzedzającą spółgłoską miękką) dokonywa się przed spółgłoskami przedniojęzykowymi pierwotnie twardymi, nie zaś odpodniebiennymi, więc przed *t*, *d*, *s*, *z*, *n*, *l*, *r* np. *plotę* || *pleciesz* (prasł. **pletq* || **pleteši*) *świat* || *w świecie* (prasł. **světz* || **vz světē*), *wiedę* || *wieziesz* (**vedq* || **vedeši*), *dział* || *dzielić* (**dělz* || **děliti*), *niosę* || *nieść* (**nesq* || **nesti*), *las* || *leśny* (**lēsn* || **lēstnā*), *wiozę* || *wieziesz* (**vezq* || **vezeši*), *łazi* || *leźli* (**lēzlz* || **lēzli*), *żonę* || *żeńiesz* (**ženo* || **ženeši*), *siano* || *siennik* (**sēno* || **sēnnikz*), *czoło* || *na czele* (**čelo* || **na čelē*), *ciało* || *cielesny* (**tělo* || **tělesnā*), *biorę* || *bierzesz* (**berq* || **bereši*), *wiara* || *wierzyć* (**věra* || **věriti*). Przed wszelkimi innymi spółgłoskami jak również w wygłosie pozostaje *e*, więc — jak to widać z poprzednich przykładów — przed spółgłoskami przedniojęzykowymi miękkimi lub stwardniałymi, a także przed wargowymi i tylnojęzykowymi np. *polepa*, *chleb*, *lewy*, *niemy*, *siekę*, *biegnę*, *uciecha* (wszędzie *e* z prasł. *ē*), *trzepać*, *kolebać*, *piszemy*, *cieknę*, *zażęgł* (wszędzie *e* z prasł. *e*).

Nie następuje też wymiana *e* na 'o lub na 'a przed spółgłoską przedniojęzykową twardą, o ile ta stwardniała po zniknięciu *ś* przed następującą przedniojęzykową, np. *pletnia* (< **pletinja*), *biedny* (< **bēdn-*), *sienny* (< **sēnn-*), *bierny* (**herin-*), gdy tymczasem *ciasny* (< **tēs-*), *żelazny* (< **želēzn-*), *przasny* (< **prēs-*).

¹⁾ H. Ułaszyn, Ueber die Entpalatalisierung der ursl. e-Laute im Polnischen, Lipsk 1905 (rec. RS. 1, 156). Brückner, R. 53, 112 i Prfl. 6, 583.

Normalnie też nie zachodziła wymiana samogłoski *e*, gdy następowała po niej spółgłoska, oddzielona przez inną spółgłoskę od następującej potem samogłoski miękkiej np. *siedlisko*, *w biedrze*, *siedm* (prasl. **sedmь*), stp. *szczedrze*, *pletli*, *światlica*, *wietrzyk*, *blednie*, stp. *świedczymy* 1403 Piek. 183 (8 razy), *poświedzonego* 1436 R. 23, 277, *uwiedszy się* Kromer 228, i tak samo w bulli 1136 r. *Siedlęta*, *Siedlewit* ob. *Dobrosiodł*, *Jeziór*, *Klonowa*, *Okrzos*, *Siodłk*. *Siostrosz*...

Jednakowe warunki, przy których *e* wymienia się na 'a lub 'o, wskazują, że w prapolszczyźnie inaczej brzmiało *ě* niż *e*, i że wymiana tych dźwięków, t. j. pierwszego na 'a, drugiego na 'o odbyła się w jednym czasie. Przyjmuje to J. Rozwadowski (Enc. 2, 47) zaliczając tu jeszcze wymianę *ǣ*, *ǫ* na *ǣ*, *ǫ* również przed spółgłoskami przedniojęzykowymi twardymi (por. *ćwirdza* || *twardy*, *cirń* || *tarnka*). Natomiast A. Brückner w *Dziejach języka polskiego* 2 20 twierdzi, że wymiana *ě* > 'a dokonała się w w. VIII, IX, a wymiana *e* > 'o w w. XI, XII. Za niejednoczesnością tych wymian mogłoby chyba przemawiać to, że wymiana *ě* > 'a jest jakby żywotniejsza, gdy w zakresie wymiany *e* > 'o częściej następuje wyrównanie form np. *lasu* || *w lesie*, *wiara* || *wierze*, *miodu* || *w miodzie*, *żona* || *żonie*, ale to raczej wskazywałoby na starszość przejścia *e* > 'o, gdyż im proces fonetyczny jest świeższy, tem mniej — zdawałoby się — podlega wpływom wyrównań etymologicznych. Z drugiej strony jednak wymiana *e* > 'o była jeszcze żywotna w języku, kiedy już dokonało się przejście prasl. *telt*, *tert* > *tlet*, *tret*, jak na to wskazuje: *płoso*, *brzoza* i t. d. ale przestała nią być, kiedy *o* wymieniło się na 'e, o tem jednakże inaczej sądzi J. Rozwadowski (Enc. 2, 373).

To też na pewno wiemy tylko jedno: że proces wymiany *e* na 'a lub 'o dokonał się w czasach przedhistorycznych, w każdym razie przed w. XII, gdyż imiona w bulli 1136 r. wskazują na to: *Balossa* = *Białosza*, *Chotan* = *Chocian*, *Quatec* = *Kwiatek*, *Ponat* = *Poniat*, *Stralec* = *Strzałek*, *Sulidad* = *Sulidziad* obok prawidłowych *Gnezden* = *Gnieździen*, *Lestnica* = *Lestnica* właściwie *Les'ŋnica*; dalej także *Dobrozodl* = *Dobrosiodł*, *Sodlc* = *Siodłk*, *Clonova* = *Klonowa*, *Okroz* = *Okrzos*, *Sostroch* = *Siostroch*, *Ussezodl* = *Wszesiodł*, *Costol* = *Kościół* obok prawidłowych *Zedlanta* = *Siedlęta*, *Sedleuit*, *Sedlon*, jak i dziś: *osiedlony*, gdzie pierwsze *e* pozostało niezmienione przed zmiękczone *dł*, a drugie wymieniło się na *o* pod wpływem następującego twardego *n*. Nazwa *Steradz* obok *Siradz* tu nie należy,

bo pierwsza jej część pochodzi od pnia *sir*-¹⁾, od którego poszedł też wyraz prasł. *sirota* p. *sierota*). W bulli 1136 r. niema ani jednego wyrazu, któryby się uchylał od zasadniczej normy.

§ 56. Nie trzeba jednak wychodzić z założenia, jakoby wszystko, co znajdujemy w starszym języku, koniecznie musiało więcej odpowiadać normom fonetycznym, niż to, co słyszymy dzisiaj. Z historii choćby deklinacji przekonywamy się, że mnóstwo form i dawniej podlegało zmianom pod wpływem analogji do innych, i nie wszystkie formy, które za pierwowzór służyły, pozostawiły ślad swego istnienia w języku późniejszym. Zwłaszcza w drugiej połowie w. XV i w początkach XVI, kiedy jeszcze druk się nie rozpowszechnił, występuje w języku wiele zjawisk przelotnych, wiele wyników skojarzeń, które nie trwały długo. Za takie właśnie wyniki uważać należy formy w rodzaju: *śladny* (|| *ślad*), *ofiarny* (|| *ofiara*), *wianny* (|| *wiano*) i t. d. spotykane w starszej dobie językowej, a będące wytworem wyrównań etymologicznych.

Swoją drogą w starszym języku spotykamy formy, z punktu widzenia dzisiejszego osobliwe przez to, że wtedy jeszcze nie uległy żadnym procesom drugorzędnym i mają wokalizację, wymaganą przez normalne warunki fonetyczne n. p. *krzastowaty*, *rzazać*, *lazę cana* (raz jeden 1408 R. 24, 64) *biada* BZ. Deut. 28, 22; Kaz. na wszech śś. potem u Orzechowskiego a nawet w końcu XVII w. w Moraljach Potockiego; *podniata* Zimor. Siel. 6, w 62, *działo* i t. d. zamiast dzisiejszego *e*; ale też z drugiej strony często bardzo mamy i zjawisko przeciwne, t. j. *e* zam. *a*. Wobec tego J. Rozwadowskiemu (l. c. 371) „nasuwa się myśl, czy pierwotnie przegłos nie był ograniczony pewnemi warunkami przyciskowemi“, z czem jednak łączy się spostrzeżenie, że „najczęściej występują te wahania po labjalnych np. *ofiara*, *obiata*, *zawiasa* || *ofiera*, *obieta*, *zawiesa*“. W stp. *cadzić* zam. *cedzić*, jak to jest dzisiaj, według Rozwadowskiego „ma się do czynienia z jakimś szczególnym objawem fonetycznym; *cesta* (= droga) jest z pewnością czesko-słowackiego pochodzenia, *Elźbieta*, *Margorzeta* polegają na ciągłym wpływie obcych imion“... Forma *alźbiocin* 1405 SKJ. 3, 196 dowodzi, że imię to brzmiało też **Alźbiota*.

Gdy rozważymy warunki alternacji: *e* || 'a, *e* || 'o, musimy dojść do przekonania, że nie mógł się długo w języku utrzymać

1) *Siradz* < **Siroradz*.

stan, ściśle odpowiadający zasadzie czysto fonetycznej, a to z tego względu, że dokonały się w języku procesy nowe, pod których wpływem dawne warunki się zmieniły. Przedewszystkiem więc upodobniły się wszystkie dawniej różne odcienie samogłoski *e*, czyli postrzegano już jedno tylko *e* bez względu na jego pochodzenie; ponieważ zaś tylko *'e* z dawnego *ě* alternowało z *'a*, i tylko *'e* z dawnego *'e* alternowało z *'o*, a natomiast *'e* pochodzące czy to z *ɛ*, czy też z *i* przed *r* nie alternowało ani z *'a*, ani z *'o*, przeto przy tworzeniu nowych form od tematów, do których wchodziło *'e*, mogły zachodzić lub też nie zachodzić jego wymiany na *'a* lub *'o*. Poprostu kiedy zerwała się tradycja wymawiania pewnej jakiej formy, to przy jej odtwarzaniu (rekonstrukcji) łatwo było albo dokonać wymiany fałszywej (np. *'e* na *'o* zam. na *'a* lub odwrotnie), albo też nie dokonać żadnej, choćby jej sprzyjały warunki fonetyczne.

Nadto w bardzo wielu pozycjach dawniejsze upodniebiennione spółgłoski przedniojęzykowe stały się odpodniebiennionymi, więc i to było przyczyną dezorientacji przy tworzeniu form nowych lub odtwarzaniu już dawniej używanych, ale nie utrzymywanych w świeżej pamięci.

Istnieje też w języku, a raczej w umysłach ludzi mówiących, stała dążność do ujednostajniania form częściowo różnych, o ile się temu nie sprzeciwiają inne czynniki częścią psychologiczne, częścią artykulacyjne; pociąga to za sobą czynność wyrównywania form przez analogję a zwłaszcza ich części tematowych, ponieważ część tematową wyrazu uważamy za niezmienną. Tak więc forma *żenie* przez wyrównanie do: *żona*, *żony*, *żonę* i t. d. zmieniła się na *żonie* (już w r. 1393 Leksz. 1, nr. 1457). W gwarach ludowych a także w żywej mowie ludzi, ulegających wpływom gwarowym, takie wyrównywania są częstsze, niż w języku piśmiennym np. *bierę*, *bierzesz*, *bierze*... zam. *biore*, *leżę*, *leziesz*, *lezie*... zam. *laze*.

Naturalnie, wyrównywanie form mogło następować dopiero wtenczas, kiedy warunki fonetyczne, których koniecznym wynikiem była wymiana *e > a*, *e > o*, przestały istnieć, t. j. ustąpiły miejsca innym warunkom. Nadto jeszcze taką dążność do wyrównywania form wtedy jedynie można przyjąć jako czynnik rozstrzygający, o ile wszystkie wypadki niezgodne z wymaganiami prawa fonetycznego dadzą się objaśnić wpływem analogji. To też szukano i innego rozwiązania. Lorentz w artykule *Das gegenseitige Ver-*

hálnis der sogenannten Lechischen Sprachen (JA. 24) dowodził, że na 'a wymienia się tylko takie *e*, które jest kontynuacją pierwotnego praa*e*. *ē*; natomiast zaś, kiedy jest kontynuacją praa*e*. dwugłoski (*oj* lub *aj*), to alternuje z 'a tylko w zgłosce długiej zamkniętej oraz krótkiej otwartej, a pozostaje jako *e* w zgłosce długiej otwartej. Na tej zasadzie możnaby wyjaśnić polskie *kobieta*, gdzie ścieśnienie samogłoski wskazuje na jej wcześniejszą długość w zgłosce nie zamkniętej spółgłoską: *ko-bie-ta*; podobnie byłoby z wyrazami *césarz* i zapewne *céna*; z tem też zgadzałyby się różnice między *dzieto* czeskie *dílo* a *działo* cz. *dělo*¹⁾ oraz *biēda* cz. *bida* a *biada* cz. *běda*. Brandt znów (Sbornik statiej dla Fortuna-towa, Warszawa 1902, str. 201—212), twierdzi, że w ogólności tylko krótkie *e* z dawniejszego *ē* wymieniło się na 'a.

Te ograniczenia odrzuca Ułaszyn (Ueber die Entpalatalisierung), dowodząc, że pierwotną prawidłowość alternacyj 'e || 'a lub 'o naruszyły późniejsze procesy formalnych wyrównań między tematami niegdyś zróżniczkowanymi przez występowanie w nich 'e lub 'a, 'o (co on właśnie nazywa odpodniebiennieniem dawnego 'e) stosownie do warunków fonetycznych.

Stanowisko Ułaszyna prędkiej się da obronić, niż poglądy Lorentza lub Brandta. Uderza wprawdzie zgodność różnic zachodzących w polszczyźnie i czeszczyźnie: *biada*, *běda* || *biēda*, *bida* i tak samo *działo*, *dělo* || *dzieto*, *dílo*, staropolskie jednak zabytki pouczają nas, że rozszczepienie form *biada* || *biēda*, *działo* || *dzieto* nastąpiło późno i że w staropolszczyźnie nie robiono różnicy między wykrzyknikiem *biada* a rzeczownikiem *biēda*; między *działo* w znaczeniu maszyny obłężniczej a *dzieto* w znaczeniu łc. 'opus'. W BZ. czytamy: *rani cię Pan biadą* Deut. 28, 22, podobnie Gen. 3, 16 i t. d. forma zaś *działo* = 'opus' używa się często w ps. Fl. np. 32, 15; 76, 11 i t. d. także jeszcze w XVI w. *działu rąk twoich podaj prawicę twą* 1520 JA. 7, 296, i znów w znaczeniu 'tormenta, instrumenta bellica, machina' 1532 u Bartłomieja z Bydgoszczy mamy jednakowo użyte *działo* lub *dzieto*. Ponieważ formę *dzieto* — 'opusculum' obok *działo* spotykamy dopiero w Mammotreptach ok. r. 1470 MPKJ. 5, 5, przeto wnosić należy, że forma z *e* przed *ł* nie jest starsza nad wiek XV. Nadto w polskiej formie *dzieto* nie

¹⁾ Jakkolwiek znów *e* w *dzieto* jest kontynuacją praa*e*. *ē*.

znajdujemy żadnych śladów długości *e*, gdy natomiast ślad ten widzimy w *bięda*.

§ 57. Przy rozpatrywaniu warunków wymiany *'e || 'a* zwracano szczególniejszą uwagę na formy z nieuzasadnioną fonetycznie wokalizacją: *cesarz*, *bies*, *kobięta*, *krzesło*, *cena*, *rzezać*; ściślej jednak zbadanie starszych zabytków językowych wykazało, że w wielu razach w staropolszczyźnie choć zrzadka trafia się *'a* w miejscu właściwym, gdzie dziś już wyłącznie wymawiamy *e*: dla trzech pierwszych wyrazów nie mamy przykładów, zawsze bowiem pisano: *cesarz*, *kobięta*, *bies*, ale Ułaszyn przytacza nazwę wsi *Biasowice* na Śląsku, jako od *biesa* pochodzącą (p. Entpalat. 63 i MPKJ. 5, 301), z czem nie zgadza się Brückner, który *Biasowice* wyprowadza z *Bijasowic*. Raz jedyny trafia się *cana* w pocz. w. XV R. 24, 64 (sine omni taxa — *czany*); *krzasto* 1533 JA. 20, 518, *drzewo krzastowate* Linde Słownik, z Krescentyna 1549 r., obok *krzestowaty* w Żywocie Skandenberga Barłęcjusza przełożonym przez Bazylika r. 1569 p. Prfil. 6, 591; *obrzazać*, *obrzazek* ok. 1470 MPKJ. 5, 163, *rzazać* 1532 BBydg. 124; *laza* Rej Wiz. XI, 612 i t. d. Prawidłowe też *laność* (= lenistwo) druga poł. XVI w. Lelewel, Księgi ustaw I, 105 obok *leność* ib. 104.

Jako późne zapożyczenie *cesarz* może być traktowany wyjątkowo, *ofiara* ob. *ofiera* w części przynajmniej poszła za wzorem wyrazów rdzennie polskich. Jakie jest pochodzenie *e* w *kobięta*, nie wiemy z pewnością, ale ściśnięcie tej samogłoski jako ślad dawnej długości przemawia za jej pochodzeniem z *ē*, a w takim razie oczekiwaliśmy formy **kobięta*.

W czysto polskich wyrazach najdawniejsze przykłady, w których możnaby podejrzewać brak wymiany *e > a* są nazwy ze znakiem *ea* na miejscu oczekiwanego *a* np. obok *Paski* (*Piaski*) z r. 1280, *Bala* (*Biała*) r. 1261, 1278 mamy wśród materiałów, zebranych przez Baudouina de Courtenay (O dr. pols. jaz.) takie formy jak *Beala* w kopji dokumentu z r. 1193, *Bealtarsk* r. 1249, *Lopeankam* 1243 obok *Lopenka* w kopji dokum. z r. 1253 i *Lopankam* (*Łopiankę*) r. 1238.

Później poza kilku wyżej wymienionemi wyrazami, w których już w staropolszczyźnie zupełnie lub prawie zupełnie ustaliło się *e*, a nadto prócz bardzo licznych form z wokalizacją zupełnie prawidłową mamy już znacznie pomnożony zasób wyrazów takich, jak *bięda || bięda*, *działo || dzieło*, gdzie ukazuje się *a* lub *e* niezależnie

od warunków fonetycznych; najczęściej bywa *e* zam. *a* np. *obieta*, *obietować* Fl. 19, 3; 105, 35; 105, 36; 106, 22, *obiata* 19, 3; 131, 2; *obiety*, *obieta* Puł. 19, 3, *obietował obietę* ib. 26, 11; *obiety*, *obiata* BZ. Lev. 7, 29; *przypowiedała się* 1452 Stppp. 2, nr. 3483, *przepowiedała* Gn. 38, *spowiedał się* Gn. 43 i 50, *powiedajcie* $\frac{1}{2}$ XV R. 23, 269, *zweistowano obok zwiastują* Puł. 21, 32 i t. d. w niewątpliwie polskich wyrazach i zabytkach już najdawniejszych, a więc prócz przytoczonych dopiero co wyrazów: *niewiesta* 1391 Leksz. 1, nr. 978, w ostatnich częściach Fl. *sieno* 105, 21, *kwiet* 102, 14, *wietrow* 103, 4, *miesta* 102, 15, *świellością* 103, 2, *świedectwa* 118, 125, *powiedajcie* 104, 2, *spowiedali* 105, 46 i t. d. obok *siano* 107, 15, *miasta* 106, 4, *działa* 102, 22, *świadectwa* 118, 157, *wiatry* 134, 8. W kaz. Gn. *powiedam*, *przepowiedał* ob. *spowiadam*, *spowiadać*. W innych zabytkach: *łżykwiet* (aprilis) XV R. 24, 375, *namiestek* Prfil. 4, 616, *z nasledowania* R. 23, 278, *zumieła* 1436 R. 23, 276, *zumiełego* — *stupefactum* ib. 277, *wieno* XV R. 33, 135, *śmiellości* 1462 R. 25, 269, *bielaczowski* 1445 Stppp. 2, nr. 3234 ob. *Białaczow* ib., *rumiene* 1462 R. 25, 270, *miesta* BZ. Jos. 2, 23, *obrzezan*, *obrzazan* BZ. Ex. 12, 48, *rozumien* AKPr. 3, 231, *odpowiedaniu* ib. 235, 236, *wierą* ib. 266, *wiery* ib. 274, *wieno* ob. *wiano* ok. 1470 MPKJ. 5, 17, *piestun* ob. *piastun* ib. 127, *miesteczko* ob. *miasteczko* ib. 6 (formy z *e* w Mammotrepcie B, na którym znać silny wpływ czeszczyzny), *picstun* XV R. 33, 123 ob. *podpiastun* ib. 129, *zapowiedzienny* TPaw. 5, 87, *miesta* ob. *miasta* 1532 MMAe. 7, nr. 306, u Paterka często *e*: *dzielać*, *udzielać*, *piestować* ob. *piastować* Prfil. 5, 532, *dowieduj się* Rej Wiz. XI, 353, *aby obiedwał* — ut *pranderet* Leop. Luc. 11, 37, ale w BZ. *obiadwał* III Reg. 13, 7; *obrzezanie* ob. *obrzazanie* Leop. Paul. I Cor. 7. Najczęściej *e* zam. *a* po spółgłoskach wargowych.

Obok tego rodzaju form spotykamy w zabytkach staropolskich mnóstwo innych, w których alternacja *e* || *a* jest zależna od znanych warunków fonetycznych. Niektóre uchylenia są tylko pozorne np. *doświedczonego* 1436 R. 23, 277 (przed *dę*), *niedowierstwo* $\frac{1}{2}$ XV Prfil. 5, 59 (*-ērzs-*) i t. d. często też stare zabytki zachowały nam formy dawne, nie wyrównane jeszcze z innemi pod wpływem analogji np. *o wienie* AKPr. 3, 299 (dziś *o wianie*), *o sienie* ib. 276, *w sienie* ib. 293, prawidłowo również *rozziwieć* Rej Zwrc. 262 b, (por. *ziewać*, potem *rozziawić*, *rozdziawić*).

§ 58. Ale w XV w. wyrównywiają się formy przez przenie-

szenie 'a w warunki nieodpowiednie fonetycznie. Spotykamy więc: w *zwierciadle* 1444 R. 23, 307 (choć w XVI w. także w *zwierciadle* 1543 Katech. 11) w tym *gniaździe* XVI Rej Wiz. XII, w. 768 i t. d. Ukazuje się też a przed przedniojęzykową spółgłoską odpodniebienną np. *litteram dotalicii a. wianny* 1420 Czrs. 221, *namiastnik* AKPr. 3, 230, *miasca* ib. 230, *gwiazdne niebo* ok. 1470 MPKJ. 5, 5, w *gniaździe* Zimor. Siel. 3, w. 85.

Także i przed spółgłoską podniebienną nietylko w takich formach jak *piąć* Fl. Puł. 7, 18; 9, 2 analogicznie do *siać* (*sejati*) *wiać* (*vėjati*) i t. d. ale także *dzianica* — saga 1376 Stppp. 2, nr. 280, XV Prfil. 5, 7; ok. 1470 MPKJ. 5, 20; *dzianiczka* 1425 Stppp. 2, nr. 2036 (ob. *dzienice* ok. 1340 Stppp. 2, 26, *dzienica* ok. 1470 MPKJ. 5, 20), *Biasiadki* 2 razy (ob. *Biesiadki* 3 razy) 1467 Stppp. 2, nr. 3869 (nazwa miejscowości), *scadziłby* ok. 1470 MPKJ. 5, 6 (dziś *cedzić* stsl. *cediti*, często jednak a po c nawet przed miękkimi spółgłoskami przedniojęzykowymi np. *ocalić*) podobnie, jak niekiedy w gwarach dzisiejszych np. *rumianiła* Kolb. Maz. 3, 253; *Warszawa* zam. stp. *Warszewa* lub *Warszowa*, *Jawa* u Paterka zam. *Jewa*, *Ewa*, podobnie w kodeksie Świętosława z r. 1449 (mazowieckim): *jadnacz* AKPr. 3, 229, *janostajnie* 232, *jano* 234 i t. d.

W staropolszczyźnie 'a przed nieprzedniojęzykową trafia się bardzo rzadko: *dziakła* — mensurae 1434 MMAe. 14, 530; 1447 ib. 11 zapożyczenie z zachodnio-ruskiego narzecza (z białoruszczyzny); dzisiejsze *szczapa* otrzymało a pod wpływem upodobnienia do innych wyrazów, gdzie po cz następuje a alternujące z e np. *czas* || *wczesny* (co zresztą jest także wynikiem wpływu analogji np. *las* || *leśny* p. § 181) podobnie *szczapa* || *rozszczepić* z dawniejszego *szczepa* — lignus Jag. nr. 228 z r. 1437.

§ 59. Także w zapożyczeniach znajdujemy wahania między e || a np. niem. *Opfer* wyraża się przez *ofiara* a. *ofiera* Fl. 26, 11; 39, 10; 49, 15; 50, 17; 50, 20. *opfern* — *oferować* Fl. 26, 11; 49, 15; 53, 6; 71, 10; *ofiera* BZ. I Reg. 15, 22 ob. *ofiarować* BZ. Num. 28, 26; u Paterka *oferować* 39 r. obok *ofiarować* 39 v; podobnie niem. *wehren* — *wierować* się ob. *wiarować* się AKPr. 3, 306, *abychom sie ich wierowali* Puł. 37 arg., dalej u Paterka w *Wiadniu* 142, por. dzisiejsze *miarkować* — *merken*, ale to samo zachodzi i przy innych połączeniach artykulacyjnych np. po twardej i przed nieprzedniojęzykową spółgłoską np. *trafić* ob. *trefić* — *treffen* p. Karłowicz Słownik gwar polskich. O wyrazie *cesarz* p. § 57.

§ 60. Rozpatrując się w materjale staropolskim, dochodzimy do przekonania, że rzadko tam trafiają się uchylenia od normalnej wymiany *e* || *a*. Nawet i dzisiaj dążność do wyrównywania tematów niebardzo się tu zaznacza: mówimy *wiara* — *wierze*, *miara* — *mierze*, *las* — *w lesie*, *lato* — *w lecie*, *ciało* — *w ciele*... Znacznie więcej takich wyrównań nastąpiło w formach, gdzie alternuje *e* || *o* np. *wiosna* — *wiosnie*, *wiosło* — *na wiosle*, *miodu* — *w miodzie*. Rezultaty wymiany *e* || *a* pozostały niezmienione w gwarach ludowych tych samych, gdzie już zaledwo utrzymały się ślady alternacji *e* || *o*. Słowem istnieje u nas jeszcze powszechna żywe poczucie racji bytu alternacji *e* || *a*.

§ 61. Dzięki temu nie dziw, że alternację *e* || *a* lub *a* || *e* rozszerzono i na formy, gdzie niegdyś przyczyn fonetycznych do wymiany tej nie było: przy formach: *roz-wiany*, *roz-wianego* ob. *wianie* (< **vėjanije* utworzono *wienie* — flatus XV R. 24, 10; podobnie *osienie* (< **osėjanije*) — segetes 1446 Stppp. 2, nr. 3260, *obleli* — humectant I $\frac{1}{2}$ XV R. 16, 445 (zam. *oblali* według wzoru *chciał* || *chcieli* = *oblali* || *obleli*); *przeleli* BZ. Num. 35, 11 ob. *przelali* BZ. II Par. 29, 22; *zbieranie wina przekaza będzie sieniu* (zam. *sianiu*) BZ. Lev. 26, 5; *nie sieli bychom* BZ. Lev. 25, 20 (zam. *siali*); *odzieni* (zam. *odziani*) BZ. Esdr. 7, 9 ob. *odziani* BZ. I Par. 21, 16. Jest to więc niby wymiana *a* > *e*, istotnie jednak mamy tu proces bynajmniej nie fonetyczny, gdyż formy *ěia* w polszczyźnie ściągają się na *a* i normalnie pozostają bez dalszej zmiany.

Tak samo nieprawidłowe są alternacje polskiego *e* i *a*, z prasl. *a*, które nie powinno alternować z *e*, gdyż w języku polskim *e* wymienia się na *a*, nie zaś odwrotnie; dlatego też prapolskie *a* powinno być niezienne, a tymczasem zamiast niego trafia się *e* np. *podczasze* — subpincerna 1396 Leksz. 1, nr. 2161 por. prawidłowe: *podczasze*, *podczaszy*; dalej *czeńnik* zam. *czasznik* zapewne przez zbliżenie do *czeńć*; *czas* || *wczesny*, *wcześny* (por. *las* || *leśny*), *żał* || *o żeli*, *w żeli* XV R. 22, 267; *drzeć*, *wietszeć* (błędnie *wietrzeć*), *milczeć*; *drżeli*, *milczeli*, *drżenie*, *wietszenie*, *milczenie* || *drżał*, *wietszał*, *milczał* analogicznie do: *cierpieć*, *widzieć*, *mieć*, *cierpieli*, *cierpienie* || *cierpiał*. Podobnie *przyprawiejąc* 1462 R. 25, 269 (**pripravjati*), *bojeźliwość* 1465 SKJ. I Glossa XXXIII, *juszczorka* 1449 R. 23, 280, *czelednika* AKPr. 3, 235, *dwu czeledniku* ib. 237 (**čeljady*), *najeśniejsza* 1510 Prfl. 5, 363, *jedzie* ob. *jadę*, *dzirżewca* AKPr. 3,

362 || *dzirżawca* ib. 302, *ziemieninem* 1473 AGZ. 12, 351, *ziemienin* AKPr. 3, 272, *ziemieninom* 287 || *ziemianina* 323.

§ 62. W tychże warunkach, przy których *e* (z dawnego *ē*) wymienia się na *a*, również następuje wymiana *e* (z dawnego *e*) na *o*, i gdy badamy starsze zabytki, znajdujemy tam fakty językowe, ściślej odpowiadające tej zasadzie, niż w języku dzisiejszym np. *rozczosawszy włosy* BZ. Judith 10, 3, *czosac się* 1525 JA. 14, 467, *śmiotanka* 1487 TPaw. 2, 195, *śmiotana* ok. 1450 JA. 14, 495, *kamio[nowa]li* pocz. XV R. 24, 72, *uskrzosaniu* 1444 R. 23, 305, *kzosac* 1532 BBydg. 220...

Z drugiej strony w dawniejszym języku nie nastąpiły też i takie wyrównania form, wskutek których *o* ukazuje się dziś w nieusprawiedliwionej fonetycznie pozycji np. *siestrzeniec*, *siestrzenica* 1393 Leksz. 1. nr. 1386, *siestrzenice* 1395 ib. nr. 2056, *siestrzeniec* AKPr. 3, 297, *siestrzeniecy* ok. 1470 MPKJ. 5, 55, *siestrzyczka* 1532 BBydg. 130, *po żenie* 1393 Leksz. 1, nr. 1451, *dwie żenie* BZ. Gen. 4, 19, *szczebiecąc* ok. 1470 MPKJ. 5, 137, *na jezierze* 1405 Piek. 246, *wieczerna godzina* 1444 R. 23, 308, *wieczerny* ok. 1470 MPKJ. 5, 90, *w miedzie* AKPr. 3, 319; 1528 R. 3, 63, *szczedrze* BZ. Deut. 33, 22, *na siedle* ok. 1470 MPKJ. 5, 35, *w mietle* Puł. 2, 9, nawet i w znacznie późniejszych czasach np. *w wieśni* Zimor. Siel. 4 w. 18.

§ 63. Ponieważ w różnych formach gramatycznych, które tworzone od pewnych pierwiastków lub tematów, okazywało się to *e*, to *o*, stosownie do warunków fonetycznych, zczasem zanikłych i zatartych, przeto wcześniej rozpoczęto wyrównywanie form wbrew zasadzie fonetycznej. Dzięki temu oddawna trafiają się formy z *e* zam. *o*, a przede wszystkim w konjugacji czasownika *jes* —, więc zawsze tylko: *jest*, *jesmy*, *jeswa*, *jest* obok form prawidłowych: *jeśm* < **jesmь*, *jeś*, *je* a. *jeść*, *jeście*. Podobnie niektóre nazwy, zebrane w słowniku Baudouina de Courtenay (O drewnie polskom jazykie) poczynając od XIII w. *wymiet* r. 1253, 1286 obok *wymiot* r. 1289, *Jeziero* 1296, *Długosiedło* 1250, i później: *wymiet* 1304, 1306, 1311, 1315 i t. d.; w nowszych częściach psalterza Fl. *niebiosa* 101, 25, *jeziera* 106, 35, *nasycena* 103, 14, *otkarmieno* 130, 4, rzadziej w części wcześniejszej: *szaleność* 12, 8, ob. *niebiosa* i t. d. W Gn. *niesąc* i t. d. W innych zabytkach: *Rzeszetarzewski* 1393 Leksz. 1, nr. 1489, *kmiet* 1400 SKJ. 3, 192 (częściej *kmiot*), *samosiedm* 1424 Czrs. 300, *jedłowy* ob. *jodłowy* ok. 1470 MPKJ. 5, 49, *wniesła* 1396 Leksz. I, nr. 2278, *niesty* Błaż., *przewiedł* 1470 Stppp. 9, nr. 790,

wywieź 1450 ib. 2, nr. 3422, rzemiesto 1532 MMAe. 7, nr. 306, rzemiesta Leop. Act. 18, 3, w imiesłowach biernych: wrzeszena 1399 TPaw. 4, nr. 2050, przewyciężeny AKPr. 3, 306, ranien BZ II Pär. 22, 6, wiedzieno BZ Judith 5, 22... Niewątpliwie też pod wpływem analogji do form innych: bierzą zam. biorą u Paterka, Prfil. 5, 547 i t. p. W starych zapożyczeniach np. *angiełow* Fl. 8, 6, *angiełom* Fl. 90, 11, *Fietr* 1391 Leksz. 1, nr. 966, *Pietrasz* 1393 ib. nr. 1544, *Pietra* 1527 Acta Tomiciana 10, 11, ob. *angioł* Fl. 33, 7, *Piotrasz* 1373 Leksz. 1, nr. 1438, więc język staropolski zgadza się często z dzisiejszą wymową gwarową. Wobec dawnych wahań takie formy w pieśni Bogurodzica, jak *zwolena*, *stawiena* należy uznać za czysto polskie.

O formach proklitycznych, właśnie jako proklityki brzmiących: *przed*, *przez*, *bez* zam. **przed*, **przez*, **bioz* pisali: Rozwadowski Enc. 2, 374, RS. 2, 85. Ułaszyn MPKJ. 7. 282, inaczej Brückner R. 49, 32.

Ukazywanie się *e* zam. *o* w niektórych formach objaśniają też pewnemi szczególnymi warunkami fonetycznymi; np. dość rozpowszechnione formy takie, jak: *wiesna*, *na zwiesną*, *miedowy* (w rotach przysiąg 1404 Piek. 188), *miętła*, *umietać*, *biedro*, *pierun*, *wieśło*... skłaniają J. Rozwadowskiego do przypuszczenia, że przegłos *e* > *o* nie zachodził po wargowych i przy pewnych warunkach przyciskowych; jednak między wyżej przez nas przytoczonymi przykładami, w których znajdujemy *e* zam. *o*, niemało jest takich, gdzie *e* następuje nie po wargowej, a liczbę ich można łatwo pomnożyć. To też trzeba się zadowolić przyjęciem wpływu analogji tem bardziej, że rzadko trafiają się formy, w których ten wpływ byłby trudniejszy do przyjęcia. Do takich wyrazów należy w gwarowej wymowie *pierun*, *pieron*, choć i tu związek etymologiczny z czasownikowemi formami gwarowemi: *pierę*, *pierzesz*... *pierą* (w znaczeniu 'biję, uderzam') jest widoczny. Zresztą w stp. mamy *piorun*: bodaj *źle zginął vel piorun roztrząś* — ut te magnus perdat Jupiter 1545 R. 38, 319. wcześniej w nazwie miejscowości: *Adam de P[i]orunow* 1398 Hube Zb. 71. Nadto Rozwadowski sądzi, że już w prasł. po *č*, *ž*, *š* samogłoskę *e* wymawiano jak *ō*. To jednak tutaj nie wystarcza bo *o* zam. *e* przed nieprzedniojęzykowemi zdarza się tylko sporadycznie a przytem nie ogranicza się wyłącznie do takich połączeń dźwiękowych, jakie mamy w *czop*, *pożoga*, *szczoka* ale także zachodzi i w innych np. *trzop*, *żrzobek*, *trzo*, *macocha* i t. d.

§ 64. Przypadki nieprawidłowej wokalizacji *o* są następujące:

1) 'o przed przedniojęzykową spółgłoską miękką lub stwardniałą: *alźbiocin* 1405 SKJ. 3, 196, *przypowieszczonie* 1447 Stppp. 2, nr. 3315, *wyrzeczonie* XV R. 33, 129, *przerzeczeni świadkowie* 1449 AKPr. 3, 238 (obok *przypuszczeni* ib.), *rzeczoni kmiecie* ib. 240, *średniego wołu* ib. 289, *są błogosławioni, bo będą ucieszeni* XV R. 22, 237, *przedsiolny* (2 razy) 1455 AGZ. 14, 465, *płocie się* (może *płace? płocze są*) albo *plecie* — implicat XV R. 33, 130, *zatraconiśmy* BZ. Num. 17, 12, *plonnikom* ib. Deut. 2, 35, *rzeszotny* (ob. *rzeszetny*) ok. 1470 MPKJ. 5, 82...

Zwłaszcza wyrównały się formy deklinacyjne: *w siole, na siodle, w miodzie, żonie, o wiosle, o wiosnie* i t. p. bardzo pospolite, por. też *ciocia* urobione do *ciotka*.

2) 'o przed spółgłoską nieprzedniojęzykową: *macochę* BZ. Lev. 20, 11 (por. Malinowski Prfl. 5, 610 ob. *macecha* XV R. 33, 128; ok. 1470 MPKJ. 5, 126); *świokier* 1447 AGZ. 13, 237, *świokra* 1505 AGZ. 17, 487, *świokry* — *socrus* 1545 R. 8, 319, *szerżoga* — *aestus* 1449 R. 23, 279, *pożoga* 1383 Stppp. 8, nr. 2064; 1441 Stppp. 2, nr. 2963; 1495 AGZ. 16, 260 ob. *o pożegę* 1449 AKPr. 3, 236, *pożega* ib. 303, *pożożca* XVI rp. Akad. nr. 1588 str. 46 (tak samo dziś *pożoga*, gw. *podżoga, ożóg* (ale *ożeg* — ustile 1457 rp. Jag. nr. 228), *wywłokszy* ok. 1420 R. 24. 86, *zwłokszy* BZ, Judith 10, 2 (ob. *zwlekł* BZ. I Reg. 19, 24, *zwlekąc* ib. Deut. 25, 2), *zwlekłem* ok. 1470 MPKJ. 5, 73, *obłokł* 1510 Prfl. 5, 362, *obłokę* Rej Zwre. 234, b, ps. Wróbla, *włokę* Rej Wiz. *zawłoką* Leop. *odwłoką* BRadz. jak w dzisiejszym języku literackim lub gw. *upiók, strzóg* (upiekl, strzegł) Karł. Sł. gw. Por. też nowe formy: *wiercioch, śpioch, śpioszka* i t. d. Ogólno polskie *dziewucha* w gw. *dzionucha* (z przy-ciskiem na o) Prfl. 3, 305.

Zwłaszcza często 'o z e przed wargowemi np. *Kutrzobka* 1525 Stppp. 9, nr. 1551 (por. nazwisko *Kutrzeba*), *trżop* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 454 zam. *trżep* < *črep < prasl. *čerpъ *źróbak* por. *źrebie* < *žerbę, gw. *źróbek* — 'łos do wojska' (por. stsl. *žřebij*) Prfl. 4, 273 stp. *źrzeb* (wylosowany działek pola, sors), *świerżop* (ale *świrżepa, świerżepa* — equa indomita 1441 Stppp. 2, nr. 2895, *świerżepki* 1441 ib. nr. 3191; 1482 MMAe. 13, 263) *pożiom, poziomki* XVI w. Rost. nr. 6609, *pożiomny* Zimor. 12, 5 (ale u Reja *pozi-meczki*, u Szymonowica *poziemeczki* 6. 124, *poziema leszczyna* 1, 2, również w XV w. *poziemki* 1468 Rost. nr. 4346, *pozimki* XV w. ib. nr. 6073; *ziomek, ziomka*, N. pl. *ziomki* Zimor. Siel. 11, w. 81.

Niekiedy niewiadomo, czy 'o z e czy też może innego pochodzenia np. *dziopan* — 'bocian', *dziomdzieć* ob. *dziamdzieć* — jeść powoli Karl. Sl. gw. Polskim *dziób*, *dziobać* odpowiada rus. zob, *zobać* a także polskie *zobać*, *w zobki*.

3) 'o z e na miejscu prasl. *o* tylko w nowopolskim np. *dzio-nek* (od *dzień*), gw. *studzionka* Karl. Sl. gw. pod wyrazem *studzienka*, dalej *wioska* i pochodne *wiochna*, *wiośnianka* — villanesca XVII JA. 27, 302, *osioł* 1526 Rost. nr. 19324, *koziół*, *kociół*, nawet *kukiołka* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 375, natomiast *djabel* < *djabol* — *diabolus*).

Wymiana *e* (z *o*) || 'o zresztą tylko przypadkowa powstała na gruncie utożsamienia polskiego *e* < prasl. *e* z polskim *e* < prasl. *o*. To ostatnie alternuje z 'o w tych samych połączeniach dźwiękowych, gdzie zachodzi alternacja *e* (< *e*) || *o*; według analogji: *nieś* || *nieś* = *wieś* || *wioska* w prap. **nesi* || **nesa*, **ves* || **veska*.

4) 'o zam. 'a: spłynięcie prasl. *e* i *e* i wymiana polskiego *e* na 'a lub 'o przy jednakowych warunkach fonetycznych było przyczyną, że w niektórych wypadkach nie trafiano na właściwą drogę i tworzono formy z 'o, gdzie według zasady etymologicznej winno być 'a np. *obiłowali* Fl. 106, 22 (por. stsl. *oběta* z prasl. **obvēta*), *piosenkę* 1527 Prfil. 6, 445 i później powszechnie ale *piasnkę* Fl. 39, 4, *piasek* 1436 R. 23, 276 z prasl. **pēsanka*; *z przysionka do sieni* 1476 Stppp. 2, nr. 4177, *sionka* atriolum 1532 BBydg. 10 (ale dziś gw. *sianka* por. prasl. **seni*), *rumioność* 1417 Jag. nr. 2151, *wionąc* (ale *wianął* — flavit XV R. 24, 70), *miedziwiodkowie* 1510 Prfil. 3, 368, *nawios* — appensum XV R. 33, 135 (stsl. *navěsz*), *miono* (zam. *miano* 2 razy) kon. XV R. 24, 95, *mionuje się* 1532 BBydg. 122, *wypowiedzion* 1533 Pozdrowienie członków pana Jezusowych (druk Jag. Theol. 4617), *powiedziono* 1664 Gawiński Dworzanki, wreszcie także i tam, gdzie *a* normalnie nie alternuje z *e*: *zrzosną się* (zam. *zżosną się*) BZ. Deut. 2, 25 (ob. *zrzasszy się* zam. *zżasszy się* ib. Ex. 20, 18).

Zrzadka też 'a zam. 'o lub *e* np. *śmiałanka* 1463 MMAe. 16 nr. 1933; *jemiało* XV w. Rost. nr. 6381; *ciańka żona* (*cienska* > **těnsk-*) BZ. Deut. 28, 56, *chrzasny* obok *chrzesny* JA. 27, 302, *pieczara* Kromer (Linde) stsl. *peštera*, *kolasa ruska* Haur (Linde); u Reja w Wizerunkn *ociasować* (ociosywać) VII, 175, *trzpiatał* VII, 1387 (por. *trzpiot*) według iteratywów.

5) Wyrównały się też końcówki deklinacyjne celownika l. mn.

-om zam. -em w deklinacjach z tematami miękkimi np. *nieprzyjacielom* Fl. 9, 27, *ludziom* 21, 31, *końcom* 58, 15, *oćcom* 77, 7, zam. form na -em, które też spotykamy w zabytkach np. *ludziem* 1393 Leksz. 1 nr. 1370, *gościem* Gn. 29, *Trynkowicem* 1476 Stppp. 2, nr. 4174 i t. d. ale z czasem uległy w zupełności wpływowi analogji do form deklinacji tematów twardych np. *stołom*, *oknom* i t. d.

Podobne wyrównanie zaszło w innych przypadkach np. *krajow* Fl. 47, 9, *w krajoch* Fl. 138, 8, a także w dawnych imiesłowach biernych czasu teraźniejszego: *znajomym* Puł. 30, 14, w pochodnem *pokryjomu* i t. d. analogicznie do *widomy*, *rzekomy* i t. d.

6) W pierwszej części wyrazów złożonych np. *Wyszogród*, *Siedmiogród*, *kościotrup* i wiele innych mamy o pod wpływem analogji do *Starogród*, *Białopole* i innych, gdzie przed o jest spółgłoska twarda. Zachował się dziś tylko jeden wyraz z -o: *wojewoda*; z dawniejszych przytaczamy z bulli 1136 r. *Siedlewił*, *Trzebiemysł*, dalej: *Kurzebok* 1296 Baud. Słown., *licemiernik* XV w. R. 24, 353, *luce-miernik* Gn.; w starej polszczyźnie też *Wyszegrod* r. 1231, 1238, 1300 i t. d. (słownik w książce Baudouina de Courtenay, O drewnie polskom jazykie), gdy *Wyszogrod* tylko w późniejszych (nie wiadomo z jakiego czasu pochodzących) kopjach dokumentów z r. 1065 i 1252; podobnie *bojomocny* 1451 R. 22, 41.

7) Oddawna też *ow* zam. *ew* w przyrostku po *j* lub spółgłosce miękkiej, a więc np. w czasownikach i w imionach pochodnych np. *wywojowali*, *bojowali* Fl. 119, 6; *bojować* BZ. Deut. 33, 7; *bojowanie* BZ. Deut. 3, 1 a także 1434 R. 24, 349; *bojownicy* BZ. I Par. 12, 1; *bojowny* BZ. Gen. 49, 5, *bojowym* BZ. IV Reg 13, 25, *wojował* 1449 AGZ. 14, 281, *w wojowaniu* 1471 MPKJ. 5, 87, ale także *bojewalem*, *bojewali*, *bojewanie*, *bojewnik* w Mammotreptach 1471 r. MPKJ. 5, str. 40, 48, 76, 96. Dziś tylko *wojować*, *bojować*, a także *celować*, *biczować* i t. p.

Upowszechniła się też w zupełności końcówka -ow w dopełniaczu l. mn. zam. -ew w tematach dawnych na -jo- np. *krajow* Fl. 47, 9, *mężow* Fl. 52, 2 i t. d. jako też — zresztą tu już tylko po części — w sufiksie słotwórczym nazw miejscowych na -ow i w pochodnych przymiotnikach na -owski, obok którego używa się i -ew. Pierwotnie, naturalnie, i tu -ow- było tylko po spółgłoskach twardych, a -ew- po spółgłoskach zmiękczonej przez *j* np. *Dębowski*, *Olszewski*. Z czasem i ten drugi typ imion upodabniał

się do pierwszego: powstawały formy: *Olszow*, *Olszowski*, *Kaniow*, *Kaniowski* i t. d.

W języku stp. według Baudouina de Courtenay (O drewnie polskom jazykie) w aktach śląskich przed r. 1300 przeważają formy z *-ow-* nad formami z *-ew-*, po roku zaś 1300 panują tam już formy z *-ow-*. W tym samym wieku XIV formy z *-ow-* przeważają w aktach mało- i wielko-polskich z wyłączeniem kujawskich. Baudouin de Courtenay (Szkice językoznawcze 1, 184) przypuszcza, że różnica w użyciu *-ow-*, *-ew-* jest zapewne dialektyczna (gwarowa). Istotnie w bulli dla Gniezna z r. 1136 prawie wyłącznie mamy formy z *-ew-*: *Dobrylewo*, *Domaniewicy*, *Drualewo*, *Lurzewic*, *Jurzewicy*, *Pniewo*, *Rylewo*, *Sądziejewicy*, *Trzeblewicy*, *Uniejewo* z jedynym wyjątkiem *Zwierszow*. Badając zapiski sądowe z końca w. XIV i początku XV, dochodzimy do wniosku, że w owym czasie w zapiskach krakowskich ukazują się prawie wyłącznie formy z *-ow-*, a natomiast w zapiskach poznańskich spotykamy prawie wyłącznie formy z *-ew-*. Przykłady z zapisek krakowskich: *Mikołajowi* 1399 Hube Kr. 33, *kmieciowi* 1399 ib. 72 i t. d. choć i tam zrzadka *-ew-* np. *krolewiczow* 1434 Stppp. 2, nr. 2539. Natomiast w poznańskich: *Mikołajewa* 1387 Leksz. 1, nr. 191, *Januszewi* 1387 nr. 255, *Andrzejewi* 1391 nr. 979, *towarzyszewi* 1391 nr. 1057, *Broniszewi* 1394 nr. 1907, *Piotraszewi groszewych halerzew* 1396 nr. 2170, *po krolewy zapowiedzi* 1396 nr. 2177, *Więceńcew* 1397 nr. 2513, *Boraszewo* 1398 nr. 2662, *krolewo* 1398 nr. 2684, *Mikołajewą* 1401 Piek. 46, *kanclerzewym* 1410 ib. 406 i t. d. Bardzo rzadkie są tu formy takie, jak: *Jakuszowi* 1391 Leksz. 1, nr. 984, 1397 i 2540.

Także w zabytkach literackich, o których skądinąd przypuszczać trzeba, że powstały w Wielkiej Polsce, przeważają formy z *-ew-* np. w Gn. *krolewi* 28, *cesarzewi* 34, 38, *krolewe* 40, *wężewie* 46, *przyrodzenie wężewie* 47, *ogniewi* 49, *Mojżeszewi* 52 i t. d. i tylko dwie formy z *-ow-*: *obyczajow* 42 i *obcowanie* 68. Natomiast w Fl. w pierwszej, starożytniejszej jego części mają przewagę formy z *-ow-*, w ostatniej zaś forma z *-ew-* ukazuje się tylko jedna: *krolewać*.

W wieku XV największe zamieszanie panuje na Mazowszu np. w Księdze Czerskiej spotykamy obok siebie formy: *korcow* i *korcew* 1419, str. 218; podobnie w statutach mazowieckich przekładania Macieja z Rożana 1450 AKPr. 3; *warszowski* ob. *warszewskim* str. 318, *w Warszawie* ob. *w Warszawie* 326, *szlachcicewi* 326 i t. d. Także w przekładzie statutow przez Świętosława z Wocieszyna

1449 tamże: *Grzegorzewi* 263, *objigraczewi* 272, *sąprzowo* 268, w *Ondrzejowie* 234 i t. p.

W XVI w. *soczowica* MPH. 3, 133, u Kromera *krolewej* Bpp. nr. 70 str. 392, 408 ob. *krolowa* 408; dziś w gwarach krakowskich i w ogólności małopolskich znajdujemy formy na *-ow-* zamiast rozpowszechnionych w języku literackim form na *-ew-* np. *królostwo*, *córkę króloską* Świątek Lud nadrabski 392, gdy przeciwnie w Wielkiej Polsce np. *kowalewi* Kolb. Pozn. 6, 306, por. Nitsch Enc. 3, 259.

Tak więc wydaje się, że najprzód w Małej Polsce rozpowszechnił się wpływ analogji form z *-ow-* (po spółgłosce twardej), wypierając z użycia formy z *-ew-* (po spółgłosce zmiękczonej niegdyś przez *j*). Sposób wymawiania małopolski coraz bardziej się szerzył w języku literackim i wypierał zewsząd dawne formy z *-ew-*, najprzód na Mazowszu a potem i w Wielkiej Polsce. W w. XVI nawet Paterek, niewątpliwy Wielkopolanin, ale kształcony w uniwersytecie w Krakowie, najczęściej używa form z *-ow-*.

8) Imperativus w 2 i 3 os. l. mn. klasy I i II (według systemu Leskiena) powinien po polsku się kończyć na *-ecie* np. *wieziecie*, *ciągniecie*, jednak już w najdawniejszej piśmiennej dobie znajdujemy go z końcówką *-icie* analogicznie do 2 i 3 os. l. poj. np. *wiezi*, *wiezicie*; *ciągni*, *ciągnicie*, prasl. **vezi*, **vezete*; **tegni*, **tegnete*.

§ 65. Przyimek *dla* w porównaniu ze stp. *dziela* wykazuje zniknięcie *e* z prasl. *ě* w środku wyrazu; ale to samo mamy w innych językach słowiańskich np. stsl. *dělja*, w nowszej dobie powszechnie *dlja*, *dla*. Zniknięcie samogłoski odnosi się najprawdopodobniej do czasów jeszcze prasłowiańskich, a w każdym razie bardzo wczesnych. W zabytkach stp. forma *dziela* trafia się raz tylko w pieśni Bogurodzica: *Twego dziela krzciciela*, por. strus. *svjatago delja Spasa i svjatago dlja Błagovęšćenija* pocz. XV w. Srezniewskij. Materiały dla słownika drewnie russkago jazyka 1, 670.

Samogłoski nosowe.

Literatura.

Wymawianie dzisiejsze.

Rozwadowski. Szkic wymowy MPKJ. 1, 95.

Benni. Samogłoski nosowe w wyrazach obcych MPKJ. 1, 285.

— Samogłoski polskie. Prace Tow. N. Warsz. Nr. 3. Warszawa 1912.

Benni, Enc. 2, 244.

Nitsch, Kilka uwag o wymowie nosówek w polszczyźnie literackiej MPKJ. 3, 297.

— Próba ugrupowania gwar polskich. Kraków 1911.

— Mowa ludu polskiego. Kraków 1911.

— Enc. 3, 266.

Dobrzycki, Samogłoski nosowe w gwarach polskich, Prfil. 7, 471.

Broch, Slavische Phonetik (§ 124—6), Heidelberg 1911.

Brzmienie nosówek prasłowiańskich.

Miklosich, Vergleichende Grammatik d. slav. Spr. I², 32.

Potebnja, JA. 3, 614.

Ogonowski R. 10, 44.

Jagić, JA. 10, 256.

Leskien, Altbulgarische Grammatik § 12.

Vondrák, Slavische Grammatik 1, 115.

Szachmatow, Sbornik Akad. Nauk. Petersburg LXVII, 71.

Nitsch, RS. 2, 37.

Mladenow, RS. 3, 118 i 128.

Melich, JA. 32, 14.

Asbóth, Sbornik Jagića 325.

Barbulescu, Sbornik Jagića 433.

Stosunek nosówek polskich do starosłowiańskich.

Lorentz, JA. 19, 132 i 338.

Kulbakin, Sbornik Akad. Nauk. Petersburg LXXIII, 90.

Stan w staropolszczyźnie.

Baudouin de Courtenay, O drewnie polskom jazykie.

Małecki, Gramatyka historyczno-porównawcza.

Potebnja, JA. 3, 614.

Kalina, JA. 4, 29.

Nehring, JA. 5, 138.

Leciejewski, Denkschr. Wien CXI, 873, JA. 6, 523.

Jagić, JA. 10, 248.

Brückner, JA. 10, 260.

Mikkola, Betonung und Quantität.

Miletić, Sbornik Jagića 691 (por. Nitsch, RS. 2, 33).

Rozwadowski, Bulla 1136 r. MPKJ. 4, 433.

Brückner, Dzieje języka polskiego.

Oboczność: *mie, cie, sie* || *nję, cię, się*.

Baudouin de Courtenay, BB. 8, 184.

Kalina, JA. 3, 633; 4, 36.

Leciejewski, JA. 6, 523.

Gramatyka polska.

Berneker, KZ. 37, 367.

Zubaty, RS 2, 6.

Brückner, JA. 10, 264; Dzieje języka polskiego.

Vondrák, Slavische Grammatik 2, 85.

§ 66. W języku prasł. były dwie samogłoski nosowe, które w transkrypcji oznaczamy przez *o* i *'e* t. j. *o* nosowe i *e* nosowe. Właściwością nosówek prasł. było to, że *e* następowało wyłącznie tylko po spółgłoskach miękkich (także po *j*), natomiast *o* mogło następować albo po spółgłoskach twardych, albo też po *j* lub po spółgłosce przez *j* niegdyś zmiękczonej. Ten pogląd opiera się na stanie języka stsl., który to stan uważamy tutaj jako identyczny ze stanem prasłowiańskim. Tak więc w formach imiesłowów występują samogłoski nosowe: *beręšti*, *dęmęšti*, *nesęšti*; *biję* || *bijęšti*, *pię* || *pięšti*. Tymczasem w języku polskim zarówno *o* jak i *e* mogą następować zarówno po spółgłosce miękkiej, jako też i twardej: nie tylko więc *biję* || *biją*, *pię* || *piszą* ale także *biorę* || *biorą*, *rękę* || *ręką* por. stsl. *berę* || *berętz*, *ręko* || *ręko* lub *rękojo*.

§ 67. Stosunki te wskazują, że na gruncie polskim musiały zajść znaczne zmiany w brzmieniu samogłosek nosowych. jakoż stwierdzają to i zabytki. Na podstawie pisowni. użytej w bulli 1136 r., Rozwadowski (MPKJ. IV, 468—78) stwierdza, że w języku XII wieku były dwie samogłoski nosowe; jedną pisano prawie stale przez *an*, *am*, drugą zaś — przez *en*, *em* lub *e*, wnioskuje więc z tego, że pierwszą wymawiano jak nosowe *a* ścieśnione, czyli *ā*, drugą zaś — jako nosowe *a* zbliżone do *e*, czyli *ā̃*; wykazuje też, że pierwsza samogłoska odpowiada prasłowiańskiemu *o*, druga zaś — prasłowiańskiemu *e*, czyli że rozkład ówczesnych samogłosek nosowych był w polszczyźnie inny, niż jest dzisiaj, a taki sam, jak w języku prasłowiańskim np. *Balouanz* (Białowas) prasł. *-*vosz*; *Gamba* (Gęba) prasł. *-*gōba*, *Zandomir* (Sądomir) prasł. *-*sōdomirz*, *Vssebant* (Wszebąd) prasł. *-*vsebōdz* i t. d. *Čestoch* (Częstoch) prasł. *-*čestoxz*, *Chomesa* (Chomięza) prasł. *-*χomeža* *Deuentliz* (Dziwientlic) prasł. *-*devętlīcz* i t. d.

Z końcem w. XII pojawia się zrzadka *an* zamiast *e*, *en*, co by wskazywało na początek okresu mieszania nosówek; wskazówka ta okaże się jeszcze wyraźniejszą, gdy z materiału zebranego przez Baudouina de Courtenay (O drewnie polskom jazykie do XIV wieku) wyłączymy formy wieku XIII z pomiędzy form dawniejszych. I tu się okazuje, że gdy w w. XII stosunki są na ogół takie jak w bulli

1136 r., to w wieku XIII już nosówka, odpowiadająca prasłowiańskiemu *o*, wyraża się przez: *an, am, a, en, em, e, on, om, o, un, u, y*, druga zaś nosówka przez: *an, am, a, en, em, e, on, o, u, in, a* więc prawie przez te same litery lub grupy liter. Przykłady na domniemaną prasłowiańską nosówkę *o*: *Lancaua* 1222 (Łękawa), *Prandocin* 1223 (Prędocin), *Kanthi* 1238 (Kęty), *Wanchoz* 1249 (Wąchock), *Danbrovcam* XIII (Dąbrowkę), *Podlase* 1257 (Podłęże), *Odrouraz* 1223 (Odróż), *Climentov* 1243 (Klimatow), *Kriuozendo* 1223 (Krzywośada), *Cempca* 1286 (Kępka), *Dombrovam* 1294, *Climontow* 1259, *Tropessino* 1284 (Trąbczyno), *Podlunze* 1281 (Podłęże) i t. d. Przykłady na domniemaną prasłowiańską nosówkę *e*: *Swantos* 1250 (Świętosz), *Stanantek* 1238 (Staniątek), *Bozanta* 1277 (Bodzęta), *Wanzowno* 1251 (Wiążowno), *Bozata* 1242 (Bodzęta), *luthasa* 1250 (Luciąża), *Virbenta* 1234 (Wirzbęta), *Lubens* 1229 (Lubiąż), *Ratcenż* 1250 (Raciąż), *Bożeta* 1256 (Bodzęta), *Zgovetca* 1282 (Zgowiatka), *Lubes* 1229 (Lubiąż), *Prisusne* 1281 (Przysiężne), *Lubus* 1239 (Lubiąż), *pintnacesce* 1242, *pontnadzczesce* 1300 (piętnadzieście) i t. d.

Przykłady te wskazują, że przez te same litery oznaczają się z jednej strony nosówki, odpowiadające to jednej, to drugiej nosówce prasłowiańskiej, z drugiej zaś odpowiadają one także to jednej to drugiej nosówce dzisiejszej. Z tego możemy wnioskować, że był to już okres, w którym dawne nosówki mieszały się z sobą. Można to tylko w ten sposób zrozumieć, że dawniejsze, zbliżone do siebie brzmieniem, ale bądź co bądź różnobrzmiące samogłoski zaczęły brzmieć jednakowo, czyli że postrzegano w nich bardziej nosowy ich charakter, niż różnicę w barwie ich dźwięku, nadawanej im niegdyś przez energiczniejszą artykulację jamy ustnej.

§ 68. Na utożsamienie brzmienia dawniej różnych samogłosek nosowych wskazuje też wprowadzenie jednego wspólnego dla nich znaku *o*, którego czas ukazania się jednak niełatwo stwierdzić ściśle. Baudouin de Courtenay w zużytkowanych przez siebie źródłach z w. XII i XIII nie znalazł ani jednego przykładu, gdzieby użyto tej litery, ale podejrzewa ją w nazwach: wielkopolskiej *Tropcsstno* 1284 r. *Gobin* 1253, *Wroszyn* 1298 (dwie ostatnie wątpliwe) oraz w kujawskiej *Radcos* 1253, i śląskich *Bozota* 1177, *Nasogneuo* (1264 c. 1318): *Trąbczyno*, *Góbin*, *Wróczyn* (?), *Radcięż*, *Bodzęta*, *Nasiegniew*. Można by tu przypuszczać, że albo pisarz nie dodał do *o* kresek, albo też że wyrazy te niedokładnie wydrukowano w wydawnictwach, z których Baudouin korzystał. Oprócz *Bozota*, gdzie

istotnie napisano w oryginale *o* (Krzyżanowski, Monumenta palaeographica 1, tabl. XII), wszystkie inne zapisy pochodzą z drugiej połowy w. XIII.

Można przypuszczać, że i wydawca Kodeksu wielkopolskiego (Zakrzewski) niewiele dbał o kreseczki dodawane do *o* i w druku ich nie zachowywał, może więc w wyrazach: *Slawota* 1324 KWp. 2, 374 i *Dobrovam* 1315 ib. 319 mamy istotnie *o*. W Kodeksie małopolskim (wydanie Piekosińskiego w MMAc. III, IX, X, XVII) mamy już użyte znaki *o*, mianowicie: *Koblou* 1285 KMp. 1, 130 (Kębłow), *Zodow* 1345 ib. 259 (Sędow?), *Vochostco* 1347 ib. 266 (Wąchocko).

Naogół w dyplomatach rzadko był ten znak używany, gdyż w pisowni urzędowej wcześniej wytworzyły się tradycyjne sposoby oddawania w piśmie imion własnych i niechętnie wprowadzano rzeczy nowe, jaką właśnie w końcu w. XIII stało się *o*. Bądź co bądź jednak, już na zasadzie niewątpliwego dowodu, jakim jest słowo *Koblou* stwierdzić trzeba, że znak *o* znany był w Polsce na schyłku XIII w.

Większe miał on rozpowszechnienie w pismach literackich, ale te doszły do nas w najwcześniejszych odpisach z drugiej połowy i ze schyłku w. XIV. Jeśli pominiemy kartę Świdzińskiego, która wyłącznie tym znakiem wszelkie samogłoski nosowe oznacza, a przejdziemy do Kazań świętokrzyskich, to przekonamy się, że i te tegoż sposobu ortograficznego się trzymają, t. j. posługują się dla oznaczenia nosowych samogłosek tylko jedną literą, do greckiego *φ* podobną, np. *nadφcy* (nadęci), *kaiφch* (kając), *idehφ* (idziechą), *pocφhφ* (poczęchą) i t. d. Jedynie tylko forma imiesłowu czynnego czasu teraźniejszego niekiedy ma końcówkę *-a*, co też jako *a* istotnie czytać można: *reca* t. j. *rzeka* (= rzekąc), jakkolwiek obocznie używa się też forma z *φ*: *rekφ* t. j. *rzekę* (= rzekąc).

Również w pierwszej części (do ps. 101, 18) Fl. znajdujemy jedynie znak *o* dla samogłosek nosowych, i tak samo w drugiej (101, 19—106, 2) z wyjątkiem tylko enklitycznych bierników: *mie*, *cie*, *sie* w obu częściach psalterza, oraz formy bezokolicznika *trześć sie* 103, 33 obok *trżosenyee* 105, 30. Tylko trzeci pisarz obok znaku *o* używa też *a* lub *an*. W Gn. także w wyłącznem użyciu jest znak *o* z paru odstępstwami: *pincz* (pięć), *prongφ* (pręge) i w głosach raz *se* (= się) 157 a.

Potem litera *o* pozostaje długo jeszcze w użyciu, podtrzymywana siłą tradycji, gdyż w ciągu w. XV na nowo coraz bardziej

różniczkowały się samogłoski nosowe. W zapiskach sądowych ukazuje się ona najwcześniej w Wielkopolsce: spotykamy ją od r. 1386 w zapiskach poznańskich i sieradzkich. W krakowskich naogół jest ona rzadkością; pojawia się wprawdzie od r. 1394, ale bardzo rzadko: np. *babisno* 1425 Stppp. 2 nr. 2023; ostatnia zapiska, gdzie jest *o*, datuje się z r. 1443 (*za laszkę* Stppp. 2, nr. 3147).

Obfitują w nią starsze teksty, jak *Żywot Błażeja*, fragment *Glogera*. Objawienia *Brygidy*, *Kanon mszy*, pisany ok. r. 1420 i drugi z r. 1436, najstarsza część modlitewnika *Wacława* (*Godzinki o włosnym angiele*), odpisany ze starszego pierwowzoru *Psałterz puławski*, i zapewne także będąca odpisem *Biblia królowej Zofji* z r. 1455, prócz pomniejszych zabytków z w. XV, do których należy np. *Modlitwa Chrystusa w Ogroju* ok. r. 1450 Mac. Dod. 104—6.

§ 69. W XV w. obok innych sposobów oznaczania samogłosek nosowych ukazuje się nowa litera w Małopolsce, *q*, zapewne naśladowanie z łacińskiej litery oznaczającej dwugłoskę *ae*. W zapiskach sądowych spotykamy ją najwcześniej r. 1406 *Chomątow* Stppp. 2, nr. 1117, poczem rzadka używano jej dla oznaczania obu dzisiejszych nosówek np. 1415 *Schovocłaski* nr. 1406, 1419 *w yąsthwy* (= w jeństwie) nr. 1651, 1421 *Bąbenkowa* nr. 1837, 1423 *poszwąthnych* nr. 1924, 1424 *obyąw* nr. 1979, 1433 *obgął* nr. 2511, 1435 *Kłęczany* nr. 2603, 1436 *wągrody* nr. 2640, 1436 *qąbky* nr. 2655 i t. d. W zapiskach wielkopolskich *q* tylko u Przyborowskiego *Vetustissima adjectivorum declinatio*, ale u Lekszyckiego w tychże miejscach *o*. Lekszycki ma raz *rysą* 1410 Leksz. 2, nr. 1415 i raz u Hubego w zapiskach sieradzkich: *abramowską* 1397 Hube Zb. 120, ale oba te miejsca są wątpliwe.

W tekstach innych okazuje się ona nieco później, ale zato znacznie częściej np. w *Kodeksie Świętosława* r. 1449—50, im później, tem częściej. Nie służy ona wyłącznie do oznaczania samogłoski nosowej: niekiedy przez nią oznacza się ustne *a* lub też *u* np. w *Kanonie mszy* z r. 1456 (*Brückner* R. 25, 260—4) *swathą obyathovanya*, *obyathowanyą* (Ac. pl.), *swyathlą* (światła G. sg.) w glosach z r. 1447 (tamże str. 163 i n.): *cząła* (ciała), *zadąyaczy* (żądający); w *Mammotrepcie* r. 1471 *na począthką* MPKJ. 5. 27, *ku brzegą* ib. 50, *czudziego rodą* ib. 54 i t. d.

To wskazuje nam, jak trudno na podstawie grafiki i ortografii wyprowadzać wnioski o sposobie wymawiania samogłosek

nosowych w dawnej polszczyźnie. Mamy jednak mimo to wystarczające podstawy do mniemania, że około połowy w. XV musiały być już dość znacznie zróżniczkowane nosówki, skoro w Psalterzu puławskim po raz pierwszy wchodzi w użycie nowy znak *ę*, oczywiście dla samogłoski, którą wymawiano jako *e* nosowe. W zażytkach z połowy w. XV trafia się też *e* zam. *ę* np. *pyecz* (= pięć) BZ. Lev. 25. 10.

§ 70. Różnica w używaniu *a* i *ę* polegała na tem, że *ę* oznaczało samogłoskę brzmiącą jak *e* nosowe (zapewne szerokie), gdy tymczasem znakiem *a* na równi z *an*, *a*, *o*, *on* i niektórymi jeszcze innemi znakami, mniej używanemi, posługiwano się do oznaczania zarówno *e* nosowego, jako też i różnych innych odcieni samogłosek nosowych. Ze istniały rzeczywiście różne odcienie wymawiania, na to wskazuje wahanie w wyborze znaków, między którymi jest także: *o*, *on*, *in* i t. d. wreszcie *u* lub *u*, *v* np. *powyadayucz*, *po dnyu* (!) szvdnem 1447 R. 25, 163.

Na sposób wymawiania nosówki, odpowiadającej dzisiejszemu *ę*, jako zgłoski zbliżonej do *e* nosowego, zdają się wskazywać formy z ps. Fl. *wspomionęć* 21, 29; 97, 4; 41, 4 i t. d. *wspomieniesz* Hab. 3, *wspomień* 88, 46; 24, 6, *wspomieniono* 82, 4 i t. d. czemu odpowiada stsl. *pomenęti* a więc prasl. *ę* przed *n*, które przed spółgłoską nosową utraciło nosowość i utożsauiło się z *e* tak wcześnie, że podległo wymianie na *o*, jak i każde polskie etymologiczne *e*, przed następującą spółgłoską przedniojęzykową twardą: *vs-pomenęti* > *-pomenęti* > *-pomienęć*, > *-pomionęć*; por. też *pamentne* 1356—1369 MMAe. 10, 105.

Nadto w ps. Fl. stale ukazują się formy Ac. sg. *mie*, *cie*, *sie* (przy czasownikach) obok form z nosówką (przy przymkach); gdyby w pierwszych uznać poprostu utratę nosowości, mielibyśmy w tem dowód wymawiania w tych formach samogłoski nosowej, jako *ę*. Nie wszyscy jednak się na to godzą: wypowiedano mniemanie, że formy: *mie*, *cie*, *sie* pochodzą od form praarjoeuropejskich innych, aniżeli te, które były pierwowzorami polskich: *mię*, *cię*, *się*. Litera *e* zam. samogłoski nosowej ukazuje się też i w innych zażytkach np. w glosach łacińskich kazań Gn. se 157 a, w polskich zaś kazaniach Gn. mamy raz *pincz* (= pięć), co też by wskazywało na wymawianie *ę*.

Jednakże już w ciągu w. XV coraz bardziej zdają się ustalać dwa brzmienia zasadnicze: oznaczane przez *ę* nosowe *e*, i oznaczane

przez *q* nosowe *a* zapewne ścięśnione, a więc *q̇*, czyli prawie te same brzmienia, które były w użyciu w wieku XII (*ā*, *ǣ*), tylko już inaczej rozłożone: nie tak, jak w języku prasłowiańskim, lecz prawie tak samo, jak w dzisiejszym literackim języku ogólnopolskim. Ich brzmienie było jednak jeszcze dość zbliżone w w. XV, skoro Jakób Parkoszowic (De orthographia) ok. 1440 r. nie postrzega między nimi innej różnicy. Jak tylko iloczasową, a i Zaborowski w swej ortografii z r. 1518 także rozróżnia dwa *a* nosowe i wreszcie pierwsi drukarze obie samogłoski oznaczają przez modyfikację greckiej *α*. Dopiero później stanowczo wziął górę zwyczaj odróżniania znaku *ę* od *q*, przy czem tej ostatniej literze niektórzy przypisują już dla wieku XV, XVI znaczenie *o* nosowego.

Nie brak jednak dowodów na to, że ta nosówka brzmiała niegdyś jak *a* nosowe: formy takie, jak *Sandomierz*, *Sandecki*, *Wanda*, *Prandota*, *Bodzanta*, *Wa(n)wel* wskazywałyby właśnie na *a* nosowe, ale mogłyby być też objaśnione, jako wynik literalnego trzymywania się w wymawianiu książkowej ortografii: wymawiano powszechnie *Sędomierz* ale skoro w aktach urzędowych czytano *Sandomiria*, *Sandomirz*, *Sandomierz* to powoli przystosowano wymowę do sposobu pisania. Mamy jednak w kaliskich zapiskach sądowych jedną formę bardzo pouczającą: *Micolay dawał swe penandze na szastaw do szobcsanek* 1410 Hube Zb. 53 = do Sobiesanek, a więc mianownik musiał brzmieć *Sobiesancki*, właściwie *Sobiesąki* (z *a* nosowem), dziś *Sobiesęki*. Tu już trzeba widzieć formę żywego języka, a nie odbicie w wymowie właściwości obcej ortografii. Podobnie dzisiejsza nazwa *Panigródz* powstała ze stp. *Pągrodza* (oczywiście z *a* nosowem) co znów jest modyfikacją dawniejszej formy *Pojęgrodza* (*Pogengroza* 1153 Baud. de C.), a także zapożyczenia *wędrować*, *dziękować*, (*wandern*, *danken*) nie miałyby dziś *ę*, gdyby ich *an* wymawiało się w epoce zapożyczenia inaczej niż polska krótka samogłoska nosowa. Tego samego dowodzi wyraz *pędrak*, w XVI, XVII w. *pandrowie*, *pandry* z prasł. **pa-nro-* (Rozwadowski Enc. 2, 361).

Mniemanie, że w w. XV i jeszcze długo potem *q* wymawiano jako *a* nosowe opiera się na dowodach historycznych następujących:

1) W wieku XV, kiedy uczuto potrzebę zróżniczkowania znaków dla samogłosek nosowych, użyto znaku *ę* dla *e* (raczej *ä*) nosowego, drugą zaś samogłoskę nosową oznaczano przez *q*, nie zużytkowano zaś dla tego celu dawno używanego znaku *o* podobnego do *o*. a więc tego, któryby lepiej odpowiadał brzmieniu *o* nosowego.

2) W wieku XV znak specjalnie używany dla samogłoski nosowej *o* miewał niekiedy znaczenie *an* np. *Alexodrowi* 1410 Czrs. 32, *slachczonka* BZ. Lev. 19, 20. W pismach XVI wieku mieszano znaki: *am*, *qm*, *q*, używając ich jedne za drugie np. w Namowach rozlicznych: *narzędniki* l. poj. *pyścićam*, *myotłam*; *modlądz sye*; *łacyńskam*, *polskam y nyemyeckam rzeczą*; *ktoram myárką będziess myerzyt*, *tancı będzie odmyerzono* i t. d. 1527 Prfil. 6, 431—57; w rękopisie Zamoyskich Janczara: *stątd* (stamtąd), *powiadą wą*, *slachetnam dobrotliwoscią*, *zaky* (zamki), *dą* (= dam) i t. d. R. 51, 19; u Amandusa: *ną*, *są*, *czytą*, *ktąliwie* $\frac{1}{2}$ XVI SKJ. 3, 205; *naukam* (= nauką) Kromer 400, w Aktach zb. wil. 1559: *z niewymowną pochwała*m, *ziemskam kreaturę*, nawet jeszcze w wieku XVII: u Petrycego: *Wąwel* ob. *Wawel* Bpp. 67, 168; *iłątską*, *z tobam* (3 razy) 88. 89, albo: *Jakby odjął ręką... a sam ciężko stęka* Zimorowic Sielanka 17 w. 146. W ten sam sposób miesza się *ę* i *em*: *jowjałem* zam. *jowjałę* Ac. sg. od *jowjała* u Ostroroga, *Mysłistwo* z r. 1618 Bpp. nr. 64, lub: *ormięskiego* (= ormieńskiego) 1636 Corpus juris 3, 409.

3) W początkach w. XVI samogłoska nosowa odpowiadająca dzisiejszemu *a*, wyraża się przez *au* (nie przez *ou*) np. we fragmencie ewangelji św. Jana: *początek* ok. 1514 SKJ. 5, 468; *krzescyanskav wiarae*, *bes wawtpienia* i t. d. 1539 R. 25. 273, w obu zabytkach jednakowo też *ae* dla oznaczenia *a* (*q*). Również *au* zam. *a* znajdujemy we fragmentach Starego i nowego testamentu bibl. Ossol. (nr. 60862) z pocz. XVI w. (zapewne ok. r. 1530) ale tu należy się zgodzić z Brücknerem (r. 25, 274), że jest to ortografia czeska¹⁾. W zabytku z r. 1539 (symbol wiary Atanazego) *av* i *ae* dla samogłosek nosowych stale się używa: *baedavci*, *z tawd*, *saedzie*, *maia*v, *iednosciav*, *przyiaecim*, *swiaenti*, *kazždav personae*, *krzescyanskav pravdav* R. 25, 274. W rp. semin. gnieźnieńskiego *A₁* i *A₂* z r. 1549 i 1550, pisany przez Tomasza z Brudzewa połączenie liter *av* oznacza dzisiejsze *a* np. *ravk* (*rak*), *davb* (*dąb*) ale także i *ā* np. *ssavd* (*sad*), *navss* (*nas*) *mayssz* (*masz*) i t. d. na co by można przytoczyć bez liku przykładów. W temże znaczeniu występuje *a* np. *ktoram dął* (*ktoram dał* t. j. którą dałem); rzadko tylko dzisiejsze *a* wyraża się przez *v*, natomiast *ę* stale przez *e* np. *bedv* (*będa*).

¹⁾ Między *au* i *a* lub *o* upatrywano podobieństwo brzmienia i w późniejszych czasach; za dowód tego niech służy forma *miączenie kotów* w Gramatyce Kopczyńskiego, wydanie z r. 1817 str. 125.

4) W pierwszych drukach polskich dla wyrażenia samogłosek nosowych używano jednakowego, nieco tylko zróżniczkowanego znaku greckiego α , mianowicie $\alpha = \epsilon$, $\alpha = a$ np. we fragmencie Hortulusa polskiego Biernata z Lublina: *urągaly, xyqzqł, kadi syx vcyec, swyatic* i t. d. ok. 1514¹⁾. Ten sam znak α w Powieści o papieżu Urbanie służy do oznaczenia obu samogłosek nosowych np. *czyąszkq, prąthko, mowyl thq wthorq modlytuq* i t. d. 1514 Prfl. 1. 69—76.

5) O sposobie wymawiania a jako a nosowego poświadcza Statorius (Stojeński), który w *Polonicae grammatices institutio* r. 1568 pisze: „Tertius huius litterae (t. j. a) sonus formatur ex superiore a obscuro... respondet autem Itatorum et Gallorum syllabae *an*, ut in *Angelo Antonio, Can, Pan* pro *Cane, Pane*, in quibus n minime profertur tam in primis, quam in mediis et ultimis syllabis. In hoc elemento proferendo ut plurimum Germani hallucinantur, dicturi enim: *idzie prostą drogą*, dicunt: *idzie prostam drogą* addito m in fine sane perridicule“.

6) O sposobie wymawiania a można wnioskować z systemu Górnickiego, który pisał: *sqm, chramie, okragg, vfaiaq...* (Januszowskiemu Nowy Karakter 1594).

7) Jan Ostroróg, wojewoda poznański, pisze około r. 1600 (rękopis bibl. publicznej w Petersburgu): „ a gęgnące diphtong złożony z brzmienia litery α z literą o , iakoby przez nos ie wymawiając, iako w tych słowiech: *drag, wqż, wqtróbq*“. Pisze on też: „*ladam* albo *ia iadam*, *bywam* albo *ia bywam*, czo ácz do Ethimologiey należy, ále ztey miarey tu nápiśác się musiáło, że śiła blaznow pisárzow mieszáią a diphtongum zsyllabą *am*, iednę zá drugą kładąc, y, miasto tego: *Białq klączq wioze drwá* piszą: *Białam klączam wioze drwá*. albo miasto: *Bywam wkárczmie* piszą: *Bywq wkárczmie*“ (Nitsch w czasopiśmie Język Polski, 2, 52).

8) W gramatyce Roter (1618) czytamy: „ a wird auch eigentlich also und nicht anders ausgesprochen, wie *an* in diesen folgenden Worten: *Banck, danck, gesang, kranck, lang*“ i dodaje podobnie brzmiące samogłoski w wyrazach polskich: „*mancka, llancka, banck*“ (= dzisiejszym: *mąka, łąka, bąk*).

9) W przekładzie Eneidy Andrzeja Kochanowskiego, wydanym w r. 1640 zachodzi często rymowanie ϵ i e t. j. e nosowego i ust-

¹⁾ Prfl. 2, 468—77, toż Bernacki. Pierwsza książka polska. Lwów 1918.

nego np. *szpetną* — *mętną*, *rzeki* — *dzięki*, *niesie* — *trzęsie* i t. d. Obok tego rymują też: *matkę* — *pamiętkę* str. 31, *przepadał* — *żądał* 38; *zepchnąwszy* — *miałwszy* 127, *kazał* — *obwiał* 124, *opowiadał* — *pożądał* 143, *ostatki* — *pamiętki* 227, *Dacy* — *niecierpiący* 241, *postradam* — *oglądam* 343, *pogląda* — *opowiada* 343, lub w końcowej zgłosce *zdradliwą* — *wzywa* 109, a wreszcie *Tewtrantem* — *bratem* 287. Tutaj więc pod *q* należałoby domyslać się *a* nosowego. Niezmiernie rzadkie są inne objawy, jakby przeczące temu przypuszczeniu: *rozsiane* — *poburzone*, gdzie *a* rymuje z *o*, ale tutaj jest nie *a* lecz *ā*: *rozsiāne*, a więc zbliżone brzmieniem do *o*; także na str. 86 czytamy *rozciogniony* zam. *rozciagniony*, ale ten wyjątkowy okaz, przemawiający za brzmieniem *q* = *o* nosowemu, nie może mieć rozstrzygającej siły dowodowej; co najwyżej wskazuje on na wahanie w wymawianiu: *q* (t. j. *a* nosowego), i *o* (t. j. *o* nosowego).

10) Dzisiejsze gwary polskie, według świadectwa K. Nitscha (Język Polski 2, 52 w artykule: „Dlaczego nosowe *o* oznaczamy przez *q*?“), zachowujące różnicę *ā* od *a*, utożsamiają zawsze *q* z *ā* przed spółgłoską nosową, nie zaś z *o* przed spółgłoską nosową.

Jednakże sposób wymawiania *q* w pewnych polaciach Polski wcześniej i bardziej niż w innych na gruncie języka literackiego zbliżał się do *o* nosowego (*o*), na co też mamy świadectwo gramatyka; mianowicie Volkmar (r. 1612) pisze: „tertium *a* id est *q* ab his plane diversum (t. j. od *a* i *ā*) et Polonis proprium, virgula transfigitur et cum *n* fere pronuntiatur ut: *lqka* — pratum, *mqka* — farina; germanice scriberetur: *loncka*, *moncka*“. Ten sposób wymawiania nosówki, będącej kontynuacją długiej, praktykowano miejscami znacznie wcześniej, na co wskazują takie sposoby pisania w Puł. jak *rzekoncz* 104, 11 a zwłaszcza *dokond*, które się w tej formie powtarza 6 razy: 4, 3; 73, 11; 88, 45; 89, 15; 93, 3; 145, 1, por. też *prongō* w Gn., *padnoł jest* R. 24, 362, *żołundź* 1446 Rost. nr. 3075, *konty* 1463 AGZ. 13, 406. *kontowe* 1464 Stppp. 2, nr. 3739, *warąkowych* 1492 AGZ. 19, 223 obok *warunkowe* 1475 AGZ. 19, 514 i 1485 AGZ. 15, 226, *krongi* 1496 Stppp. 2 nr. 4459, w tym ostatnim razie *on* może w znaczeniu *ę*, jak: *w long* (= *w łęg*) 1440 AGZ. 11, 171, i odwrotnie *e* zam. *o*: *Podsāndek...* [s] *swō sinowicze* (*synowicą*) *bił w pokoyu* 1399 Hube Zb. 74. Zwłaszcza konsekwentnie ukazuje się *on*, widocznie w znaczeniu *o* nie zaś *q* w rp. Baworowskich z XV w. opisanym przez Brücknera w R. 47: *wontpyenye*, *wpszroncz* (wprząc) 358, *zondal*. *swyontoscz* 359; obok

tego *o*, *o* w znaczeniu *o* lub *o* np. *róczęszcz* (*rączęść*), *nyeczirpnószcz* (*niecirpność*), *kwapyoczy*, *popelnyo sze* (*popelnią się*) 357 i t. d. gdy znak *an* = *e*, oraz *a* = *e* lub *a* np. *oth wstargnyenyą*, *caritatem* — *laską*, *possiwacył* 357, *lanknówszisze* (*łęknuwszy się*), *czanskim* (*ciężkim*), *sweszrą* (*zwierzę*) i t. d.

Przypuszczenie, że w języku literackim wymawiano nosówki nie wszędzie jednakowo, popiera stan nosówek dzisiejszych w gwara-
rach ludowych. Pod względem ilości samogłosek nosowych gwary polskie dzielą się na cztery grupy:

1) Gwary z jedną nosówką *o*, mianowicie gwary księstw Zatorskiego i Oświęcimskiego (Nitsch, MPKJ. 4, 134), podgórskie na wschód od poprzednich (Dobrzycki MPKJ. 3, 59), odosobniona gwara przy ujściu Sanu do Wisły (Nitsch, Próba ugrupowania gwar polskich, R. 46, 356 i mapa).

2) Gwary z trzema nosówkami: *e*, *a*, *o*: środkowo-śląskie czyli opolskie (Malinowski, Oppelnsche Mundart; Nitsch, MPKJ. 4. 109). Tutaj *a* jest późną polską modyfikacją samogłoski *e* po spółgłoskach twardych i stwardniałych np. *zaby*, *częsty* < *zēby*, *częsty*.

3) Z dwiema nosówkami: *a*, *o*; z zachodnio-pruskich tucholska (Nitsch, MPKJ. 3, 207), kociewska właściwa (ib. 244), wyzińskokiszewska (ib. 267), chełmińska (ib. 314), z gwar wschodnio-pruskich: zachodniej Warmji (ib. 418), Kurpiów, mazowieckie od Prus do Lublina, północno-zachodni kąt Wielkopolski (Nitsch. Próba, R. 46, 356), zachodnio-śląskie (Nitsch, MPKJ. 4, 133).

4) Z dwiema nosówkami *e*, *o* wszystkie inne gwary.

§ 71. Polskie samogłoski nosowe odziedziczyliśmy po przodkach prasłowiańskich, ale na gruncie polskim powstały też i nowe nosówki, po części tylko wywołane oczywiście czynnikami fonetycznymi. Tak więc w w. XIV a także i później (zwłaszcza często w w. XVI) samogłoska ustna nabierała nosowego charakteru pod wpływem następującej spółgłoski nosowej np. *list piszon* (= *piszn*) 1391 Leksz. 1, nr. 983. Przykłady z w. XV, XVI p. wyżej; tutaj dodajemy jeszcze późne z w. XVIII np. znalezione u Bohomolea: *pan*, *pana*, *mamy*, *składankę* w komedjach, mianowicie tam, gdzie autor chce oddać mowę ludową. Także znaki samogłoski nosowej dla *e* w tejże pozycji: *wspomieną* Puł. 77, 44, *tan* (*ten*) kon. XV R. 24, 96, również u Paterka Prfil. 5, 534, często u Reja w Zwrc. np. *ziemię*, u Szymonowica *w ziemię* 2, 67 i t. d. Podobnie też dziś w niektórych gwarach np. Górali beskidowych *en*, *yn* wymienia

się na *qn*: *dziewc^qna*, *jedn^q*, *pot^qm* i t. p. Zb. 7, 79; także w północno-zachodniej części Śląska p. Nitsch, Enc. 3. 269.

Zdarza się jednak powstanie samogłoski nosowej bez widocznej przyczyny np. *banwol* (= *bawol* 1366 MMAe. 8, nr. 384, *lyqnktwarz* (zam. *lektwarz* — *electuarium* = konfitura) 1532 BBydg. 4, *axamyenth* 1532 BBydg. *aksamint* u Mymera, *d^qsna* dziś *dzi^qsta* por. r. *desna*, *m^qieszkać* ob. *mieszkać* np. *mieszkać* Gn. 2 a (dwukrotnie), *zamieszka^{le}* Erz. 5, *mieszkania* AKPr. 3, 268, *mieszkanie* 1444 R. 23, 307; *rzemieślniki* BZ IPar. 14, 1, *rzemieśl[n]ika* Erz. 12; dziś mówimy *teskny*, *tesknota*, ale dawniej *teskliw^e* 1444 R. 23, 307, dziś *paszczeka*, dawniej *paszczeka* Rej Wiz. VII, 102 i tak samo jeszcze u W. Potockiego Bpp. 73, 64, *scie^qżaj* dawniej *scie^qżaje* 1449 R. 23, 279, *wstrzemię^qliwość*, ale *wstrzymię^qliwość* Leop. Gal. 5, 23; prawie stale do połowy w. XVI *miedzy*, ale już w r. 1503 *między* AKPr. 3, 343, także w dialogach Orzechowskiego z r. 1564 *miedzy*, a nawet tutaj o *między* (= o *miedzę*) Bpp. 74. 243. U Orzechowskiego *petlica* Bpp. 74. 77 i *petlica* 237, u Zimorowica *czestować* 16, 274 i *czestować* 13, 217. *Obce on, en, om, em* nierzadko wymawiamy jak *a e*, nawet *in* jak *i* nosowe: *br^qsoleta*, *br^qz*, *kred^qes*, *istyk^qt* (Benni o samogłoskach nosowych w wyrazach obcych MPKJ. 1, 285, Nitsch, ib. 3, 293). Z wyjątkowych form polskich notujemy *gawę^qdź* u Zimorowica 15, 120.

§ 72. W niektórych wypadkach wyraźnie się waha wymowa między samogłoską nienosową i nosową: tak np. zamiast etymologicznie usprawiedliwionego *ę* spotykamy *e* w wyrazie *szczęście* i pochodnych, i to od dawnego czasu: *szczę^qstna* Gn. 74, *szczę^qstce* pocz. XV, R. 24, 69, *szczę^qstny czas* I 1/2 XV R. 16, 347, *w [s]czę^qszczu* 1449 R. 23, 279, *szczę^qście* 1543 Kat. 84 i 101 a, Orzechowski Bpp. 74, 87, *nieszczę^qśni* Szymon. 9, 96, ale obok tego *szczę^qszthliwych y nye* *szczę^qszthliwych* 1510 Prfl. 3, 363 i t. d. Natomiast dzisiejsze *uczestnik* (*uczestniki* u Kromera Bpp. 70, 214) w dawniejszych *zabytkach* stale ze znakiem samogłoski nosowej *ucz^qstnyk* Fl. 118, 63 *ucz^qstnyczy* 1532 BBydg. 120. Także stp. *st^qawetny*, dziś *st^qawetny* i odwrotnie *oble^qżeńcy* Zimor. Siel. 16, w. 212, dziś *oble^qżeńcy*. Najczęściej utrata nosowości zachodzi wtedy, gdy w następnej zgłosce jest spółgłoska *n* np. *rozci^qgniony* 1449 AKPr. 3. 232 obok *rozci^qgamy* ib. 276, *st^qawetny*, *uczestnik*, także dość powszechnie: *pię^qtnaście*, *pię^qknny*, dawniej *szczę^qstny* i t. d. Zapewne też *e* z *ę* w *rę^qkoję^qś* por. *ję^qć*, *ję^qty*; bardzo często w zgłosce końcowej zwłaszcza *ę < e* mówie,

pisze, żmije, wode i t. d. *mie, cie, sie* już od w. XIV, ale tu w określonych warunkach, mianowicie, gdy forma zaimka kojarzy się z czasownikiem, wtedy brzmi: *mie, cie, sie*, w związku zaś z przyimkiem, kiedy prawdopodobnie na nią padał pierwotny akcent, brzmi: *mie, cie, sie* np. w ps. Fl. *przewiedzi mie* 85, 10 *powysze cie* 29, 1, *gniewajcie sie* 4, 5; *na mie* 7, 9, *prze cie* 43, 24, *za sie* 49, 18. Ustne *o* z nosowego *o* najczęściej przed *ł*: *wzioł, minoł*, także tu i *e < e*: *wzięta, mineli*.

§ 73. Oboczność: nosówka || *u* należy do okresu prasłowiańskiego, w polszczyźnie więc przedstawia się jako zjawisko nie nowe: np. stp. *sqmnienie* || *sumnienie*, *gešlarz* || *gusta, kądziel* || *kudły, chęć* || *chuć, wnęk* || *wnuk, łęk* || *łuk, smętek* || *smutek* i t. d. (p. Brückner KZ. 42, 332 (por. RS. 2, 230—232), R. 49, 17 i 53, 118, Rozwadowski RS. 5, 55; Enc. 2, 363).

§ 74. Wróćmy teraz do tego, co zaznaczyliśmy w § 66, t. j. że w języku literackim mamy dwie nosówki: *o* i *e*, przyczem każda z nich może następować po spółgłosce twardej lub miękkiej; prasłowiańskiemu *o* odpowiada polskie *o* lub *ę*, prasłowiańskiemu *e* — polskie *o* lub *e*; jednak tylko p. *o* lub *ę* po spółgłosce twardej wskazuje wyraźnie na swe pochodzenie z prasł. *o*, gdyż po *j*, lub po spółgłosce przez *j* zmiękczonej może ono pochodzić z prasł. *je* lub też *jō*: p. *móż, męża* < prasł. **mōžь, *mōža*; *kłąć, kłety* < prasł. **klęti, *klętz*; *pajak, pajęczyna* < **pajōkь, *pajōcina*, *ujóć, ujęty* < **ujetī, *ujetъ* i t. d. Widzieliśmy, że w w. XII rozkład samogłosek był taki sam w polszczyźnie, jak niegdyś w języku prasł. ale kiedy po okresie utożsamienia się nosówek te znów zaczęły się różniczkować, już to ich różniczkowanie dokonywało się na innych zasadach, niż w przeszłości

Łatwo wykazać, że wymiana polskich nosówek dokonywała się na zasadach takich samych, jak wymiana samogłosek otwartych i ścieśnionych np. *mąż, męża* || *wóz, wozu*; *krag, kręgu* || *stóg, stogu*, *chleb, chleba*; *pán, pana*; *ręka, rączka* || *noga, nóżka*; *ręka, rąk* || *woda, wód* i t. d.

Dlatego też o polskiej wymianie *ę, o* będziemy mówić, jako o wymianie samogłoski otwartej i ścieśnionej (pochylonej), jako o kontynuacjach samogłosek krótkich i długich. Ponieważ zaś staropolskie różnice iloczynowe zależą w wielkiej części od warunków akcentowych, przeto całą tę sprawę odkładamy do rozdziału,

mającego rozpatrywać warunki dawnego akcentowania polskiego (§ 92—103).

Prasl. *tǫrt*, *tǫrt*, *tǫlt*, *tǫlt*.

§ 75. Niewiadomo dokładnie, jak wymawiano prasl. te połączenia głosek, zdaje się jednak niewątpliwem, że wokaliczny element płynnych występował w nich wyraźnie. W polszczyźnie przeciwnie: przy płynnych spółgłoskach rozwinął się odrębny dźwięk samogłoskowy, którego charakter zależy od okoliczności i dlatego też każdy typ prasl. należy rozpatrywać oddzielnie¹⁾.

Prasl. *tǫrt*.

§ 76. Prasl. twarde *r* między spółgłoskami ma w jęz. polskim kontynuację *ar* (*r. or*) np. *garść* *r. gorść* prasl. **grstǫ*, *karmić* *r. kormić* prasl. **kǫrmiti*, *targ* *r. torg* prasl. **tǫrgǫ* i t. d. Jest to wymiana bardzo dawna, gdyż w najstarszych zabytkach występuje niezmiennie np. w bulli 1136 r. *Karchowo* MPKJ. 4, 452, *Karna*, *Karniesz*, *Kars* ib. *Przekart* 460, *Sarbinowic*, *Skarbinicy* 462, *Zmarsk* 464, *Targosza* 465. Oczywiście tak samo w zabytkach późniejszych oraz w języku dzisiejszym. O innych wymianach prasl. *tǫrt* ob. niżej.

Prasl. *tǫrt*.

§ 77. Kontynuacje prasl. *tǫrt* w języku polskim są różne zależnie od następującej po *r* spółgłoski: jeśli ta jest przedniojęzykową twardą (nie odpodniebiennioną), w takim razie prasl. *tr* wymienia się na *ar*, we wszystkich zaś innych razach, więc przed spółgłoską przedniojęzykową podniebienną lub odpodniebiennioną, jako też przed spółgłoską nieprzedniojęzykową czy to twardą, czy miękką w języku stp. zam. *a* ukazuje się *i*, a *r* pozostaje bez zmiany przed przedniojęzykową stwardniałą lub miękką, wymienia się zaś na *ř* przed inną np. prasl. *tǫrt* > p. *tart*: **čǫrns* > *czarny*, **tǫrnaka* > *tarnka*; prasl. *tǫrtǫ* > p. *čirć*: **čǫrnti* > *czernić*, **tǫrnǫ* > *cierń*; prasl. *tǫrp*, *tǫrǫ* > p. *čirp*, *čirǫ*: **vǫrba* > stp. *wirzba*, **vǫrǫs* > stp. *wirzech*, **tǫrpǫti* > stp. *čirzpieć*.

Stosunki te są ustalone już w najdawniejszym okresie historycznym języka polskiego np. w bulli 1136 r. *Darsk* < **dǫrzkǫ*,

¹⁾ Fr. Krčėk: Grupy dźwiękowe polskie *tart* i *čir(z)ć*... we Lwowie 1907. Rec. Łoś, Prfil. 6, 651. Ułaszyn, Prfil. 7, 93. Rozwadowski, RS. 1, 211.

Marlek < **mərlekz*, *Czyrniec*, < **čyrnec*, *Czyrniela* < **čyrnelja*, *Cirpisz* < **čirpiš*, *Swirszez* < **svršč*, *Żarnota* < **žarnota*, *Żarnow* < **žarnovz*, *Żyrdnicy* < **žrdnici*. Nieprawidłowe jest *Cirno* zam. *Tarno* < **trno* zapewne już produkt wyrównania, por. w *Cirnie* > **vz* *trně*; wątpliwe *Parchyno* < **pərxyno* czy też *Parczyno* < **pərčino* por. *Parczew Smardz* < **smərdz* lub *Smarz* < **smərzz* a. **smzrz*; *Parchyno* i *Smardz* byłoby nieprawidłowe. Wreszcie z nowem *er* zam. *ir*: *Zwierszow* < **szvrševz*.

Nawet bardzo pobieżne zaznajomienie się z materiałem językowym dowodzi, że wypadki, w których mamy *ar* zam. *ir* i odwrotnie, są tu wyjątkami, i że normalnie na miejscu prasł. *ər* przed spółgłoską ukazuje się polskie *ir* obok *ar* w tych samych warunkach, w których mamy wymianę *e* || *a*, *e* || *o*. Opierając się na tej okoliczności, Rozwadowski wszystkie te wymiany odniósł do jednego czasu ¹⁾.

§ 78. Na gruncie polskim z czasem rozwija się proces wymiany dawnego *ir* na *er*: jeden jej przykład, najdawniejszy, znaleźliśmy w bulli 1136 r. *Zwierszow*; drugi *Wierzbnice* (*Verbenice*) w dokumencie śląskim z r. 1175, potem zrzadka w odpisach i aktach z w. XIII: *Czerwieńsk* (*Czerwiensch*), *Wierzbice* (*Werbice*) r. 1253, *Wierzbina* (*Werbina*) r. 1258 w słowniku Baudouina de Courtenay.

W najstarszym tekście polskim, gdzie pisownia jest ustalona, t. j. w Kazaniach świętokrzyskich, mamy wyłącznie *ir*: *odzirzeli*, *sircem*, *sirce*, *sirca*, *sirdecznie*, *miłosirdym* Prfil. 3. 708—13 (ograniczamy się oczywiście tylko do przykładów, gdzie napisano *ir* a nie zastąpiono go znakiem skrócenia).

Już jednak w najstarszej części psalterza Fl. mieszają się formy: *poćwirdzi* 67, 31, *śćwirdzenie* 17, 1, *śćwirdzi* 63, 4, *stwirdzi* 19, 4 obok: *ćwierzdzą* 88, 39, *poćwierdza* 36, 18, *poćwierdził* 79, 18, *śćwierdzenie* 71, 16, *śćwierdzona* 32, 6, *stwierzdzili są się* 37, 20, *ućwierdził* 74, 3, *zaćwierdzać* 94, 8. Poza tem jednakże w jednych tematach stale *ir*, w innych stale *er*: *cirzpiął* 24, 5, *czyrw* 21, 6, *czyrzwiom* 77, 51, *pirzwieńcem* 88, 27, *pirzwienięta* 77, 56, *wirzch* 7, 17; 67, 23, *do wirzcha* 18, 7, *s wirzchu* 49, 5, *wirzchni* 77, 39, *wirzchniego* 18, 6. Odwrotnie: *dzierżenie* 77, 53, *miłosierdzie* 5, 7, *wiele miłosierdź* 85, 4, *miłosierdny* 77, 42, *w rosierdziu* 6, 1, *śmierci* 6, 5 i t. d. *śmiertności* 78, 2, *śmiertne* 7, 14, *śmiertnych* 9, 13.

¹⁾ Enc. 2, 47, przed nim zaś na związek między *ě* > *a* oraz *ər* > *ar* zwrócił uwagę Nehring, Prfil. 1, 8.

W tymże zabytku u pisarza drugiego (101, 19 do 106, 2): *czyrzwionem* 105, 8, *czyrzwionem* 105, 9, *pirzwiczno* 104, 5, *miłosirdzie* 102, 6, *w miłosirdzi* 102, 4, natomiast: *rosierdzim* 105, 38. U pisarza trzeciego: *w ćwirdzy* 150, 1, *poćwirdzono* 116, 2, *potwirdzona* 138, 5, *stwirdził* 147, 2, *ućwirdziła* Mo. 21, ale obok tego *poćwirdzono* 138, 16; po za tem *ir*: *w cirzniu* 117, 12, *cirpiał* At. 36, *niecirpiącą* 123, 4, *ścirzpi* 129, 3, *czyrpać* Is. 4, *pirzwy* At. 24, *swirchowany* 138, 21, *swirchowany* At. 30, *na wirzbach* 136, 2, *wirzbca* 108, 18, *wirzchy* 128, 4, a natomiast *dzierżał* At. 1, *odzierzeli* Mo. 16, *odzierzała* Mo. 17. U wszystkich trzech pisarzy *sierce* zawsze przez *er* jako też *śmierć*.

Widzimy więc obok wahań w pewnych tematach wyraźną dążność do jedностajności w innych, co nie przeszkadza, że w innych zabytkach mogą zachodzić stosunki inne. Tak np. obok stałego *er* w *śmierć* i pochodnych wyrazach w Fl. i wielu innych zabytkach znajdujemy formę: *śmirć* w Dialogu ze śmiercią z pocz. XV w. MPKJ. 1, 181—196, ale obok *śmierć*, np. *śmirci* wiersz 8, *śmiertelnej* 12, *śmierć* 13, 22, 48 *śmierci* 114, 367, *śmirci* 145, 479, *śmiertelnej* 315, *śmirć* 322; poza tem jednak zresztą są tam formy tylko z *ir*, *irz*: *dirżę* 105, *po sircu* 203, *sirca* 430, *na pirszach* 274, *pirsi* 488, *mirziączki* 373, *cirzpiąc* 497.

W żywocie Błażeja: *cirzpienia*, *cirzpieć*, obok tych zaś: *ućwirdzona*, *w siercy*, *sierca*, *śmierć*, *ku śmierci*. We fragmencie Glogera: *pirzwa*, *cirzpieć*, *cirzpienia* i obok tego: *siercee*, *w siercu*. W objawieniach św. Brygidy: *pirzwe*, *cirpieć* obok: *śmiercią*, *śmierci*. W Rotach przysięg krakowskich z końca w. XIV ogłoszonych przez Hubego (Warszawa 1875): *pirwej* obok *dzierży*, *dzierżenia*. W Zbiorze rot przysięg sądowych Hubego z końca w. XIV i pocz. XV (Warszawa 1888); poznańskie: 1386—1399 *pirzw* nr. 69, *pirwe* 122, *Dzirżka* 164, *Dzirżce* 167, pięć *śwircień* 246, *w twirdzą* 322, *wir[z]ch* 325, *w dzirżeniu* 408 obok: *z twierdze* 242, *Dzierżek* w *dzierżeniu* 248, *po śmierci* 275, *dzierżała* 416; kościańskie 1393—1399: *cirpieć* nr. 42, *czerska* 4; kaliskie 1401—1411; *w dzirżeniu* nr. 38, *dzirżała* 44, *Wirzbięty* 46, *pirwe* 47, *dzirżymy* 75, *pirwej* 76, *Dzirżka* 99, obok: *dzierży* 10, *Dzierżek* 12, *Dzierżka* 15, *dzierżał* 26, *dzierży* 81, *Dzierżce* 100; sieradzkie ziemskie 1386—1402: *birzwna* nr. 38, *dzirżał* 80, *w dzirżeniu* 81 etc. obok *dzierżawę* 18, *w dzierżeniu* 38, *dzierżenie* 49, 58, *Dzierżkow* 51, *dzierży* 64, *śmierci* 110; sieradzkie grodzkie 1405—1411: *Wirzbięta* nr. 11, *pirwe* 68, obok

Dzierżka 32, *Dzierżek*, *dzierży* 39, *śmiercią* 43, *śmierci* 46, 51 etc.; piotrkowskie ziemskie 1398—1405: *pirwej* nr. 12, *dzirżala* 16, *dzirży* 87 obok *dzierżał* 17, *dzierży* 78 etc.; piotrkowskie grodzkie 1398—1406: *pirwe* nr. 18, *pirwej* 50, *dzirżenia* 38 obok *dzierżał* 54; dobryszyskie 1397—1411 *pirwej* nr. 3 etc. *dzirży* 9 etc. obok *dzierży* 74.

W późniejszych zabytkach XV w. również się te formy mieszają np. *czyrw* 1436 R. 23, 278, *podpirśnik*, *potwirdzić*, *dzirżawa*, *pirzwospy*, *ćwirtnia* 1437 Jag. nr. 228, *dzirżał* 1444 SKJ. 3, 333, *na pirzwem*, *na pirwszem* AKPr. 3, 358, *pirworodny* 1444 R. 23, 308, *pirworodztwo* 1444 ib. 303, *pirzwej* BZ. Gen. 2, 11, *pirwej* Erz. 12, *wirzech* 1487 AGZ. 15, 568, *cirp* Kałużn. 285, *pirworodne* ib. 286, *ućwirdzonych* ib. 288, w *Mamnotreptach* ok. r. 1470: *birzmna* B, *mirmna* A (zam. *birzwna*), *czyrwiony* A, B, *czyrzwiewy* B, *mirzwa* A, B, *mirziało mię* B, *mirziony* B, *napirzwny* B, *wirszek* A, B, *wirzech* A, B, *wirzbie* B, *zwirchowany* A, *zwirzechowany* B, *żyrdź* B, *wirsz* (z łac. *versus*!) A, B i t. d.

Dość częste są też formy z *er*: *mierzączka* 1437 Jag. nr. 228, Kałużn. 273, *dzierżał* 1444 SKJ. 3, 333, *cierpieć* Kałużn. 272, *uczerwieniona* 272, *wzdzierży* 283, *śmiercią* 283, *miłosierny* 286, *poćwierdzą* 287, w *Mamnotreptach*: *napierzwy* B, *mierziony* A, *mierziało mię* A, *żerdź* A; *na wierzech* 1494 AGZ. 15, 572, *cierpiał* 1500 Prfil. 5, 383.

Gdy rozpatrujemy te wypadki, uderza nas jedno: wahania między *ir* — *er*, *ir* — *er* mamy wtedy, kiedy po płynnej następuje przedniojęzykowa spółgłoska twarda (odpodniebienniona) lub też miękka; natomiast w innych wypadkach stale ukazują się *ir*, *ir* np. *cirpieć*, *cirzpieć*, *wirzech*, *wirzba* i t. d. Dopiero w tekstach wydanych przez Kałużniackiego z XV w. ukazują się *cierpieć*. Tak więc sądzićby można, że w końcu XIV w. samogłoskę *i* przed *r*, *r* zaczęto wymawiać szerzej, podobnie do *e*, jeśli po niej następowała spółgłoska przedniojęzykowa¹⁾, i ten stan trwał w pierwszej połowie XV w. Potem, w drugiej połowie tego stulecia wymiana *ir*, *ir* na *er*, *er* obejmowała także stopniowo co raz szerzej inne pozycje.

¹⁾ Z domniemanych dwu najdawniejszych przykładów na *er* w jednym tylko mamy *er* zam. *ir* przed przedniojęzykową spółgłoską: *Zuersov* (*Zwierszow*) w bulli 1136 r., w drugim zaś ukazałoby się *er* właśnie przed wargową spółgłoską: *Verbenice* (Wierbnice) w dokumencie śląskim z r. 1175.

Natomiast Rozwadowski RS. 1, 228—48 i Enc. 2, 378—80 utrzymuje, że na *er*, *eř* wymieniło się najprzód *ir*, *iř* krótkie, stojące pod dawnym akcentem, więc że ten proces zaszedł przede wszystkim w takich wyrazach jak: *śmierć*, *sierce*, *miłosierdzie*, *piersi*, *twierdza*, *pierścień*, *pierwszy*, *pasierbica* i t. p. gdzie dawne *ir* pod akcentem stało się krótkiem.

§ 79. Rozwadowski też (tamże) przypuszcza, że *ir* z prasl. *r* inaczej brzmiało, niż *ir* z prasl. *ir*, to też oznacza pierwsze przez *ir*, drugie przez *ir*; czyni to na zasadzie, że kiedy najdawniejsze ślady przejścia *ir* > *er* spotykamy w r. 1175 (wspomniane wyżej *Verbenice*), to *ir*, *yr* (z prasl. *ir*, *yr*) pozostaje niezmiennie nawet jeszcze w początkach XV w. Fakt zaobserwowany jest dobrze, ale można też twierdzić, że pierwotne *ir*, *yr* w XIV w. i w początkach stulecia XV nie wymieniło się na *er*, ponieważ po płynnej następowała samogłoska, a nie spółgłoska przedniojęzykowa. W przeciwnym razie i tutaj wcześniej nastąpiła wymiana *yr* na *er*, mianowicie już w końcu w. XIV znajdujemy formy *czterdzieści* Fl. 94, 10 oraz u Hubego w Zbiorze rot: Pozn. nr. 74 i 82, kalis. nr. 86 i 95, także *czternaście* sieradz. grodz. nr. 86 obok *cztyrdzieści* sieradz. nr. 186 i *dobryszyc*. nr. 56.

§ 80. Pozatem niezmiennie *ir*, *yr*, *iř*, *yř* z prasl. *ir*, *yr*, np. w Fl. *męchyrz* 77, 16, *mir* prol. 6, *mirnie* 34, 23, *pożyraj* 68, 19, *rozkwirający się* 21, 15, *siekirami* 73, 7, *sirota* 9, 37, *szYROKI* 30, 10, *szYROKO* 118, 96, *szYROKOŚĆ* 17, 22, *umirając* 48, 9, *zbirać* 103, 29 i *Żywot Błażeja* i t. d. W rotach przysięg krakowskich z końca w. XIV, ogłoszonych przez Hubego: *Kazmirz* nr. 16, *cztyr* 24, *we czterzech* *naćcie* 57, *sędomirski* 60; w Zbiorze rot Hubego; pozn. *cztyr* 18, *cztyrzy* 32, *Łękomir* 38, *na mirze* 40, *siekiry* 50, *Mirostawa* 44, *Wir* 386, *cztyrzy* 389; *kościkańskie*: *w mirze* 7; *kaliskie*: *Szyrkowski* 11, *Mirostawa* 65, *Ciemirowo* 73; *sieradz.* *Chocimirowi* 31, *Wolemir* 34, *siradzki* 80, *podpiral* 155, *cztyrzy* 159, *Żyrostawice* 173; *piotrkowskie*: *w mirze* 17, *Szyrzyk* 19, *cztyrdziesiąt* 48, *szYROKICH* 94; *piotrkows. grodzkie*: *cztyr* 36; *dobryszyc. kaniemirowskiej* 60, *Sulimirski* 79, w *Psalterzu puławskim* *pożyrają* 13, 8, *pożyrać* Deut. 61, *pożyraj* 68, 19, *w męchyrzu* 77, 16, *mirnie* 34, 23, *rozkwirający się* 21, 15, *siekirami* 73, 7, *sirocie* 9, 38, *szYROKA* 118, 96, *umirające* 48, 9, *zbirać* 103, 29 (wszędzie tak samo jak we Fl.).

I znowu zrzadka *er* w tekstach Kałuźniackiego z XV w.: *sierotna* 274 obok *sirocie* 285, *siryty* 286; w *Mammotreptach* ok.

r. 1470: *umierzyć* (= 'uspokoić'), *uśmierzyć*, ale: *zabierać*, *umirzyć*, *zmirzyć*, *uśmirzyć*.

§ 81. W wieku XVI formy z *er* mnożą się coraz więcej bez względu na pochodzenie jako też i na to, czy są kontynuacją krótkich czy też długich zgłosek. Tak np. w Kwinkunksie Orzechowskiego z r. 1564 na pierwszych 30 kartkach w jednych tematach (licznych) *er* lub *ér*, w innych (nielicznych) *yr* i to stale, bez wahań: *piérwój*, *zwiérzchność*, *zawiéra*, *napiérali*, *otwiérać*, *miérziczka*, *omiérziła*, *potwiérdziwszy*, *przebiéramy*, *ciérpliusza*, *naciérpisz się*, *ciérpieć*, *odźwiérnym*, *skwiérku*, *Sędomiérz*, *siérściq*; *serdeczné*, *sercem*, *dzierżcie*, *dzierż*, *śmiertelny*; *szczyrej*, *rostyrk*, *rostyrku*, *wyszczyrzaj*, *pastyrze*.

§ 82. Zrzadka w dawnych dokumentach spotykamy wahania między *ar* i *ir* (*er*) po *ć* w jednakowych warunkach fonetycznych np. imię Czarnowas pisze się tam: *Charnowz* (1228 kopja 1260), *Carnouus* 1234, *Charnowan*z 1288, *Czarnowas* 1289, ale także *Cernouans* 1293, *Cirnius* 1234, *Cirnouus* ib.; *Czarnków*: *Carnkou* (ok. 1120 kopja późniejsza) obok *Schernecov* 1248; *Czernoch*: *Cernoch* 1153 zam. **Czernoch*, ale też stale: *Charna*: (*Czarna*) (1262 kopja późniejsza), *Carnocino*, (*Czarnocino*) 1289 (przykłady wyjęte ze słowniczka Bandouina), także później: *czernoksiężnik* obok *czarnoksiężnik* 1544 Prfl. 5, 373.

§ 83. Nieprawidłowości i w późniejszych okresach trafiają się stosunkowo rzadko, wyrównania bowiem dokonywają się prawie wyłącznie tylko w zakresie wyrazów, w których bardzo silnie się uwydatnia ich wzajemny związek etymologiczny, np. pod wpływem analogji przeniesiono *ar* do form, gdzie prawidłowo według wymagań fonetyki powinno być *ir* (lub *er*) np. *czarni* || *czarny*; *żarcie*, *żarli* || *żart*; *darcie*, *darli* || *dart*; *parcie*, *parli* || *part*; *tarnina* || *tarnka*; *tarnie* 1436 R. 23, 278 || *tarn*: *zakłotał się tarnem* 1540 rp. Ak. Um. nr. 1716; odwrotnie też mamy *er*, gdzie powinno być *ar*: *żerdka* || *żerdź*, *czerstwy* zam. **czarstwy* zapewne analogicznie do jakiegoś **czerstwić*; i t. d. wyrównań takich w jedną i w drugą stronę mamy wiele.

§ 84. Niekiedy jednak nieprawidłowość nie może być tak objaśniona, że powstała wskutek wyrównania form np. *parchy* (por. r. *perxoł* a więc z prasł. **pъxъ*) już w bulli 1136 r. *Parchyna*, o ile to nie jest *Parczyzna* (z prap. **pъrkъ*) por. *Parczew*, obok *spierzchnąć*, *opierzchnąć*; *sarpać* zam. oczekiwanego *szerpać*; może też *ciarki*, **sarb* (*Sarbiewski*) obok *pa-sierb*, *skwarczek* Fl. 101, 4 *skwirczek* Puł.

tamże. Wydawałoby się, jakby w prasl. zachodziła oboczność: *er* || *er*, co możnaby sprowadzić do oboczności *o* || *e* czyli do tak zw. przegłosu, a w takim razie ta oboczność sięgałaby nawet okresu praarjo-europejskiego. Kiedy indziej znów mamy *r* zam. *ir* lub *ar* np. *dr̥gubica* 1393 MMAe. 15, 156¹⁾ (sieć o trzech połach) więc jakby z prasl. **t̥rgubica*, co powinno by dać na gruncie polskim **cierzgubica* (o ile w prasl. było **tr̥gubica*, pow. być w języku p. **tr̥zgubica*, **dr̥zgubica*); podobnie też *roztr̥żność* (*roztr̥żnoszcz* — *prodigalitas* 1449 R. 23, 279 zam. **roztar̥żność* < **rozter̥żność*).

Występujące niekiedy *er* (zam. *ar*) po spółgłosce twardej jest poczęści zjawiskiem dialektycznem mazowieckiem np. *umerłego* 1449 AKPr. 3, 300, z *mertwych* 1/2 XV Prfil. 4, 572. Są jednak i ogólnopolskie: *kierpce*, *merdać*, *terpać*, *sterczeć*, *terkotać* (albo z *yr*: *myrdać* i t. d.) obok czego słyszymy lub w starszej polszczyźnie znajdujemy formy z prawidłowem (wcześniejszem) *ar*: *mardać*, (u Reja) *stark*, (B. Radz.) *starceć*, *tarkot* (A. Kochan.) przykłady z Lindego. Ostatnia forma ma też oboczność: *turkot*. Podobne *ur*, i to stare, w: *kurcz*, *gurbić*, (por. *garb*) *burczeć*, *kurpie*, *szturkać* (por. *stark*), *purchawka* (por. *parch*). Rzadziej *ru*: *mruczeć*, *mrugać*. Trafia się też dość często *or*: *storczyk*, *szorstki*, *korczak* (= kubek) BZ. I. Reg. 26, 16, *siorbać*, po części pod wpływem różnych analogij np. *storczyk* może pod wpływem *storzyć*, *szorstki* w zestawieniu z *szerść* (wymiana *o* i *e*) i t. d. Są to wypadki na ogół trudne do objaśnienia; niekiedy wyjaśniane jako zapożyczenia np. z rus. *borsuk*, *portki*, *morda*, Rozwadowski Ene. 2, 380—1.

Zwykle bywa stosunek ze względów fonetycznych prawidłowy zwłaszcza tam, gdzie związek etymologiczny wyrazów nie narzuca się dobitnie, np. *czern* || *czarny*, *ćwierć* || *czwarty* (**čtvrtь* || **čtvrtь*), *czarpać* || *naczarł* (w BZ. *naczarli* I. Par. 11, 18, forma analogiczna do **naczarł*, ta zaś utworzona od słowa **naczarnąc* < **načьrpnŏti*, gdzie *p* wprzód zniknęło, zanim *ř* zmieniło się na *ir*, *ar*, w przeciwnym bowiem razie byłoby **nacer[p]ł* gdyż *ř* przed *p* przechodzi na *ir*, *er*; dzisiejsza forma z *naczerpnąc* jest nowoutworzona od *czarpać*); *żerdź* || *żardka* obok analog. *żerdka*, *tarn* (*tarnowa korona* 1500 Prfil. 5, 384) || *ciern*; *martwy* || *śmierć* także stp. *miertwieje*

¹⁾ Forma ta niezupełnie jest ustalona; jej warjanty: *drogobica* 1473 AGZ. 17, 435, *dr̥gobica* 1447 AGZ. 17, 443, *drugubica* 1486 AGZ. 15, 241.

1449 R. 23, 280, *umirtwić* 1471 MPKJ. 5, 30, *umirtwiony* ib. 26, natomiast oddawna *martwić* zam. **mirtwić* (ze względu na miękkie *ib* po *t*); *smard* (stp. nazwa chłopa, niewolnika) || *śmierdzieć*; *Warta* || *Zawiercie*; *wartki*, stp. *przewartac się* (*przewartając się* 1471 MPKJ. 5, 118) || *wiercieć się*; *naparstek* || *pierścień* i t. d.

Te przykłady pouczają nas o tem, że widocznie *ar* powstało z *er* po spalatalizowaniu (zmiękczeniu) w okresie prasłowiańskim $k > č$, $g > ž$. $χ > š$ i stąd czarny nie **karny*) a natomiast przed silniejszym spalatalizowaniem innych spółgłosek np. *martwy*, *barłog*, *parł*, *wartki*, *tarn*, *darty*, *sarna* a nie *miartwy*, *biarłog* i t. p. por. prasl. **mirtvъ*, **berlogъ*, **perlъ*, **vertskъ*, **tъrnъ*, **dъrtъ*, **sъrna*. Jeżeli zaś zdarzają się takie formy jak stp. *miartwy* (*miartwe* 1449 AKPr. 3, 265) albo ogólnopolskie *ziarno*, to można je objaśnić tem, że się wzorowano na wymianie *e* || *a* z prap. $ě$ || a , a więc na podobieństwo *w cieie* || *ciało* urobiono: *śmierć* || *miartwy*, *w *ziernie* || *ziarno* por. *ziernistszy* Szymon. 4, 66 i inne np. *ćwierć* || *ćwiartka* (stp. *ćwirtnia* AKPr. 3, 276 || *ćwiartak* (czwartak?) — tetrarcha 1471 MPKJ. 5, 119. W starszym języku polskim znamy formę *zarno* poł. XVI u Krescencjusza, a także w dzisiejszych południowych gwarach nad Skawą i w Zakopanem (Zb. 5, 222; R. 10, 240 i 308). Dzisiejsza forma *dziarski*, raczej *dziar-zki* prasl. *dъrzkъ* też musiała przeobrazić się pod wpływem zbliżenia do jakiejś formy z wokalizacją miękką *er* (dziś z pokrewnych form znamy *zadzierzysty* zam. **zadzierzisty*), gdy dawniej mówiono *darski* (por. *darskością* pocz. XV R. 24, 70, *darski* 1609 Bpp. 67, 88).

§ 85. Rzadkie są alternacje *ar* || *'ar* lub *er*, albo *er*, *'ar* || *ře*, *ro*, *or* np. *gardło* || *żart* prasl. **gъrdlo* || **žъrlъ*; stp. *gard Bohowy* (t. j. zagroda na Bohu, Brückner BB. 42, 39) || *żerdź* prasl. **gъrdz* || **žъrdъ*; *żarł*, *parł*, *marł*, *darł* || *żreć*, *przeć*, *mrzeć*, *drzeć* prasl. **žъrlъ*... || **žerti*...; *żerdź* || *gród*, *grodzić* prasl. **žъrdъ* || **gord-*; *śmierć* || *mor* prasl. **smъrtъ* || **morъ*; *wiercieć* || *wrota* prasl. **vertěti* || **vorta*; *mierzić*, *marznąć* || *mrozić* prasl. **mъrзiti*, **mъrznōti* || **morziti*.

Prasl. *tъlt*, *tъlt*.

§ 86. W oddzielnych językach słowiańskich te różniczkowane typy po części lub w zupełności się z sobą utożsamily. W języku polskim utożsamienie typów zaszło tylko przy pewnych szczególnych warunkach fonetycznych. Pisał o tem Holger Pedersen w Przyczynkach do gramatyki języków słowiańskich MPKJ. 1,

172—6, gdzie wyjaśnił, że warunki te polegają przede wszystkim na charakterze spółgłoski poprzedzającej pierwotne zgłoskotwórcze *ł*, a w pewnej części i na charakterze spółgłoski następującej po płynnej zgłoskotwórczej.

a) Jeżeli przed płynną zgłoskotwórczą stała spółgłoska przednio-językowa, np. *t*, *d*, *s*, to na gruncie nie tylko języka polskiego, ale i innych słowiańskich niepodobna rozstrzygnąć pytania, czy tu było *ł* niepalatalne czy też *ł'* palatalne. W języku polskim mamy w tym wypadku *-łu-*: *długi* ale w bulli 1136 r. *Duġgota* (*Dulgota*) MPKJ. 4, 450, i tylko z lit. *ilgas*, co wywodzą z **dġlgas*, można wnioskować, że było tu niegdyś **dġlg-* a nie **dġlg-*; *stup* z dawniejszego **stġup*, w aktach pomorskich *stulp* (*Ztulp* 1153 Perlbach 3) z prasl. **stġlp* lub **stġlp*; *stp. słuńce* np. Fl. 18, 5; od XV w. rzadka *stońce* (por. § 28) np. *sloncza* R. 24, 362, w Puł. obie formy oboczne: *sluńce* 88, 36, *sluńca* 49, 2, *stońce* 103, 20, *stońca* 57, 8 ze względu na lit. *saulė* łc. *sol* zapewne z prasl. **szlunce*; *długi*, *dług*, *tlusty*, *tlukę* z prasl. *ł* lub *ł'*; zapożyczone *tlumacz*, stsl. *tlmač* z prasl. **tġlmač*.

b) Po spółgłosce tylnojęzykowej dawne *zl* wymieniło się na *zł* czyli tutaj rozwinęło się *z*, które na gruncie polskim zostało wymienione na *e* w tymże czasie, co i każde inne *z* mocne np. *kietbasa* z *kźlbasa*, *stp. gietk* Górn. i in. (Linde) dziś *z-gietk* od XVIII w. (Linde), *chelpić się*, *roz-chetstać*, zapożyczone *heltn* (starsze aniżeli *heltn*)...

Natomiast na miejscu prasl. *zl* rozwinęło się *zl* prap. **el*, przy czem *e* w dobie, kiedy *e* z prasl. *e* wymieniło się na *'o*, także znalazłszy się przed twardem *ł* uległo temuż procesowi; naturalnie już na gruncie prasl. *k*, *g*, *χ* przed *ł'* czyli *zl* wymienione zostało na *č*, *ž*, *š*. Stąd więc *czółno* prap. **čelno* prasl. **čġlno*; *żołna* prap. **želna* prasl. **žġlna*, *żółty* prap. **želt-* prasl. **žġlt*, *żółc* prap. **želč* prasl. **žġlč*.

c) Jeśli płynną poprzedza spółgłoska wargowa, to na miejscu prasl. *ł* twardego (*zl*) mamy *ol* albo *ul*: *stp. mołwa* (np. Fl. 55, 11 obok *mowa* ib. 54, 24), *pułk* (zapoż. z niem. *volk*) obok *Święto-pelk*, *stp. Fołk* w bulli 1136 r.

Na miejscu zaś prasl. *zl* mamy w p. *el* przed następującą spółgłoską twardą np. *pełny*, *welna*, *mell*, *metty*, *pell*, *pełzać*, *betać*; na pierwotną *zl* wskazują formy litewskie z *il*: *pełny* lit. *pilnas*, *welna* lit. *vilna*, lub formy z prasl. *e*: *miele*, prasl. **meljo*; wątpliwe

formy *splena* (= *spelna*) 1389 Leksz. 1 nr. 497, *naplen* (*napelń*) w Bogurodzicy.

Przed spółgłoską przedniojęzykową miękką lub przed każdą inną miękką lub twardą mamy *il*: *pilść*, *pilśń*, *wilk* (lit. *vilkas*), *milczec*, *wilga*, *wilgoć*.

Wskutek tego oczekiwalibyśmy także form: **pilnić*, **wilnie*, **milcie*, **pilźnie*. **bilce*, mamy tymczasem: *pełnić*, *wełnie*, *melcie* (*melczia* = *melcia* G. sg. 1444 R. 23, 302), *pełźnie*, *bełce* a to na skutek wyrównania z formami, gdzie po *ł* następowała twarda przedniojęzykowa spółgłoska, np. *bełtać*.

I tutaj trafiają się nieprawidłowości, np. formy *miółł*: *miółły* u Seklucjana 1551 r., *miół* u Budnego 1572, także *miółło się* u Falibogowskiego 1625, co K. Nitsch¹⁾ objaśnia jako analogie do *miele*, z wymianą zwykłą *'e* na *'o* przed twardem *ł*, a przytem specjalnie jako formy północno-polskie, zachowane dotychczas w północnych dialektach.

Typy prasł. *ort*, *tort* i podobne.

§ 87. Formy *ort*-, *tort* są symbolami, wyrażającymi następstwo głosek, przyczem literą *t* oznacza się wszelka spółgłoska z wyjątkiem głoski *j*, która tu nie ma spółgłoskowego charakteru. Symbole te i tym podobne używają się dla skrócenia i uproszczenia wykładu, bez nich bowiem musielibyśmy się posługiwać niedogodnemi i długimi omówieniami.

Jeżeli porównamy formy polskie *or-ać* || *ra-dło*, *miel-ę* || *mle-ć*, albo weźmiemy pod uwagę budowę wyrazu z rdzeniem podwojonym *pro-porz-ec*, zauważymy, że forma rdzenia zmienia się znacznie, rdzeń bowiem ukazuje się w formie: *or-* || *ra-*, *mel-* || *mle-*, *por-* || *pro-*. Z przytoczonych przykładów widać, że samogłoska stoi przed płynną, jeśli po tej ostatniej następuje samogłoska, oraz po płynnej (przyczem niekiedy ma inne brzmienie), jeżeli bezpośrednio następuje spółgłoska.

Zachodzi to tylko w tych wypadkach, kiedy poprzedza płynną *o* lub *e*; inne samogłoski takich oboczności nie mają.

Z porównania znów wyrazów polskich z pokrewnymi wyrazami innych języków okazuje się, że pierwotniejszemi są formy z samo-

¹⁾ Monografie polskich cech gwarowych, nr. 3 w Krakowie (Ak' Um.) 1916 str. 28.

głoską *o, e* przed płynną, niż te, w których samogłoska wymawia się po płynnej np. *or-ać* łc. *ar-are*, *miel-ę* łc. *mol-a* (*e* || *o* jak w pols. *wiezi-e* || *woz-i*), a więc formy takie, jak *ra-dło*, *mle-ć*, są już nowszemi, czyli dokonało się w nich przestawienie głosek (metateza).

To samo widać z porównania form słowiańskich: polskiemu *mielę* odpowiada r. *melju*, stsl. *meljo*, ale polskie *mleć* ma odpowiednik w r. *molot* (gdzie *o* zam. *e*) i w stsl. *mlēti*. Ta różnaitość form wskazuje, że metateza samogłoski i płynnej przed spółgłoską nastąpiła już w czasie, kiedy jęzvł prasłowiański rozpadł się na różne narzecza. Za prasl. formy więc uważamy: **or-ati*, **or-dlo*, **mel-ja*, **mel-ti* i t. p.

Stosownie do tego, czy grupa: samogłoska + płynna znajduje się przed spółgłoską, czy też między spółgłoskami, a także stosownie do brzmienia samogłoski i płynnej rozróżniamy następujące typy prasl. *ort-*, *olt-*, *ert-*, *elt-*, *tort-*, *tolt-*, *tert-*, *telt-*.

§ 88. Zwyczajle przyjmują tutaj proste przestawienie głosek np. **gorditi* > *grodzić*, **orzumz* > *rozum*, **vorna* > *wrona*. **bergz* > *brzeg* z dawniejszego **br'eg*, **berza* > *brzoza* z dawn. *br'ęza*, **melko* > *mleko*, **pelva* > *plewa*, **kolz* > *kłos* i t. d. Zmiany są tylko wywołane przez nowe pozycje oddzielnych głosek, więc np. *e* przeniesione poza *r* wywołuje jego wymianę na *r'* i potem na *r* i samo też potem wymienia się na *o*, gdy po niem następuje spółgłoska przedniojęzykowa twarda; stąd właśnie *brzoza* < **berza*, ale *brzezina* < **berzina*; *trzos* < **čersz*, ale *trześnia* < **čersnja*, *przodek* < **perdzkz*, *przedni* < **perdnb*. Inna zmiana pochodzi stąd, że przestawione *e* lub *o* może ulec wzdłużeniu, czego wynikiem jest jego ścięśnienie np. **melko* > *mléko*, **gordz* > *gród*. O przyczynach tej długości p. niżej § 99 i następne.

Dość rzadko trafiają się oboczności polskie, gdzieby obok metatezy także brak jej występował np. *radło* || *orać*, *stony* || *solić*, *chłop* || *pacholek*.

Rozwadowski jednak (RS. 2, 186 i Enc. Pols. 2, 389) dla języka polskiego przyjmuje nie prostą przestawnię (metatezę) prasl. *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* na p. *trot*, *tłot*, *tret*, *tlet*, ale stopień przejściowy w formie *trrot* albo *trrot*, albo *trtot* i pod. gdyż wedle jego spostrzeżenia w zabytkach staropolskich często w prepozycji z końcowe wymieniło się na *e*, na sposób *z* mocnego, które — jak wiadome — zawsze idzie przed *z* lub *o* słabem: a więc w ps. Fl. *we młodości* z prap. **vz młodosti*, prasl. *vz moldosti*, *we sromotę*, z prap.

**vz sromotę*, prasl. **vz sormotę*, *otewrocili* z prap. **otvzrotili* prasl. **otvortili*, natomiast *w słowa* z prap. **vz slova* prasl. **vz slova*, od *groz* prap. **otz grozъ*, prasl. **otz grozъ* i t. d. Przeciw temu Brückner R. 49, 20, R. 53, 86 i 101.

Rzecz zasługuje na szczegółowe zbadanie. Kśw. jakkolwiek są tylko małym fragmentem, mają już jedną formę nieprawidłową: *we trzech* zam. *w trzech* obok 7 prawidłowych z -e (*we zborze*, *we księgach*, *we złem*, *we złych*, *we złe*, *zestął*, *we krzu*); bez -e przed grupą spółgłosek prepozycja występuje 14 razy: *w trojcy*, *wstań*, *w sławę*, *w świętem* 2 razy, *w błędnem*, *w grzeszech* 2 razy, [z] *stadła*, [z] *świętą*, *w swem*, *w trojakiem*, *w trojkiej*, *w długiem* a nadto [w] *wrzemiennem* a więc przed typem *tert*. Fl. ma kilkadziesiąt razy *we* przed grupą spółgłosek, gdzie znikł jer. Natomiast przed grupą, w której nigdy jeru nie było, ma *w* (dwadzieścia kilka razy), tak więc na ogół norma jest tu zachowana. Odstępują od niej formy: *we słowa* 140, 4, *we zvonkoch* 150, 5, *we swej* An. 14, przyczem jednakże są też formy *w słowa* 77, 1, *w zvonkach* 150, 5, *w zwięce* 150, 3, i odwrotnie *w człowiece* 36, 7, *w spowiedzi* 41, 5, *w zbawienie* 117, 14; 118, 23, przyczem częste są formy *we zbawieniu*, *we zbawienie*, a także *we człowieka* 117, 8. Przed formami typu *tort* i pod. mamy *we*: *we czrzwiech* 50, 11, *we głowę* 117, 21, *we młodości* 143, 13, *we proch* 103, 30, *we prozność* 126, 2, *we sromotę* 34, 30; 131, 19, *we wrociech* 68, 15; 72, 28; 126, 6, *we wrota* 99, 4, także w złożeniach: *weśrząd* 73, 13; Ez. 10, *weśrod* 137, 8, i *w*: *w brode* 132, 2, *w drodze* 85, 10; 138, 23, *w głódzie* 32, 19, *w głowę* 7, 17, *w krolu* 149, 2, *w krolewstwa* 105, 37, *w krowach* 67, 33, *w proch* 7, 5; 21, 16, *w prosze* 43, 27, *w prozność* 23, 4, *w prozności* 138, 19, *w słodkości* 67, 11, *w słoność* 103, 34, a więc przed: *głowa*, *proch* i *prozność* jest *we* albo *w*, na ogół zaś znacznie przeważają formy z *w* nad formami z *we*. W Puł. przychodzi nowe: *we śrządę* 126 arg. i odwrotnie: *w brode*, *w głowę* i *w prozność* z zachowaniem innych form z *w*, które były w Fl. i z dodaniem *w błocie* Hab. 23. Tym sposobem wzrosła tutaj znacznie liczba form z *w*, a zmniejszyła się liczba form z *we*. W złożeniach nie zaszła zmiana: w Puł. jest także *weśrząd*, *weśrod*. Tu ważniejsze wskazówki dają wyrazy złożone, bo ich części są stale z sobą połączone i przeto utrwalają się w tradycji; otóż ze złożzeń w Fl. znajdujemy wszystkie z prepozycją *we-*, *ze-*, i t. p. albo *wesz-* zawsze wtedy, kiedy postpozycyjny wyraz zaczyna się od grupy z dawnym jerem np. *otegnał*,

nodeżrzane, rozegnata, zełgać, wepchaj, weskwłto, wezwac i t. d. natomiast podkładać, rozdrażniali, rozgniewać, rozkwarta sie, ścwardzenie sstarzać się, sstapać, wstać (< *vazstati), wzdrażnić, wskłtonić, wskrze-szenie i t. p.; nieprawidłowe bez e: rozmnożyć, wzmożyć, zmniejszyć, odwnątrz, wreszcie nadpwał. Przed typem trot bez e: oblekt sie 103, 2, obłoczył 34, 15, obłok 96, 2, obrocenie 9, 3, odmładzających 47, 6, odwrocenie 103, 30, przezdroże 106, 40, rozplenienie 72, 19, rozpro-szyć 17, 16, sprochniały 37, 5, jedyny wyjątek przed wrocić: ote-wroci 50, 10 i t. d., wezwrocon 117, 13. Ponieważ niema innych złożeń. w których prepozycja z e byłaby nieusprawiedliwiona fone- tycznie, a przeciwnie są takie, w których brak e jest oczywistą nowością, przeto i tutaj możnaby przypuścić, że otewrocić, wezwrocić są raczej archaizmami, niż nowotworami, ale czyż za nowotwory można uważać te liczne złożenia w rodzaju obłok zam. *obewłok albo sprochniały zam. *seprochniały? Formy z e powtarzają się i w późniejszych tekstach np. ze własnego wyroku 1559 Akta zb. wil. Schadzka 2.

Trzeba dodać, że w typie *telt*, o ile *el* następowało po *č*, *ž*, *š* samogłoska *e* wymieniona została na *o* zapewne już na gruncie prasl. poczem dopiero nastąpiła metateza: *čelnz > *čolnz > p. człon; *želbz > *žolbz > p. żłób, żłobu; *selmz > *šolmz > stp. szłom.

Może też i w innych połączeniach dźwiękowych zachodziła wymiana *el* na *ol*, gdyż np. polskiemu *dlóto*, stp. *dloto* odpowiada s. *dlijet* więc jedna forma wskazuje na prasl. *dolbto, druga na *delbto. Ponieważ znamy wymianę *el* > *ol* ale nie znamy wymiany *ol* > *el*, więc albo musimy uznać prasl. formy oboczne *dolbto || *delbto, albo wywodzić p. *dlóto* z prasl. *delbto.

§ 89. W języku polskim od typu *trot* < prasl. *tort*, *tlot* < prasl. *tolt* i pod. mamy niektóre uchylenia.

W w. XIII w aktach łacińskich trafiają się nazwy polskie, pisane tak, jakby się wymawiały na sposób dzisiejszych ruskich form „pełnogłosowych”: *Moroczko*, *Koromnow*, *Bołogie*, *Bołoniany*, *Wołodzistaw*, *volodarios*, *Sierem* zebrane w słowniczku Baudouina de Courtenay, O drewnie polskom jazykie. Istnienie tych form popierałoby teorię Rozwadowskiego, według której polskie *trot* nie jest prostem i bezpośredniem przedstawieniem dawniejszego *tort*. Późniejsze formy: *norów* ob. *narów* (obie formy u Kromera) potem już tylko *narów*, *narować* się u Twardowskiego, Potockiego i in. (Linde) powstały przez zapożyczenie ruskiego *norow*; podobnie

korowody (u pisarzy XVIII w. Linde) z rus. *chorovody*, ale to nie ma związku z prasł. *tort* lecz z gr. χορός — 'taniec'.

Zamiast o mamy niekiedy a: stp. *kraczaj* = krok $\frac{1}{2}$ XV w. R. 23, 269 obok *kroczej* 1449 ib. 279 z prasł. *kork-* por. r. o-*korok*. Imię polskiego księcia *Krak* z czego *Kraków* ma niby wokalizację czeską, choć znów czeskie imię *Krok* jest jakby z wokalizacją polską; jednak i to imię nie z prasł. **kork* lecz raczej **krok*, **krak* por. cz. *krokati* p. *krakać* łac. *croc-itare*. Polskie *ra*, *ła*, prawidłowo w iteratywach: *zamrażać*, *właczać*, *wyzłacać*, *wymłacać*, także *błagać*, *władać*, i t. d. obok stp. *włodzę* i t. p. Jednak tu może być też inna przyczyna ukazania się *ła*: w staropolszczyźnie bowiem stałe są formy z *ło* np. *włodać* Fl. 2, 9; 1471 MPKJ. 5, 53; *włostny* 1471 MPKJ. 5, 28; *włosność* 1449 R. 23, 279; *włodanie* 1471 MPKJ. 5, 66; *włodnąć* BZ. I Par. 12, 14; *włodować* 1471 MPKJ. 5, 29; *włóściwie* R. 24, 48 i t. d.; natomiast poza *vladarius* ok. r. 1350 KodWp. 2, 586 formy z *ła* ukazują się dopiero w XV w.: *władaliśmy* BZ. Deut. 3, 12; *władnie* BZ. Gen. 14, 22 i t. d. Można stąd wnosić, że weszły one do języka polskiego przez naśladownictwo form czeskich, gdyż i takie formy jak: *wesele*, *serce*, *hardy*, *bląhy*, *obywatel* i t. p. zaczęły się wtedy rozpowszechniać wskutek modnego czechizowania form polskich. Moda ta trwała jeszcze w w. XVI jak o tem możemy wnioskować z „Dworzanina“ Górnickiego ¹⁾.

Dzisiejsze ogólnopolskie formy: *straż*, *strażnica* rozpowszechniają się w w. XVI: *straż* najpierw 1532 u Bartłomieja z Bydgoszczy, potem u Leopoldy, Strykowskiego, dalej u Knapjusza i innych, *strażnica* u Reja w Postylli (Linde), dawniej mówiono: *stroża* (najstarszy przykład *strozam* w dokumencie z r. 1125 skopjowanym w r. 1275), także *strosa* w oryginalnym dokumencie z r. 1214, (u Baudouina) dalej *stroża* w ps. Fl. i Puł. 81, 5 i t. d. *strożnica* dwukrotnie 1471 MPKJ. 5, 87 i 90; natomiast dawne zawołanie szlacheckie, rodzaj okrzyku wojennego, brzmiało *starża!* (proklamacja *starza* 1408 Stppp. 7 zes. 3, nr. 187).

W dzisiejszym języku rzadko się trafia *ar* zam. *ro*, *oł* zam. *ło* np. *kariv* || *krowa*, *kodrab* z dawniejszego *kołdrab* zam. *kłodrab*. W starszym okresie języków północno-zachodnio-słowiańskich są

¹⁾ „Kiedy dworzaninowi polskich słów nie stanie, dobrze uczyni, iż pożyczyci z czeskiego języka rychlej, niż z drugich a to dla tego, że już ten sam u nas jest wzięty i policzony za najcudniejszy“. Ks. I.

te wypadki częstsze: obfitują w nie (w zakresie typu *tort*) zwłaszcza narzecza połabskie i pomorskie. Znaczną ilość przykładów starszych zebrał Brückner w recenzji na książkę Torbiörnssona, *Die gemein-slawische Liquidametathese*, Upsala 1901—3, i wydrukował je w BB. 42, 39 i nast. gdzie przedewszystkiem twierdzi, że wymiana *ort*, *tort* na późniejsze formy dokonała się stosunkowo późno, między VI a IX w. ponieważ proces tej wymiany był jeszcze żywy w językach słowiańskich za Karola W. którego imię, jako nazwa panującego: *krol*, *korol*, *kral* < *Karl* uległa temuż procesowi zarówno jak i wyrazy należące do późnych zapożyczeń np. *raka* z *arca*, *mramorz* < *marmor*, *skrapij* < *scorpio*. *krabij* < *corbis*, niem. *korb*, *kramola* p. *kromola*, *Kromotów* < *cormula*. Nazwy, poznane przez Słowian dopiero w VI lub VII wieku także tym zmianom uległy: *Albona* > *Labin*, *Scardona* > *Scradin*, *Serdica* > *Srědělč*, także późniejsze np. najwcześniej w w. IX nazwa *Aldeigia(borg)* została zmieniona w języku ruskim na *Ladoga*. Nadto imiona weześniejsze słowiańskie zapisywali cudzoziemcy z samogłoską przed *r* np. *Ardigost* (r. 593, późniejsze *Radigost*) może też *Dervan* z w. VII, także Γορδοσερβα (w I części *gordo* > *grado*-, *gorodo*-, *grodo*-).

W starszych zabytkach polskich typ *tart* obok *trot*: *karw* (wół) i stąd nazwy *Karwice*, *Karwicki* (ob. *krowa*, *Krowicki*); *zgardzenie rajske* r. 1556 (= *Paradiesgarten*), także *gard Bohowy* (zagroda na Bohu), *zagaradywać* (zagradzać), por. też mr. *gärduwaty*. W nazwach miejscowości i w imionach ludzi: *Gardki*, *Garki* (gródki, gdzie są ślady budowli nawodnych na palach), *Warcisław* w. XV, ob. *Wrocisław*, *Dargorad* ob. *Drogomysł* w bulli r. 1136, *chabry* (z *charbry*) napis nagrobkowy Bolesława Chrobrego ob. *chrobry*, może też *Pasewalk*, *Pritzwalk*, gdzie w drugiej części Brückner upatruje *-wolk*, *-włok* (= pochod), od *wlec*, także w niektórych wyrazach dzisiejszych np. *Kołdrąb* (wieś w Poznańskim), *Kodrąb* (w Radomskim) r. *Kołodruby* cz. *Kladruby* stp. *Kołdrąb*¹⁾ (*Coldramb* 1419 MMAe. 16 nr. 138, 140); *karkosz* (sękatę drzewo mr. *koro-kulja*), por. też Brückner R. 53, 93.

Próbie objaśnienia warunków, przy których w jęz. kaszubskim i słowińskim ukazuje się *tart* zam. *tort*, dał J. Rozwadowski RS. 5,

¹⁾ Może tu też należy *kołda* zam. *kloda*: De clenodio *Oxa* et de proclamacione *Colda* 1417 Stppp. 2, nr. 1522. Clenodii *Oxa* a. *Koldi* 1424 AKH. 8, 473.

37 i nast., gdzie dowodzi, że forma *tart* ukazuje się przed ciężkimi (dwu- i więcej zgłoskowemi) sufiksami, w pierwszym lub drugim członie wyrazów złożonych, w deklinacji imion, które mają lub przypuszczalnie miały akcent ruchomy i gdzie formy z *tart* ukazywały się w przypadkach z akcentowanemi końcówkami ciężkimi, poczem mogły być wyrównane i w innych przypadkach. Według jego zdania te same warunki wywołały podobne zjawisko i w języku polskim. (Inaczej tenże Enc. 2. 388). Pominęto tu pytanie, dlaczego tylko typ *tort* alternuje z *tart*, gdy natomiast typy: *tert*, *tolt*, *telt* żadnych alternantów takich nie mają (z wyjątkiem *Kołdrąb*). Forma *tart* w językach tak zwanych lechickich ma też inne pochodzenie, o czem § 75—77.

Dodać trzeba, że poczucie wymiany *tort* na *trot*, o ile można się opierać na jednym przykładzie, było żywe bardzo długo, skoro w w. XV niem. *borg* wymieniono na *brog*: *na brok alybo na poszyczki gygrayacz* u Świewosława AKPr. 3, 272.

§ 90. Skoro w jęz. polskim nie zachowały się typy prasl. typu *tort*, *tert*, *tolt*, *telt*, w takim razie grupy glosek *or*, *ol*, *er*, *el* między spółgłoskami muszą być innego pochodzenia. Znajdujemy je:

1) w niektórych wyrazach częścią nowo zapożyczonych, częścią wątpliwego pochodzenia np. *morwa*, *sortować*, *kord*, *morda*, *portki* itp. *Bernard* stp. *Biernat*, także *ołtarz* stsl. *olstarz* (już w tekstach przekładania Cyrylla i Metodego np. Cod. Marianus i Zographensis Łuk. 1, 11) z łac. *altare*, por. § 84.

2) tam gdzie niegdyś po płynnej była półgłoska np. *korny* (**korŋz-jŋ*), *kołka* (**kołzka* por. *kołek*), *bierny* (**berŋz-jŋ*) i t. p.

3) gdzie *er* < *ir* < *r*, *el* < *l* np. *piersień*, *twierdzić*, *pełny* i t. p.

4) gdzie *e* ukazało się pod wpływem analogji do form, mających *e* na miejscu mocnego jeru np. *braterstwo*, *braterski* zam. *bratrstwo*, *bratrski* z prasl. **bratrstvo*, **bratrŋsk*- podobnie do *poselstwo*, *poselski* z prasl. **poszłstvo*, **poszłŋsk*.

Samogłoski nagłosowe.

§ 91. Samogłoski nagłosowe (początkowe) przybierają tak zwany przydech, uwarunkowany ustrojem organów mownych: zanim zaczęą brzmieć wiązadła głosowe tak silnie, że wydają ton, przedtem powietrze z płuc przechodzi przez szparę i wydaje szmer. Szpara ta szmerotwórcza może powstać między wiązadłami glos-

wemi (*spiritus lenis*), albo w okolicy miękkiego podniebienia i języczka (*h*), albo między średnią częścią języka a średnią częścią podniebienia (*j*), albo wreszcie między wargami (*u, w*) lub też między dolną wargą i górnymi zębami (*v*). Nie wszystkie rodzaje przydechu łączą się i niegdyś się łączyły ze wszystkimi samogłoskami: dziś w języku literackim najczęściej słyszymy: 'a-, 'e-¹⁾, *ji-*, 'o-, 'u-; w gwarach mamy jeszcze: *ha-*, *ja-* (np. *harak*, *Jagnieszka*) *je* (*Jewa*); w języku stp. nadto jeszcze spotykamy: *hi-*, *ho-*, *hu-*.

Nie jest to właściwość tylko polska; podobne stosunki spotykamy w innych językach słowiańskich i arjoeuropejskich. W starosłowiańskim waha się często 'a- i *ja-* np. *agnę*, *jagnę*, zapewne też 'e- i *je-* np. 'estę, *jestę*, jak się zdaje — wymawiano zawsze *ji*, choć tego nie oznaczano w piśmie: *igla* zam. *jigla*; wahano się między *u-*, *ju-* np. 'uże, *juże*; 'utro, *jutro*; między 'ę, *ję-*: 'ęzyk, *język*, między 'ę-, *vę-* np. 'ęzek, *vęzek*.

Przykłady z języka stp.

1) *h-*: *huczynił* 1391 Leksz. 1, nr. 977, *humowił się* 1397 Leksz. 1, nr. 2561, *s kmieciem, hiż miał siedzieć* 1405 TPaw. IV, nr. 1049, *pięci kop hi dziesięć groszow* 1409 Czrs. 19, *komornika hi woźnego* 1402 Małk. 116, *hi* 1417 Piek. 12, *himienie* ib. 117 (*hi* w znaczeniu spójnika i tutaj bardzo często, także stale *himienie*); w innych zabytkach z XV w. *hoblubił* R. 24, 361, *humierny* ib. 363, *huwłoczstwo* ib. 363, *humiejesz* (= *umiesz*) R. 24, 49, *hubostwo* ib. 359, *ho* *odpowiedaniu* 1459 AKPr. 3, 235, *ho pożegę* ib., *ha bez mała* ok. 1470 MPKJ. 5, 33; także w XVI w. *z horężym* (= *z orężem*) Leop. Joan. 18, 3, *huirzi* (*ujrzy*) Kot ze lwem; nawet niekiedy pisane przez *ch*: *chischczynnye* (*iścinne*) *pyenyadzye* 1461 AGZ. 12, 270.

2) *j-*: *Jarnold* 1397 Leksz. 2, nr. 547, *Jafroszka* (zdrobniałe od *Eufrozyna*), *Jafroszczyn* 1398 Leksz. 1, nr. 2630, *Jewka* 1410 Czrs. 31, *Jadam* XV R. 24, 361 toż *Rej Wiz.* IX wiersz 525 i 565 i t. d.

3) Stosunkowo w niewielu zabytkach *w-* np. *wuczynił* 1397 Hube Zb. 30, także w *Glossa super epistolas* 1½ XV w. SKJ. 1 dość często, o ile początkowe *w-* czytać jak *wu-* jak to twierdzi wydawca zabytku, Wisłocki, opierając się na ortografii łacińskich form tu zapisanych: *wlgari*, *wltus*, *wlnerare* i t. d. Stąd też przy-

1) W tym § znak ' wyjątkowo oznacza *spiritus lenis*.

puszcza, że czytano także: *wumiarem, wużytek, wurzędem, wuprze-dzając, wustawiczność, wupadając* i t. d. (SKJ. 1, 37). Czy tu także należy zaliczyć: *wieszczrzyca* ok. 1470 MPKJ. 5, 61 zam. *jeszcze-rzyca*, jest rzeczą wątpliwą, ale prawdopodobną. W BZ. raz: *nie u nas tego wobycaja* Gen. 29, 26.

Ślady iloczasu.

§ 92. Samogłoski długie, jak wiadomo, istniały w języku pra-słowiańskim i różniły się iloczasem od krótkich. Ponieważ różnice iloczasowe zachowały się dotychczas w różnych językach słowiań-skich (serbsko-chorwackim, słoweńskim, czeskim, słowackim), a w in-nych pozostały po nich pewne ślady, przeto a priori można orzec, że te różnice musiały niegdyś istnieć i w języku polskim, a ponieważ teraz ich nie ma, przeto pozostaje do rozstrzygnięcia pytanie, kiedy te różnice iloczasowe istnieć przestały.

Na to pytanie odpowiedź może być tylko jedna: wtedy, kiedy załytki językowe wykazują zanik śladów istnienia samogłosek dłu-gich, jeśli w ogólności ślady takie dadzą się wykryć¹⁾. Następnie wskazówek pod tym względem możemy szukać u dawnych gra-matyków.

Pisownia zabytków nie pozwala nam rozstrzygnąć sprawy z taką pewnością, jak tego moglibyśmy się spodziewać, gdyż ci, którzy od najdawniejszych czasów u nas w piśmie wyrażali brzmienie słów polskich, naśladowali sposób oddawania łacińskich dźwięków samogłoskowych, a w łacinie właśnie litery używane dla samogłosek długich niczem się nie różnią od liter używanych dla samogłosek krótkich. W dyplomatach i innych aktach łacińskich polskie nazwy osób i miejscowości przybierały formę łacińską najczęściej (np. *Stiborius, Sandomiria* i t. d.), nie dziw przeto, że w tego rodzaju zabytkach odróżnianie iloczasu należy do wielkich rzadkości. Tra-fiają się jednak i tutaj wypadki tego rodzaju, a mianowicie wyra-żanie w piśmie pewnego pojedynczego dźwięku samogłoskowego literą podwojoną.

Podwojone litery samogłoskowe (po raz pierwszy ukazują się w wyrazie *staan* 1254 MMAe. 1, 53, potem w wyrazie *naarok* 1260

¹⁾ Łoś: O samogłoskach długich w języku polskim przed wiekiem XVI Prfil. 2 (1888), 119—42.

Muezk. Rzyszcz. 1, 84) naogół trafiają się wyjątkowo w tekstach polskich, i tylko niektórzy pisarze posługiwali się niemi obficie np. drugi pisarz Psalterza florjańskiego; niekiedy używano ich wręcz nierozsądnie (np. we fragmencie Glogera), lub też nierówno: to częściej, to rzadziej, stosownie do upodobania (kodeks Świętosławów z r. 1449 w odpisie Suleda, p. AKPr. 3, 229—334). Podwojone litery samogłoskowe trafiają się w BZ. i innych zabytkach, ale naogół ku końcowi w. XV coraz rzadziej.

Jeżeli jednak po raz pierwszy taką literę podwojoną spotykamy nie wcześniej jak w XIII w., to nie znaczy wcale, jakoby samogłoski długie powstały dopiero w wieku XIII; ale z drugiej strony ten sposób napisania mamy prawo uznać za dowód niewątpliwy istnienia długich samogłosek w polszczyźnie XIII stulecia.

Podwojone samogłoski częściej ukazują się od końca wieku XIV: niekiedy w zapiskach sądowych (*Paaszek* 1395 Leksz. 1. nr. 2059), w dość znacznej liczbie używają ich pisarze Psalterza florjańskiego; w Kazaniach gnieźnieńskich podwaja się tylko litera *i*. Podwajanie liter postrzegamy w Żywocie Błażeja, we fragmencie Glogera (tutaj w wielkiej obfitości), zrzadka w Objawieniach Brygidy (*byzkvpyee sskvtky*) w różnych drobnych zabytkach XV wieku: *maal* (miał — adeps) pocz. XV R. 24, 65, *on przaal* 1402 JA. 6, 207, *Jaan* 1409 Hube. Zb. 124, *olschee* (alnos) 1433 AGZ. 5, 72, potem Jakób syn Parkosza ok. r. 1440 zalecał rozróżniać samogłoski długie od krótkich z pomocą podwajania liter, czego — jak widzimy — sam on nie wymyślił, ale tylko chciał wpłynąć na rozpowszechnienie mało wprowadzie praktykowanego, ale oddawna znanego zwyczaju. Niewielu znalazł posłusznych swemu nawoływaniu, być może dlatego, że samogłoski długie nie tylko iloczasem już wtedy różniły się od krótkich, ale także odcieniem brzmienia. Bądź co bądź podwajanie liter praktykuje się i dalej, o czem świadczą takie wyrazy jak np. *aa* (= et) 1438 R. 24, 376, *sklamaan* 1444 R. 23, 301, *Johanne Koot...* *wlostnoosch* 1445 AGZ. 16, nr. 414. *Wsteschnylam szą po mogem myleem* 1448 R. 24, 353; *cloocz* (kloc) 1448 R. 24, 354, *Skowroneek* 1/2 XV R. 22, 40. *mohor* (= mór) 1/2 XV R. 24, 360; *Dobeek* 1457 Stppp. 9 nr. 547; często ten sposób pisania znajdujemy w Glossa super epistolas z 1/2 XV w. (SKJ. 1) w odpisanym ze starszego wzoru Psalterzu puławskim, jako też w BZ. z r. 1455, lubił tak pisać Suled, kopista kodeksu Świętosławowego z r. 1459 i 1460 (AKPr. 3), poczem znowu ten sposób pisania trafia

się tylko sporadycznie np. *vipoziczaleesz* 1469 Stppp. 2, nr. 3969, *daacz* XV R. 24, 48, *doostoynosť* XV R. 24, 363, *gymyenyaa* kon. XV. Mac. Dod. 95, *gymyeenyv* w Ortylach magdeburskich z r. 1500 Mac. HPrSł. 6, 127, *Nicolaum Goosdz* 1504 MMAe. 13, 182. Jak widzimy, utrzymuje się to aż do początku XVI w., kiedy jeszcze raz spotykamy drobny zabytek, drukowany ok. r. 1516, Początek ewangelji św. Jana, gdzie w kilkunastu wierszach jest aż 12 razy samogłoska podwojona: *swiatłoszcz ludskaa*; *Jaana*, *Jaana*, *swiatłoszcz prauaa*, *ktoraa oswieeca*; *u swee własnee*; *s volee*; *w naas*; *vidielismy khwaale iegho*; *khwaale* (= chwałę). Tekst ten ogłoszono w SKJ. 5, 468—9. Litery samogłoskowe podwojone występują w tekście Bogarodzicy, drukowanym 1506 r. przy łacińskim Statucie Łaskiego. Potem już przestano zupełnie oznaczać długość samogłosek, a natomiast zaczęto używać kresek dla odróżnienia samogłosek otwartych od ścieśnionych. Spotykamy to właśnie we wspomnianem dopiero co Początku ewangelji św. Jana, gdzie obok *oswieeca* mamy też *świēcy* (= święci) a obok *volee* również *volē*.

Można sądzić, że z początkiem w. XVI już zaprzestawano postrzegania różnic iloczynowych w języku polskim; to też Zaborski w swojej gramatyce r. 1518 pisze: „Antiqui Poloni longas vocales geminabant, breves simplicibus pingebant figuris“, gdy tymczasem Jakób Parkoszowie ok. r. 1440 odzywał się w czasie terażniejszym: „Omnes eciam vocales modo longantur, modo patulo breviantur, ex quarum longacione et breviacione diversus consurgit sensus dictionum“.

Poświadczył on wyraźnie, że wszystkie samogłoski polskie mogły się być wymawiać krótko lub długo: dla krótkich używał on zwykłych liter: *a, e, i, o, u, ɔ*, dla długich zaś zalecał użycie podwojonych liter: *aa, ee, oo, uu, ɔɔ* i tylko dla długiego *i* wybrał literę *y* (widzimy stąd, że utożsamiał on polskie *i, y*, a postrzegał różnicę tylko w twardości lub miękkości poprzedzającej spółgłoski, co na swój własny sposób chciał w piśmie wyrazić¹⁾).

§ 93. Samogłoski ścieśnione, jak to widzieliśmy przy rozpatrywaniu tekstu ewangelji św. Jana z pocz. w. XVI, stoją w bez-

¹⁾ Nie uznawał istnienia samogłosek długich w historycznym okresie języka polskiego Semenovitsch: Über die vermeintliche Quantität der Vocale im Altpolnischen, Lipsk 1872, ani Brückner: Dzieje języka polskiego wyd. 2, str. 18—19.

pośrednim związku z samogłoskami długimi. Potwierdzają to inne także zabytki, i to sięgające końca w. XIV: mianowicie drugi pisarz Psalterza florjańskiego (ps. 101, 19 do 106, 2), który znacznie częściej niż jego poprzednik używał liter podwojonych, uciekał się niekiedy do łączenia dwu liter dla oznaczenia jednej samogłoski, takiej właśnie, którą zaliczamy do ścieśnionych: *guor* (G. pl.) 103, 33, *skutkuow* 105, 14 *synvow* 105, 36, *s dzedzyneŏ twoyeŏ* 105, 5, *wyerzyly seŏ... chwałyly seŏ* (wierzyli są, chwalili są) 105, 13, *kusyly seŏ boga* 105, 15, *przemyenyly seŏ sławŏ* 105, 21, *grzeszyly seŏ* 105, 37. Trafia się to zrzadka w wieku XV np. *naprzvodi* 1400 SKJ. 3, 186, także w Psalterzu puławskim *wuod* 118, 136, i gdzieindziej, zresztą, niebardzo często w początkach w. XVI np. we fragmencie Historji biblijnej (bibl. Ossol.), drukowanej około r. 1530: *Buog, muoj*, podobnie jak w urywku Ewangelji św. Jana z r. 1516: *buog* SKJ. 5, 468; *kuoñ* 1534 Rost. nr. 9211.

Pisarze więc ówcześni musieli niekiedy postrzegać dwugłoskowy charakter samogłosek długich i stąd dawali temu wyraz przez użycie w tych wypadkach dwu niejednakowych liter. Nie spotykamy takiego sposobu oznaczania ścieśnionego *a* i *e*, gdyż ich dyftongiczny charakter nie był tak wyraźny. Natomiast zdarzało się, że w brzmieniu samogłosek ścieśnionych ze szczególną jasnością wyróżniano ich odcień, będący wynikiem ich artykulacji zwężonej, a przeto utożsamiano je z odpowiedniami samogłoskami wązkimi: *ā* z *o*, *ē* z *i* i *ū* z *u*, używając też odpowiednich liter; stąd napisania takie jak: *Gnyfkov* (*Gñèvkov*) w dokumencie kujawskim 1343 Rzyszc. Muczk. 2, 689, *gniwać sie* Fl. 102, 9, *mliwo* 1449 Stppp. 2, nr. 3406, *gniując się* ok. 1470 MPKJ. 5, 58, *lisica* obok *lesica* ib. 121, *seminacionem* — *osiwek* 1480 Mac. HPrSt. 6, 18, *od nagły śmierci* kon. XV R. 25, 95, *ku boży służbie* ib., *lepi* (= lepiej) ib. 96, *wszczypiona* 1474 R. 23, 297, *dziweczce* u Paterka pocz. XVI Prfil. 5, 533; *synum* Fl. 113, 25; *skura* 1393 MMAe. 15, 163, *wołuw* 1400 Piek. 32, *ubustwa* 1459 AKPr. 3, 314, *pułnocy* Puł. 47, 2, *ślub* (ślób) BZ. Gen. 24, 20, *gwuśdź* kon. XV lub pocz. XVI Prfil. 3, 180, *zemizulcz* (*ziemiżółt*) — *centaurea* 1472 Rost. nr. 835 i t. d.

Podobne przejścia od długości do zmiany barwy samogłoski zaszły także w innych narzeczach, genetycznie lub geograficznie bliskich językowi polskiemu: w kaszubszczyźnie, w obu językach łużyckich, w czeskim i w małopolskim. Z kaszubszczyzną razem

idzie dialekt słowiński, w nich bowiem samogłoski krótkie pozostały bez zmiany lub wymieniły się na szersze § 28, 35.

W obu narzeczach łużyckich zwięźnienie długich objawia się tylko w $\bar{o} > \acute{o}$ oraz prawdopodobnie przy $\bar{e}$ (z dawnego e), przytem w warunkach innych, niż w polszczyźnie; są zresztą różnice między obu narzeczami łużyckimi np. dl. *góra* gl. *hora*, dl. *mórjo* gl. *morjo* (Rozwadowski Enc. 2, 63). Zresztą $\acute{o}$ w dl. istnieje (wedle dzisiejszego stanu rzeczy) tylko jako wynik uwargowienia, zaś jako kontynuacja dawniejszego $\bar{o}$ tylko w gl. (ib. 65).

W czesko-słowackim długie $\bar{a}$ pozostało bez zmiany; $\bar{o}$ i $\bar{e}$ okazują te same tendencje co i w polszczyźnie: $\bar{o} > uo > \bar{u}$ czyli $\bar{u}$; $\bar{e} > ie > \bar{i}$; natomiast inne pełnogłoski okazują inne tendencje $\bar{u} > ou$, $\bar{y}$, $\bar{i} > aj > ej$.

Wreszcie w małopolszczyźnie uległo zmianie $\bar{o}$, które w jednych gwarach zmieniło się na miękkie i , w innych zaś na u ; oraz $\bar{e}$, które też zmieniło się na miękkie i .

§ 94. Normalnie aż do początku w. XVI nie odróżniano w piśmie samogłosek ścieśnionych od otwartych i zmieniła się ta praktyka dopiero w w. XVI i to prawie wyłącznie w drukach, bo w rękopisach ówczesnych oraz późniejszych w dalszym ciągu różnic między literami dla samogłosek ścieśnionych a otwartych nie robiono.

Również pierwsze druki tych różnic nie znają, jakoto: Boga-rodzica 1506 r. przy Statucie Łaskiego, Formuły polskie przy obrzędach chrztu i małżeństwa oraz Powieść o papieżu Urbanie z r. 1514, fragment Hortulusa polskiego (Bernacki, Pierwsza książka polska, Lwów 1918) i fragment Historji biblijnej, drukowany ok. r. 1530.

Jednak już Zaborowski w swej Ortografji z r. 1518 używa osobnych znaków dla samogłosek otwartych, mianowicie $\acute{a}$, e , o , oraz dla samogłoski nosowej odpowiadającej dzisiejszemu ϵ (oznacza ją przez a „cum semivirgula“ u dołu), oraz dla samogłosek ścieśnionych: a , e , $\bar{o}$, q . Wietor w swem wydaniu Marcholta¹⁾ 1521 wyróżnia tylko $\acute{a}$, jako dźwięk otwarty w przeciwieństwie do a ścieśnionego, ale też odróżnia ϵ od q . Ten sam system widzimy w Księgach św. Augustyna o żywocie chrześcijańskim 1522 r. (MPKJ. 7, 1—25) i w wielu innych późniejszych drukach polskich. Ze jednak nie tylko a ścieśnione wtedy różniło się od a otwartego,

1) Nowe wydanie Bernackiego, Rozmowy, które myślał Krol Sálamon... Haarlem 1913.

ale że również odróżniano *e* i *o* ścieśnione, na to prócz ortografii Zaborowskiego wskazują nam niektóre druki, jak przedewszystkiem Hallerowskie wydanie Opeciowego Żywota Pana Jezusa Krysta z r. 1522, gdzie samogłoski ścieśnione wyrażają się przez: *á* lub *ad*, *é* lub *ed*, *ó* lub *uo* i to samo zachowano w Żywocie św. Aleksego wyznawcy, wydany w Krakowie u Macieja Szarfenberga r. 1529.

W dalszym ciągu istnienie tych samogłosek ścieśnionych poświadczają nam przepisy ortograficzne Seklucjana z r. 1547 i 1551, mianowicie w tych drugich Seklucjan zaleca znaki dla samogłosek ścieśnionych: *á*, *é*, *ó* i w swej książce (Ewangelje) trzyma się tej zasady, która też znalazła zastosowanie jeszcze niejednokrotnie w ciągu XVI w. np. w Historji o Spierze z r. 1549, lub w pierwszych wydaniach pism Jana Kochanowskiego, a także w wydaniach z 1564 roku dzieł Orzechowskiego: Dialogu około egzekucji oraz Quincunxa, jako też w wydaniu z r. 1565 Ziemiańska i innych druków, które wyszły najprawdopodobniej z drukarni Januszowskiego. Jednak w pismach Kochanowskiego i w innych wydawnictwach Januszowskiego *á* oznacza *a* nieścieśnione czyli otwarte.

§ 95. Samogłoski ścieśnione i dziś istnieją w gwarach polskich; natomiast w języku literackim nie są obecnie postrzegane przez ogół mówiących, i jeżeli która z nich jest jeszcze tu rozpowszechniona, to chyba *é*, które istotnie często przedstawia się, jako dźwięk pośredni między *e* a *i* (*y*) zwłaszcza przed *m*, *n*, *ń*, a także może przed *j*. Zamiast *á* wymawiamy teraz *a* otwarte, zamiast *ó* słyszymy wyraźne *u*, zamiast *â* mamy już zdecydowane *o* nosowe.

Wiemy o tem, że Volkmar słyszał nosowe *o* na początku XVII w. ale współczesny mu Rotter pisze jeszcze o *a* nosowem, widać więc wtedy pochylenie *a* nosowego ku *o* nosowemu znaczne być musiało. Co się tyczy *ó* ścieśnionego, to bywało ono w w. XVI nierzadko wyrażane przez *u*, np. *piurko* 1527 Prfil. 6, 445, zwłaszcza w wyrazie *puł* (= pół) a także w końcówce G. pl. *-uw* (-ów), ale nie możemy wiedzieć naprawdę, kiedy je powszechnie jak *u* wymawiać poczęto i tak samo nie wiemy, kiedy *é* utożsamiało się po części z *e* otwartem a kiedy zaczęto je wymawiać jak *i* lub *y* (co i dziś nieraz słyszymy np. *kobita*, *dzicie*).

Trzymano się przez czas długi i po części trzymamy się też teraz tradycyjnej ortografii, choć sposób wymawiania dźwięków uległ zmianie. Z kreskowanych liter samogłoskowych najpierw wyszło

z użycia *á*. Jerzy Schlag w swojej *Neue gründliche und vollständige polnische Sprachlehre*, wydanej w Wrocławiu 1734 r. świadczy, że dopiero za jego czasów *á* kreślić przestano i że może pierwszą książką tak drukowaną były wydane r. 1728 w Warszawie Mowy wojewody Zawiszy, ale sam Schlag jeszcze zaleca odróżniać *a* od *á*. Natomiast Szylarski w swej *Grammatyce języka polskiego*, wydanej r. 1770 pisze: „Nad *a* dawany był przedtem akcent ostry tak: *á*, aby się delikatniej wymawiało; teraz zaś, ponieważ go wszędzie jednako wymawiają, więc kładzenie akcentu słusznie jest zarzucone”. Tenże gramatyk dodaje uwagę, że zamiast *miedź*, *sięć* czasem wymawiają: *midź*, *sić*. Samogłoskę *é* kreskowano jeszcze w pierwszej, a nawet po części w drugiej połowie XIX wieku, np. w Panu Tadeuszu z r. 1834, zawsze końcowe *-éj*, także końcowe *-ém*, ale tylko w dekl. zaimków i przymiotników, wreszcie końcowe *-éć* w bezokolicznikach; *ó* piszemy i teraz, starając się nie mieszać go w piśmie z *u*.

§ 96. Geneza różnic iloczynowych w wokalizmie polskim sięga, w części przynajmniej, czasów bardzo dawnych, prasłowiańskich, mianowicie:

1) Samogłoski długie i krótkie mogły się zachować bez zmiany z doby prasłowiańskiej.

2) Prasłowiańskie długie mogły być w polszczyźnie skrócone.

3) Prasłowiańskie krótkie mogły ulec wydłużeniu.

a) pod wpływem akcentu i intonacji;

b) pod wpływem zmiany, która zaszła w zgłosce następnej (jest to tak zwane wzdłużenie zastępcze);

c) wskutek ściągnięcia dwu samogłosek w jedną.

Najdawniejszym był wpływ akcentu prasłowiańskiego, który — jak wiemy (§ 14) — był swobodny i ruchomy, czyli związany z jakąś zgłoską stale tylko w pewnej formie poszczególnej, gdy w innych formach tego wyrazu mógł padać na inną zgłoskę. Akcent ten wyrazowy polegał na sile wydechu, nazywamy go więc wydechowym (ekspiratornym).

§ 97. Był też prócz tego jeszcze akcent zgłoskowy, muzyczny, czyli toniczny, polegający na zmianie tonu wygłaszanych zgłosek; nazywamy go intonacją lub tonacją. Intonacja pierwotnie była dwójaka: akutowa i cyrkumfleksowa. Jak je istotnie wygłaszano, na pewno nie wiemy; może akutowa była podobna do dzisiejszej intonacji w pytaniach: *chłopcze? czy mi to za'niesiesz?* Drugą zapewne

możnaby porównać do tonu używanego w prośbach: *chłopczę, idź już!* Intonacjami odróżniały się zgłoski zarówno akcentowane, jako też i nieakcentowane. Jednakże różnica w zgłoskach akutowanych i cyrkumfektowanych ujawniała się jasno tylko w zgłoskach długich, krótkie zaś pod względem intonacji były traktowane pierwotnie na równi z długimi cyrkumfektowanymi.

§ 98. W tym rozdziale nie możemy się ograniczyć do porównywania polszczyzny ze stanem prasłowiańskim, ale musimy sięgnąć jeszcze dalej w przeszłość, do okresu praarjoeuropejskiego i do metody porównywania języków słowiańskich, ponieważ język starosłowiański w swych zabytkach nie daje nam żadnych podstaw do rozwiązania tych zagadnień. Zagadnienia te są bardzo trudne i dotychczas przez nikogo rozwiązane w sposób zadowalniający nie zostały¹⁾. Nam tu chodzi o najprzystępniejsze i najogólniejsze przedstawienie rzeczy, jak ona przedstawia się w najnowszej literaturze naukowej.

§ 99. W języku praae. długie samogłoski miały dwojakie pochodzenie: były one albo długie pierwotnie, albo powstały przez ściągnięcie czyli kontrakcję paru samogłosek w jedną: pierwsze według dotychczasowych teorii miały intonację akutową, drugie — cyrkumfleksową. Długie dyftongi np. *ai, oi, ei*, jak również długie sonanty zgłoskotwórcze (*m̄, n̄, r̄, l̄*) miały intonację akutową, natomiast cyrkumfektowanymi były krótkie dwugłoski i krótkie sonanty zgłoskotwórcze²⁾.

¹⁾ Jeden z najgłębszych badaczy stosunków akcentowo-intonacyjnych prasłowiańskich, prof. N. van Wijk w Pracach lingwistycznych ofiarowanych Baudouinowi de Courtenay (Kraków 1921) na str. 6 pisze: „muszę się przyznać, że w wielu przypadkach zupełnie nie rozumiem, jak się rozwinęły intonacje prasłowiańskie; bardzo niejasne są dla mnie pierwotne monoftongi długie: w litewskim języku pierwotną ich intonacją jest akut, ale słowiańskie języki w tylu przypadkach nie zgadzają się z litewskim, że żadnego prawa intonacyjnego nie widać... mam nadzieję, że praca uczonych nad nowoakutową i nowocyrkumfleksową [intonacją] umożliwi nam kiedyś objaśnienie metatonji słowiańskiej“.

²⁾ Literatura szczegółowo przedstawiona przez J. Rozwadowskiego w Enc. 2, 334—7. Od tego czasu jeszcze przybyły prace: Belića, Akcentovatske studije, Belgrad 1914 i Lehra-Splawińskiego, O prasłowiańskiej metatonji w Pracach Komisji Językowej Ak. Um. nr. 3 w Krakowie 1918 (Rec. Van Wijka w RS. IX). Rozwadowski w Enc. 2, 299—334 obszernie przedstawia zagadnienie systemu akcentuacyjnego słowiańskiego i polskiego oraz wyjaśnia genezę różnic iloczasowych w dawnej polszczyźnie.

§ 100. Na gruncie prasłowiańskim według Lehra-Splawińskiego¹⁾ niepodobna z samej barwy głosek poznać, czy są one kontynuacjami akutowanych, czy też cyrkumfektowanych; przyjmujemy tylko, że w języku prasłowiańskim intonacja zrazu nie uległa zmianie. Tak więc prasł. *a* mogło być akutowane lub cyrkumfektowane stosownie do tego, czy powstało z *praaē*. *ā* lub *ō* pierwotnie długiego, czy też ze ściągniętego np. z *aa*, *ao*, *oo* i t. p. Podobnie prasł. *ę* było akutowane, jeśli pochodziło z *ǫ* (długiego), a cyrkumfektowane, gdy pochodziło z *ǫ* (krótkiego) i t. d.

W języku prasł. nie było więc początkowo żadnych zmian w pierwotnym iloczynie z wyjątkiem jednej, mianowicie na miejscu krótkiego *praaē*. zgłoskotwórczego sonantu nosowego w środku wyrazów wytworzyła się prasł. samogłoska nosowa, na miejscu zaś krótkich sonantów ustnych powstały prasł. dyftongi: *er*, *zl*, *br*, *ol*, przyczem zarówno samogłoski nosowe jako też i te dwugłoski prasł. były traktowane jako długie. Oprócz nich w prasł. długimi były kontynuacje dyftongów *praaē*. (krótkich lub długich): *o* ($< \tilde{a}^m/n$, $\tilde{o}^m/n$), *ę* ($< \tilde{e}^m/n$), *i* ($< \tilde{e}i$), *u* (*ou*, *ēu*), *or*, *ol*, *er*, *el* (z takichże *praaē*.), a wreszcie kontynuacje *praaē*. długich: *a*, *ē*, *i*, *y*. Wszystkie one mogły mieć intonację akutowaną lub cyrkumfektowaną²⁾.

§ 101. Po pewnym czasie nastąpiły zmiany pod wpływem zmian akcentuacji, które stały się przyczyną skróceń dawnych długości.

I. Pierwszą, najstarszą zmianą akcentową było cofnięcie akcentu ze zgłoski pierwotnie akcentowanej na przedakcentową, jeśli ta miała intonację akutową³⁾ np. *praaē. dhūmos* (por. gr. θῦμός skr. *dhūmāh*) prasł. *'dymz*, *'dyma* (por. s.-ch. *dīm*, *dīma*), *praaē. bhūtis* (skr. *bhūtīs*) prasł. *'byti* (s.-ch. *bīti*); *praaē. pŕnos* (skr. *pŕnās*) prasł. *'pŕnz* (s.-ch. r. nij. *pŕno*).

II. Bezpośrednio po tej regulacji akcentu przeprowadzono pierwszą zmianę intonacyjną prasłowiańską: zgłoski długie akutowane, zakończone pierwotnie spółgłoską -s, zmieniły przy jej zaniku

1) Za podstawę omówienia akcentów prasłowiańskich, intonacji i metatonji służy artykuł Lehra-Splawińskiego, O prasłowiańskiej metatonji, PKJ. nr. 3.

2) Jednak z zasady Lehra-Splawińskiego wynikałoby, że dwugłoski prasł. *or*, *ol*, *er*, *el* powinny być tylko cyrkumfektowane, jako kontynuacje *praaē. dyftongów krótkich*.

3) Oznaczamy ją przez ' gravis, ale tylko w §§ 101—103.

swą intonację na cyrkumfleksową np. Ac. pl. prasl. *'vľky's* > *'vľky* (praae. *uľkons* gr. λούκος, θεός nie *θεός) prasl. *svekrý's* > *svekrý* (praae. *sueľkrús* (por. skr. *švaśrűh*) i t. d.

III. Potem intonacja cyrkumfleksowa wszystkich zgłosek akcentowanych niepoczątkowych zmieniła się na akutową, wskutek czego intonacja cyrkumfleksowa zachowała się tylko w zgłoskach nieakcentowanych lub akcentowanych początkowych. Dotyczy to także samogłosek krótkich, które pierwotnie wszystkie miały znaczenie cyrkumfektowanych, a obecnie w zgłoskach akcentowanych niepoczątkowych stały się akutowanemi.

IV. W następnej dobie wszystkie pierwotnie akutowane zgłoski zaczęły wywierać wybitny wpływ na zgłoski poprzedzające w kierunku zmiany dawnej intonacji a po części w kierunku zmiany miejsca akcentu wyrazowego. Wynikiem tego była tak zwana metatonja, polegająca na powstaniu dwu nowych intonacyj: nowoakutowej i nowocyrkumfleksowej, oraz przesunięcie akcentu, określane zwykle mianem prawa de Saussure'a. Mianowicie a) jeśli zgłoska akcentowana w intonacji akutowej następowała po cyrkumfektowanej (nieakcentowanej), to intonacja cyrkumfleksowa ostatniej zmieniła się na nowoakutową, a miejsce akcentu pozostało niezmienione; b) jeśli zgłoska akutowana następowała po cyrkumfektowanej akcentowanej, to akcent przenosił się z tej ostatniej na następną akutowaną (prawo de Saussure'a), przyczem intonacja cyrkumfleksowa nie ulegała zmianie; c) jeśli zgłoska akutowana następowała po akutowanej akcentowanej, to intonacja akutowa tej ostatniej zamieniała się na nowocyrkumfleksową, a miejsce akcentu pozostawało bez zmiany.

Przykłady (znak ~ lub brak znaku oznacza intonację cyrkumfleksową, ` akutową, ^ nowocyrkumfleksową, ' nowoakutową; miejsce akcentu oznacza | przed akcentowaną zgłoską):

a) 1 sg. praes. **tě'gnō* > **tě'gnō* r. *tja'nu* cz. *táhnnu* p. *ciągnę*.

N. sg. *mō'kà* > **mō'kà* r. *mu'ka* cz. *mouka* p. *mąka* s.-ch. czak. *mūkà* ¹⁾).

b) 1. sg. praes. **trēsō* > **trě'sō* r. *trja'su* cz. *trásu* p. *trzęsę*.

N. sg. **rōkà* > *rō'kà* r. *ru'ka* cz. *ruka* p. *ręka*.

1) Miejsce dawnego prasłowiańskiego akcentu zachowało się po największej części w ruszczyźnie i w serbszczyźnie, ale tylko przy akcentach ` i ^, natomiast akcenty ' i ' są cofnięte o jedną zgłoskę.

c) 1 sg. praes. **|krādō > *|krādō* r. *|kradu* c. *kradu* p. *kradnē*.
N. sg. **|vydrā > *|vydrā* cz. *vydra* słwińs. *vādrā*, słweńs. *vīdra*.

Drugą metatonję wywołała redukcja iloczynowa prasl. *ǫ, ȳ*, które stały się półsamogłoskami *z, ɛ*. Pod wpływem tej redukcji nastąpiło wzmożenie iloczynowe zgłoski poprzedzającej, lub też — o ile *ǫ ȳ* było w zgłosce początkowej — to następującej. Wynikiem tego wzmożenia była metatonja zupełnie taka sama, jak poprzednia, t. j. intonacja cyrkumfleksowa zmieniła się na nowoakutową i naodwrot, akutowa na nowocyrkumfleksową. Metatonja ta wywołała w tworach więcejzgłoskowych dalsze zmiany miejsca akcentu:

a) Akcent ze zgłoski cyrkumfleksowej lub nowocyrkumfleksowej przeniósł się na następną, jeżeli ta otrzymała intonację nowoakutową, np. **|trēsēš > *trē|sēš* r. *trja|sēs* p. *trzęsiesz* cz. *třaseš* s.-ch. czak. *trēsēš*.

b) Akcent cofa się na zgłoskę nowoakutową z następnej, jeśli ta otrzymała intonację nowocyrkumfleksową np. **tē|gnēš > tē|gnēš* (p. wyżej pod III) *> *tē|gnēš* (p. pod IV) *> *tēgnēs* r. *|tjaneš* cz. *táhneš* p. *ciagniesz* s.-ch. czak. *tēgnēs*.

c) Zgłoska nowoakutowa powoduje zmianę intonacji poprzedniej zgłoski akcentowanej na nowocyrkumfleksową, przyczem miejsce akcentu pozostaje bez zmiany np. **|bōdēš > *|bōdēs*, r. *|budeš* cz. *budeš*, p. *będziesz*, słweń. *bōdēs*.

Dla metatonji wskutek redukcji *ǫ ȳ > z ɛ* w zgłosce początkowej przykłady: N. du. **dāvā > dāvā* s.-ch. czak. *dvā*, słwińs. *dvā*, cz. *dva*. G. du. **dāvū > *dāvū*, słwińs. *dvū*, cz. *dvou*.

Mniej więcej równocześnie z metatonją wskutek redukcji *ǫ, ȳ* na *z, ɛ* powstała też identyczna metatonja w zgłoskach końcowych przed enklitykami zapewne wskutek redukcji tychże enklityk np. N. sg. n. **|mōldō > *mōl|dō-jē*¹⁾, r. *molō|doje*, słwińs. *mlodē*, c. *mladē*; [**bēlō > *bēlō*] *> *bēlō > *bēlō-jē*, r. *|bēloje*, cz. *bílē*, p. *biāle*, s.-ch. czak. *belō*: **|sytō > *|sytō-jē*, r. *|sytoje*, słwińs. *sātē*, cz. *syťē*, s.-ch. czak. *sītō*.

§ 102. W dalszym rozwoju języków słowiańskich 1) intonacja nowoakutowa zachowała się na gruncie i południowo-słowiańskim i zachodnio-słowiańskim jako długość (w czakawskim akcent

¹⁾ Bierzemy tu pod uwagę formy złożonej deklinacji przymiotników, mianowicie utworzone z formy przypadkowej przymiotnika — takąż sama forma przypadkowa enklitycznego zaimka: **ji, *ja, *je*.

długi rosnący'); 2) nowocyrkumfleksowa przedstawia się w językach zachodnio-słowiańskich jako krótkość, w serbsko-chorwackim (czakawskim) przeważnie utożsamia się z dawnym cyrkumfleksem (długość), a w słoweńskim przedstawia się stale jako cyrkumfleks (długość); 3) intonacja (dawna) akutowa uległa skróceniu w serbsko-chorwackim i w polsko-pomorskim, a zachowała się jako długość w czeskim; odwrotnie 4) intonacja (dawna) cyrkumfleksowa zachowała się jako długość w językach południowo-słowiańskich, a skróciła się w polsko-pomorskim oraz w czeskim.

§ 103. W języku polskim zatem te prasłowiańskie zmiany intonacyjno-akcentowe znalazły do pewnego stopnia odbicie w ukształtowaniu stosunków iloczynowych, a więc — co za tem idzie — w rozkładzie samogłosek ścieśnionych i otwartych, dawniejszych długich i krótkich. Pod tym względem z polszczyzną zgadza się naogół kaszubszczyzna (i słowińszczyzna) z tą tylko różnicą, że tutaj także i dawne *i, y, u* krótkie wymawiają się szerzej od dawnych długich, i kiedy pierwsze zbliżają się wszystkie do *e* tylnego (u Lorentza *ā, ǣ*) natomiast długie brzmią, jak polskie *i* (< *i, y*) lub *u*.

Według Lehra-Splawińskiego zachodzi więc bezpośredni związek między intonacją a zachowaniem lub niezachowaniem prasł. długości.

Mianowicie:

Tonacja prasłowiańska	iloczas połudn. słow.	czeski	polsko-pomora.
akutowa: `	—	—	—
cyrkumfleks.: ~	—	—	—
nowoakut.: '	—	—	—
nowocyrk.: ^	—	—	—

Inaczej: polska długość zachowała się tylko wtedy, kiedy jej odpowiada też długość w językach południowo-słowiańskich i w czeskim; wszędzie indziej polszczyzna zmieniła długość na krótkość, w czem zgadza się z czeszczyzną przy tonacji cyrkumfleksowej i nowocyrkumfleksowej, a z językami południowo-słowiańskimi przy tonacji akutowej, np. p. *māka*, cz. *mouka*, s.-ch. *mūkā* z prasł. *mōka*; w innych wypadkach zawsze zachodzić powinna polska krótkość czyli samogłoska nieścieśniona.

Obserwacja jednak faktów językowych wskazuje nam, że długie samogłoski, odziedziczone z języka prasł. zachowały się w pol-

szczyźnie nietylko w zgłoskach, mających niegdyś intonację nowoakutową, ale także i w niektórych innych warunkach, niezupełnie jeszcze wyjaśnionych np. niekiedy w zgłoskach poakcentowych up. *ginq̃* s.-ch. *ginuti*, prasl. **gybnati*, *miesiąca* s.-ch. *mjęseca* r. *mesjaca* prasl. **měseca* (por. Rozwadowski Enc. 2, 216—17) a także p. *wol̃a* r. *volja* prasl. *volja* obok p. *dusza* r. *duša* prasl. *duša* (por. Łoś Zbornik Jagića).

Wreszcie mamy nieznaczną ilość wzdłużeń zapewne intonacyjnych, których pochodzenie dotychczas nie zostało należycie wyjaśnione np. *pióro*, *wióry*, *skóra*, *żóraw*, *góra*, *córa*, *który*, *wtóry* najczęściej przed *r*, (por. Nitsch RS. 1, 134). Zachodzi to nietylko w rodzimych ale i w zapożyczonych wyrazach np. *próba*, *róża* (gdzie jest może odbiciem obcej długości), zwłaszcza w gwarach: *gróza*, *wóla*, *ziemia*. To samo widzimy i w czeszczyźnie, która po części zgadza się tu z polszczyzną, ale niezupełnie.

Inaczej Rozwadowski (Enc. 2, 311—28) formułuje zasady, według których nastąpiło skrócenie dawnych długości poczęści już w języku prasl. poczęści dopiero w polskim. Dla przyswojenia sobie tych zasad, jako też w ogólności do zorientowania się w tak bardzo zawiłych i niezupełnie jasnych sprawach trzeba mieć w pamięci mnóstwo materiału porównawczego ze wszystkich języków słowiańskich. Bez tego zaciekanie się w szczegółach nie prowadzi do celu, byłoby więc na miejscu w podręczniku porównawczej gramatyki języków słowiańskich, ale nie specjalnie polskiego, zwłaszcza wobec dzisiejszego stanu wiedzy w tym zakresie. Dlatego rezygnując ze szczegółowych roztrząsań porównawczych, podajemy tu raczej tylko kilka bardziej uchwytłych uogólnień dla iloczasu polskiego, oraz klasyfikację wypadków, w których zabytki staropolskie zdają się świadczyć o istnieniu długich samogłosek przez — niekonsekwentne zresztą — zachowywanie zwyczaju wyrażania pewnych brzmień samogłoskowych zapomocą podwojonych liter. Wprawdzie i tutaj nie mamy pewności, czy zawsze podwojona litera oznaczała długość, bądź co bądź jednak mamy tu fakty historyczne, z którymi liczyć się trzeba.

§ 104. Poszukiwania czynników, które wywołały pojawienie się różnic iloczynowych w różnych językach słowiańskich, notabene w każdym innych, są niezmiernie mozolne i zmuszają nas sięgać już nietylko do prasłowiańskiego ale nawet do praarjoeuropejskiego okresu jedności językowej. Różnice iloczynowe według dzisiejszego stanu wiedzy nie występują w zakresie wszystkich głosek

z jednakową plastycznością i prawidłowością. Pod tym względem bardzo pouczające są badania nad prasl. dwugłoskami *or, ol, er, el*, gdyż na ich kontynuacjach ruskich: *oro, ere, olo* jasno się przedstawiają pierwotne intonacje w zgłoskach akcentowanych, mianowicie prasl. akutowane *ór, ér, ól, él* wymieniają się na r. *oró, eré, oló*, natomiast kontynuacjami prasl. *ôr, êr, ôl, êl* są r. *óro, ére, ólo*.

W języku polskim stosownie do warunków intonacyjno-akcentowych mamy kontynuacje: *ro, ło, ře, le* lub też dawne długie *rû, lû, řé, lé*. Otóż tu nasuwa się uwaga: jeżeli postaci polskie przedstawiają tylko prostą metatezę: *or > ro* i t. d. to długości polskie nie byłyby rezultatem zachowania długości prasl. lecz wynikiem wzdłużenia krótkości polskich, ponieważ w prasl. *or, er, ol, el* były długie jako dwugłoski, ale połączenia głosek: *ro, re, lo, le* nie tworzą dwugłosek, lecz tylko sprzężenia płynnej spółgłoski z samogłoską krótką. Widocznie więc istniały jakieś specjalne czynniki, dzięki którym polskie *ro, ře, ło, le* jako kontynuacje długich dwugłosek *or, er, ol, el* mogły w pewnych warunkach zachować długość.

Na gruncie polskim rozpatrywać będziemy te postaci kolejno.

§ 105. *ort*: mamy tu dwa szeregi faktów: jeden szereg stanowią wyrazy, w których na gruncie wszystkich języków słowiańskich jednakowo na miejscu dawnego *ort-* powstaje *rat-*, a ponieważ *a* słowiańskie może być wymianą dawnego *ō* przeto przyjmujemy, że tutaj początkowo prócz metatezy zaszło wzdłużenie samogłoski. W tych wyrazach język serbski ma na przedstawionej krótkiej już (t. j. skróconej) samogłosce akcent mocny " lub jeśli to akcent cofnięty (t. j. gdy pierwotnie stał na zgłosce następnej) w takim razie słabszy ' np. *radło* r. *ralo* s. *rālo*; *ramię* r. *ramo* s. *rāme* (por. niem. *arm*); *stp. rać* r. *rat* s. *rāt* (wojsko); *rataj* mr. *rataj* str. *o-rataj* (zbliżone do *orati*) s. *rātaj*. Akcent serbski wskazuje, że zgłoska, która podległa metatezie, miała prasl. tonację akutową a więc: prasl. *ört-* > ogólnosłow. *rat-*.

Inaczej rzecz się ma, gdy w serbskim znajdujemy akcent " lub cofnięty ', wskazujące, że samogłoska jest długa i że pierwotnie miała tonację cyrkumfleksową; wtedy we wszystkich językach zachodniosłowiańskich (nie wyłączając czeskiego) oraz w ruskich mamy typ *rot-* a w południowo-słowiańskich *rat-* np. *wz-rost* cz. *růst* (G. sg. *rostu*) r. *rost*, s. *rāst*; *robić*, cz. *robiti*, r. *robit̃*, s. *rābiti*; *równy*, cz. *rovnỹ*, r. *rovnyj*, stsl. *ravъnz*, s. *rāvni*; *rozeń*, cz. *rožen*,

r. rožen, s. rážanj; rokita, cz. rokyta, mr. rokita, stsl. rakyta, s. rákita (akcent w tym wypadku nie zgadza się z wokalizacją innych języków). Wniosek przeto: prasl. *ört-* > zach. i półn. słow. *rot-*, połudn. słow. *rat-*.

To samo stosuje się do prasl. *olt-*, ale tu znajdujemy częściowe wahania w jęz. stsl. Mianowicie prasl. *olt-* > późniejsze og. sl. *lat-* np. *lakomy* cz. *lakomý*, r. *lakomyj* stsl. *lakomъ* s. *lākom* ale w stsl. znajdujemy też formy: *alžkanije* (łaknięcie) *alžkati* (łaknąć), *alžkota* (łaknięcie) ob. *lakati*, *laknoti*. Podobnie *łania* cz. *laně*, r. *lań*, s. *lāne* stsl. *lanь* ale także *alznъ* (cervus), *alznii* (cerva), *alzništъ* (hinnulus); nazwa rzeki *Łaba*, dawne łac. *Albis*.

To samo widzimy i w drugiej grupie wyrazów, gdzie prasl. *olt-* > zach. i półn. sl. *lot-* połudn. sl. *lat-* ale obok tego niekiedy w stsl. *alst-*: *łodzia*, cz. *loď* r. *łod-ka*, s. *lādja* stsl. *ladii* ob. *alzdii*, zresztą tylko w tym jednym wyrazie, bo w innych stale *lat-*: *łokiec* cz. *loket*, r. *łokoť*, s. *lākat*, stsl. *lakatъ*; *łoni* (anno praeterito) cz. *loni*, r. *łoni*, s. *lāni*, stsl. *lani*.

Na typy prasl. *ert-*, *elt-* nie mamy pewnych przykładów w językach słowiańskich.

§ 106. W typach, gdzie samogłoska *o* lub *e* z następującą płynną *r* lub *l* w jęz. prasl. znajdowała się między spółgłoskami, następują wymiany fonetyczne jednakowe, bez względu na rodzaj tonacji: wszystkie języki zachodnio-słowiańskie z wyjątkiem czeskiego i słowackiego mają tu metatezę t. j. typy *trot*, *tret* i t. p.; języki ruskie — tak zwany pełnogłos: *torot*, *teret*; wreszcie czeski, słowacki i wszystkie południowo-słowiańskie prócz metatezy mają jeszcze dawne wzdłużenie samogłoski: *o* > *a*, *e* > *ě*, a więc typy: *trat*, *trět*, i t. d.

Oddzielne jednak typy w różnych językach słowiańskich wykazują specjalne właściwości w swym historycznym rozwoju i dlatego będziemy je rozpatrywać oddzielnie.

Typ. prasl. *tort* mógł mieć (jak i wszystkie inne podobne mu typy) dwojaką tonację: albo *tórt* (akutową) albo *tört* (cyrkumfleksową) i odpowiednio do tego w każdym wypadku niektóre języki słowiańskie wykazują różnice iloczynowe: w języku czeskim prasl. *tört* odpowiada *trāt* z długiem *a*, a prasl. *tért* > cz. *trít* (gdzie długie *i* na miejscu długiego *ě*), i na odwrót w języku serbskim mamy odpowiedniki krótkie: *trāt* lub *trāt*, *trét* lub *trèt*; natomiast w dialektach ruskich akcentowana jest druga zgłoska pełnogłosu: *torót*,

terét. Odwrotnie *prasl. tōrt, tērt* > *cz. trat, třet* (z krótkiem *a, ě*), *s. trāt*, lub *trāt, trījet* lub *trījēt* (z dźwiękiem *a* lub z kontynuacją długiego *ě*), a w dialektach ruskich akcentowana jest pierwsza zgłoska pełnogłosu: *tórot, téret*. Te same stosunki panują ogólnie i w zakresie typów *tolť, telť* tylko w tym ostatnim często *e* wymienia się na *o*.

Typ *tōrt*: p. *brona*, dolnołużyckie *brona*, górnołuż. *brōna*, kaszubs. *brona*, (ob. *barna*), r. *boro'na*, cz. *brána*, słoweńs. *brána*, srbs. *brána* (nieprawidłowa długość *a*) bułg. *brandá*, *prasl. *bōrna*.

p. kasz. dł. *droga*¹⁾, gł. *dróha*, *droha*, r. *do'roga*, cz. *dráha*, s. *drāha*, stsl. *draga* *prasl. *dōrga*.

p. kasz. dł. *groch*, gł. *hroχ* (połabs. *gorχ*), r. *go'roχ*, cz. *hráχ* s. *grāh*, b. *grax*, stsl. *graxъ*, *prasl. *górχъ*.

p. *król*, kasz. *król*, stłużyc. *krol*, r. *ko'rol*, cz. *král*, s. *krālĭ*, (długość nieprawidłowa), stsl. *kralъ*, *prasl. *kōrlъ*.

p. *krosta*, r. *ko'rosta*, cz. *krásta*, s. *krāsta*, stsl. *krasta*, *prasl. *kórsta*.

p. dł. *krova*, gł. *kruva* (połabs. *korvó*, kasz. *karva*, *krova*) r. *ko'rova*, cz. *kráva*, s. *krāva*, stsl. *krava*, *prasl. *kōrva*.

p. *mróz*, dł. *mroz*, gł. *mróz*, (połab. kasz. *morz*) r. *mo'roz*, cz. *mráz*, s. *mrüz*, stsl. *mrazъ*, *prasl. *mōrza*.

p. *próc*, dł. *projś*, gł. *próc*, r. *po'roś*, słwc. *práti*, stsl. *prati*, *prasl. *pōrti*.

p. *próg*, dł. *prog*, gł. *proh*, (kasz. *parg*) r. *po'rog*, cz. *práh*, s. *präg*, stsl. *pragъ*, *prasl. *pōrgъ*.

p. *prom*, kasz. *pròm*, r. *po'rom*, cz. *prám*, s. *prām*, *prasl. *pórmъ*.

p. dł. gł. *sroka* (połabs. *svorkó*, kasz. *sarka*), r. *so'roka*, cz. *straka*, (nieprawidłowa krótkość samogłoski), s. *svrāka*, *prasl. *sōrka*.

p. *wrona*, gł. *vróna*, (połabs. *vornó*, kasz. *varna*) r. *vo'rona*, cz. *vrána*, s. *vrāna*, *prasl. *vōrna*.

Z tych przykładów widać, że 1) w języku czeskim lub serbskim zdarzają się niekiedy nieprawidłowości iloczynowe i 2) co dla nas obecnie ważniejsze, w języku połabskim i kaszubskim trafiają się formy z *or* lub *ar*.

Typ *tōrt*: p. kasz. dł. gł. *broda*, poł. *brūda*, r. *boro'da* (Ac. sg. *borodu*), cz. *brada*, s. *bráda*, *prasl. *bōrda*.

p. *brózda*, kasz. *bròzda*, dł. *brozda*, gł. *brózda*, r. *boro'zda* (Ac.

¹⁾ Ale gw. i stp. także *dróga* (np. w Dialogach Orzechowskiego wydanych r. 1564).

sg. *!borozdu*, cz. *brázda* (nieprawidł. długość), s. *brázda*, prasl. **bōr̥zda*.

p. *gród*, dl. *grođ*, gl. *hród*, (połab. *gord*, kasz. *-gard* np. *Stargard*), r. *!gorod*, cz. *hrad*, s. *grād*, prasl. **gōrdz*.

p. *chróst*, gl. *khrórst*, (kasz. *χar̥t*), r. *!χvorost*, stecz. *χvrast*, s. *hrāst*, prasl. **χvōrstz*.

p. kasz. dl. *mrok*, r. *!morok*, cz. *mrak*, s. *mrāk*, prasl. **mōrkz*.

p. kasz. dl. gl. *proch̥*, r. *!poroχ*, cz. *prax̥*, s. *prāh*, prasl. **pōr̥χz*.

p. *srom*, *sromota*, kasz. *srom̥eta*, dl. *sromota*, r. *!sorom*, cz. *sram*, s. *srām*, prasl. **sōrm̥z*.

p. dl. gl. *strona*, kasz. *strona*, (*stār̥na*, połab. *stōrna*), r. *storo!na* (Ac. sg. *!storonu*), cz. *strana*, s. *strāna*, prasl. **stōrna*.

p. gl. *smród*, dl. *smrod*, kasz. *smród*, (*smār̥d*), r. *!smorod*, cz. *smrad̥*, s. *smrād*, prasl. **smōrdz*.

p. *wróbel*, kasz. *vr̥obel* (poł. *vōrblik*), dl. gl. *(v)robēl*, r. *vorob̥ej*, cz. *vrabec*, s. *vrābac*, prasl. **vōrb̥ij̥z*.

p. *wróg*, r. *!vorog*, cz. *vrah*, s. *vrāg*, prasl. **vōrgz*.

p. *-wron* (*ga-vron*), dl. *(v)rón*, *(v)ron*, r. *!voron*, cz. *vr̥an*, s. *vrān*, prasl. **vōrnz*.

p. *wrota*, dl. *!rota*, gl. *vrota*, r. *vorota* (ob. *vo!rota*, akcent nieprawidłowy), cz. *vrata*, s. *vrāta*, prasl. **vōrta*.

p. kasz. *w-zrok*, r. *!zorok* (ob. *zo!rok* z akcentem nieprawidłowym), cz. *zrak*, s. *zrāk* (= promień), prasl. **zōrkz*.

W tym dziale mamy to samo, co w poprzednim, niekiedy ruskie wyrazy mają akcent zmieniony, a w kaszubskim i połabs. także niekiedy samogłoska przed płynną.

Typ *tért*: p. *brzemie*, dl. *brjémjē*, gl. *brēmjo*, r. *be!remja*, cz. *br̥imē*, stsl. *brēmē*, s. *brēme* prasl. **bérme*.

p. *brzoza*, dl. *brjaza*, gl. *brēza*, połab. *brēza*, kasz. *br̥oza*, r. *be!reza*, cz. *br̥īza*, stsl. *brēza*, s. *brēza*, prasl. **bérza*.

p. *trzoda*, gl. *črjōda*, kasz. *str̥ōda*, r. *čere!da*, cz. *třīda*, stsl. *črēda*, prasl. **čérda*.

p. *trześnia*, gl. *třēsnja*, r. *čel!rešnja*, cz. *třesně* (! e zam. ě) stsl. *črēs̥nja*, s. *třēs̥nja*, prasl. **čér̥šnja*.

p. *mrzeć*, dl. *mreš̥*, gl. *mreć*, kasz. *m̥rec*, r. *me!ret*, cz. *m̥řiti*, stsl. *m̥řeti*, s. *m̥rij̥eti* (! i j̥ zam. ě), prasl. **mérti*.

p. kasz. *mrzeża* r. *me!reża*, cz. *m̥řiže*, stsl. *m̥rēža*, s. *m̥rēža*, prasl. **mér̥ža* (rodzaj sieci na ryby).

p. *przeć*, dl. *prěš*, gl. *prěc*, r. *pe'reł*, cz. *za-příti*, stsl. *prěti*, s. *zà-prijett* (!) prasl. **pérti*.

p. kasz. *strzec*, r. *ste'rec'*, cz. *stríci*, stsl. *strěsti*, prasl. **stérgti* lub może **sérgti*, por. lit. *sérgiu* (strzege).

Typ. *těrt*: p. *brzeg*, dl. *brjog*, gl. *brjóh*, pol. *brig*, kasz. *břeg*, r. *bereg*, cz. *břeh*, stsl. *brěgz*, s. *brįjeg*, prasl. *běrgz*.

p. *trzon*, dl. *crjon*, gl. *črjonk*, kasz. *třonk*, r. *čerenz*, cz. *střen*, stsl. *črěn*, s. *crěn* (!), prasl. **čěrnz*.

p. *trzop*, dl. *crijop*, gl. *črjop*, r. *čerep*, cz. *střep*, stsl. *črěpz*, s. *crijep*, prasl. **čěrpz*.

p. *trzósło*, r. *čeresła*, cz. *tříslo* (!), stsl. *čresla*, prasl. **čersla* (biodra).

p. *trzewo*, dl. *crjovo*, gl. *črjěvo*, połab. *crěvū*, r. *čerevo*, cz. *třevo*, stsl. *črěvo*, s. *crijěvo*, prasl. **čěrho*.

stp. *śrzoda* (*środa*), dl. *srjoda*, gl. *srjěda*, połab. *srěda*, kasz. *střoda*, r. *sere'da*, cz. *středa*, stsl. *srěda*, s. *srįjěda*, prasl. *sērda*.

stp. *trzem* (gmach), r. *terem*, stsl. *trěmz*, s. *trįjem*, prasl. **termz*.

p. *cietrzew*, r. *teterev*, cz. *tětřev*, stsl. *tetrěv*, s. *tětřijev*, prasl. **tětěrv*.

p. *wrzód*, dl. (*v*)*rjod*, gl. *brjóđ*, kasz. *vřód*, r. *vered*, cz. *vřed*, stsl. *vřed*, s. *vřijed*, prasl. **vėrdz*.

p. *wrzask* (!), gl. *vrěsk*, mr. *veresk*, cz. *vřesk*, stsl. *vrěsk-anije*, s. *vrįsak*, prasl. **vėrskz* ze względu na formy ruskie, stale w tym wyrazie i w pochodnych wykazujące *ere*, gdyż w przeciwnym razie możnaby przyjąć prasl. formę *vrěskz*, na coby znów wskazywała polska forma *wrzask*, gdy przy prasl. **vėrskz* byłoby po polsku **wrzorsk*.

stp. *źrzebi* (pole, które przypadło komuś z losowania) r. *žerebej* (los), stecz. *hrěbí* (los), stsl. *žrěbii*, s. *ždrįjeb*, prasl. **žėrbiję*.

W typie *tert* spotykamy także niektóre nieprawidłowości akcentowe lub iloczynowe w oddzielnych językach, ale ani w połabskim, ani w kaszubskim nigdy nie trafia się typ pierwotny *tert* lecz tylko *třet*.

Polskie formy jak: *brzoza*, *trzoza*, *trzon*, *trzosło*, *śrzoda*, *wrzód* i t. p. wskazują, że pierwszej zaszedł proces wymiany *berza* > *br'ęza* a potem dopiero wymiana *'e* > *'o*, gdyby bowiem porządek tych dwu procesów był odwrotny, mielibyśmy takie formy: *b'erza* > *b'orza* > *broza*, t. j. *o* nie wywołałoby upodniebiennienia poprzedzającej spółgłoski.

Typ *tólt*: p. *bloto*, r. *bo'łoto*, cz. *blito*, s. *blāto*, prasl. **bólto*.
p. *kłóc*, r. *ko'łot*, cz. *klāti*, s. *klāti*, prasl. **kólti*.

Typ *tólt*: p. *złoto*, r. *'zołoto*, cz. *zlato*, s. *zlāto*, prasl. **zólto*.

p. *głowa*, r. *go'łwa*, cz. *hlava*, s. *glāva*, prasl. **gōlwa*.

stp. *młod*, r. *'mołod*, cz. *mlad*, s. *mlād*, prasl. **mōldz*.

p. *młot*, r. *'mołot*, cz. *mlat*, s. *mlāt iti*, prasl. **mōltz*.

Stosunki międzyjęzykowe słowiańskie są tu więc zupełnie takie same, jak w typach, poprzednio rozpatrzonych.

Większe zmiany zaszły w języku polskim a także i innych słowiańskich w historii rozwoju typu prasl. *telt*: mianowicie w języku polskim i innych zachodnio-słowiańskich prócz czeskiego prasl. *el* wymienione zostało na *ol* po spółgłoskach przedniopodniebnych: *č*, *ž*, a następnie dopiero *ol* podległo metatezie. W tychże warunkach w języku czeskim i południowo-słowiańskich prasl. *el* albo uległo temuż procesowi i wymienione zostało następnie na *la*, albo też mu nie uległo i na jego miejscu utworzyło się *lē*; często formy z *la* lub *lē* stanowią tu oboczność. W innych razach *el* ani na zachodzie, ani na południu nie wymienia się na *ol* i ma zwykły proces dalszego rozwoju: zach. słow. (bez czeskiego) $\text{> } le$, w połudn. słow. i w czes. $\text{> } lē$; natomiast w językach ruskich każde *el* między spółgłoskami wymienione zostało na *ol* a potem na *olo*. Wskutek tego otrzymujemy takie zestawienie form:

p. *mleko*, r. *mo'łko*, cz. *mléko* (zam. *mleko*), s. *mlījeko*, prasl. **melko*, lub **mélko*.

p. *mleć*, r. *mo'łot*, cz. *mlíti*, prasl. *melti*.

p. *pleć*, r. *po'łot*, cz. *plėti*, s. *plijeviti*, prasl. **pelti* z wątpliwą tonacją.

p. *plewa*, r. *po'łova*, cz. *pleva*, *plēva*, s. *plijeva*, prasl. **pelva*.

p. *plon*, r. *po'łon*, cz. *plen*, s. *plijen*, prasl. **pelnz*, lit. *pėlnas*.

p. *wlec*, r. *vo'łot*, cz. *vłici*, *vłēci*, stsl. *vlēsti*, prasl. **vėlkti*.

(p. *tłuc* zam. *tlec* zapewne przez analogję do praes. *tłuķe*, *tłuczesz* i podobnie w czeskim jęz. *tlouci*), r. *to'łot*, stsl. *tlēsti*, prasl. **telkti*.

p. *człon-ek*, cz. *člen*, *član-ek*, s. *člān*, stsl. *členz*, *članz*, prasl. **čelnz*.

p. *żłób*, r. *'žetob* (*e* zapewne późniejszego pochodzenia, po miękkim *ž*), cz. *žleb*, *žlab*, s. *žlijeb*, stsl. *žlēbz*, prasl. **želbz*.

stp. *słom* (ehelm), r. *še'łom*, stsl. *šlēmz*, prasl. **šēlmz*.

Osobno stoi ze względu na formę serbską wyraz:

p. *dłóto*, r. *dolo'to*, cz. *dláto*, s. *dlijěto*, prasl. **do'to* lub **del'to* z tonacją wątpliwą ze względu na długą samogłoskę i czeską i serbską.

§ 107. Przegląd materiału wyżej zgromadzonego nie daje nam jeszcze wskazówek do określenia wpływu akcentu i tonacji na iloczas samogłosek polskich, okazuje się bowiem, że zarówno podakcentowe jak i przedakcentowe prasl. *ór* czy też *ōr* może się wymienić na p. *or* albo *ūr* np. prasl. **bōr'na* (por. r. *boro'na*), p. *brona*, prasl. **kōr'va* (por. r. *ko'rova*), p. *kroua*, prasl. *bōr'da* (por. r. *boro'da*, Ac. sg. *'borodu*), p. *broda*, prasl. G. sg. **kōr'lja* (por. r. *ko'rol*, *korol'ja*), p. *króla*, prasl. *'dōrga* (por. r. *do'roga*), stp. *dróga*, prasl. *bōr'zda* (por. r. *boro'zda*, Ac. sg. *'borozdu*), p. *brózda* i t. d.

Znacznie większa prawidłowość zachodzi w jęz. serbskim, gdzie się po największej części utrzymuje długość na miejscu dawnej intonacji cyrkumfleksowej, i w czeskim, gdzie odwrotnie długość się utrzymuje w dawnej zgłosce akutowej. Język rosyjski znów zachował po większej części miejsce dawnego akcentu, który w jęz. serbskim często uległ cofnięciu o jedną zgłoskę. Rozpatrzenie się w tych stosunkach, zilustrowanych przykładami typów *tort* i podobnych, dopomoże do jaśniejszego zrozumienia stosunków akcentowo-iloczynowych w zakresie innych głosek.

Zdawałoby się, że nie jest to rzecz trudna: skoro dotychczas w gwarach istnieją wyraźne kontynuacje samogłosek ścieśnionych, a w języku literackim mamy *ó* i *a* i skoro te wszystkie samogłoski są kontynuacjami dawnej długości, należałoby tylko zbadać stosunki języka dzisiejszego i wyprowadzić z nich właściwe wnioski. Otóż metoda ta nie byłaby wystarczająca, gdyż najpowszechniej-sze rozejrzenie się w faktach języka staropolskiego wskazuje, iż w ciągu niewielu wieków życia historycznego języka zaszły znaczne zmiany wskutek najróżnorodniejszych wyrównań. Gdyby się ograniczyć tylko do samogłosek nosowych, znajdziemy mnóstwo przykładów, gdzie w staropolszczyźnie używano *ę* na miejscu dzisiejszego *a* i odwrotnie.

Przykłady na *ę*: *siędę* Puł. 25, 5, *wyrębiwszy* pocz. XVI. Rp. Akad. nr. 1588 str. 55, *osięgnięcie* 1543 Kat. 91 a. u Kromera: *ogłędowałby się* 224, *niepowsięgliwym* 295. *rozwiązowania* 304, *obciężyto* 321 (ob. *obciężać* 321, *obciężali* 11), *mędrzej* 355, *obowiązuje* 382 (ob. *obowiązani* 380) *obowiązowały* 394, *wyciągając* 399, *usiędzie* Rej Wiz. X, 915, *łękt się* ib. XI, 23, *wętlit się* Leop. Rom. 14, 21,

gębkę ib. Joan. 19, 29, *złękt sie* ib. Joan. 19, 8, *dogłęda* ib. Mach. 3, 2, *ogledując* ib. Act. 17, 23 (ob. *ogładowszy* ib. Jac. 1), *świętobliwie* ib. I Thes. 2, *obciążliwy* (ob. *obciążyli*) ib. *odwieszujecie* ib. Luc. 19, i t. d. z *Goniedza* Budny, *Obrona* urz. 133, *plesy* Zimorowie Siel. 4 w. 113...

Przykłady na *a* w Puł.: *uwiązła* 9, 16, *pamiętaj* 73, 2 (obok *pamiętaj* 136. 9), *piąc* 109, arg. *świętości* 29, 4 (obok *święty*) przez cały wiek XVI zawsze *świętość*; *osiągnie* 1543 Kat. 88 a, *tak sie* *lągnie* Rej Wiz. VII, 473; *uwiąznie* IX, 326, *miesięcznie* X, 698, *gnąbią* XI, 232 i 243, *gnąbi* XI, 658, *na piądz* XI, 502 i t. d. U Kromera: *poświęcaniu* 204, *poświęcanie* 250, (ob. *poświęcenia* 204), *poświęcaci* 204, *świętobliwość* 204 (ob. *świętobliwość* 204, 205), *poświadcająca* 214 (ob. *poświęcić* 204), *okrągowi świata* 282, *przypadzają* 290, *piątno* 415; *poświęcenie* Leop. II Cor. 7, 1 (ob. *poświęcenie* I Thes. 4), *poświęca, poświęcają* Hebr. 2, *uwiązawszy* Act. 27, 41, *uwiązili okręt* ib. *piątna* (G. sg.) Mach. 3, 2, *piątnowane* I Tim. 4, *miłość się łągnie* Zimor. Siel. 6 w. 81.

Ale niewątpliwie w języku stp. jeżeli nie zawsze, to przynajmniej często zachowywał się stan rzeczy pierwotniejszy, wywołany przez czynniki czysto fonetyczne, które potem właśnie przez wpływ analogji zostały sparaliżowane.

§ 108. Zmiany iloczynowe z przyczyn przypuszczalnie intonacyjno-akcentowych:

W tematach czasownikowych często mamy zachowanie długości samogłoski we wszystkich formach z wyjątkiem bezokolicznika i imperatywu, gdzie rdzenna samogłoska ukazuje się jako krótka, a więc np. *ę* w inf. i impt., *a* w praes. i praeteritum. Przyczyny tego wyjaśnia Rozwadowski pisząc w Enc. 2, 320, że w infinitywach języki lechickie, mianowicie starszy polski oraz narzecza kaszubsko-słowińskie, mają stare regularne skrócenie cyrkumfektowanych przed akutowaną przyciskową np. *sędzić* z prasl. **sediti* obok *sądzę* z prasl. **sedjo*, a nadto skrócenia prawidłowe w trzeciej od końca zgłosce. Podobne skrócenie zgłoski rdzennej zachodzi w imperatywach.

Z czasem nastąpiło wyrównanie form, ale w dawniejszych tekstach np. z w. XV i XVI spotykamy liczne ślady stosunków fonetycznych nie zatartych jeszcze pod wpływem analogji.

W bezokolicznikach mamy w Psalterzu puławskim: *sędzić* 9, 20, (ale *sądzi* 7, 8, *sądzisz* 9, 4), *błędzić* 118, arg. 2 (*błądzą* 94, 9),

pożądać 44, 13, *żądać* 118, 20, *strzepać* (formidare) 103, 8 (stąd *strępacz* — styczeń); w Katechizmie z r. 1543: *przysędzać* 98 a, *przyłączać* 45 a, (ale *przyłączeni* 46 a, *przyłączy* 90 a) *ogłedać* 85 a, *rzędzić* 99 a, dalej *kęsać*, *strzęsać* Kot ze lwem; u Kromera Bpp. nr. 70 w bezokolicznikach na -ać: *powścięgać* 2, *żądać* 303, *więzać* i *rozwiązować* 306, *rozszędzać* 338, 341, *ścięgać* 346, *posędzać* 363, *ogłedać* 376, *dogłędać* 387; w infinitywach na -ić: *zblędzić* 221, *wępić* 378, 414, *odstąpić* 382, 385, *łeczyć* 394. (ale obok tego niekiedy a, p. niżej) w Rzeczypospolitej 1549 r. *stręcić*, *rzędzić*, *blędzić*; u Reja w Wizerunku *przeogłedać*, *dogłedać* VII w. 623 i 624, *rzędzić* VII. 32, *wyblędzić* VII, 31; u Budnego, O przedniejszych wiary artykułach r. 1576, *uregać* 7, w Aktach zb. wil.: *wępić*, *pożądać*, *uregać* obok *sądzić*.

W formach trybu rozkazującego w ps. Puławskim: *rzędzi* 5, 9, *odstępie* 6, 8, *sędzi* 5, 11, *pogłędaj* 21, 18, *przystępaście* 33, 5, *zawięży* 34, 3, *zstępi* 143, 6 (ale *żądaj* 2, 8, *żądajcie* 61, 10), również w końcu w. XVI np. u Leopoldy *odwzięcie* Marc. 11, *wstęp* Apoc. 4, 1 i t. d.

Niekiedy już w XVI a nawet w XV w. zdarzają się uchylenia od normy np. *wypądzić* Puł. 5. 12, *przyglądaj* Puł. 69, 1, *odstąpie* 1543 Kat. 40 a, u Kromera: *ustąpić* 224, *rządzić* 238, 257, 310, *zblądzić* 316, *obciążać* 321, *nie potąpiacie*, *nie będziecie potępieni* 266, *odwciążcie* Leop. Luc. 19.

§ 109. Starsze zabytki dostarczają nam przykładów, w których długość samogłoski wyraża się przez podwojenie litery. Bierzemy pod uwagę najpierw kontynuacje prasłowiańskich długich:

1) w tematach czasownikowych, w zgłoskach prawdopodobnie przedakcentowych: *wraoćzał* 1394 Leksz. 2. nr. 1560, *de Laopy* 1394 Leksz. 2, nr. 1608, *kaazal* Park. *cząqdzacz* AKPr. 3. 258, *jookaa* Park. *oswieeca* pocz. XVI SKJ. 5, 469, *przidaawa szą* AKPr. 3. 256, *przigaadza szą* ib. 255, *dmūchaa* Park. *bika* (= mugit) Park., podobnie w imionach odsłownych: *kaazanyv* Glog. 1 b, *skaazanye* AKPr. 3, 256, *przykaazanye* Mac. Dod. 95, *przykaazanya* AKPr. 3, 255; w part. pass. *począqdzan* AKPr. 3, 237, *cząqdzana* ib. 258.

Zwłaszcza często zachodzi to zjawisko w rdzennej zgłosce czasowników na -ić: *postaopil* 1397 Leksz. 2, nr. 2029, *broonyacz* AKPr. 3, 238, *szcepyacz* ib. 244, *wszaawy* (= wzjawi) Mac. Ortyle 37 r (w HPrSl. 6), *ostaawicz* AKPr. 3, 244, *baaczacz* ib. 256, *myeeni szą* ib. 257, *raaczysz* Mac. Dod. 51, *szdraadził* Glog. 1 a.

Niekiedy w zgłosce nie bezpośrednio przedakcentowej np. *sleepota* Glog 1 b.

W niektórych razach i to dość często mamy zachowanie dawnej długości pod pierwotnym akcentem, *Paaszek* 1395 Leksz. 1, nr. 2059, *zqadayacz* AKPr. 3, 257, *naaszey* ib. 258, *nyeprze-ka-zaayacz* 257, *naszeenya* 244, *obrownaanya* 258, *skazaanyv* 257. *paa-nom* 240, *lyaathoom* 248, *czqazza* 257. 258, *czqazza* (Ac. sg.) 258, pod *czeenyem* 251, *poczwtek aa glowa* 1438 R. 24, 376, w *roozumye* Glog. 1 b, *kvapyeenye* 1 a, *wyeezdal* BZ. Ex. 8, 10, *prooty* Ex. 7, 12, *boodoo* Ex. 8, 16, *ssoodi* Ex. 38, 3, *kroogy* Ex. 38, 7, *dzoozil* Park. *rzooza* ib. *gymyeenyv* Mac. Ort. 127, *paanem* 37, *khwaale* (= chwałę) pocz. XVI SKJ. 5, 469; także przed grupą spółgłosek *staadlo* AKPr. 3, 247, 251, 252, 256, w *wloosczy* 283, *nyeedgi* 256, *poluudnya* BZ. I Reg. 30, 1, *szoodlo* Park. *kaasnyq* (I. sg.) Mac. Dod. 95, *klootwaa* Glog. 1 a, *vecziiscze* 1402 Małk. 117; długie *i* także w Gn., gdzie długości innych samogłosek niema wcale: *vczyniily* 1 a, *smiilowal* 14 a; wątpliwe *oa* lub *ao* w zapiskach sądowych, gdyż tam odpowiada ono dzisiejszemu *a* lub *e* np. *xpandzu* 1393 Leksz. 1, nr. 1544, *fzaola koldrao v ksapza* 1398 Leksz. 2, nr. 2090, (por. też: *swatczao* (1 sg.) 1393, nr. 1477, *iaq* (= jał) 1395, nr. 1776, *otiaql* 1395 nr. 1815).

W zgłosce środkowej poakcentowej rzadko zabytki wykazują zachowanie długości: *penaodze* 1408 Piek. 359.

W deklinacji przymiotników stosunki są tak samo nieustalone w starszej, jak i w nowszej polszczyźnie (por. *mądry*, *święty*, *biały*, *drogi* i t. d.). Przykładów zresztą z zabytków mamy niewiele: *gruube* Park. *moodrego* Glog. 1 a, *czqastee* AKPr. 3, 258 (także w złożeniach: *czqastokroc* ib. 257, 258), *czwaartha* AKPr. 3, 258, *nyewyeesczee* (neutr. od przymiotnika: *niewieści*) Glog. 2 a.

W niewygłosowych zgłoskach sufiksalnych: *skazvyeemi* AKPr. 3, 257, *chceemi* ib. 249, 252, 253, 254, 263. Naturalnie także *geemj* Park. (*jemy*), gdzie długie *e* należy do rdzenia.

W suf. prtep. praes. act.: *kazqacz* AKPr. 3, 237, *mayaqacza* 258, *nyestoyqacz* 257, *szedayqacz* (= siadający) 256.

W prtep. praet. pass. *czandzaany* AKPr. 3, 251, *czqadzuana* 251, *vczqzaany* 257, *zapr[z]aano* 252, *ymyaany* 256, *skazaany* 250, *pozwaany* 256, *wizwalaany* 256, *rosdzalyaani* 257, także *wszaatha* (= wzięta) 258 jak również z *a* należącym do rdzenia: *daana* 244, *przydaana* 258 (2 razy) *padaany* 250.

Takich form z *-oo-* niema wcale, choć częste są mianowniki na *-oon*, gdzie wzdłużenie jest zastępcze.

W przyrostkach rzeczownikowych: *pastiirze* Gn. 176 b, *gednaaczem* AKPr. 3, 238, *przebiwaacza* 333, *czubaacz* Park.

W końcówkach I. pl. lub du. tematów na *-a-*: *robotaamy* AKPr. 3, 256, *tluszczaamy* 258, *dzedzynaama* 249.

§ 110. Iloczas samogłoski w końcowej zgłosce bezokoliczników Rozwadowski Enc. 2, 314 rozpatruje w związku ze stosunkami akcentowemi, a nie ze zniknięciem końcowego *-i*. Rozróżnia on bezokoliczniki z końcową niegdyś samogłoską i akcentowaną i nieakcentowaną: pierwsze mają zachowanie dawnej długości w zgłosce poprzedniej np. *róść*, *włéc*, *trząść*, *sprząc*, *kląc*, drugie zaś wykazują samogłoskę skróconą np. *jeść*, *chcieć*, *paść*, *kraść*. W polszczyźnie jednakże widać skłonność do rozszerzania długości na typy, które jej dopuszczać nie powinny np. *chciéć*, a nawet *bóś* (z pierwotną samogłoską krótką). Natomiast w jęz. kaszubsko-słowińskim objawia się skłonność odwrotna, do skracania dawnej przedkończkowej zgłoski. Wzięto tu pod uwagę bezokoliczniki niegdyś dwuzgłoskowe, dziś jednozgłoskowe.

Kulbakin też bierze pod uwagę tutaj stosunki akcentowe np. w infinitywach na *-nāti* z akcentem na drugiej lub trzeciej zgłosce od końca, przez co powinniśmy mieć: *teḡnāti* > *ciągnęć i *dviḡnāti* > dźwignąć, ale te dwa typy się upodobniły. Takie upodobnienia musiały chyba zajść we wszystkich formach z samogłoską nosową lub *ē* przed *-ti*, bo w polszczyźnie mamy tu zawsze *a* i *ē* (*pogrześć* należy do bardzo rzadkich wyjątków). Natomiast czasowniki, których temat kończy się na *-a-* (przed końcówką) *-ti*, mają to *-a* zawsze nieścieśnione.

Staropolszczyzna jednak, o ile przypisujemy wagę świadectwom rękopiśmiennym, zdaje się stwierdzać, że długość samogłoski przed końcowem *-ć* bezokolicznika nie zależy od barwy tejże samogłoski, t. j. że różne samogłoski zachowują tu swą długość: *ā*, *ē*, *ā*: *spaacz* BZ. Lev. 26, 6, *braacz* AKPr. 3, 333 (3 razy), *chowaacz* 333, *daacz*, 313 (także R. 24, 48), *gabaacz* 309, *kazaacz* 322, *poslaacz* 314, *pozi-skaacz* 314, 321, *trwaacz* 314, *vi[v]olaacz* 314, *zalowaacz* 317, 331, 332, *dopuszczaacz* 258, *wipleecz* 232, *dzirzeecz* 238, 239, 251, 257, 316 (2 razy), 319, *ymyeecz* 238, *myeecz* 253, 254, 256, 257, *obezrzeecz* 255, 256, *przisluscheecz* 327, *vicyangnaacz* 257, *przyyqacz* 256,

wzqącz 257, wyqącz 258, meec (mieć) Park. rzecz Mac. Dod. 63, widzeecz Glog. 2a. Nie mamy jednak przykładu na *ō*.

Ta sama przyczyna, co w bezokolicznikach, mogła też działać w imperatywach; tutaj zresztą śladów dawnej długości mamy niewiele: *bąqcz* (*bądź*) AKPr. 3, 257, *baacz sye* (= *bacz się* — strzeż się) Glog. 2b, *kraadn* Mac. Dod. 95.

§ 111. W wygłosie dawna długa samogłoska ukazuje się normalnie jako krótka, np. powszechnie się wymawia: *ręka, głowa, ruda* i t. d. wszystkie rzeczowniki na *-a* z poprzedzającą twardą spółgłoską; natomiast jeśli spółgłoska tematowa jest miękka lub była niegdyś miękka, to końcowe *a* jest otwarte lub ścieśnione, t. j. przedstawia kontynuację dawnej krótkiej (skróconej) lub długiej samogłoski. Mamy więc z jednej strony: *ziemia, zorza, święca, dusza, nędza, kania, wieża, kropia, świnia, suknia*¹⁾, *skrzynia, koszula, tęcza, rdza, jędza*, z drugiej zaś: *wola, władza, burza, kupia, żądza, rola, głębia, jaskinia, stajnia, piecza, praca, tłuszcza, szarańcza, parza, róża*, gdzie po części zachowuje się *á* w gwarach, po części ścieśnienie samogłoski zaświadczaają druki z XVI i XVII w.

Najczęściej — jak się zdaje — stoi to w związku z dawnym akcentem: gdy ten padał na ostatnią zgłoskę, ta się skracała, natomiast wygłosowa samogłoska nie akcentowana pozostawała długa. Stusunki te z czasem przeniosły się i do form biernika, choć w nich prawie stale wygłosowa samogłoska nie była akcentowana. Analogicznie więc do mianowników mamy bierniki w Puł. *nędzę* 11, 5, *duszę* 22, 2, *szablę* 34, 3, *studnię* 113, 8; *żądza* 20, 2; 126, 6, *puszczą* 28, 7, *wola* 39, 11, *na wyszą* Ez. 16; wahania: *przą* 9, 4 || *przę* 42, 1, *nadzieję* 72, 27 || *nadzieją* 12, 5²⁾; *duszę, nędzę, kropię, prawie* pocz. XVI Prfil. 2, 470, 472, 474, ale *we mszą* ib. Podobnie *kuchnią* Jancz. rkp. Zamoyskich, *parzą, parznią, piwoniją, różą* u Ostroroga z. r. 1618 Bpp. nr. 64, *na puszczą* Leop. Luc. 4, 1, *tłuszcza* (Ac. sg.) Luc. 5, 19; 8, 19, i 10, 34, *dał im władzą* Luc. 9, 1, *miął pieczę* Luc. 10, 34, podobnie u Kromera Bpp. nr. 70 *w pełnią* 306, *na pracę* 313, *na paszą* 385 ale *wieczę* 34, 345. W Aktach zb. wil. 1559: *wieczera postanowił, w czasie, pracę podejmuję*. W Sielankach Szymonowica Bpp. nr. 68: *pracą* 2 i 23, *rożą* 18 i 27, *placą* 18, *zorzą* 25, *pieczę* 28 i 107, *władzą* 58 i 119, *dolą* 76 i 110,

¹⁾ *świnia* u Reja np. Zwrc. list. 229b, *suknię* Rej Zwrc.

²⁾ Zresztą *ę* i *ą* miesza się w Puł. i w innych formach.

gością 89, paszą 106, lutnią 109, wieczerzą 117 i 130, natomiast banie 14. W Sielankach Zimorowica Bpp. nr. 71: *wola* 12, *władzą* 47, *różą* 48, *topolą* 59, natomiast *łanie* 26, *przedzę* 27 i 104, w Moraljach Potockiego Bpp. nr. 69 *wieczera* 14, *placą* 36, *oponczą* 86. *ciszą* 422, *ciwertią* 430 ale: *nędzę* 17, *skrzynię* 430 i t. d.

Bywają tu i wahania: najdawniejsze w Pul.: *prze* 42, 1 obok *przą moje* 9, 4, *swoję przą* 73, 23; potem też jedni piszą *władzą* (Szymonowiec) inni *władzę* (Orzechowski, Dialog 1564 r. ale *owczarnią* ib.); jak się zdaje, w XVII i XVIII w. tematy niegdyś miękkie częściej przybierały końcówkę *-ą* i dopiero w XIX w. zaczęło się szybkie sprowadzanie wszystkich form biernikowych deklinacji rzeczowników do jednej wspólnej końcówki *-ę*, tak że dziś została w użyciu tylko jedna forma na *-ą*: *panią*.

Że tu początkowo działały czynniki akcentowe, na to zdaje się wskazywać fakt, że w języku stp. nieakcentowany Ac. sg. *ją* zawsze przedstawia nosówkę, jako kontynuację długiej samogłoski, a natomiast w połączeniu z prepozycjami ma *ę*: *na nią*, *przez nią*, *w nią* i t. d. np. jeszcze w XVII w. u Zimorowica *na nią* Bpp. nr. 71, str. 44; tu *ę* bezpośrednio pod akcentem. por. r. *na niej* jo. W Ps. puł.: *miłował ją* 118, 140, *mimo ją* 79, 13, ale: *w nią* 56, 9, *nad nią* 67, 15 (jest to ta sama przyczyna, która wywołała różnicę w: *wola nie* obok *na nią* i t. p. § 72).

Zabytki starsze, w których spotykamy podwajanie liter samogłoskowych, zdają się świadczyć, że w staropolszczyźnie dość często występuje zachowana dawna długość w wygłosie: dla tematów twardych żeńskich na *-a* spotykamy tylko jeden przykład: *klóótwa* Glog. 1a; pierwotny akcent padał tu na rdzeuną samogłoskę. Te same warunki akcentowe znajdujemy w formach następujących od tematów palatalnych: *olschee* (alnos) 1433 AGZ. 5, 72, *czyeszee* (vasa) BZ. Ex. 37, 16, *szamburzaa* (samborza?) Park. o rolee AKPr. 3, 311 (2 razy), *przythczee* 249, *rankoymyau* 245, *lozaa* (łoża) 312, *volee* (G. sg.) pocz. XVI, SKJ. 5, 469. Wątpliwe wypadki z Kazań gn. s *krolefnii* 1a, *magdolanii* 14a, *novinii* 2a, *panni* 1a, 12a.

Szczególnie w BZ. ukazuje się często *oo* w Ac. sg. rzeczowników z tematami twardymi lub miękkimi; zwłaszcza często *rokoō*: *przez rokoō* Ex. 16, 3; 35, 29; 38, 21; *w rokoō* Ex. 17, 5, *połosz rokoō*, Gen. 47, 29, *uyow rokoō* Gen. 48, 17, *wzuryedz rokoō* Ex. 10, 12, podobnie Ex 10, 21; 33, 23; zwłaszcza po *wściagnąć*, *ściagnąć* Ex. 7, 19; 8, 17; 9, 15; 9, 22; 14, 26; 14, 27; 15, 12; także raz.

rokoo zam. *roka* Ex. 9, 3. Natomiast w Instr. sg. rzadko *rokoo*: Gen. 22, 10; Ex. 6, 1. W innych akuzatywach: *wodoo* Ex. 7, 17; 7, 20; *slugoo* *dzewkoo* Ex. 21, 20, *wyplatoo* Ex. 21, 30, *dzewkoo* Ex. 21, 31, *w gromadoo* Ex. 36, 10, *grzywnoo* Ex. 37, 24, *coronoo* Ex. 37, 27, *bronkoo* Ex. 38, 4, *w liczboo* Ex. 38, 25, *na lifoo* Lev. 25, 37, *robotniczoo* (*robotnicę*) Ex. 21, 32, *duszoo* Gen. 1, 21, *duszoo* za *duszoo* Ex. 21, 23, *czasoo* (*czasę*) Num. 4, 7. Wszędzie tutaj oznaczona długość jest poakcentowa, podobnie w enklityce: *znam czyoo* BZ. Ex. 33, 12, jako też w czasownikach: *ukaszoo* (1 sg. praes.) BZ. Ex. 33, 19; *bodoo* Ex. 33, 19; ale także i pod akcentem: *chczoo* BZ. Ex. 33, 19.

Bezpośrednio po akcencie: *lyeczee* (*lecie* L. sg.) BZ. Gen. 48, 7, *naglee* (*nagle*) AKPr. 3, 333.

Akcent niepewny: *absolonaa* Glog. 1 a, *malszenstwaa* 2 a, *ióczee* (*jęćce* Ac. pl.) Fl. 136, 3, *panomaa* (D. du.) AKPr. 3, 331, o *gwalczee* 246.

Niebezpośrednio po akcencie w wygłosie: za *yvtraa* BZ. Ex. 9, 18. *xąnszancząq* Maciej z Rożana wydanie homograficzne, natomiast w druku *xąnszanczą* AKPr. 3, 311; *komorzee* AKPr. 3 258, *panoszaa* 25, *Senekaa* Glog. 2 a. (w Gn. *przynieszeniy* 12 a, *poniszeniy* 12 a, *moszemiy* 1 b).

Niekiedy jednak wydaje się, jakby długość zachowała się w wygłosie pod akcentem: *na dworzee* AKPr. 3, 255, *dobrzee* 255, *zywota* Glog. 1 a, *jee* (Ac. pl. n.) Fl. 118, 129. (W Gn. *duszii* 1 b, *dniy* (Ac. pl.) 14 a); także w zaimku *ja*, który i dziś ma samogłoskę ścieśnioną a w BZ. zaznaczono ją, jako długą *yaa* Ex. 9, 27.

W końcowej zgłosce 3 os. l. poj. czasu teraźniejszego: *gee* (comedit) Park., *daa* AKPr. 3, 331, ale także i wzdłużenie samogłoski krótkiej *bódyee* BZ. Ex. 33, 20, *naydzee* Glog. 1 b, *mozee* AKPr. 3, 282, 316, *przissyanzee* 322, *zisczee* 310, 325, więc pod akcentem lub po akcencie. Wątpliwe długości w Gn.: *moniy* gl. 165 a, *skloniy* 173 b.

Stosunkowo rzadko w końcówce 3 pl. praes. *szmyeyąq* AKPr. 3, 258, *cząqdzayąq* 257, *ssąq* 251 (2 razy), 254, 257, *wyprawyayąq* 257.

§ 112. Prefiksy czasownikowe, jak również prepozycje w użyciu samodzielnem na gruncie polskim ukazują się w formie skróconej np. *za lasem*, *zając*, natomiast w złożeniu z imionami zachowały długość, względnie jej późniejsze skutki np. *zalesie*.

Przyczyny tego objaśnia Rozwadowski Enc. 2, 317, RS. 2, 91, oraz RS. 5, 42.

W zabytkach stp. ukazuje się tu nierzadko samogłoska podwojona w złożeniach imiennych: *naarok* 1260 Muczk. Rzyszcz. 1, 84, *naaprzood* AKPr. 3, 249, *pyenthnaaczce* 241, *naawyaçzsz* 252, *naablyszey* 253, *naamnyysz* 250, *naamnyey* 239, 252, 263, *zaakonnich* 255, *przeebitha* (habitaculi) Fl. 106, 4. W złożeniu z czasownikiem tylko raz *przeedzesz* BZ. Deut. 27, 2 (ob. *przeydzesz* ib. 27, 4) naturalnie wskutek kontrakcji.

§ 113. Zaznaczyliśmy już wyżej (§ 104), że w dzisiejszym języku mamy nierzadko ścieśnioną samogłoskę na miejscu dawnej krótkiej w zgłosce otwartej, gdzie nie było żadnego widocznego powodu do jej wydłużenia np. *góra*, *pióro* i t. d. W staropolskich zabytkach spotykamy tu podwojone samogłoski:

1) w zgłosce bezpośrednio przedakcentowej: *zeemye* AKPr. 3, 252 (także G. pl. *zeem* 232), *nyeewyasta* Glog. 1 a, *pooludzenney* BZ. Ex. 38, 9.

2) w dalszej zgłosce przed akcentem *nyee myeecz* AKPr. 3, 257 (*ne i'méti*).

3) po akcencie: *panooszaa* AKPr. 3, 250 (por. r. *ljunoša*), *nyeprzyczeelem* Glog. 2, 6, *pawlokoowe* BZ. Ex. 35, 35.

4) pod akcentem: *booga* BZ. Gen. 19, 9, *mooczy* Fl. 23, 10, *boozego* AKPr. 3, 323, *utoore* 254, *koony* Park., *mnyee* (Ac. sg.) BZ. Gen. 47, 30.

5) w prepozycjach lub prefiksach: *doostoyno* Fl. 7, 4 (cz. *důstojno*), *doobytkow* BZ. II Par. 35, 8, *z ooblupyenym* AKPr. 3, 250, *wee dwv wolv* AKPr. 3, 257, *oo glovą* Mac. Ort. 23, *oo gednym człowiecz* ib.

6) w wygłosie: *daacz albo wskazacz* XV R. 24, 48.

§ 114. W nowszych zapożyczeniach też zdarzają się litery podwojone: *adaama* Glog 1 a, *daauida* ib. *gwualtheem* AKPr. 3, 258, *slyaahtą* 250, przy *ryceerzech* 247, w *pyenyądzoch* 257, *knaap* Park., *ghaon* (= *han*) Park., *castellaanoom* AKPr. 3, 257.

§ 115. Na powstawanie nowych długości polskich wpływał też czynnik rytmiczności, dzięki któremu przy skróceniu wyrazu o jedną zgłoskę następowało wydłużenie jakiejś określonej samogłoski, przez co trwanie wyrazu wyrównywało się do dawnej jego długości. Na tej właśnie zasadzie w przypadku zniknięcia zgłoski, poprzednia podlegała zastępczemu wydłużeniu, oraz w przypadku ściągnięcia dwu samogłosek w jedną, ta występowała jako długa.

O ile samogłoska powstała z półsamogłoski mocnej, zazwyczaj się nie wzdłuża, ponieważ półsamogłoska mocna jest już właściwie wzdłużeniem zastępczem, gdyż ukazuje się tylko w pozycji przed następną półsamogłoską słabą, t. j. zanikającą; stąd też mamy: *łeb*, nie **łeb*, ale jednak we wszystkich gwarach *dyszcz*, *dészcz* i także w BZ. *deeszcz* (zam. *deeżdż*) Ex. 9, 33.

§ 116. Wzdłużenie zastępcze może zachodzić albo w ostatniej zgłosce po zniknięciu końcowej półgłoski lub innej jakiej samogłoski, albo też w środkowej zgłosce wyrazu.

W końcowej zgłosce po zniknięciu wygłosowej niegdyś półsamogłoski niezawsze mamy dziś ślady wzdłużenia zastępczego. Ponieważ nie wszystkie formy gramatyczne tutaj zgodne są z sobą, trzeba je więc rozpatrywać oddzielnie.

N. sg. rzeczowników męskich na spółgłoskę wykazuje wzdłużenie samogłoski przed końcową spółgłoską zwartą lub szczelinową etymologicznie dźwięczną, nie wykazuje go zaś przed takąż spółgłoską etymologicznie bezdźwięczną np. *dąb*, *sęp*; *prąd*, *pręt*; *sąg*, *sęk*; *żłób*, *chłop*; *głód*, *plot*; *stóg*, *stok*; *wiąz*, *kęs*; *mróz*, *kłos*. Przed spółgłoskami płynnymi, które naogół postrzegamy jako dźwięczne, mamy też ślady wzdłużenia, jako też i przed -j: *sól*, *stół*, *wzór*, *bój*, także w starszych nieco zapożyczeniach np. *doktór* (ale: *aktor*, *honor* i t. p.); przed nosowemi w języku literackim zwykle samogłoska nieścieśniona: *dom*, *koń*, *zakon*, ale w gwarach i tu są ślady wzdłużenia samogłoski: *dóm*, *kóń*, *zákón* i t. d.

Różnicę w traktowaniu samogłoski zależnie od charakteru końcowej spółgłoski objaśniają rozmaicie. Baudouin de Courtenay (O drewnie polskom jaz. 78) sądził, że wzdłużenie pierwotnie zachodziło wszędzie, ale potem nastąpiło wyrównanie form N. sg. do innych przypadków tam tylko, gdzie różnica zachodziła w jednej głosce np. *plot* — *plotu*, *chłop* — *chłopa*, *stok* — *stoku* i t. d. (różnica jedynie długiej lub krótkiej samogłoski), a nie tam, gdzie różniły się dwie głoski np. *plot* — *plodu*, *mros* — *mrozu*, *stok* — *stogu* i t. d. (różnica w iloczasia samogłoski i w dźwięczności lub bezdźwięczności spółgłoski). Potebnja (K istorii zwukow russk. jaz. 1876 str. 52) mniemał, że po spółgłoskach bezdźwięcznych dłużej zachowały się jery, a gdy te znikły, już proces wzdłużenia zastępczego wygasł w języku. Ta druga teoria jest mniej prawdopodobna, gdyż przede wszystkim raczejby należało sądzić, że przy dążeniu do uwydatniania dźwięczności końcowych zgłosek właśnie przy nich dłu-

żeby powinien zachować się jer końcowy, a powtórę że i zabytki staropolskie raczej przemawiają za poglądem Baudouina.

Mianowicie w zabytkach stp. często ukazuje się podwojona litera samogłoskowa bez względu na charakter końcowej spółgłoski. A więc przed spółgłoską dźwięczną (w formach N. lub. Ac. sg.) *posrzood* Fl. 108, 29, *chleeb* 103, 16, *plood* BZ. Lev. 26, 4, *posrzood* BZ. Ex. 38. 4; Lev. 26, 25; Num. 18, 20; *naprzood* Lev. 25, 53; Deut. 30, 18; *graad* Ex. 9, 19 i 23, *woodz* Num. 2, 5; *sszanszaath* AKPr. 3, 242, *saad* 244, *zaklaad* 249, *wyklaad* 249, *powood* 249, *poszaak* 248, *brzeeg* 250, *zbyeeg* 250, 316, *byeeg* 250, *wooz* 245, *wsrzaas* (wzraz) 322, *maaz* (mąż) 245, *noosz* (nóż) 258; we fragmencie Glogera: *sklaad*, *yaad*, *obraasz*; u Parkosza *xpódz*, *schaad* (canus), *chood*, *sspóod* (vas), *zópó*, *smópó*, *graad*, *roog*, *gaad*, *dópó*, *meedz* (miedź), *luud*, *mood* (miód), *druug*; dalej: *Boog* 1/2, XV SKJ. 1, 50. 52. 106, *wzraaz* ib. 121, *wooz* Puł. Mo. 4. *Goosdz* 1504 MMAe. 13, 182 i t. d.

To samo jednak zachodzi i przed spółgłoskami bezdźwięcznymi: *loos* Fl. 21, 19, Puł. ib. *Moyszeesz* Fl. 105, 32, *prooch* BZ. Ex. 9, 9, *cziiist* Num. 18, 11, *potook* Deut. 2, 24, *lyaasz* AKPr. 3, 248, *czaas* 243, *Isayaasz* 1/2, XV SKJ. 1, 51, u Parkosza: *chaarth*, *kuurcz*, *caask* (ciask), *laas*, *fyst* (chwist), *bik* (instrumentum laternorum), *byk* (= *byk*, natomiast *bgt*), *vercimaak* (natomiast *māk*), *kooth* (gw. *kót*, a natomiast *kōth* t. j. *kot*), *cloocz* (kloc) 1448 R. 24, 354, *Johanne Koot* 1445 MMAe. 16, nr. 414, a także *e* z dawnego *z*: *Skowroneek* 1/2, XV R. 22, 40, *Dobeek* 1457 Stppp. 9, nr. 547.

Przed *j* oraz przed spółgłoską nosową lub płynną: *oleey* BZ. Ex. 35, 15; *doom* Park., BZ. Ex. 8, 24, *rozvum* AKPr. 3, 249, *Park. suum*, *saam* Park., *diim* (dym) Gn. 174b, *paan* AKPr. 3, 230, 234, 235 i t. d. *siaan* 1254 MMAe. 1, 53, *castellaan* AKPr. 3, 251, 254, *ogoon* BZ. Lev. 8, 25, *siin* Gn. 1b, 5b, 184a, *koon* (koń) BZ. Ex. 15, 1, *daan* (dai) 1471 MPKJ. 5, 47, *strumyeen* AKPr. 3, 249, *kameen* Park., *uun* (jun?) Park., *stool* BZ. Ex. 35, 13; Ex. 37, 10, *wool* Lev. 22, 27 i Lev. 22, 28, *okool* Lev. 8, 11 i Lev. 8, 24, *dzaal* AKPr. 3, 245, 246, *maal* (adepts) pocz. XV R. 24, 65, Park., *-flaal* (-fat, -chwał) Park., *byaal* Park., *kaal* Park., *vaal* (wał) Park., *moor* BZ. Ex. 9, 3, *mohor* (mór) ok. poł. XV R. 24, 360, *sboor* BZ. Ex. 12, 41, *wieczoor* BZ. Ex. 16, 6, *captuur* Park., *kuur* Park., *kaazn* Mac. Dod. 94 (także *kaasnja* — *kaźnią* ib. 95).

N. Ac. dawnych tematów na *-i*: *rzecz* AKPr. 3, 309, *zlotkooszcz* BZ. Ex. 15, 25, *trzykroocz* AKPr. 3, 257, *wlostnoosch* —

proprietatem 1445 MMAe. 16, nr. 414. *pyóóc* (pięć), *dzeszóóc* BZ. Lev. 26, 8.

N. Ac. zaimków: *nasz*, *wasz*: *naasz* Fl. 104, 7: AKPr. 3, 258, 327.

Particip. praet. act. na *-w*: *wisznaaw sza* (= ten, który się przyznał) AKPr. 3, 245 (*poszaaw* wskutek kontrakcji z *posiejaw* AKPr. 3, 244).

Particip. praes. act. na *-qc*: *bundqacz* AKPr. 3, 256, *chcqacz* 256, 257, *nyechczqacz* 256, *karzqacz* 258, *kolaczqacz* 255, *gabayqacz* 255, *obyesznyayqacz* 257, *przydayqacz* 258, *stoyqacz* 257, *wazzqacz* 258, *zawolayqacz* 257.

Particip. praet. pass. na *-on*: *przewyschoon* $\frac{1}{2}$, XV SKJ. 1, 57, *odlozoon* AKPr. 3, 235, 255, *wczynyoon* 237, *prziczisznoon* 241, 244, 246, *skaznyoon* 241, *porambyoon* 244, *wranyoon* 244, *oszundzoon* 245, *zaplaczoon* 245, *dopuszczoon* 245, *obicynyoon* 247, *naganyoon* 247, 250, *przelozoon* 249, *poshawyoon* 251, *waszoon* 253, *myenyoon* 253, *pomyenyoon* 253, *pozowoon* 256.

Particip. praet. pass. na *-an*: *obmawyaan* $\frac{1}{2}$, XV SKJ. 1, 82, *daan* Glog. 2b. AKPr. 3, 235, 255, *pozwaan* 235, 254, 257, *przekonaan* 237, 241, 243, 247, 250, *skazaan* 241, 250, *dzyrzaan* 246, *snaan* 247, 257, *popysaan* 249, *ymyaan* 250, 253, *myaan* 254, 257, *sstrzimaan* 254, *skaraan* 256, *póziwaan* 257, *poczqadzaan* 257, *ostawyaan* 298, *dokonaan* 270, *vpomynaan* 272, *sklamaan* 1444, R. 23, 301.

Particip. praet. act. na *-t*: W Żywocie Błażeja: *zapomnyaal*, *zaczynaal*, *daal*, *kazaal*, *przikazaal*; dalej: *daal* AKPr. 3, 237, Park. *vidaal* (= wydał) AKPr. 3, 264, *wysznaal* 245, *tr[w]aal* 246, *pozwaal* 253, 257, *possilaal* (= posyłał) 258, *dzirzaal* 262, 316 (2 razy), *layaal* 244, 272, *przepaatl* 247, *ymaal* 237, *myaal* 242, 254, *chczaal* 247, 254, *szmyaal* 254, 256 (2 razy), *vmyaal* 250, *odpowyedzaal* 263, *szaadl* (= siadł) Park., *byl* (= bił) Park. i tamże: *byl* (= był), *maal*, *byaal* (= bijał), *kaazaal*, *vilaal*, *cyrpaal* (cirpiat), *czyrpaal* (czyrpał), *widzaal*; *wzyqaal* AKPr. 3, 331.

N. Ac. sg. zaimków: *oon* AKPr. 3, 244, *saam* Żyw. Błaż., *teen* (*e < z!*) Glog. 1b.

W przyimku z Ac. sg. zaimka *jen*: *poon* (= poń) Żyw. Błaż., *naan* (= nań) AKPr. 3, 238, 309 (2 razy).

W przysłówkach: *snaacz* AKPr. 3, 243, 257, 258, *opyoodz* BZ. Ex. 9, 1 (*opieć*).

W niektórych razach może tu było nie wzdłużenie samogłoski, ale zachowanie dawnej długości pod wpływem akcentu, mianowicie kiedy akcent padał na samą końcówkę przypadkową (także *z*, *o* mogły być akcentowane). Stosunki więc mogły się komplikować przez współdziałanie różnych czynników a następnie przez wyrównywanie form, należących do jednego szeregu deklinacyjnego. Przypuszczenie o współdziałaniu czynników akcentowych zdają się popierać różnice, jakie zachodzą w wokalizmie rzeczowników niezłożonych lub złożonych z prefiksami np. *błąd* || *obłąd*, albo też złożonych z różnemi prefiksami np. *zwrot* || *powrót*, *obróć*, *przewrót*, *zawrót*, choć z drugiej strony mamy liczne wyrazy z jednakową wokalizacją, może wyrównaną: *rząd* || *urząd*, *narząd*, *ped* || *rozped*, *kąt* (zam. *kęt* por. *Kęty*) || *zakątek*, ~~*skos*~~ || ~~*akos*~~, ~~*zakos*~~ i t. d.

W G. pl. rzeczowników żeńskich i nijakich a także dziś jeszcze niektórych męskich (dawniej było ich więcej) końcówka -z zniknęła podobnie jak w N. sg. rzeczowników męskich. To też powinno było pociągnąć podobne zmiany w samogłosce ostatniej zgłoski, t. j. wywołać jej ścieśnienie przed spółgłoską dźwięczną oraz przed niektórymi innemi spółgłoskami. Tu jednak ścieśnienie samogłoski jest powszechniejsze, gdyż zachodzić może bez względu na charakter spółgłoski końcowej np. *ksiąg* i *rąk*, *otrąb* i *stóp*, *wód* i *cnót*, *zbrój*, *ról*, *pól*, *stodół*, *obór*, *mórz* i t. d. Natomiast przed *n* samogłoska się nie ścieśnia: *oślon*, *gron*, *stron*, *znamion*, a także niezawsze przed innemi spółgłoskami: *jędz*, *nędz*, *gawęd*, *potęg*, *torb*, *korb*, *form*, *sikor*, *węd*, zwłaszcza *rzadko* używane w G. pl. zachowują w tym przypadku nieścieśnioną samogłoskę, o ile ta ukazuje się i w innych przypadkach np. strof, katastrof, sof i t. d.

Ponieważ w kaszubszczyźnie w tych formach wzdłużenie (ścieśnienie) samogłoski zachodzi tak samo, jak w N. sg., t. j. tylko przed spółgłoskami dźwięcznemi, przeto Kulbakin (K istorii, 164) mniema, że w języku polskim było tak samo niegdyś, a potem zaszło pomieszanie wskutek różnych wpływów morfologicznych. Natomiast Lorentz (JA. 19, 340) uważa za normalne polskie wzdłużenie tutaj przed każdą spółgłoską a uchylenia objaśnia wpływem analogji do innych form przypadkowych. W tematach na spółgłoskę nosową panuje tu zgodność zupełna w nieścieśnianiu o z N. sg. np. *imion*.

Formy przysłówków: *skąd*, *stąd*, *zowąd*, *zinąd* (*staąth* AKPr. 3, 256. *dokąpód* BZ. Ex. 15, 16 (2 razy)) w stosunku do *kędy*, *tędy*, *owędy*

przedstawiają się jako właściwe formy G. pl.; natomlast *więc* jest zapewne skróconem *więce* (= więcej), gdzie po zniknięciu końcowego -e poprzedzająca spółgłoska przed spółgłoską bezdźwięczną nie uległa wydłużeniu, jak w innych formach N. Ac. sg. W przyimkach *pod, nad, przed* też nie zaszło wydłużenie samogłoski mimo zniknięcia końcowego -z.

W dawnych zabytkach spotykamy ślady wydłużonych samogłosek w formach G. pl. przed spółgłoską końcową dźwięczną: *wuod* Puł. 118, 136, *zaloob* AKPr. 3, 255, 256, *nyeszgood* 263, *koosz* 333, zwłaszcza w końcówce -ow: *skutkuow* Fl. 105, 14, *synuow* 105, 36, *synoow* AKPr. 3, 243, *pozoow* 253, 257, *czelyadzynoow* 255, *panoow* 256, 262, *sandoow* 256.

Przed spółgłoską bezdźwięczną: *lyaath*, AKPr. 3, 246 (3 razy), 247, 248 (2 razy), 263 (2 razy), 270 i t. d. *wrooth* 254, *cznooth* 255, *ottychmyaasth* 256.

Przed spółgłoską płynną lub nosową: *przykazaan* Żyw. Błaż., *nyedzeel* AKPr. 3, 255, *pczool* 238, *przyaczool* 248 (2 razy), *zeem* 252, *raan* 282 (2 razy), *persoon* 251.

Ac. G. L. pl. zaimków *waas* Żyw. Błaż., 1/2 XV SKJ. 1, 55, 65, 72, 76, 123; *naas* Żyw. Błaż., AKPr. 3, 252 (2 razy), 257, 328.

L. sg. zaimków: *w oneem* AKPr. 3, 233, 250, *w geem* 250 (2 razy), *na nyeem* 266, *we wszeem* 247, *o theem* 249, *na theem* 253, *w theem* 236, 251 i t. d. *potheem* 233, 240, 243 (2 razy), 248, 257, 258, 262, 324, *w theemsze* 259, *w yaneem* 298, *o sromoczeny* *czyyeem* 275.

Dla form I. sg. i D. pl. ze wydłużoną samogłoską w końcowej zgłosce są tylko przykłady z Kazań Gnieźnieńskich: I. sg. *fszythkiim* 3a, *tiim* 4b, *giim* 3, b; D. pl. *fszythkiim* 1a, 177a, *nasziim* 172a, 177a.

D. pl. zaimków: *wszeem* Glog. 1b, *waam* 2a, *naam* Żyw. Błaż., AKPr. 3, 229, 251, 252 (2 razy) i t. d.

L. pl. imion i zaimków: *po lyeczeech* AKPr. 3, 242, *o zidzeech* 243, *na grodzeech* 250, *w wsczeech* Glog. 1b, *po sstooch* BZ. I. Reg. 29, 2, *turiich* Lev. 25, 37, *we trzeech* AKPr. 3, 254, *o kostkaach* 243, 272, *w zzalobaach* 256, *w stronaach* 257, *we wszaach* (*we wsiach*) 241, *w rzeczaach* 252 (2 razy), 256, 257, *w przytaczaach* 258, *o danyaach* 288.

I. sg. rzeczowników męskich: *ogneem* Glog. 2a (2 razy),

bratheem AKPr. 3, 240, *obyczayem* 254, 258, *przyiaczelem* 255, *woleem* 257, *gwaaltheem* 258, *słzeczykeem* 258, *noszeem* 290.

D. pl. rzeczowników na -om: *lyathoom* AKPr. 3, 242, *lyaathoom* 248, *konyoom* 243, *castellanoom* 245, *castellaanoom* 257, *podsandkoom* 245, 257, *komornykoom* 245, *nyeprzyaceloom* 250, *przeciwnykoom* 250, *cząszebnykoom* 251, *dzyczoom* 251, *rzeczykoom* 252, *sandoom* 252, 254.

D. pl. rzeczowników na -am: *dzevyczaam* AKPr. 3, 242, *mąszathkaam* 246, *rzeczaam* 249, *dzezaam* 249.

W formach czasownikowych: *ymaam* Glog. 1 b, *dowierzaam* 2 a, *powiadaam* 2 a, *smeem* Mac. Dod. 66, *vipozyczaleesz* 1469 Stppp. 2, nr. 3969, *bandzeem* AKPr. 3, 252 (por. formy na -emy § 109), *bychoom* 252.

Po zniknięciu końcowej samogłoski: -o: *wszaak* BZ. Lev. 21, 22.

Po zniknięciu końcowego -e: *w tópsz godzynó* BZ. Ex. 9, 18, *przetoosz* Ex. 9, 19; 15, 23, *yakoosz* Ex. 8, 15; 9, 12, *yakooszo* Ex. 7, 6, *gegooszo* Ex. 10, 14, *teesz* Ex. 36, 19, 37, 7 i 19, *wórcz* Glog. 1 b (obok *wórczey* Glog. 2 a), *teesz* Glog. 2 a (2 razy), 2 b, *czoosz* $\frac{1}{2}$ XV SKJ. 1, 100, *yeesz* Mac. Dod. 51, 67 (por. też *yee*), *teesz* ib. 56, 59, 62, *thoosz* AKPr. 3, 254, 257, *thukoosz* 253 (2 razy), 255, *szakoosz* 256, *teesz* 251, 255 (2 razy), 256 (2 razy), 257 (3 razy), 258, 272, *yaasz* 254, 258 (3 razy), *yvusz* 249.

§ 117. W środku wyrazów niezawsze znika półsamogłoska, a mimo to zabarwienie samogłoski poprzedzającej jest z reguły stałe np. *dąbek* — *dąbka*, *wózek* — *wózka*, *rączka* — *rączek*, *główka* — *główek* i t. d. Gdyby długość zależała wyłącznie od zniknięcia półsamogłoski następnej, w takim razie mielibyśmy: **dębek* — *dąbka*, **wózek* — *wózka*, **rączka* — **rączek*, **główka* — **główek*, **kółka* — *kolek*; przy *pęczek* mielibyśmy w G. sg. **pączka*, przy *groszek* — **grószka*, *dwo-rek* — **dwórka*, *wtorek* — **wtórka*, *dołek* — **dółka*, *rowek* — **rówka* i t. d. Dlatego też można sądzić, że działały tu różne procesy sprzeczne: wpływ akcentowo-intonacyjny, dążność do wydłużenia zastępczego zgłoszek, a wreszcie skłonność do wyrównywania form czy to w zakresie jednego szeregu deklinacyjnego (**dębek* > *dąbek* według *dąbka*, *dąbkiem* i t. d.) albo też imion zdrobniałych z odpowiedniami niezdrobniałymi i w ogólności pochodnych z temi, od których zostały utworzone np. *sączek* — *sączka* | *sęk*, *sączek* — *sączka* | *sączyc*, *rączny* || *ręka*, *pęczek* || *pęk* ale dawniejsze *pączek* do którego znów dorobiono *pąk* (kwiatu) i t. p. Z drugiej strony zachowały się

jednak różnice np. *gęba* — *gąbka* (ob. *węda* — *wędka*), *zawinięty* — *zawiniątko*, a zwłaszcza bez dawnego wzdłużenia, późniejszego ścieśnienia przed *n, m*: *zastłonka*, *słomka*, *wędzonka*, *żonka*, *pieczonka* i t. d.

Zdrobniałe na *-ątko* Rozwadowski Enc. 2, 331 objaśnia jako mające regularnie długą poprzeciskową zgłoskę np. *dzieciątko*, *zwierzątko* z prap. **ditētzko*, **zvērētzko*.

W dzisiejszych przymiotnikach z dawnymi końcówkami *-zka*, *-znz*, są po największej części wzdłużone zgłoski przedjerowe: *krótki*, *wąski*, *rządki* (ale: *prędkci*, *miękkci*), *grzeczny*, *biędny*, *mączny* przy stałych długościach: *grzech*, *bięda*, *mąka* ale zato; *błędny*, *okrężny*, *chłodny* przy *błęd*, *okrąg*, *chłód*, gdzie długość nie jest stała: *błędu*, *okręgu*, *chłodu*; także *blotny*, *letni*, *mętny*, *chętny*, *jezdny* przy rzeczownikach z krótkimi samogłoskami: *bloto*, *lato*, *męty*, *chęć*, *jazda*.

W języku stp. mamy i tu ślady długich lub ścieśnionych samogłosek po części zgodnie, po części niezgodnie ze stanem dzisiejszego języka: *proezne* Fl. 107. 13, *prooznee* AKPr. 3, 256, *wiprocznyeny* 255, *vbuszta* 314, *rozmnoszcza* kon. XV R. 24. 374, *zazeeszczę* AKPr. 3, 269, *Bieczsky* SKHist. Sztuki IV, 2 str. 77, *deenko* Park. (*e < ɛ*!), *gaalki* AKPr. 3, 245, *daawnoszczi* 242, *kaaszdi* 252, *kraamne rzeczi* 237, *knąqbrnosc* 258, *knąqbrzny* 258, *klpótwa* Glog. 1 a, *cuudni* Park. *fszegdiincy* Gn. 4 a. Na ogół przykładów niewiele.

§ 118. Ściągnięcie samogłosek dało nam nowy zasób samogłosek długich, potem ścieśnionych, wyjątkowo tylko na miejscu oczekiwanej długości znajdujemy krótkość, jak w og. p. *pas* pomimo r. *pojas*, stp. *świnia* r. *svin'ja*, więc w zgłoskach pod akcentem.

Zabytki w. XIV i XV dają nam liczne przykłady długości powstałej ze ściągnięcia samogłosek:

oa > ā: *Jaun* AKPr. 3, 257, Park., *szą sstaal* (por. r. *sostojał*) AKPr. 3, 246, *staacz* 230, 243, 308, 310, 316, *staal* 250, *staaly* Park., *o nyestaanye* AKPr. 3, 257.

-ija > -ā: *pokolenyaa* Fl. 105, 31, *sbozaa* AKPr. 3, 316, 317, *nyestanyaa* 257, *przykazanyaa* 258, *wstawryenyaa* 249, *poznanyaa* 252, *gabanyaa* 319; *sandzaa* 239, 251, 252 (3 razy), 256, *sandzaam* 245, 257, *o sandzaach* 252, 253, 254, *choranzaa* 307, *panyaam* 252, *vczqzanyaa* 254, *vczyznyenyaa* 254, *s drzewyaa* BZ. Ex. 37, 10.

-eja > -ā: *faal* (chwał) Park., *vaal* (wiał) ib., *oblyaan* AKPr. 3, 247, *poszaaw* (posiaw) 244, *ulaal* BZ. Ex. 37, 12, *szuacz* Lev. 25, 11; Lev. 26, 16; Deut. 28, 38.

aja > *ā*: *zlaa* (Ac. pl. n.) Fl. 34, 5, *zwyerzōta lesnaa* 103, 21, *nyemaa vsta* Puł. 30, 21, *myestcza nyenaznamyonanaa* AKPr. 3, 254, *wyes puszcznaa* 314, *milaa* Park.

ejā > *ā*; *ajā* > *-ā*, *ojā* > *ā*, *ujā* > *ā* bardzo często w BZ. np. *na szemyō Egipskōō* Ex. 9, 23; 10, 12; 10, 13; 10, 14; *szelynō szemskōō* Ex. 10, 12, *w szemyō Kananeyskōō, Amoreyskōō, Eneyskōō, Gebuzeyskōō, ktorōōsz* Ex. 13, 5, *s sobōō* Ex. 13, 19, *s kwasznō rzerzuchōō* Ex. 12, 8 i t. d. *wynqā* (I. sg.) AKPr. 3, 256, *syostrōō* Glog. 2 b, *przede wszqā* AKPr. 3, 258.

eje > *ē*, *ove* > *ē*, *oje* > *e*: *nee* (non est) Fl. 18, 3; 32, 1, *w meem* 103, 34; Żyw. Błaz.; *meego, ssvee* Park.; *wyeszolee* (iucundum) 1434 R. 24, 350.

-ije > *ē*: *oszandzenyee* AKPr. 3, 257, *poszczyee* 257, *skuszenyee* 252, 257, *nyestaanyee* 257 (3 razy), *wiyaczee* (wyjęcie) 258, *szczyee* 233, 250, *plinyenyee* 233, 250, *dowynyenyee* 251, *ymyenyee* 251, *obronyenyee* 252, *poznanyee* 252, *proszenyee* 254, *domnymanyee* 332, *wyqnczee* (wyjęcie) 241, *sandzee* (sędzie N. Ac. pl.) 250, 251, 252, 253 (5 razy), 254 (3 razy), 256, 257, *schipee* (szypie < *šip̃je) Park.

-ijem w stp. dawało *-im*; na długość *-i-* zdaje się wskazywać forma: *veszeliim* Gn. 1 a, 2 b. W ogólności dla *i*, *y*, które powstało ze ściągnięcia, mamy przykłady z Kazań Gnieźnieńskich: *gedzyniim* 12 a, *ludze duchofniim* 11 a, *velikiim* 1 a, 4 a, *nebeszkiim* 1 a, *se sliim duchem* 173 a, *s miliim* 179 b, *naup̃tsiim* skarbem 180 b, *sviima rokama* 4 a, *slugam bosziim* 1 a, *bosziim ryczerzem* 173 b.

Szczególnie jednak było w stp. rozpowszechnione *-im* w końcówce narzędnika l. p. od rzeczowników rodz. nij., które niegdyś kończyły się na *-ije*, np. *modlenim*, *obl̃cenim* (zam. *opt̃cenim*) Kśw. *rosierdziim* Fl. 105, 38, *obrz̃q̃dzenim* Fl. 118, 91, *wiesielim* Gn. 29, *powietrzym* 65, *wtchnienim* BZ. Gen. 2, 7, *kowanim i ciosanim* Ex. 36, 1, *ścim* (z *š̃d̃bst̃ijem̃) 1449 R. 23, 279 i t. d. Formy na *-em* od tych tematów w wieku XIV i XV są bardzo rzadkie np. *świ-taniem* Fl. 109, 4, *rosierdz̃tem* Puł. 105, 38 obok *rosierdz̃im* Deut. 36, *wroceniem* 1500 AGZ. 15, 393. Natomiast w w. XVI formy na *-im* stają się rzadszemi, wypierane przez formy na *-em*, analogiczne do końcówki *-em* od dawnych tematów na *-e*, *-je* np. *polem*, *morzem*. Znajdujemy jednak jeszcze nierzadkie formy na *-im* w Rozmowach Kromera (1551—4) np. *dotknienim*, *wzdychanim*, *obcowanim*, *podawanim*, *pisanim* (Bpp. nr. 70 str. 3, 7, 13, 22, 50 i t. d.) także w pismach Orzechowskiego i innych autorów, gdzie się mieszają

z formami na *-em*. W wieku XVII formy na *-im* stają się już wyjątkowymi np. w Sielankach Szymonowica 1614 (Bpp. nr. 68) *śpiewaním* 8, i niebawem zupełnie znikają.

Także i w mianowniku-bierniku l. p. nijakich rzeczowników lub przymiotników ukazuje się końcówka *-i* z dawnego *-ije*, ale bardzo rzadko: *bociani gniazdo* 1403 Piek. 167; *ukazani* 1444 Stppp. 2, nr. 3189; *odbici* 1444 AGZ. 11, 237; *widzeni* 1444 i 1458 ib. 229 i 431; *łaskani* 1444 R. 23, 303; *prze mianowani* AKPr. 3, 231. Żyją te formy i dziś w ustach ludu śląskiego na pograniczu z obszarem językowym czeskim, a właśnie w czeszczyźnie jest to zjawisko powszechne. Poza tem formy na *-i* w języku polskim już dawno wyszły z użycia wyparte wpływem analogji do takich form, jak *pole*, *morze* z prasl. *polje*, *morje*, a to tem bardziej, że w innych przypadkach końcówki zarówno tematów na *-je*, jako też i na *-ije* były jednakowe: *pol*4** *morz*4** *miłosierdzi*4** *pisani*4** i t. d. Jeżeli więc zachowała się dłużej końcówka narzędnika *-im*, to chyba tylko pod wpływem końcowego *m*. Przymiotnikowe formy mianownika: *bociani*, *lisi*, *boży* i t. d. rodz. nijakiego tem łatwiej uległy wpływowi form na *-e* (*dobre*, *złe*), że brzmiały tak samo, jak formy męskie. Dla innych przypadków nie znajdujemy domniemanych przykładów, jak **bocianigo*, **bożymu* i t. d. Natomiast formy na *i* < *ije* w pierwszej części wyrazów złożonych: *Bożystopka* 1281, *Garniłęka* 1279, *Lisigora* 1285 (pomorskie u Lorentza w Izvēstja petersb. Akad. Nauk 10, zesz. 3, i 11, zesz. 1), *Kurzynoga* nazwa baszty na Wawelu 1453 MMAe. 5 nr. 156, *Dębiłęka*, *Kuninoga* Długosz 3, 480. (Por. Prace lingw. ofiar. J. Baudouinowi de Courtenay, str. 209).

aje > *ā*: *yókaa*, *zzaraa*, *vsdluszaa*, *kvikaa*, *dumaa*, *sczyrpaa*, *czyplaa*, *czolkaa*, *czekaa*, *bikaa* (mugit), *ffitaa*, *mikaa* (trahit) *dmuchaa* Park. *otrzimaa* AKPr. 3, 242, *dokonaa* 241, *pozzywaa* 249, *przydaawaa* *szą* 256, *maa* 246, 247 i t. d. bardzo często *ymaa* 245, 247, 257 i t. d. Zapewne przez analogję lub omyłkę raz *maayą* 258.

Zaznaczyć trzeba, że ściągnięcie *aje* > *a* zachodzi w czasownikach, natomiast zaś w przymiotnikach mamy wynik ściągnięcia inny: *dobrajego* > *dobrego* a nie **dobrągo*. Kulbakin, K historii i dialektologii polskiego języka 147, przytacza pogląd Leskiena, że polskie formy zmieniły końcówkę pod wpływem analogji do form zaimkowych: *mojego*, *naszego* i t. p. Czy to przypuszczenie jest słuszne, rozstrzygnąć nie możemy, w każdym jednak razie żaden

z zabytków nie zachował nam formy na *-ago*. Wiadomo tylko, że nie wszystkie formy złożonej deklinacji przymiotników powstały istotnie ze złożenia form przypadkowych przymiotnika i zaimka; niektóre są niewątpliwie tworami analogicznymi do form zaimkowych, ale z długą samogłoską w końcówce np. I. sg. *dobrym* a nie **dobromim*, L. sg. *dobrēm* (nie **dobrzēm* < **dobrē-jem*), D. pl. *dobrym* (a nie **dobromym*) i t. d. Długie *e* ukazuje się w końcówkach: G. sg. m. n. *-ēgo* (zam. *-a-jego*), D. sg. m. n. *-ēmu* (zam. *-u-jemu*), L. s. m. n. *-ēm*, G. D. L. sg. f. *-ěj* (zam. *-y-je, ě-ji*), N. Ac. sg. n. (zam. *-o-je*), N. Ac. pl. m. f. (zam. *-y-je*). Przykłady są bardzo obfite zwłaszcza we fragmencie Glogiera: *czelnee* 2a, *vstnee* 2a, *kraszneego* 1a, *bozeemv* 1b, *pyszneey* 2a, *wszelkeey* 2b, *nyewyesczee* (od: *niewieści*) 2a; także w AKPr. 3: *popyszaneego* 253, *pozwaneemv* 255, *przerzeczoneem[u]* 257, *nasznamyonaneemv* 257, *na dworze krolewskeem* 235, *na wyeczv wyelkeem* 239, 249, *o gwalczee wczynyoneem* 246, *[w] wyeczv wyelgheem* 247, *na rok v zawytheem* 249, *o castellanye sandomirskieem* 254, *pospolithee* 238, *woznee* 247, 254, 256, *wboghee* 250, *myedzi tlvmi męsczisznee* 252, *nasznamyonanee* 252, *wymislonee obiczaye* 255, *przywyleye szmyerthnee a blądnee prooznee* 256, *nyektoree nierzadi* 256, *drzewo yabplczane* ~~albo~~ *owocznee* 246, *oprawyeny* *człowyczee* 250, *ymyeny* *oczczisznee* 251, *takee kłopotanye* 255, *o pamyanthneem* 239, 264, *za rani kmyeczee* 244, *przythczee zgrvmadnee* 249, *wyecznee mylczene* 317. Także *wyelghee* (zam. *wyelghaa*) *dowynyenya* 256, a również przysłowki: *thakee* AKPr. 3, 253, *thakeesz* 239, *tham ystee* 250.

§ 119. W wyżej przytoczonych formach ściągnięcie samogłosek nastąpiło nie w jednym czasie: najdawniej proces ten zaszedł albo też najdawniej się upowszechnił w złożonej deklinacji przymiotników i imiesłowów oraz w deklinacji rzeczowników; w zakresie tych części mowy form z samogłoskami nieściągniętymi nie znajdujemy już w żadnym zabytku. Natomiast z form konjugacyjnych niektóre nieściągnięte zrzadka znajdujemy w zabytkach z w. XIV i XV a nawet XVI: *znaje* Fl. 1, 7, *znajemy* 1405 SKJ. 3, 196, *okopaje* 1/2 XV R. 24, 65, *przyjaje* Konst. SKJ. 3, 115, *umieje* Kaz. na w. śś. *humiejesz* XV R. 16, 49, *śmieje* (= *śmie*) XV AKPr. 3, 258. Te formy żyją jeszcze w dzisiejszych gwarach. Od najdawniejszych czasów mamy też ściągnięte formy: *me go*, *twej*, *swą*, *me*, *twymi* i t. d. ale i dziś obok nich używamy form nieściągniętych: *mojego*, *twojej*, *swoimi* i t. d.

Pod wpływem analogji do odmiany przymiotników przeniesiono długość samogłoski na formy zaimkowe np. *tego* Głog. 1b, *taa* (N. sg. f.) 1a, *oniy* Gn. 11b; 173a, *na wszitkō szemyō* BZ. Ex. 9, 23, *wszitkō szelino* Ex. 10, 12, *po wszeey zemy* Lev. 25, 9.

§ 120. Z tego przeglądu ogólnego teoryj i materiałów widać, że niezupełnie jasnymi są dla nas przyczyny, dla których w polszczyźnie pozostała część prasłowiańskich długich samogłosek, lub też ich przeobrażeń późniejszych, t. j. samogłosek ścieśnionych (pochylonych); polscy i obcy sławiści poświęcili wiele sił i czasu na zbadanie tych warunków, literatura przedmiotu zwłaszcza z ostatnich lat kilkunastu jest stosunkowo bardzo obfita, a mimo to wpływ akcentu i intonacji na zachowanie długości prasłowiańskiej lub też na wydłużenie w polszczyźnie prasłowiańskich samogłosek krótkich nie został jeszcze w zupełności wyjaśniony. Przyczyną tego jest po części w pewnych wypadkach trudność ustalenia pierwotnego akcentu prasłowiańskiego (gdyż różne języki słowiańskie dają niekiedy wskazówki rozbieżne); powtórę zaś trudności, powstające na gruncie samego języka polskiego: w zabytkach staropolskich z reguły iloczasu nie oznaczano, albo też oznaczano go niekonsekwentnie, wskutek czego nie możemy się z ufnością oprzeć na zabytkach językowych. Znajdujemy w nich nieraz podwójną literę w miejscach, w których i względy teoretyczne każą nam przypuszczać istnienie samogłoski krótkiej, i późniejszy stan języka poświadcza nam tutaj istnienie samogłoski nieścieśnionej, a więc krótkiej. Z drugiej strony samogłoski, których późniejszymi kontynuacjami są ścieśnione, najczęściej — jak już wspomnieliśmy o tem — są oznaczane przez litery pojedyncze.

Ponadto na języku późniejszym nie możemy się też opierać z całem zaufaniem, wiemy bowiem, że nastąpiły w wielu razach niewątpliwe, zaświadczone historycznie wyrównania form przez analogję np. *wiązać*, *wiąż* zam. *więzać*, *więży* (analog. według *wiążę*) albo *świętość* zam. *świętość* (analog. do *święty*) i t. p.

Jeśli przeto specjaliści po części tutaj przyznają się do niewiedomości, a po części nie zgadzają się z sobą i zmieniają zdanie, to cóż dopiero ma rzec poczynający polonista, który nietylko pokrewnych języków słowiańskich nie zna, ale i historycznej gramatyki własnej mowy dopiero się uczy. Dla niego niema innego wyjścia, jak tylko uznać ogólnie, że tak zw. samogłoski ścieśnione (pochylone) są kontynuacją dawnych samogłosek długich, które

w części powstały na gruncie polskim, w części zachowały się z okresu dawniejszego, prasłowiańskiego. Powstały nowe długie na gruncie polskim 1) wskutek ściągnięcia dwu samogłosek, 2) wskutek wzdłużenia zastępczego, 3) wskutek wzdłużenia pod wpływem czynników niezupełnie jasnych, prawdopodobnie intonacyjno-akcentowych. We wszystkich innych razach, gdzie ścieśnienie jest kontynuacją dawnej długości prasłowiańskiej i gdzie nie było warunków ani do ściągnięcia samogłosek ani do ich wzdłużenia zastępczego tam trzeba uznać to zachowanie długości jako wynik działania czynników intonacyjno-akcentowych, z których część tylko dotychczas została wyjaśniona. Według Rozwadowskiego Enc. 2, 313 w polszczyźnie pozostały długimi zgłoski, stojące bezpośrednio przed przyciskiem, o ile zgłoską przyciskową nie była długa akutowa, natomiast wszystkie niewygłosowe długie przyciskowe bez względu na ich intonację uległy skróceniu. W innych pozycjach i warunkach skrócenie nastąpiło już w języku prasł. a przytem na gruncie polskim zaszło mnóstwo wyrównań, które prawidłowość głównych zasad iloczynowych zmąciły. „Co do wygłosowych — pisze Rozwadowski — to jako długie utrzymały się w prasł. i dalej w lechickim pierwotne dyftongi, ale na razie niepodobna określić, w jakim zakresie“. Na ścisłe określenie wszystkich warunków dawnego iloczynu polskiego i jego kontynuacyj w języku dzisiejszym musimy jeszcze czekać.

III. Przegląd samogłosek polskich.

§ 121. Polskie *a* zasadniczo odpowiada prasł. *a* w nagłosie, w środku wyrazów lub w wygłosie, zarówno po spółgłosce twardej, jako też po *j* lub po spółgłosce, niegdyś przez *j* zmiękczonej, lub po jakiegokolwiek bądź innej miękkiej lub stwardniałej np. *czas* prasł. *časъ, *dziewica* prasł. *devica § 22, 23.

§ 122. Prasłowiańska oboczność rdzennego *a* || *o* przy tworzeniu iteratywów zachowuje w znacznym stopniu żywotność jeszcze dzisiaj np. *prosić* || *upraszać*, *chodzić* || *przechadzać się* i t. d. Stąd zapomniane już dziś formy staropolskie: *norzyć* (por. stp. *unorzon* XV w. R. 23, 269 — *profundatus* || *zanarzać się* Leop. Mat. 14, 30 dziś *zanurzony* || *zanurzać*. Wskutek osłabionego poczucia, w której formie każda z tych samogłosek ma właściwe miejsce, powstało mieszanie *a* i *o* np. stp. *twarzy* — format, pocz. XV w. R. 24, 70,

ale dziś *tworzyć* || *wytwarzać*. Przy formowaniu słowa częstotliwego niekiedy idziemy tak daleko, że nietylko rdzenne ale i przedrostkowe albo przyrostkowe o wymieniamy na *a* np. *uspakając* (por. stp. *uspokaja* 1436 R. 23, 277, *zadawalniać*, *osieracać* zam. *zadowalniać*, *osierocać*; stp. *otwarzać* (*otwarzając* 1471 MPKJ. 5, 85) jest formą częstotliwą do *otworzyć*, gdy dzisiejsze *otwierać* jest oboczną formą częstotliwą do dawnego *otewrzeć*.

§ 123. Wymiana *a* i *o* bez jasnej przyczyny trafia się niekiedy w bardzo starych formacjach np. *kaliždy* XV R. 22, 245, *kaliždy* || *koliždy* ¹/₂ XV AKPr. 3, 320, 328, 333, i t. d. *kalždy* Gn. 35, 39, 41, SKJ. 5, 302... *kolždy* Puł. 6, 6 i t. d. *koždy* || *každy* ok. 1470 MPKJ. 5, 58 i t. d. Nadto: *gaworzyć* obok stp. *goworzyć*: *goworzyli* ok. 1470 MPKJ. 5, 121, r. *govor*, *govol'it'*; *szanować* obok stp. *szonować* Gn. 46, (niem. *schonen*); *nieswarności* XV R. 25, 129 zam. *niesforności* może pod wpływem *swar*; *awaciem* — ecce 1532 BBydg. zam. *awociem* albo *owaciem*.

§ 124. Rzeczowniki na *-arz* np. *malarz* (z niem. *maler*) obok stp. *malerz* XV R. 24, 359, podobnie jak *ślusarz* (*schlosser*), przyjęły *-arz* na podobieństwo prasłowiańskiej końcówki *-arъ* p. *-arz* np. *młynarz*, *żniwiarz*, *koniarz* i t. d. jakkolwiek pozostały inne zapożyczone bez zmiany; *żołnierz* (*soldner*), *kołnierz* (*koller*)... Prasł. *-arъ* nie był także sufiksem rodzimym, lecz wszedł do języka słowiańskiego przez zapożyczenie wyrazów gockich z suf. *-areis*, por. stśł. *bukarъ* (*grammaticus*) z goc. *bōkareis*.

§ 125. Niekiedy *a* jest bardzo niejasnego pochodzenia, np. w Kśw. parokrotnie trafia się forma imiesłowu teraźniejszego czynnego *rzeka* (ob. *rzekę*); w innych zabytkach zamiast tego mamy formę *rzekę*, stśł. *reky*. Ponieważ w zachowanym fragmencie Kśw. nigdy samogłoska nosowa nie wyraża się przez *a*, przeto sądzić trzeba, że formę *reka* istotnie trzeba czytać *rzeka*, a nie *rzekę*. Pochodzenie tego końcowego *a* może być objaśnione rozmaicie, ale dotychczas przynajmniej żadne z objaśnień nie może być uznane za dostateczne. W każdym razie nie można tego *a* postawić na równi ze sporadycznym *a* w formach *Alžbiocin*, *Alena* i t. p. o którym była mowa w § 25.

§ 126. Intonacja akutowa nagłosowego prasł. *ort-* wywołała wymianę tego typu we wszystkich językach słow. na *rat-*¹⁾ np. prasł. **lormę* s. *rāme* p. *ramię*, prasł. **lordlo* s. *rālo* p. *radło*. Podobnie

¹⁾ Torbiörnsson, Die gemeinslavische Liquidametathese I, 6.

prasl. *ólt* > *łat*- np. prasl. **ólkomz* s. *lūkom* p. *łakomy*, prasl. **óln* s. *lāne* p. *łań*, *łania*, por. § 21, 102.

§ 127. Polskie *ar* między spółgłoskami, o ile po *r* nigdy nie było półsamogłoski (jak np. w *lekarka* < **lēkarzka*, *ciężarny* < **tężarni* i t. d.) pochodzi z prasl. *zr* lub *zr* w połączeniach dźwiękowych, które przez *zrt*, *zrt* oznaczamy. Jeśli po tem *ar* następuje spółgłoska przedniojęzykowa miękka lub odpodniebienniona, albo nieprzedniojęzykowa miękka lub twarda, to normalnie polskie *ar* pochodzi z prasl. *zr* np. *targā*, *marszczyć*, *warczeć*; również na to pochodzenie polskiego *ar* wskazują napewno poprzedzające: *k*, *g*, *ch* np. *kark*, *garb*, *chart*. O ile następuje spółgłoska przedniojęzykowa twarda, i to pierwotnie twarda, a nie stwardniała, to o ile p. *ar* nie następuje po *k*, *g*, *ch* (np. *chart*), już nie jesteśmy pewni, czy *ar* pochodzi z *zr* czy też z *zr*. Jako sprawdzian polski, niezupełnie pewny, służy nam brak wymiany *ar* || *ir*, *er* (to ostatnie przed miękka przedniojęzykową) np. *chart* || *charcik*, stp. *gardy* || *gardzić*, *parciany* i t. d. Ale sprawdzian to zawodny, bo mamy niekiedy też brak wymiany *ar* || *ir*, a mimo to wyraźnie inne oznaki wskazują na pochodzenie *ar* z prasl. *zr* np. miękkość poprzedzającej spółgłoski: *ziarno*, w *ziarnie*, *ziarnisty* i t. p. prasl. **zbrno*. Niezawodną wskazówkę dają nam inne języki słowiańskie, przedewszystkiem narzecza ruskie, w których prasl. *zr* > *or* por. *torg*, *morščić*, *vorčať*, *gorb*, *χort*, *gordyj* i t. d. Por. § 76.

§ 128. Polskie *a* pochodzi z prast. *ě* jako też p. *ar* z prasl. *zr* przy jednakowych w obu razach okolicznościach t. j. przed następującą pierwotnie twardą przedniojęzykową spółgłoską: *t*, *d*, *n*, *r*, *l*, *s*, *z* np. *wiatr* < **větrz*, *bladłość* < **bledostь*, *siano* < **sěno*, *wiara* < **věra*, *piasek* < **pěskz*, *łazę* < *lęzq*, *martwy* < **murtvz*, *tarty* < *zrtz*, *żarna* < **žbrna*, *marznąć* < **mrznōti*. Przy wszelkich innych warunkach zam. *a* ukazuje się dźwięk inny np. *wietrzyk* < *vělr'ikz* (gdzie *t* zmiękczone pod wpływem następnego *r'*, *ř'*), *bledziutki*, *siennik* < **sěnnikz*, *wierność* < **věrnostь* (tu *r* stwardniało przed następującą przedniojęzykową spółgłoską), *leziesz*, *śmierć*. Często jednak nastąpiło tu wyrównanie form np. N. pl. *tarci* według *tarty* zam. **circi*, **cierci*, *marznie* lub *marzenie* zam. **mierznie*, w *sianie* stp. w *sienie*, *piaszczysty* zam. **pieszczysty*.

§ 129. Tak więc *a* < *ě* i *ar* < *zr* ukazuje się w jednakowych warunkach fonetycznych; różnica polega na tem, że *a* z *ě* zawsze następuje po spółgłosce miękkiej, i tylko niekiedy po stwardniałych

c, ś np. *cały* < *cělz, *szary* < *sērz, natomiast ar z ɛr normalnie po twardych lub stwardniałych č, š, ž (*czarny, szarpać, żarna*) i wyjątkowo tylko po miękkich: *ziarno*. Por. § 55—61, 77—85.

§ 130. Niekiedy ar jako oboczność do ro np. *karw* || *krowa, gard* || *grod, marznąć* || *mróz, starża* || stp. *stroża* i t. d. § 89.

§ 131. Sporadycznie ukazuje się a zam. innej samogłoski z przyczyn niejasnych np. w XV w. w przekładzie statutów w AKPr. 3: *slachatności* 9 i 237; *slachatny* 271; *szpacić* ob. *szpecić, szpocić* § 24; *Warszawa, jano* § 58; *straż, Władysław, błahy* § 89; także *krachkość* (obok *krechkość*) ok. 1420 R. 24, 83; 1434 R. 24, 349; 1449 AKPr. 3, 252.

§ 132. Po miękkiej spółgłosce a ukazuje się jako oboczność do polskiej albo stsl. samogłoski nosowej np. *miazga* || *miązdra, stsl. męzdra, drzazga* || stsl. *drezga*.

§ 133. Dzisiejszemu literackiemu a często odpowiada gwarowe i stp. á ścieśnione (ǎ), które jest kontynuacją dawnego polskiego ā (długiego). To zaś ā może być kontynuacją prasłowiańskiego ā, albo mogło powstać na gruncie polskim wskutek wzdłużenia zastępczego § 109—117, czy też wskutek ściągnięcia dwu samogłosek § 118. W tym ostatnim przypadku przed ściągnięciem przypuszczamy uprzednio upodobnienie się samogłosek por. stsl. *dobra-jego* > *dobraago* > *dobrago*; w podobny sposób powstała forma polska: *znaje* > *znaa* > *znā* > *znā* > *zna*.

§ 134. W wyrazach zapożyczonych p. a odpowiada różnym samogłoskom obcym, co stoi w zależności po części od czasu zapożyczenia, po części od kombinacji dźwiękowych w pewnym wyrazie, po części wreszcie od przyczyn niejasnych. Stosunkiem fonetycznym zapożyczeń polskich do ich wzorów niemieckich zajął się G. Korbut w pracy: *Wyrazy niemieckie w języku polskim*, Prfl. 4, 345—560. Według niego polskiemu a odpowiada 1) obce a np. *dach, gatunek*, 2) ā: *szacować* (schätzen), *tragarz* (träger), 3) o: *cał* (zoll), *harcap* (haarzopf), *szanować* stp. *szonować* (schonen), *warcaby* (śrgn. worfzabel), 4) e: *ofiara* i t. p. § 59, stp. *barkracht* (bergrecht), *hamować* (hemmen), *Jadwiga* (Hedwig), 5) au: *bukszpan* (buchsbaum), *małpa* (maulaffe), *rabować* (rauben), *szlaban* (schlagbaum), 6) ei: *blejwas* (bleiweiss), *falendysz* (fein holländisch). Niemieckie ei oddaje się także przez aj np. *rajtszula* (reitschule), *knajpa* (kneipe) w wyrazach niedawno zapożyczonych.

Niekiedy niemieckie e oddaje się pierwotnie przez e a potem

przez *a* np. *heftarz* 1394 MMac. 15, 207, potem *haftarz* 1532 BBydg. 77.

§ 135. Polskie *o* normalnie jest kontynuacją prasl. *o* nagłosowego, w środku wyrazów i na końcu, a także z metatezą, *o* ile w prasl. była dwugłoska *or*, *ol* (między spółgłoskami). Takie *o*, *o* ile następuje po spółgłosce, to zawsze po pierwotnie twardej: *oko* < **oko*, *gość* < **gostь*, *grodzić* < **gorditi*, *młody* < **moldъ*, § 18, 87.

§ 136. Niekiedy jednak *p. ło* pochodzi nie z prasl. *ol*, lecz z prasl. *el*; w pewnych warunkach, mianowicie po *č*, *ž*, *š*, prasl. *e* w tej pozycji wymieniło się na *o* i dopiero potem uległo przestawieniu np. *człon* < **čelnъ*, *źłobek* < **želbъkъ*, stp. *słom* < **šelnъ* § 87.

§ 137. Polskie *oł* pochodzi z prasl. *zl*, *zl* między spółgłoskami wyjątkowo po wargowej, normalnie po *č*, *ž*, (*š*) np. *mowa*, stp. *mołwa* < **mlva*. *czółno* < **člno*, *żołna* < **žlna*, nie mamy przykładów na **szoł*, § 86. Stosunek polskich form typu *tołt* || *tłot* bywa niekiedy niejasny np. *kodrąb* ze starszego *kołdrąb* zam. *kłodrąb* por. *kłoda* § 89.

§ 138. Po spółgłosce miękkiej lub stwardniałej ukazuje się *o* w tych samych warunkach, o których była mowa w § 128, na miejscu prasl. *e*, zatem przed spółgłoską przedniojęzykową pierwotnie twardą np. *miotła*, *wiodę*, *niosę*, *wiozę*, *ziola*, *biore* obok stp. *w mietle*, *wiedziesz*, *niesiesz*, *wieziesz*, *ziele*, *bierzesz* i t. d. Bliższe szczegóły i uchylenia w § 62—64.

§ 139. W wyrazie *słońce* ukazało się *o* przed *n* na miejscu starszego *u*, gdyż w stp. brzmiał ten wyraz *słwnce*. Wymiana *u* na *o* zaszła pod wpływem następującej spółgłoski nosowej. Por. analogiczne przejście *im* > *em* i t. p. § 42. Analogja jest tak znaczna, że i tutaj także są ciągle wahania w wymowie: nie tylko pierwotne *un* > *on* ale też odwrotnie: *on* > *un* np. *sum* (nazwa ryby) r. *som*, *Kunrad* < *Konrad* i t. d. obok *tłomaczyć* || *tłumaczyć*, gw. *font*, *gront* || *funt*, *grunt* i t. d. § 86.

§ 140. Proces wymiany *u* > *o* przed spółgłoską nosową zachował się i rozpowszechnił tylko w niektórych wyrazach, o ile to dotyczy języka literackiego. Również charakter wyjątków mają niektóre inne wymiany, jako to wymiana *o* > *o* zwłaszcza przed końcowem *ł* np. *wziół* zam. *wziął* § 72. W języku literackim podobny sposób wymawiania uważa się za niepoprawny i tępi go szkoła. Wyjątkowo też bywa *o* na miejscu prasl. *a* § 49 (właściwie znamy jeden tylko wypadek *Łokna* obok *Łekna*).

§ 141. Niekiedy o znika, wyjątkowo tylko w środku wyrazu, częściej w wygłosie. Niekiedy wymiana o || o a właściwie o || z odnosi się do okresu prasl. np. stp. *choę* (*chociał* Kśw. av) || *cheę* stsl. *xoŕeti* || *xŕeti*, *gonię* || *gnać* stsl. *goniti* || *gznati*. O innych wyjątkowych wypadkach p. § 19. Częściej znika końcowe o, ale tylko w formach stojących poza deklinacją, t. j. nieodmiennych, i wtedy formy z -o albo zupełnie wychodzą z użycia np. *tamo*, albo używają się tylko w tradycyjnych wyrażeniach np. *jako tako*, albo wreszcie różnią się odcieniem znaczenia od form bez -o np. *jako* || *jak* § 19.

§ 142. W języku stp. było niegdyś długie *ō*, które przede wszystkim było kontynuacją wzdłużonego prasl. *ō* (wzdłużenie zastępuje § 116, albo wzdłużenie wskutek niejasnej przyczyny § 103). To długie *ō* zapewne przez dwugłoskowe *uo* wymieniło się na ścieśnione *ó* (*û*), które dziś w języku literackim og. polskim brzmi zupełnie tak samo, jak *u* np. *bóg* = *bug*; w staropolszczyźnie jednak niewątpliwie istniało ścieśnione *ó* (*û*) brzmiące inaczej niż *u* § 93, 94, a teraz także istnieje w niektórych gwarach polskich (Nitsch, Enc. 3, 264).

§ 143. W wyrazach zapożyczonych polskie o odpowiada obcemu: 1) *o*: *próba* (łc. *proba*), w wyrazach z pochodzenia niemieckich: *korek*, *loch*, *los*, *mord*, *wójt* (śrgn. *voit*), 2) *a*: *ołtarz* (łc. *altare*), *komora* (łc. *camera*), *krszczon* 1444 SKJ. 3, 333 obok *krszczan* 1445 Stppp. 2 nr. 3236 (Kristian), *krochmal* (*kraftmehl*), *komin* (śrgn. *kâmin*), *obcas* (*absatz*), *stodoła* (śrgn. *stadal*), *szkoda* (śrgn. *scado*, *schade*), *lokaj* (fr. *laquais*), 3) *u*: *kopersztych* (*kupferstich*), *obcęgi* (*hufzange*), *sottys* (śrgn. *schuttheize*), *szołdra* (*schulter*), 4) *au*: *odwach* (*hauptwache*), *stochmal* (*staubmehl*), por. Korbut, Prfil. 4, 345—560. Niekiedy wymowa się waha między o i u: *taboret* || *taburet*, fr. *tabouret*, *tambor* fr. *tambour*, a zwłaszcza na miejscu fr. *oi*: *toaleta* || *tualeta*, *trotoar* || *trotuar* i t. d.

§ 144. Polskie u odpowiada prasłowiańskiemu u np. prasl. i p. *uxo*, prasl. **pustiti* p. *puścić*, prasl. i p. *bogu*, prasl. **pljujǫ* p. *pluję*, prasl. **juže*, **uže* p. *już*... słowem na początku, w środku lub na końcu wyrazu, po spółgłosce twardej lub miękkiej, także po j § 27.

§ 145. Na miejscu prasl. *palkz* (zapożyczonego z niem. Volk) mamy p. *pułk*, częściej jednakże prast. *zl* lub *zl* między spółgłoskami ma polską kontynuację *łu* mianowicie po przedniojęzykowej:

dług, długi. stp. *słup, słup, słuce, tłusty, tłukę*, również *tu* w zapoż. *tłumacz* por. r. *tołmač* prasl. **tłmačъ*, § 86.

§ 146. Wskutek czynników po części niejasnych ukazuje się p. u obok o np. st. *ukrutny* XV w. R. 23. 298, *ukrutność* tamże, *ukrutnie* AKPr. 3, 275, dziś *okrutny* może analogicznie do *okropny*; dzisiejsze *zbutwieć* od XVII w. także niekiedy *zbutnieć* (Linde) w stp. *botwieć: zbotwiały* — *putrefactus* XV w. R. 24, 368 potem jeszcze W. Potocki Bpp. 73, 115; *tulić: pies ogon pod się tuli* Rej. Wiz. II, 278, ale *utolić* Paterek, *serce się nie utoli* JKoch. Tr. XVII, *nieutolone* Zimor. 3, 89, może dwa różne wyrazy, dziś już tylko *tulić, utulić; zburzyć*, ale stp. *zborzona* — *diruta* XV R. 33, 131, *oborzili* obok *poburzyli* 1471 MPKJ. 5, 45, i tak samo u Orzechowskiego w Bpp. nr. 74 *borzy* 25, *zburzyła* 56, (może pod wpływem rzeczownika *burza*); *zanurzyć* stp. *unorzon* — *profundatus*, pol. XV R. 23, 269, jak widać z ostatnich przykładów, zwłaszcza przed płynną (lub dawną płynną: $\check{r} < \check{r}'$) a także nosową: *Klimuntów* 1442 Stppp. 2 nr. 3125 dziś *Klimontów, Kunrad* Park. dziś *Konrad, Szymun* Park. *Duminik* 1406 Piek. 300, *zgrumadny* pol. XV AKPr. 3, 231, *srumać się, za srumem, srum* 1527 Prfil. 6, 439—59, *korunują* I pol. XVI Kot ze lwem, dzisiejsze też *sum, żuraw, jaszczur, żuławy, kapłun, duński* i t. d. podobnie w gwarach *kunie, Duminik* i t. d. Nieustalona też bywa pisownia w wyrazach: *iascorka* 1299 MMAe. 3, 161, *yasczorka* 1532 BBydg. 34, *jaszczorki* Zimor. 15, 150, ale już także *jaszczurki* u Petrycego Bpp. 67, 78, a u Szymonowica różnie: *jaszczórki* 1, 34, *jaszczurko* 13, 73; W. Potocki często pisze o na miejscu, gdzie wymawiamy *u* (i to nie w pozycjach rymowych) *dziorawy, dziora, ciora, fora, kolbaczyć, kłosząc* (= kłusując); u Zimorowica mamy *prumem* 3, 38 zam. *promem*. Nazwa ptaka *ludarka* 1450 Rost. nr. 10802 w r. 1532 pisze się *lodarka* BBydg.; tamże *robel* BBdg. || zamiast *rubl* znanego z BZ. Num. 3, 47. Zapożyczony wyraz *ogurek* (n. *gurke* gr. ἀγγούριον) pisze się początkowo przez *u*: *ogurek* 1394 MMAe. 15, 281; 1437 Rost. nr. 2536; 1420 Rost. nr. 1165; *ogurkowie* pocz. XV Prfil. 5, 29, ale w XVII w. jest już pisownia dzisiejsza: *ogórki* Szymon. 18, 149; W. Potocki Bpp. 73, 592. Podobnie *ogulem* 1419 Stppp. 2, nr. 1599; 1440 ib. nr. 2819, ale u Zimorowica *ogolem* 13, 110; 16, 241, dziś piszemy *ogół, szczegół*. Kromer ma: *zamrożyć: jednym okiem patrzeć, drugie zamrożysz* Bpp. 70, 372.

U dawniejszych pisarzy *pochyła się o przed n, m i dlatego*

niekiedy pisze się przez *u* np. *sakramentum* Hist. o Spierze P₃, b; *przeciwnikum* tamże N₁, b, *tryumfum* Rej Post. 8 a, *napętnione* są Orzechowski, Bpp. 74, 71 *niemotóm* (D. pl.) tamże 100, *ludzióm* tamże 102, *pannóm* 114, *zamknięte* jest 203, *ze czterzoma sty* 238 i t. d.

Obce *o* oddawano naprzód przez polskie *o*, potem przez *u* np. *łot* 1471 MPKJ. 5, 36 i 46, *strycholec* 1437 Wisł. nr. 228; 1460 MMAe. 16, 220; 1532 BBydg. 49, *slyosarz* BBdg, *boty* jeszcze u Wacława Potockiego Bpp. 73, 371, *marmor* u Zimorowica 2, 160; 3, 71, *dziś łut*, *strychulec*, *ślusarz*, *but*, *marmur*.

Wskutek przyczyn niefonetycznych *u* na miejscu *o* w dzisiejszem obuwie analogicznie do *obuć*, *obuje*, natomiast w stp. prawidłowy alternant *ov* do *u* (np. *obow* Fl. Puł. 59, 9, BZ. Deut. 29, 5, *w obowi* Jancz. 12), *przeszał* z czasem *być* poczuwanym. *o* ile samogłoska uległa pochyleniu. Stąd jeszcze dziś: *kuć* || *kował*, *snuć* || *snować*, także jeszcze piszemy *skówka*, ale już *zasuwka* || *zasówka* odpowiednio do *zasuwać*, a to znów urobione do *zasunąć*. Tak więc i dawne *obówie* dziś piszemy *obuwie* analogicznie do *obuwać* (*obuwają* Orzechowski Bpp. nr. 74, str. 131), a to znowu urobione od *obuć* analogicznie do *wykluwać* || *wykluć*, *umywać* || *umyć*. Podobnie też powstały formy: *wypruwać*, *wykluwać* || *wypruć*, *wyklóć*, wymawianych: *wypruć*, *wykluć*, a przeto też i *wypruję*, *wyktuję* zam. dawniejszych: *wyporzę*, *wykolę*.

§ 147. Do zupełnie wyjątkowych objawów należy zniknięcie *u* w wyrazach: *zrozumieć* BZ. Deut. 18, 21: *są nierozmieli* pocz. XV R. 24, 83 i *rozmiar* (= *rozumiał*) 1471 MPKJ. 5, 12. Wyjątkowo też: *nie rozrywają ani rozruwać mają* (zam. *rozrywają*, *rozrywać*) 1559 (Budny) Akta zboru wileńskiego, Schadzka 7. Również w wyjątkowych razach mamy *u* zam. *i* w stp. *lucemiernik* w nazwie *Polukarcice*, w czasowniku *lunąć*, a więc *zawsze po l* § 32, a także *u* < *z* § 49, 50.

§ 148. W wyrazach zapożyczonych polskie *u* odpowiada obcemu: 1) *u* np. *cukier*, *druk*, *gatunek*, *sznur* (z niem. podobnych wyrazów), 2) *o*: *furta* (pforte), *kluba* stp. *kloba* (klobe), *kufer* (koffer), *ludwisarz* (rotgiesser), *łut* (lot), *rura* (šrgn. rōre), *but* (ft. botte), *maruder* (fr. marodeur), *nota* (łc. nota), 3) niem. *u*: *bruk* (brücke), *gruca* (grütze), *huta* (hütte), 4) niem. *au*: *Brunsb erga* (Braunsberg), stp. *usnacht* (hausknecht), 5) niem. *eu*: *Kluczbork* (Kreuzburg), *krużganek* (kreuzgang).

§ 149. Obok krótkiego było długie *u* w języku staropolskim, które oznaczano przez *uu* i o którym pisze Jakób syn Parkosza w swej Ortografii z połowy w. XV. W ciągu w. XV i XVI się skróciło i utożsamiało się z dawnym krótkim *u*, § 109. Nadto w nowym okresie języka literackiego mamy w wymawianiu *u* z dawniejszego ścieśnionego *o*, które piszemy i teraz przez *ó*, przyczem niekiedy pisownia jest nieustalona: np. *zóraw* || *żuraw*, lub błędna np. *ogórek* zam. *ogurek* gr. *ἀγγούριον*, § 93, 94, 146, od w. XIV niekiedy *u* jako znak dla *o* ścieśnionego, § 93.

§ 150. Polskie *y*, *i*. W związku z twardym jerem *z* zostaje prasl. *y*, któremu na ogół odpowiada p. *y*. Związek jego z *z* wyraża się przez to, że zachodzi wzajemna wymiana tych dźwięków np. stsl. *rvati* || *vy-ryvati* (p. *rwać* || *wy-rywać*), stsl. *dzmą* || *na-dymati* (p. *dmę* || *na-dymać*). Wyłącznie więc *y* ukazuje się po spółgłosce twardej. W języku polskim piszemy *y* po spółgłoskach niegdyś miękkich *c*, *z*, *cz*, *sz*, *ż* a także *ř* na miejscu dawnego *i* np. *chłopczy*, *drudzy*, *czyżyk*, *dżdży*, *szycie*, *krzyk*, natomiast zam. *y* piszemy i po *k*, *g*: *kipieć*, *ginać* < **kypēti*, **gynōti*.

Od *y* nie rozpoczyna się żaden wyraz słowiański a więc i polski, zawsze bowiem w nagłosie ukazuje się przydechowe *v* np. *wydra*, *wymię* i t. d. Mamy wprawdzie w zabytkach, dwukrotnie zapisany wyraz *ysep*: cum pratis, agris et *yszept* lacum et litus fluvii Rabe 1397 Stppp. 8, nr. 6058, cum insulis *yspy* 1468 Stppp 2, nr. 3917, czytać go jednak należy *isep* z prasl. **iz-szpr*. Por. § 30, 31, 34.

§ 151. Oboczności takie jak: *pastyrz* || *pasturz* (obie formy w Mamotreptach z r. 1471 MPKJ. 5), *stynie* || *stunie* (tamże), *syrowy* (tamże), || *surowy* ¹¹¹² przedstawiają wymianę głosek znacznie starszą od procesów fonetycznych polskich.

§ 152. Polskie *i* (z wyjątkiem po *k*, *g* p. § 30, 150) odpowiada prasl. *i* w nagłosie, oraz w środku wyrazów i w wygłosie po spółgłosce, ponieważ po samogłosce w środkowej i wygłosowej pozyeji wymieniło się na *j*, które należy uznać za *i* niezgłoskotwórcze, wężiej wymawiane od *i* zgłoskotwórczego, por. *ij* np. w wyrazach: *kij*, *bij* i t. d. Por. § 31.

153. Stp. *ir*, *irz* stanowiło kontynuację prasl. *er*, o ile za niem nie następowała spółgłoska przedniojęzykowa twarda np. *wirzba* < **vrba*, *cirzpieć*, *cirpieć* < **trpēti*, *cirnie*, *cirznie* < **trnije* i t. p. § 77.

O przypuszczalnej różnicy brzmienia *ir* < prasl. *ir* a *ir* < prasl. *ir* p. § 79.

§ 154. Polskie *il* z prasl. *yl* w pozycji między spółgłoską wargową a przedniojęzykową miękką lub jakkolwiek nieprzedniojęzykową np. *pilść*, *pilśń*, *wilk*, *milczeń*, *wilga*, *wilgoć*, p. § 86.

§ 155. W wyjątkowych razach mamy *i* zam. *u*: *litość*, obok *lutość*, *Zbylitowice* obok *Zbylut*, a więc zawsze po *l* p. § 27. Także *i*, *y* < *u*, *z*, p. § 49.

§ 156. Polskie *y* odpowiada obcemu 1) *i* po spółgłoskach przedniojęzykowych w wyrazach zapożyczonych np. *styl* (stilus), *kamerdyner* (kamerdiener), *gzyms* (gesims), 2) niemieckiemu *ü* przed *n* np. *cyngiel* (züngel), *grynszpan* (grünszpan) i t. d. Wyjątkowo *y* < *a*: *brytwanna* z niem. *bratpfanne*, (jak gdyby z *breite pfanne*), 3) niem. *ei* po spółgłoskach przedniojęzykowych: *frymark* (freimarkt), *ortyl* (urteil), *sołtys* (śrgn. schultheize), *strychulec* (streichholz), *Holsztyn* (Holstein).

§ 157. Polskie *i* (*y*) odpowiada obcemu 1) *i*: *fiszbin* (fischbein), *litkup* (śrgn. litkouf), *spiża* (śrgn. spise), *pielgrzym* (śrgn. pilgrīm), *Oldrzych* (Ulrich), 2) niem. *ei*: *fiszbin* (fischbein), *gmin* (gemein), *szlifować* (schleifen), 3) *e*: *szynkas* (schenkfass), *szpik* (speck), *tapicer* (n. tapezierer lub fr. tapissier). W dawnych zapożyczeniach zachowano *i* także po przedniojęzykowych, które się wtedy zmiękczały np. starsze *krzyształ* (kristall), *Krzysztopor* a. *Krzysztofor* (Christophorus). Później przystosowano bardziej wyrazy polskie do brzmienia obcego: *kryształ*, *Krystyna* (zdr. *Krysia* obok *Krzysia*) a wreszcie naśladowujemy w najnowszych zapożyczeniach sposób wymawiania cudzoziemski: *Edison*, *petit*, *riwjera*, *sirokko* (nie: **širokko*).

Obce *i* w pozycji przed samogłoską wymawiało się w starym okresie językowym tak samo jak *j*, przynajmniej na to wskazuje stp. *Marza* (np. w Cyzjojanusie płockim z pocz. XV w. MPKJ 5, 437) z łac. *Maria*, gdzie nastąpiła wymiana miękkiego *r* > *ř* jak w rodzimych wyrazach **burja* > *buřa*. Jednakże wyrazy zapożyczone tego rodzaju pod wpływem brzmienia obcego z czasem bardziej się zbliżyły do typu cudzoziemskiego i stąd dzisiejsze *Marja* oraz wiele innych podobnych. Sposób ich wymawiania niezupełnie jest ujednostajniony: waha się wymawianie między *-ja* a *-yja*, *-ija* z akcentem nad *y*, *i* (zwłaszcza w języku ludowym). W starszym języku literackim wymawianie było podobne do dzisiejszego ludowego, o czym przekonywamy się z wierszy np. u J. Kochanowskiego

w Pieśniach: *dyjamentowe* ks. I pieśń 1 w. 5, *Zegar*, *słyszę*, *wybija*, *ustąp melankolija* I, 24, 1—2, *chrześcijański* I, 10, 39, *Zofija — lelija* II, 23, 1—2, *Aryjadno* Pamiątka 69, *Cecylijej — Szewcyjej* tamże 145—6, *Uranija* Phaenom. 21, *z zodyjakiem* tamże 378, *konstytucyjami* Satyr. 86 i t. d. stale jednakowo. Już w modlitewniku Nawojki *Tobijasza* (*Thobyjasza*) t. j. po *i* następuje *j*, podobnie u Orzechowskiego *Hozyjus* Bpp. 74, 107, ale u Potockiego *-ij*, *-yj* albo też *j*: *do opiniji* Bpp. 73, 58, *esperyjencji* tamże 93, *materji* 58, *w ceremonjach* 187, *ewangelji* 187 i t. d.

Niekiedy *ij* po spółgłosce miękkiej przed samogłoską: *z niego pocieką pijany* Szymon. 15, 70.

§ 158. W zabytkach stp. *i* (*y*) od XIV w. występuje także na miejscu *e* ścieśnionego (§ 93), ale tylko sporadycznie, zarówno jak i w późniejszych czasach, gdyż zawsze normalnie *e* oddaje się przez *e*. Bądź co bądź jednak uchylenia spotykamy i w wieku XVI np. *nimiał* (*nie miał*) Kot ze lwem, *bowim* tamże, *świżą drogą* Rej Postylla 7 b, a zwłaszcza w końcówkach deklinacyjnych (zaimkowo-przymiotnikowych) *-ej* oraz w takiejże końcówce przysłówków. To również spotykamy w dość wczesnych zabytkach np. w kazaniach Gn. *u swe miły matuchny* 180 a, *we dwojaki rzeczy* 179 a, chociaż tu normalnie panuje końcówka *e* zarówno jak *i* w Kśw; *wieczne*, *nijedne*, podobnie też w Gn.: *z czyste dziewice* 171 b, *ku wiekuje ściatłości* 1 b, *we wtore niedzieli* 2 a. Natomiast w późniejszych zabytkach inaczej, np. u Leopolicy: *dobry myśli* Jacob. 5, *takowy wielmożny chwały* 2 Petr. 1, *w niniejszy prawdzie* tamże, *z któryjes strony widziała* Szymon. 12, 6, *piękniej ci u roboty*, *w tyjes przodek miała* tamże 13, 127, u Zimorowica *na latosi niwie* 2, 179, *smakowity jagody* 4, 19, *jutrzenki rany* 5, 40, *po puszczy głęboki* 2, 75, u W. Potockiego *w płci niewieści* Bpp. 3, 354, *koło kury suchy* 588, *tym prędy* 556, *bardzi* 319, *gdzieindzi* 111, i t. d.

§ 159. W języku stp. było *i*, *y* krótkie lub długie (§ 31, 35); różnice iloczasowe zatarły się w ciągu w. XV bez śladu (z wyjątkiem kaszubszczyzny), § 92, 93. Długie *i* po części powstało wskutek ściągnięcia *i**e* (§ 118).

Wygłosowe *-i* znika zwłaszcza w bezokolicznikach i rozkaznikach, np. *byci* > *być*, *bądzi* > *bądź* § 36, 37, 38. Rzadko znika *-i* w środku wyrazów, § 39; są też oboczne formy z *i-* lub bez *i* w nagłosie § 54.

§ 160. Polskie *e* jest kontynuacją prasł. *e* i alternuje z *o* po

spółgłosce twardej *wieźć* || *wozić* oraz z *o* po spółgłosce miękkiej np. ~~wieźć~~ || *wiozę*, § 55, 88. O wymianie *er*, *el* na *re*, *le* między spółgłoskami § 88.

§ 161. Polskie *e* jest też kontynuacją prasl. *ě* i alternuje z *a* po spółgłosce twardej: *leźć* || *łazić* oraz z *a* po spółgłosce miękkiej: *leść* || *łazę* § 55.

§ 162. Polskie *e* po spółgłosce miękkiej lub stwardniałej jest kontynuacją prasl. *ȳ* (mocnego) i alternuje z *o* (zerem dźwięku) np. *pies* || *psa*, § 45, 46 (uchylenie od normy p. § 46, 47, 48, 90).

§ 163. Polskie *e* po spółgłosce twardej w wyrazach rodzimych może być kontynuacją prasl. *z* (§ 45; 46, uchylenia § 46, 47) i wtedy alternuje tylko z *o* (zerem dźwięku) np. *łeb*, *łba*. Jedynie tylko dwie spółgłoski mięgczą się przed takim *e* t. j. *k*, *g* np. *kiel* || *kła*, *igielka* || *igła*. Polskie *eł* po spółgłosce twardej z prasl. *zl* między spółgłoskami (*l*) po *k*, *g*, *χ* § 86, b, z prasl. *zl* (*l'*) po wargowej przed twardą spółgłoską § 86 c.

§ 164. Na miejscu dawnego *yr*, *ir* ukazuje się *er* już zrzadka w najdawniejszych czasach historycznych, ale głównie dopiero w XV i XVI wieku, o czym p. § 40 i 90; *el*, *et* < *il*, *it* głównie w XVI w. i później § 41, *e* z *i*. *y* przed spółgłoską nosową § 42, 43, 44.

Uwaga Prócz wyżej wymienionych różnic w alternacjach, pozwalających nam na samym gruncie polskim w wielu razach poznać pochodzenie polskiego *e*, można dodać, że *e* z prasl. *ě* normalnie nie następuje po *č*, *ž*, natomiast następuje po *c*, *ž* np. *cedzić*, *nodze*, i znowu *e* z prasl. *e* może następować po *c*, *ž*, ale tylko wtedy, kiedy to alternuje nie z *k*, *g* lecz z *t*, *d* np. *świece*, *siedzenie* || *światło*, *siodło*; *k*, *g* przed takim *e*, zarówno jak przed *e* < *o*, *er* < *ir* wymienia się na *č*, *ž* np. *czeladź*, *żelazo* prasl. *čeljadъ*, *želězo*, G. pl. *rączek*, *nózek* prasl. **ręčьkъ*, **nožьkъ*, czerwony prasl. **červenъ*, żerdź prasl. **žьrdь*.

§ 165. Często w powszechnej wymowie słyszymy *e* zam. *e* np. *pietnaście*, *ręke*, *noge* (tylko takie *e* i niekiedy obce w wyrazach zapożyczonych następuje po twardem *k*, *g*: *moge*, *pieke*, *kefir*). Mimo to bardzo jest wątpliwe, czy w zabytkach XIV w. np. w ps. Fl. bierniki zaimkowe: *nie*, *cie*, *sie* pisane tak wtedy, gdy te formy stoją w związku syntaktycznym z czasownikami, są nowotworami zamiast *nię*, *cię*, *się*, form. które miały wyraźną samogłoskę nosową; gdy były w połączeniu syntaktycznem z przyimkami § 72. Wreszcie polskie formy, odpowiadające stsl. na *-e*, a kończące się na *-e*, nie mogą być wyjaśniane w ten sposób, że utraciły w końcówce nosowość, gdyż

w staroruskim języku wykazują w wygłosie *-ě*, tak zw. *ě* trzecie (*ě* pierwsze z praae. *ě*, *ē* drugie z praae. *-oi, ai*). Te formy na *ě* właściwe językom północnym (wschodnim i zachodnim) słowiańskim. uznajemy za dialektyczne prasłowiańskie. W dialekcie południowym. prasl. kończyły się na *-ę*. Stosunek *ě*, do *ę* nie został jeszcze wyjaśniony, mianowicie z jakiej pierwotnej samogłoski i przy jakich warunkach oba te dźwięki powstały. Dotyczy to form G. sg., N. Ac. Pl. żeńskich: *wole*, *dusze* stsl. *volję*, *duszę* i (N.) Ac. pl. męskich *kraje*, *męże* stsl. *kraję*, *mōžę*.

W języku polskim nadto mamy sporadyczne wymiany, trafiające się w niektórych zabytkach, lub w popularnej wymowie dzisiejszej np. *dej*, *wczorej* zam. *daj*, *wczoraj*, og. p. *dzisiejszy* zam. *dzisiajszy* § 23, *wcześniej* zam. *wczasniej* § 61, *reno*, *jerzmo* § 24, *szpetny*, stp. *szpatny* § 24. W XV w. znajdujemy wymianę końcowego *-y* na *-e* w N. pl. zaimka *my* oraz w końcówce 1 os. l. mn. czasowników. *Tako im* (zam. *nam*) *Bog pomoży*, *iżesme przy tem byli* 1410 SKJ. 3, 196; *przydalisme* 1448 AGZ. 11, 327; *pobilisme je* BZ. Deut. 29, 7; *mesmy poruczyli* poł. XVI MMAe. 7 Dod.

Niejasne jest pochodzenie form XVI w. *ledwe* Jan Kochanowski psalm 6 w. 5; Kromer Bpp. 70, 211, obok *ledwy* Kromer tamże 409, og. p. *ledwo*, *ledwie*.

Dialektyczne, kaszubskie *ě* pochodzi z krótkiego *u* § 28, z krótkiego *y* lub z krótkiego *i* § 35.

§ 166. Staropolskie *e* było krótkie lub długie; długie oznaczano do początku XVI w. przez *ee*, ale nie czyniono tego konsekwentnie. Już w końcu w. XIV długie *ě* wymawiało się pod względem brzmienia inaczej niż *ě* krótkie; pierwsze było węższe (ściśnione) w porównaniu z drugim, bardziej otwartem. To też *ě* wcześniej zaczyna się mieszać z *i*, *y*. W wieku XVI niektórzy drukarze *ě* ściśnione oznaczali przez literę *é* i sposób tego oznaczania przetrwał aż do w. XIX. Mickiewicz w I wydaniu Pana Tadeusza kreskuje każde końcowe *-ěj*, każde końcowe *-ém*, ale tylko w deklinacji zaimków i przymiotników, oraz końcowe *-éc* w bezokolicznikach. Poza tem rzadko zdarza się tam *é* np. *piérwszy*, por. § 93—95.

Długie *ě* mogło w części zachować swą dawną długość prasłowiańską, p. § 107—112, albo mogło być wynikiem wzdłużenia w zgłosce otwartej p. § 103, 113, lub wzdłużenia zastępczego § 116, 117, a wreszcie powstało wskutek ściągnięcia dwu zgłosek § 118.

§ 167. W wyrazach zapożyczonych *e* odpowiada obcemu 1) *e*: *fechtować* (*fechten*), *kierować* (*kehren*), *zecer* (*setzer*), *herbata* (łc. *herba thea*), 2) niem. *a*: *belka* (*balken*), *mendel* (*mandel*), 3) niem. *o*: *hebel* (*hobel*), *zelować* (*besohlen*), *jedwab* (goc. *gotawebi*), 4) niem. *ö*: *flet* (*flöte*), *mewa* (*müwe*), *szylkret* (*schildkröte*), 5) niem. *ei*: *cecha* (*zeichen*). *kreda* (*kreide*), *rzesza* (*reich*), *Ren* (*Rhein*), *zegar* (*seiger*); p. *ej*, niem. *ei*: *klejnot* (śrgn. *kleinôt*), *pejcz* (*peitsche*), 6) obcemu *i* (*y*) *redlem* KWp. 3 nr. 1673; *remież* (= *remiz*) XVI Rost. nr. 6972, *regiel* 1532 BBydg. 76 *hecel* tamże 15, *heclik* Szymon. 15, 91, *letanija* Orzechowski Bpp. 74, 39; *sześcią frezow jedzie* W. Potocki Bpp. 73, 591.

§ 168. Polskie samogłoski nosowe odpowiadają prasł. samogłoskom nosowym, ale w ten sposób, że p. *a* odpowiada prasł. *o* lub *e*, a p. *e* odpowiada prasł. *e* lub *o*. Polskie *a*, *e* po twardej spółgłosce zawsze pochodzi z prasł. *o*, natomiast po miękkiej lub stwardniałej spółgłosce może być kontynuacją zarówno prasł. *o* jako też *e*. Dzisiejsze *a*, które brzmi jak *o* nosowe, w jęz. staropolskim raczej brzmiało jako *a* nosowe długie, natomiast dzisiejsze *e* brzmiało niegdyś jako *a* nosowe krótkie § 70. Odnosimy to do wieku mniciej więcej XIII; w wieku XII, na co wskazują dane bulli 1136 r. jeszcze te samogłoski nie były utożsamione ale zbliżone pod względem brzmienia; prawdopodobnie brzmiały one *ā* i *ä* t. j. pierwsze było okragłem *ā* nosowem, drugie wąskiem (zbliżonem do *e*) *ä* nosowem i rozkład ich w języku polskim był taki sam, jak w prasł., czyli prasł. *o* > stp. *ā*, prasł. *e* > stp. *ä* § 67. W wieku XIII ukazuje się wspólny dla obu samogłosek nosowych znak *o*, który w w. XIV występuje dość często podwojony dla oznaczenia samogłoski długiej; przypuszczamy, że wtedy właśnie było *a* nosowe długie i *a* nosowe krótkie, p. § 68.

Wkrótce potem krótkie *a* nosowe zaczyna zbliżać się w swoim brzmieniu do *e* nosowego, czyli *e* (po raz pierwszy ten znak spotykamy w połowie w. XV w psalterzu Puławskim); natomiast długie *a* nosowe zaczyna się coraz bardziej brzmieniem zbliżać do długiego *a* ustnego, t. j. do *ā* ścieśnionego, więc wymienia się na *ā* nosowe i trwa to prawdopodobnie do początku w. XVII, przyczem w różnych częściach Polski różnie tę samogłoskę wymawiano: jako bardziej zbliżoną do *a* nosowego lub też do *o* nosowego, p. § 69, 70. Wreszcie potem nosowe *ā* uległo innym zmianom niż ustne *ā*: to utożsaściło się z otwartem *a*, tamto zaś stało się w języku literackim zdecydowaniem *o* nosowem.

O śladach istnienia długiej samogłoski nosowej p. § 107—120.

§ 169. W języku stp. mamy formy na samogłoskę nosową (zapewne *e*), której odpowiada stsl. *u*, mianowicie w imiesłowach teraźniejszych czynnych od czasownikowych tematów twardych t. j. w których końcowe *-ę* następuje po spółgłosce twardej np. *nosię* stsl. *nesy*, *biorę* stsl. *bery*, *dźwignę* stsl. *dvigny*. Ze względu na to, że w innych przypadkach stsl. formy mają *o*: *nosōsta*, *berōstu* i t. d. oraz że tematy miękkie w stsl. przybierają *-ę* jak i w jęz. staropolskim np. stp. *biję* stsl. *bije*, stp. *noszę* stsl. *nošę*, bliski związek genetyczny między stsl. *y* a nosówką jest niewątpliwy; ale nie można rozstrzygnąć jednej wątpliwości: czy stosunek między p. *biorę* a stsl. *bery* jest podobny do stosunku między p. Ac. pl. *dusze*, *kraje* a stsl. *dušę*, *kraję*, czy też inny, t. j. czy formy polskie na *-ę* pochodzą z prasłowiańskich dialektycznych na *-ę*, czy też poprostu są one wymianą prapolskich **bery*, **nesy* według analogji do *bije*, *robię*, *noszę*.

§ 170. Nowe samogłoski nosowe ukazały się w polszczyźnie pod wpływem przyczyn niejasnych np. *między*, *tesknić* i t. d. § 71. Czas ich ukazania się jest różny (co najmniej z początku w. XV) i stopień rozpowszechnienia niejednakowy: ogólnopolskiem jest *między*, *tesknić*, za wulgarne uchodzi *miejszkać*.

W wyrazach zapożyczonych unikamy pisania *a*, *e*, choć je wymawiamy, a więc najczęściej słyszymy *brąz*, *sęs*, ale piszemy *bronz*, *sens*. W niektórych wyrazach jednak uciera się pisownia z *e*: *peźdel* a. *pezel*, *frędzla* a. *fręzla*, *tręzla*. W bardzo starych zapożyczeniach mamy samogłoski nosowe z czasów prasłowiańskich np. *mięta* (lc. *mentha*), *kołęda* (lc. *kalendae*), *pieniądz* (stgn. *phenning*), rzadziej w nowszych: *cegi* (*zangen*), *pręgierz* (*pranger*), *dziękować* (*danken*) i t. d.

§ 171. Akcent polski dzisiejszy z natury wydechowy, polegający na wzmocnieniu głosu, różni się zasadniczo od prasłowiańskiego, związany jest bowiem z pewnemi pozycjami w wyrazie lub w grupie wyrazów stanowiących akcentową całość. Taką właśnie całość stanowi wyraz sam jeden, albo też wyraz z proklitykami i enklitykami, t. j. z rozmaitemi przystawkami nieakcentowanymi. Taka całość akcentowa ma jeden tylko akcent główny bez względu na liczbę zgłosek np. na *'polu* || *po'wiedział mi to*. Niekoniecznie akcent musi padać w granicach wyrazu, pod względem znaczeniowym ważniejszego; owszem, bywa i tak, że wyraz znaczeniowo

ważniejszy nie ma na sobie akcentu, lecz stanowi enklitykę wyrazu znaczeniowo mniej ważnego np. *'na wieś, 'pan Bóg*, jakkolwiek mówimy: o *'wieś, pan 'brat*. (O tych różnicach akcentowania grup tego typu pisał J. Rozwadowski w „Języku Polskim“ 1, 255—9).

Akcent główny w języku polskim pada na przedostatnią zgłoskę w wyrazie bez względu na następujące enklityki nawet wtedy, kiedy te enklityki w piśmie nie oddzielają się od głównego wyrazu i w świadomości naszej tworzą z nim jedną całość np. formy złożone czasownika: *'byliśmy (byli-śmy), ro'biliśmy (ro'bili-byśmy)*; zrzadka tylko spotykamy jednostki akcentujące: *by'liśmy, by'liście* i t. d.

Wątpliwości mogą zachodzić przede wszystkim w wyrazach zapożyczonych zwłaszcza w imionach własnych, które mogą zatrzymywać swój akcent własny, niezgodny z zasadą akcentowania polskiego, albo też go zmieniać na polski, np. nazwiska czeskie: *'Zubaty* czy *Zu'baty*, francuskie *Rus'so* czy *'Russo*, *Wol'ter* czy *'Wolter*, rosyjskie *Toł'stoj* czy *'Tołstoj*, *Iwa'nowicz* czy *Iwa'nowicz* i t. d. (K. Wóycicki: *'Wallenrod* czy *Wa'lenrod?* Język Polski, 2, 220).

W niektórych wyrazach ogólnie używanych, zwłaszcza zapożyczonych, często słyszymy akcentowaną zgłoskę trzecią od końca np. *'algebra, 'rytmika, aryt'metyka, statystyka, po'lityka* (zwłaszcza często na *-yka, -ika*), także G. sg. od *'muzyk, 'muzyka* ale *muzy'kowi*. Również często w pewnej liczbie wyrazów swojskich: *'nauka, o'kolica, rzeczpo'spolita, 'ogółem, 'tysięcy, 'wszechnica, 'szczegóły*.

Golański w dziele swem: O wymowie i poezji, wyd. II w Wilnie 1788 pisze, że w wyrazach złożonych, których człon ostatni jest jednozgłoskowy, akcent pada na trzecią od końca zgłoskę np. *'Czarnolas, 'Carogród, 'samopał, 'samotrzeń, 'rymotwór, 'dziewięćkroć, 'ilekroć* i t. d. Dziś albo akcentujemy tak samo jak zwykle wyrazy niezłożone, a więc na przedostatniej zgłosce, albo też każdy człon złożenia akcentujemy oddzielnie np. *dziewięć 'kroć*.

W rękopiśmiennych uwagach „O niedostatku i potrzebie prozodji w polskim języku“, pisanych ok. r. 1820 ks. Adam Czar-toryski notuje: „Prowincjonalne niektóre zwyczaje mowy oddalają się od zwyczajnej kantyleny... Cała Galicja, gdzie najlepiej po polsku mówią, inaczej kładzie akcent w niektórych przypadkach verbów; i tak Galicjanin mówi: *kōchātēm, bywātēm, przyjēchātēs*“, t. j. z głównym akcentem na trzeciej od końca zgłosce, ale tylko w ro-

dzaju męskim, ponieważ to się rozkłada na *'kochał-em* (< *kochał jeśm*), gdy rodzaj żeński już: *ko'chałam*, gdyż to pochodzi z *ko'chała-m* — < *ko'chała jeśm*.

Poza tem akcent główny pada na zgłoskę przedostatnią, ale jeżeli wyraz liczy więcej niż trzy zgłoski, to prócz głównego ma jeszcze jeden lub parę akcentów pobocznych, które rozkładają się w ten sposób, że zgłoski bezpośrednio wymawiane przed akcentem lub po nim są słabe, np. *po'wiedział*, *'dopo'wiedział*, a raczej (jeśli tu główny akcent oznaczymy kreską podwójną): *'dopo''wiedział*, *'powy'najdo''wali*, słowem akcenty padają na zgłoski: drugą, czwartą, szóstą od końca, jeżeli wyraz ma parzystą liczbę zgłosek. Natomiast w razie nieparzystej liczby zgłosek wyraz 3-zgłoskowy ma tylko jeden akcent, a 5-zgłoskowy ma dwa akcenty, ale niezawsze jednakowo rozłożone: zwykle akcentowana jest zgłoska przedostatnia i początkowa np. *'dopowie''dzieli*, *'dolnonie''miecki*, *'najserdecz''niejszy*, *'na Ukra''linie*, *'ze świąty''niami* i t. d.; rzadziej (zwykle tylko w wierszach) zamiast początkowej akcentujemy następującą zaraz po niej zgłoskę np. *za'pisu''jemy* (albo *'zapisu''jemy*), *ak'centu''jemy* (a. *'akcentu''jemy*), *u'szczęśli''wienie* (a. *'uszczęśli''wienie*).

Akcent polski jest naogół słaby, wskutek czego nie słyszymy wielkiej różnicy między zgłoskami mocniej lub słabiej akcentowanymi, akcent przeto wywiera tu znacznie mniejszy wpływ na brzmienie samogłosek, niż np. w języku rosyjskim, gdzie najslabiej akcentowane zgłoski bardzo się skracają (stają się zredukowanymi) i wskutek tego tracą też jasność brzmienia np. *'małinkij* (zam. *'małen'kij*), zbliżając się do półsamogłosek.

W mowie polskiej, zwłaszcza na obszarze etnograficznym czysto polskim, istnieje bardzo znaczna różnorodność tonacji, t. j. oddzielne zgłoski wymawiają się w różnej wysokości tonów, to też słusznie Polacy z Litwy utrzymują, że Koroniarze śpiewają (natomiast na Litwie i na Rusi Czerwonej mowa polska jest monotonna i tylko każda zgłoska pod głównym akcentem wyrazowym ulega znacznemu wydłużeniu). Jednak zmiana tonu samogłosek na barwę ich nie zdaje się wywierać wpływu.

Okoliczność, że i dziś w wyrazach pięcizgłoskowych chętniej akcentujemy zgłoskę początkową niż czwartą od końca, stanowi jedną ze wskazówek, że może niegdyś polszczyzna więcej zbliżała się do czeszczyzny i właśnie główny przycisk kładła na zgłosce początkowej wyrazu. Na to wskazują też południowe gwary kaszubskie,

które właśnie ten rodzaj akcentu do dziś zachowały; gwary śród-kowo-kaszubskie wykazują stan dawniejszy: akcent swobodny t. j. nie związany z żadną specjalnie zgłoską w wyrazie, ale zarazem już unieruchomiony t. j. nie zmieniający miejsca w obrębie szeregu morfologicznego (paradygmatu); najbardziej na północ wysunięte gwary kaszubskie i słowińskie mają jeszcze akcent ruchomy, chociaż znacznie już ograniczony w porównaniu z prasłowiańskim.

Ostatniemi czasy dają się spostrzec objawy większego wpływu akcentowania na sposób wymawiania poakcentowych zgłosek: zgłoski te wymawiają się tak słabo, że rymują z sobą w wierszach, jakkolwiek skład ich jest nieco różny; tak np. rymują z sobą: *pokryta — błękitach, ołtarzem — w darze, sosnową — śniegowy, leży — żołnierze* i t. p. Nitsch, w JP. V, 65 i n. pisząc o tem, stwierdza, że jest to objaw, który występuje początkowo w wierszach poetów z prowincyj ruskich, najwcześniej w rymowaniu -ej z -i lub -y u Szarzyńskiego, Szymonowica i in. Dziś także mamy tu wpływ wymawiania z kresów wschodnich.

Na gruncie czysto rodzimym, w Warszawie, chłopcy wykrzykujący tytuły dzienników nie wymawiają zgłosek poprzyciskowych końcowych np. *Kurjer War'sza! Przegląd Wielczo(r)!* i t. d.

KONSONANTYZM.

I. Spółgłoski prasłowiańskie.

§ 172. Język prasłowiański miał następujące spółgłoski:

Twarde: tylnojęzykowe *k, g, χ*; zębowe *t, d, s, z, n*; wargowe *p, b, v, m*, przedniojęzykowe *r, l*. Z tych wszystkich tylnojęzykowe nie miały odpowiednich miękkich, innym odpowiadały miękkie: zębowe *t̃, d̃, s̃, z̃, ñ*; wargowe *p̃, b̃, ṽ, m̃*; przedniojęz. *ř, l̃*; nadto były też miękkie, nie mające odpowiednich twardych: zębowe *c̃, ȝ̃* (*dz̃*); dźwiękowe *č̃, š̃, ž̃*, wreszcie średniojęzykowe *j*, które można też uważać za samogłoskowe niezgłoskotwórcze *i*.

Nadto był jeszcze jeden rodzaj spółgłosek miękkich, o których dobrze nie wiemy, jak się wymawiały; oznaczamy więc je przez *tj, dj, nj, pj, bj, vj, mj, rj, lj*. Z czasem *tj* i *dj* znacznie się różniczkowały: w nowszych językach słowiańskich im odpowiadają: p. *c, ȝ*; r. *č, ž*; stsl. *št, žd* np. prasl. **světja*, p. *świeca*, r. *svěća*, stsl. *svěsta*; prasl. **medja*, p. *miedza*, r. *meža*, stsl. *mežda*.

§ 173. Ponieważ wszystkie miękkie prócz *j* są pochodniami, przeto muszą one alternować z twardymi, przyczem twarde tylnojęzykowe, które nie mają odpowiednich sobie (t. j. tylnojęzykowych) miękkich alternują z miękkimi, które nie mają odpowiednich twardych. A zatem mamy następujące alternacje prasłowiańskie:

k || c̃ || c': **volka*, **volč̃e*, **volč̃i* stp. *wilk, wilcze, wilcy*.

g || ȝ̃ || ȝ': **bogz*, **bož̃e*, **o bož̃ě*, stp. *bog, boże, o bodze*.

χ || s̃ || s': **duxz*, **duš̃e*, **o duš̃ě* stp. *duch, dusze, o dusze* a więc

w polszczyźnie jest tylko alternacja: *ch || sz*

t || t̃ || tj: **svet̃z*, **svet̃liši*, **světja* p. *świat, świecisz, świeca*.

d || d̃ || dj: **χodz̃*, **χod̃iši*, *χodja* p. *chód, chodzisz, chodzę*.

s || s̃ || š̃ (sj): **nesz̃*, **nos̃iši*, **noš̃a* p. *niosę, nosisz, noszę*.

z || z' || ž' (zj): *vezq, *voz'iši, *vož'q p. wiozę, wozisz, wozę.

n || n' || ñ (nj): *tonq, *ton'eši, *toña p. tonę, toniesz, tonia.

p || p' || pl': *lipzka, *lēpiti, *lēplq p. lipki, lepić, lepię.

b || b' || bl': *ljubz, *ljubiti, *ljublq p. luby, lubić, lubię.

m || m' || ml': *gromz, *grem'eti, *gremłq p. grom, grzmieć, grzmie.

v || v' || vl': *trava, *tračiti, *travlq p. trawa, trawić, trawie.

r || r' || rj: *morz, *moriti, *morjā p. mór, morzyć, morzę.

l || l' || lj *bēlz, *bēliti, *bēljā p. biały, bielić, biele.

Z przykładów tych widać, że podwójny niegdyś rodzaj zmiękczenia spółgłoski *n* oraz wargowych ujednolacił się w polszczyźnie, i tylko zrzadka ukazują się tu grupy *pl*, *bl*, *vl*, *ml* podobne do tych, które przyjmujemy dla języka prasł. np. *kropła* ale stp. także *kropia*, gw. *grable* obok *grabie*, niemowlę ale *niemowiątko*, *Lubomla* zam. *Lubomia* i t. d., o czym § 211.

Z tego ogólnego zestawienia spółgłosek prasłowiańskich z polskimi widać, że na gruncie polskim utożsały się niektóre dźwięki, w prasłowiańszczyźnie różne. A zatem *p*, *š* pochodzi z prasł. *š* oraz *s'* będących alternacją dla *χ*, a także z prasł. *š*, niegdyś *sj* (niekiedy pochodzi jeszcze z *s* przed *li* np. *p. puszcę*, prasł. **pustjā*); *p*, *c* pochodzi z prasł. *c'* lub *tj*; *p*, *ž* pochodzi z prasł. *ž'* lub *dj*; *p*, *ř* pochodzi z prasł. *r'* lub *rj*. i tak samo *p*, *l* z prasł. *l'* lub *lj*; utożsały się wreszcie na gruncie polskim prasł. *n'* oraz wargowe *p'*, *b'*, *v'*, *m'* z odpowiedniami zmiękczonymi przez *j*.

Natomiast stwardniały: średnie prasł. *l*, które wymieniło się na *p*, *l* oraz afrykaty *c'*, *ž'*, *č'*, *ž' 1)* (polskie twarde: *c*, *ž*, *č*, *ž*) i szczelinowe dźwiękowe *š'*, *ž'* (polskie twarde *š*, *ž*). Pomijamy tu zmiany, które zaszły pod wpływem szczególnych warunków fonetycznych.

II. Stosunek spółgłosek polskich do prasłowiańskich.

1. *j*, *v*, *h*, *f*; uwagi wstępne.

§ 174. O niektórych spółgłoskach nie możemy z większą pewnością twierdzić, że zmieniły swe brzmienie na gruncie polskim. Przedewszystkiem dotyczy to *j*, względem którego można się nawet wahać, czy było ono w języku prasł. i czy jest w polszczyźnie samo-

1) Prasł. *ž'* może istniało tylko w grupie dźwiękowej *žž'* np. **možž'včz*, **jažž'q* p. *móždžek*, *ježdžę*.

głoską, czy też spółgłoską. Może ono być jednym lub drugim zależnie od stopnia zwężenia szczeliny między językiem a podniebieniem i od siły wydechu: gdy stopień zwężenia szczeliny i siła wydechu są znaczne, wtedy tworzy się szmer, będący istotą spółgłoski; zapewne zachodziło to po spółgłoskach, skoro dawne prasl. *tj, dj*, zmieniło się na dźwięk przypuszczalnie bliski do *tš, dž*, co potem się różniczkowało w językach nowszych (*c, dz; č, ž; št, žd'* i t. d.); gdy wymawiamy: *jich, zjiścić, raci*, słyszymy przed *i* wynik artykulacji węższej, jakby spółgłoskowej; tak samo po *i*: *kij, bij*.

§ 175. Prasl. *v* przyjmuje się też za spółgłoskę wargowo-zębową, którą znamy i z dzisiejszego języka polskiego. Kwestja jednak, czy nie była to raczej spółgłoska dwuwargowa *w*, gdyż powstała ona z niezgłoskotwórczej samogłoski *u*, a przytem w czasie wyrabiania się zasad ortograficznych wśród narodów słowiańskich, więc np. w IX w. u Słowian południowych oraz później u Słowian zachodnich, spółgłoska ta miała wybitny charakter głosowości, dźwięczności, por. stsl. *tworiti* p. *tworzyć* (a nie **tforiti, *tforzyć*), co raczej przemawia za dwuwargowością artykulacji *w*, aniżeli za jej charakterem wargowo-zębowym. Także w dzisiejszych dialektach ruskich *w* dwuwargowe nie asymiluje się do poprzedniej spółgłoski bezdźwięcznej, ale też tam tylko, gdzie jest ono dwuwargowem, a nie wargowo-zębowem.

§ 176. W języku polskim ukazały się spółgłoski nowe: dźwięczne *h*, które (pisane rozmaicie) wymawia się dźwięcznie przed spółgłoskami dźwięcznymi np. *Bohdan, klehda* (pisze się *klechda*) albo też odróżnia się w ogólności od *z* tylko w niektórych polaciach pogranicza etnograficznego obszaru Polski, zwłaszcza na pograniczu czesko-słowackim i ruskim. Poza tem w środkowych polaciach obszaru polskiego wprawdzie piszemy rozmaicie np. *hart, chart, wahanie, wachnięcie*, ale wymawiamy jednakowo, por. § 180.

§ 177. Nowym jest też dźwięk *f*, który słyszymy w wyrazach zapożyczonych a także w tych rodzimych, gdzie z przyczyn fonetycznych ubezdźwięcznione zostało dźwięczne niegdyś *w* np. *Feliks*, stp. *lifa, fała* obok: *lichfa, chfała* (etymologicznie piszemy *lichwa, chwala*), *ufać* < *upwać* i t. d.

2. Klasyfikacja spółgłosek.

§ 178. Cały zasób spółgłosek polskich da się przedstawić na tablicy następującej:

	Tylnopodniebienne		Zębowe		Dziąsłowe		Wargowe		Tylnosredniopodnieb.		Dziąsłowo-sredniopodnieb.		Wargowo-sredniopodnieb.		Średniopodnieb.	
	bółw.	dółw.	bółw.	dółw.	bółw.	dółw.	bółw.	dółw.	bółw.	dółw.	bółw.	dółw.	bółw.	dółw.	bółw.	dółw.
zwarte	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	—	—	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>k</i>	<i>g</i>	—	—	<i>p</i>	<i>b</i>	—	—
zwartoszczel.	—	—	<i>c</i>	<i>ż</i>	<i>ć</i>	<i>ź</i>	—	—	—	—	<i>ć</i>	<i>ź</i>	—	—	—	—
szczelinowe	<i>χ</i>	<i>h</i>	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>ś</i>	<i>ź</i> (<i>ř</i>)	<i>f</i>	<i>w</i>	<i>χ</i>	<i>h'</i>	<i>ś</i>	<i>ź</i>	<i>f'</i>	<i>w</i>	<i>j</i>	
półotwarte	—	—	—	<i>n, ł</i>	—	<i>r</i>	—	<i>m</i>	—	—	—	<i>ń, l</i>	—	<i>ń</i>	—	—

Powyższa tablica przedstawia zasób spółgłosek polskich ze względu na dzisiejsze ich wymawianie. W gramatyce historycznej musimy jednak rozpatrywać je także ze względu na ich pochodzenie; dlatego też układ ich tutaj musi być inny. Weźmiemy pod uwagę naprzód spółgłoski twarde, mianowicie takie, które nie były miękkimi: *k, g, h, t, d, s, z, n, ł, r, p, b, f, w, m* a także z miękkich *j*; są to spółgłoski przypuszczalnie i dziś tak samo wymawiane, jak i dawniej, z małemi wyjątkami tak samo, jak w języku prasłowiańskim. Na drugim miejscu postawimy spółgłoski stwardniałe (dyspalatalizowane, odpodniebiennione: *c, ż, ć, ź, ś, ź, ř*, po części odziedziczone z języka prasłowiańskiego, gdzie jednak brzmiały międko (jako średniopodniebienne), częścią zaś powstały na gruncie języka polskiego (*ř*). Wreszcie na trzecim miejscu staną spółgłoski miękkie: *k, g, h', ć, ż, ś, ź, ń, ł, p, b, f, w, m*. Te spółgłoski powstały w części na gruncie polskim, w części zostały odziedziczone po języku prasłowiańskim, ale tam zapewne miękkość ich była inna niż obecnie, lub też mogły być dwa rodzaje miękkości (np. *nj, ń, pj, p* i t. d.), które z czasem na gruncie polskim się utożsały.

3. Spółgłoski tylnojęzykowo-tylnopodniebienne: *k, g, h*.

§ 179. Historia pierwszych dwóch, t. j. *k, g*, da się zamknąć w paru słowach: o żadnej zmianie ich brzmienia w okresie przedhistorycznym lub historycznym nie wiemy. Zmiana nastąpiła tylko przez ich upodniebiennienie (zmiękczenie) w pewnych pozycjach na *k, g*, o czem § 206.

§ 180. W piśmie tylko odróżniamy *ch* (*χ*) i *h*, gdyż tego wy-

maga zasada etymologiczna pisowni naszej. W wymawianiu rdzen-
nych Polaków z wyjątkiem mieszkających na pograniczu czeskim,
morawskim, słowackim i ruskim słychać tylko spółgłoskę tylnopodniebienną szczelinową bezdźwięczną; wiele jednak osób, mówią-
cych po polsku, a nie pochodzących z ziem kresowych, ulega złudzeniu, że w swej mowie odróżniają bezdźwięczne *ch* od dźwięcznego *h*. W przeciwieństwie do ich mniemania stwierdzić trzeba, że przed samogłoskami na początku i w środku wyrazów wymawiamy tę spółgłoskę bezdźwięcznie bez względu na jej pochodzenie i na pisownię; jednakowo więc wymawiamy ją w: *huzia! chusta, puhar, puhacz, pycha, Hanna, chatupa* i t. d. Brzmi ona dźwięcznie przed spółgłoską dźwięczną i to znowu zarówno w *Bohdan* jak w *klehda*; § 176.

Tak więc rozróżnianie *ch* i *h* w piśmie stanowi dziś jedynie właściwość ortograficzną dla milionów Polaków. Pod tym względem panuje bardzo rozpowszechniony pogląd, że *ch* piszemy zarówno w wyrazach polskich, jako też i cudzoziemskich; natomiast *h* używamy jedynie w wyrazach zapożyczonych. Ostatnie to zdanie jest niezupełnie słuszne: na gruncie rodzimym spotykamy dawne *h* pisane w nagłosie (na początku wyrazu) np. *ha, huzia*, często w spójnikach i przyimkach XV w. np. w tak zwanych Dutkach brzeskich ogłoszonych przez Małkowskiego i w Świętosławowem tłumaczeniu statutów.

Pozatem jednak istotnie *h* występuje najczęściej w wyrazach zapożyczonych. Stąd niezgodność w niektórych szczegółowych zapatrywaniach językoznawców: niektórzy wyrazy takie jak: *wahać się* (obok ludowego *wagować się*), *hańba, błahy* i in. uważają za obce wtręty, które po części wyparły niejedną z form polskich. Istotnie, zanim ukazały się formy: *hańba, hańbić* i t. p. (np. 1471 MPKJ. 5, 118. 119 i t. d.), w polszczyźnie używano form: *gańba, gańbić*, (np. z pocz. XV w. R. 24, 64), pokrewnych wyrazowi *ganić*. Czyż więc formy z *h* mamy uważać za zapożyczenia? Wyraz zapożyczony nieraz wchodzi na miejsce zapomnianego rodzimego, tu jednak było inaczej: obie formy w ciągu w. XV żyją obok siebie: *gańba* i *hańba*, ale druga z nich jest wyrazem polskim wymawianym na modę czeską. Nierzadkie dla owych czasów są takie wypadki Czechizowania wyrazów polskich: więc *hardy* zam. dawniejszego *gardy* (por. *gardzić*), *wesoły, serce* zam. *wiesioły, sierce, obywatel* zam. *obywaciel* i t. p. Mówić z czeska wydawało się ładniej.

Niewątpliwie też wchodziły i wyrazy obce z pisownią przez *h* np. *rohatyňa* 1503 Stppp. 2, nr. 4542 zam. *rogacina* 1424 Stppp. 2, nr. 1997; 1426 AKH. 3. 334; 1426 JA. 3. 483; 1428 AKH. 3. 136. Mówimy tylko o różnicach pisowni, gdy już w w. XV miesza się *ch* i *h* np. *charnasz* R. 24. 362 obok częstszego *harnasz*. Podobnie *puchacz* 1472 Rost. nr. 1111 obok *puhacz* 1532 BBydg.; *hysze* (curiae) 1437 Wisł. nr. 228. *chysza* 1400 Stppp. 8 nr. 10796, SKJ. 3. 189.

Formy z *g* utrzymują się długo: *gańbić* mamy nie tylko w r. 1532 BBydg. 122 obok *hańba* tamże 50, ale i u Szymonowica *gańby* Siel. 9 w. 38.

§ 181. Dość często wskutek przyczyn nieznanych zachodzi alternacja *χ* || *k*, rzadziej *χ* || *g* nie tylko przed spółgłoskami, ale także przed samogłoskami. Oddawna łacińskie (raczej greckie) wyrazy *Christus*, *christianus* oddają się po polsku przez *Chrystus*, *chrześcijanin* albo *Krystus*, *krześcijanin* (por. np. od *krześcijańskiej wiary* Błaż.) *chelznać* 1444 R. 23, 308, *ochelznać* 1545 R. 38, 319, *chelznam* Kromer Bpp. nr. 70 str. 317, por. *kielznać*, albo też *kielzać* u Lindego z Botera, r. 1609; *natuchnął mi* — submonuit me 1545 R. 38, 318 obok *przytuchnął* R. 34, 230; *cholebiąc się* Leop. Eph. 4, 14 ob. *kolebać się*, *kolebka*; *mamka dzieci koleba*, Linde z Haura r. 1693; *uwichtłany* Leop. Eph. 4, 18 ob. *wikłać*, *wikłtany*, por. *wikłają się* Linde z Birkowskiego r. 1629; dziś mówimy *zmierzch*, *zmierzchło się*, zamiast dawniejszego: *już się było zmierzkło* Leop. Joan. 6, 17, *zmierzknęło się* Szym. Siel. 20, w. 3; ale: *zmierzchło się* u Knapjusza r. 1641; *chrząkać* || *krząkać* Szym. 18, 110, *chrosta* ob. *krosta*: gw. *szturchać* R. 12, 34 ob. *szturkać* lub *szturgać*; *roztarchał* I pol. XV, R. 16, 346, *roztarchał* 1545 R. 38, 319, dziś *roztargać*; *rzechotać* ob. *rzegotać* Prfil. 3, 312; og. pols. *chróściel* stsl. *krastełb* i t. p.

W wyrazach *borciuch* < *borsuk*, *cybuch* < tureckie *čibuk*, *Mniszech* < *Mnieszek* (dopiero od r. 1645), końcowe *ch* weszło do form literackich pod wpływem gwarowej wymowy małopolskiej, o czym pisze K. Nitsch: *Monografie polskich cech gwarowych* Nr. 2. Małopolskie *ch*. W Krakowie, nakładem Akad. Um. 1916¹⁾.

W niektórych gwarach *ch* wymienia się na *f*. lub znika, np.

¹⁾ Wyraz *borsuk* jest zapożyczeniem z rosyjskiego, Rozwadowski Enc. 2, 381.

stucha = kupka, garść (lnu) także *stufa* R. 10, 303, lub *stua* R. 17, 63, SKJ. 5, 422; dawny *kachel*, por. *kachłowy piec* 1532 BBydg. 43, dziś brzmi *kafel*, *piec kaflowy*.

4. Przedniojęzykowe: zębowne *t, d, s, z, n, ł* i dziąsłowe *r*.

§ 182. Wszystkie są kontynuacjami prasłowiańskich takichże przedniojęzykowo-zębownych spółgłosek niezmiękczonej. Po części jednak na gruncie polskim są one też kontynuacjami dawnych zmięczonych: *t', d', s', z', n',* gdy te po zniknięciu miękkiej półsamogłoski znalazły się w pozycji przed następującą przedniojęzykową spółgłoską np. *tnę < tñę < tñne* i podobnie: *dnia*, *wczesny żelazny*, *panna* i t. d. o czem § 223.

Ze spółgłosek tych: *t, s* są bezdźwięczne, inne zaś — dźwięczne, ale *d, z* tracą dźwięczność w końcu wyrazu np. *sad* (= *sat*), *raz* (= *ras*), oraz przed spółgłoską bezdźwięczną np. *rzadki* (= *rzatki*), *brzózka* (= *brzóska*). Wybitnie dźwięczny charakter ma *n*, które nawet na końcu wyrazów lub przed bezdźwięczną spółgłoską nie traci dźwięczności np. *pan*, *Antoni*.

§ 183. Polskie *ł* jest kontynuacją prasł. średniego *l*, a w wyjątkowych wypadkach także prasł. zmięczonego *l'*, np. w *łza* stp. *slza* prasł. **slbza*, gdzie na gruncie polskim zniknęło *ɔ*, a *l* przed następną przedniojęzykową spółgłoską z odpodniebiennilo się (stwardniało).

Inne języki słowiańskie na miejscu prasł. średniego *l* mają tak samo *l* (np. wielkoruski, łużyckie, dialekty morawskie, słowackie, bułgarskie) albo średnie *l* (np. jęz. czeski, serbsko-chorwacki, słoweński).

W dzisiejszym języku polskim coraz powszechniej zastępuje się *ł* przez niezgłoskotwórcze *u* nie tylko przed samogłoską, ale także przed spółgłoską i w końcu wyrazu np. *ueb*, *uba*, *cauść*, *daya*, *day* i t. d. Przed *u* lub po *u* głoska ta nie daje się słyszeć np. *upić* = *łupić*, *dugi* = *długi*, *puk* = *pułk*, *mu* = *muł* i tylko przy szczególnym wysiłku uwydatnia się *u* węższe od *u*: *uupić*, *druugi*, *puuyk*, *muu*.

Niekiedy takie niezgłoskotwórcze *u* (w wymowie osób niektórych) staje się nawet akcentowanym zgłoskotwórczem *u* np. *ma'upa* zam. *'maupa*, *małpa*. Język polski idzie więc w tym samym kierunku, co np. serbski, gdzie *l* w pewnych pozycjach zmieniający się na *ł*, z czasem przybrało samogłoskowy charakter: *vuk < *vŭk < *volkz* p. *wilk*, *vō < *voo < *vol < *volz* p. *wół*.

Zbliżenie *ł* do *u* wpłynęło na powstanie formy *łogawy*, *włogawy* (= kulawy), jako modyfikacji gw. **ogawy*, R. 8, 230; 9, 211; 16, 386; Zb. 15, 188 por. stsl. *ogaviye* — molestia.

W stp. niekiedy *ł* ginie przed *w* może wskutek asymilacji *tw > uw > w*: *mołwa > mowa*. obie formy w Fl.: *mołwa* 118, 140, *mowa* 54, 24, *mołwi* 14, 3, *mołwcie* 39, 22, *mołwich* 119, 6, *mołwiach* 121, 8, *mowić* 28, 8; 77, 2 i t. d.

Niekiedy też stp. *ł* wyraża się w piśmie przez *w* np. *poswap* AKPr. 3, 317 (zam. *posław*), *wsni się* — refulget 1444 R. 23, 301, *wsniaczey* 1444 R. 23, 305, *wsniaczy swiatlosczy* ib. 305 zam. *tsni się*, *tsniacej*; *przesmosgwce zapamathaly* (= przezmozgłcze) pocz. XVI R. 25, 242.

§ 184. Polskie *r* odpowiada prasł. twardemu *r*, a także miękkiemu *ř*, o ile to na gruncie polskim po zniknięciu półsamogłoski *o* znalazło się bezpośrednio przed przedniojęzykową spółgłoską np. *orła*, *orle* < **orla*, **orle*, *korca* < **korca*, por. *orzeł*, *korzec*.

Nadto powstało twarde *r* obok *ř* i jego kontynuacji *ř* na miejscu prasł. *rr* np. *pirwiej* ob. *pirzwiej*, *sirp* ob. *sirzp* prasł. **přrvěje*, **střpž*.

Spółgłoska *r* niekiedy ginie na początku wyrazu przed samogłoską. Zauważono to najpierw w wymowie gwarowej i objaśniono, że zachodzi to wtedy, kiedy w wyrazie jeszcze raz *r* się powtarza np. *ozorać*, *ozwora* i t. d. Do tego trzeba dodać, że dzieje się to tylko w przedrostku *roz-*. Znajdujemy to samo w stp. *ozgodzić* (discernere) XIV w. R. 25, 271, *ospalanie gniewy* 1466 R. 22, 24, *wyrzyczom ozpychano* — pilo tusem 1471 MPKJ. 5, 16, *ozłomek* 1532 BBydg. 5, zatem w wyrazach, gdzie drugiego *r* nie ma. Nie jest to więc produkt jakiejś dysymilacji, ale czegoś innego. Spółgłoska półotwarta *r* uważa się za „drżącą“ choć tylko można ją wymawiać w ten sposób, że drga koniec języka; zwykle ją wymawiamy w ten sposób, że raczej by ją nazwać można zwarto-otwartą, gdyż koniec języka przy opuszczonych brzegach dotyka dziąseł górnych i to dotknięcie bywa bardzo lekkie, wtedy też i *r* słychać słabo, a spółgłoska słabo wymawiana może ulec zupełnemu zniknięciu zwłaszcza w morfemie tak zindywidualizowanej znaczeniowo, jak *roz-*.

5. Spółgłoski wargowe.

§ 185. Spółgłoski wargowo-wargowe *p*, *b*, wargowo-zębowe *f*, *w* i wargowo-wargowa nosowa półotwarta *m*.

Polskie *p*, *b* twarde są po części kontynuacją prasl. twardych *p*, *b*, po części miękkich odpodniebiennionych czyli stwardniałych, co zaszło po zniknięciu półsamogłoski *ɨ* w środku lub na końcu wyrazu po niegdyś miękkiej *p̣*, *ḅ*: *gołęb* < **goląḅ*, *głupstwo* < **glup̣stwo*.

Polskie *p* w wyrazach dawno zapożyczonych wyraża obce *f*, np. *lucyper* || *lucyfer*, *Krzysztopor* || *Krzysztofor* (Christophorus).

§ 186. Polskie *w*, jak to już zaznaczyliśmy wyżej, niezawsze się asymilowało pod względem bezdźwięczności do sąsiednich bezdźwięcznych spółgłosek, z czego możnaby wnosić, że było ono spółgłoską wargowo-wargową. Najdawniejsze przykłady takiej asymilacji spotykamy w w. XIII: *Crusficiensi* (1285). Muezk. Rzyszcz. 2, 109, *Litphanis* (1241) tamże 2, 26.

W dawniejszych zabytkach niekiedy *w* miesza się z *χ*: *dochcíp* kon. XVI w. Czubek. Pisma polit. 239, *guiech* Leop. Apoc. 11, 18; odwrotnie mamy dziś *wnet* zam. dawniejszego *hnet* (wymawiano *chnet*): *hnet* BBydg. 127, Leop. II Reg. 20, 21 *chnet* Cresc. 561 (Liude), *wnet* od XVI w. Rej Zwrc. 16 b.

W tekstach w. XIV i XV *w* między samogłoskami nierzadko się opuszcza np. *Smislaowi* 1388 Leksz. 1, 297, *Tomislaowa*, *Stanislaowi* 1408 Piek. 364.

§ 187. Polskie *m* jest kontynuacją prasl. twardego *m*, albo miękkiego *ṃ* po zniknięciu *ɨ* przed spółgłoską lub w wygłosie (w końcu wyrazu), np. *potomstwo* < **potoṃstwo*, *Radom* < **Radoṃ* < **Radomj̣ḅ*.

Niekiedy *m* miesza się z *n* np. *olbrzym* z dawniejszego **obrzyn* (**obrinz*, *obrz* = Avarus) już w Fl. *obrzym* 18, 6; 32, 16, *welna* Fl. 106, 29; 1444 R. 23, 302, podobnie w *Mainmotreptach*, i tamże *welna* MPKJ. 5, str. 62, 75, 95, 113. Stp. *brona* P. Kochan. Kromer albo *brana* Leop. Gen. 19, 1 obok *broma* u Otwinowskiego, Potockiego, *brama* Skarga w Rocznych dziejach Baronjusza, *brama* (= porta) Ottomańska 1781 Stebelski (przykłady z Lindego). *Kain* ob. *Kaim*, *cherubin* Fl. Puł. 17, 12, *serafin* ob. *cherubim*, *serafim*, *baldachin* ob. *baldachim*.

6. Spółgłoska *j*.

§ 188. Polskie *j* odpowiada też prasl. słowiańskiemu *j*. Ma ono charakter raczej niezgłoskotwórczej samogłoski *i̯*, zwłaszcza w południowej Polsce, niż szczelinowej spółgłoski *j*, która znów wyraźniej występuje ku północy.

Głoska ta ze względu właśnie na swą bardzo słabą artykulację spółgłoskową łatwo ulega zanikowi między samogłoskami. Dzięki temu już na gruncie prapolskim dokonał się proces stopienia dwu wyrazów w jeden, mianowicie przymiotnika z zaimkiem (rodzajnikiem) *ji, ja, je* skąd powstała deklinacja złożona: *dobra-jego > dobrego, dobru-jemu > dobremu* i t. d. Potem to samo zaszło w zakresie czasowników, gdzie ściągnięciu podległy grupy dźwiękowe: *aje, eje* np. *wołajesz > wołasz, umiesz > umiesz*; formy nieściągnięte trafiają się jeszcze w XIV i XV wieku. Wreszcie dzięki temu powstały ściągnięte formy zaimków dzierżawczych: *mego, twym, swej, swych* i t. d. których używamy obok będących też i dziś w użyciu form: *mojego, twoim, swojej, swoich* i t. d.

Swoisty charakter wymawiania *j* sprawia też, że ta głoska niknie na końcu wyrazów po samogłosce, zwłaszcza w wymowie gwarowej, w dzisiejszej i staropolskiej deklinacji zaimków i przymiotników (złożonej), jakkolwiek tutaj brak końcowego *-j* może być objaśniony wpływem czynników nefonetycznych: na *-e* (zam. dzisiejszego *-ej*) kończą się formy najczęściej dopełniacza. Obok form *wiernej światłości* Fl. prol., *na gorze świętej* 2, 6, *motwi mojej duszy* 3, 2 mamy *to pamięci wiekuje* 111, 6; obok *jej* G. sg. Puł. 3, 2, *ludzkiej* G. sg. 118, 134, mamy *je* G. sg. Puł. 104, 12, *ludzkie* D. sg. 103, 15, *to ludzkie* 72, 5 naogół w obu psalterzach rzadko, natomiast zwykle to są formy w Gn. np. *ku wiekuje światłości* i t. d.; *żony umarły* 1549 rp. Gn. A₁, tak samo jak dziś zwłaszcza w wymowie gwarowej. Podobnie może nie być fonetyczna przyczyna braku końcowego *j* w formach stopnia wyższego, gdzie *j* normalnie i dziś i w stp. np. *dalej* Fl. Puł. 73, 10, *drzewiej* 38, 18 i t. d. obok *raczy* (= *raczej*) Nagr. Barb. *mnie* (= *mniej*) BZ. Num. 26, 54 i t. d. obok *mniej* Ex. 16, 17, i t. d.

Są też formy rozkazników bez końcowego *-j*: *da* Fl. 118, 34 (Puł. *daj*), także w pieśni: *Maryja, czysta dziewice, da nam wiedzieć boże lice*, w wierszu Słoty: *Gospodnie, da mi to wiedzieć obok bog daj*; w legendzie o św. Aleksym: *ubogie karmi i odziewą, swych starszych nigdy nie gniewą, chową się to czei*.

§ 189. Kiedy indziej znowu ukazuje się nowe *-j* w końcu wyrazów np. w formach stopnia wyższego przysłówków: prastł. formom **vŕtje, *dalje, *vyše, *niže* odpowiadały stp. *wiece, dale, wysze, niže*, które jednak upodobniły się do: *silniej, słabiej* z prastł. **silnĕje, *slabeje*, a przeto otrzymały formę: *więcej, dalej, wyżej, niżej*. Za-

pewne też wynikiem ogólnej skłonności do wyrównywania form, należących do jednej kategorji gramatycznej, było powstanie *wczoraj* zam. *wczora*, *dzisiaj* zam. *dzisia*, a to znowu z *dziś* pod wpływem analogji do *wczora*. Forma *chociaj* (np. u Szymonowica Siel. 1 w. 15 i 16) mogła powstać z *chocia i*. Wreszcie otrzymaliśmy formy imperatywów: *zamknij*, *utnij*, *utrzyj* i t. p. zam. dawniej używanych (do XVIII w.) *zamkni*, *utni*, *utrzy*, pod wpływem analogji do: *bi*, *pi*, *my*, *szy*, które to formy powstały z dawniejszych: *biji*, *piji*, *myji*, *szyji* i t. d. Te ostatnie, jak i wszystkie inne, których temat (osnowa) kończył się na pojedynczą spółgłoskę, utraciły końcowe *-i*. Tak więc ukazanie się *i* zostało wywołane przez różne czynniki morfologiczne.

Miedzy samogłoskami w imieniu zapożyczonem: *Beata* ukazuje się *j*: *Janek slubil Beyatcze* [Biejatce] 1389 Leksz. 1. nr. 531. Zamiast og. p. *piana* spotykamy *pijana* u Leopoldy: *pijany toczy* Luc. 9, 39 *pocięą pijany* Szym. Siel. 15, w. 70; odwrotnie znów niektórzy pisarze zam. przymiotnikowej formy *pijany* używali *pjany* lub *piany* (tak jest często w Panu Tadeuszu Mickiewicza).

190. Wahanie pomiędzy formami przedrostka superlatywnego stp. *na-* i *naj-* według wszelkiego prawdopodobieństwa nie wypływa z przyczyn fonetycznych, lecz zapewne jest wynikiem pomieszania dwu pierwotnie różnych przedrostków. W stp. obie te formy występują obocznie np. Fl. *nawyszszy* 86, 5, *najwyszszy* 17, 15; również i u późniejszych pisarzy np. *najlepszy* Szym. 4, 71, *napiękniesz* 3, 13; *namniejszy* Zimor. 4, 103, *najmilszej* 17, 334.

§ 191. Niekiedy *j* alternuje z *l* np. p. *ledwie*, *ledwo* stp. także *ledwe* Rej Zwrc. 32 b, J. Koch. ps. 6, 5, obok r. *jedwa*; gw. *leliń*, *lelita* ogp. *jelen*, *jelita*, w tych ostatnich wyrazach zapewne pod wpływem asymilacji na odległość.

Niekiedy *j* alternuje z *ń* np. w nabożeństwie Gn. 14 a, Ochojno stp. *Ochonino* 1398 Hube Kr. nr. 31, *Ochonin* 1480 Stppp. 2, nr. 4232, *Leżajsk* < **Leżańsk*, *szalej* || *szaleń*, *sajta*, nazwa rośliny || *szanta* Karl. Sl. gw., także w gwarach *j*. nosowe zam. *ń*: *koj.ski*, *paj.ski*, *kamiej.*, lub zwykłe *j*: *kamiej*, *tajsy*, *pajski* Nitsch Enc. 3. 276. Formy gwarowe: *póndę*, *przyńdę*, *dońdę* obok *póde*, *przyde* powstały zapewne nie przez wymianę *j* > *ń* lecz przez analogję do *węńdę*, *zeńdę*, które wydają się kontaminacyjnemi, powstałemi pod wpływem: *wnidę*, *znidę* z jednej strony i *wejde*, *zejde* z drugiej.

7. Spółgłoski zwarto-szczelinowe i dziąsłowe szczelinowe.

§ 192. Przedniojęzykowo-zębowe zwarto-szczelinowe *c, ʒ*.

Polskie *c* pochodzi 1) z prasl. *c*, które alternuje z *k* i *č*, było zaś produktem zmiękczenia *k* w tak zwanym drugim okresie palatalizacji tylnojęzykowo-tylnopodniebiennych spółgłosek: *ręka*, *ręce*, *ręczyć* prasl. **ręka*, **ręce*, **ręčiti*. 2) z prasl. *tj*, które alternuje z *t* i *č* p. *t* || *č* || *c* np. *powrót*, *powrócić*, *powrócę* prasl. **povortъ*, **povortiti*, **povortjo*. 3) z prasl. *kč* bez względu na to, czy pochodzi ono z dawniejszego *kč* czy też z dawniejszego *gč* np. prasl. **pekъ* p. *piec*, prasl. **mokъ* (z dawniejszego **mogъ*) p. *moc*. Stosownie też do tego etymologiczna zasada usprawiedliwia sposób pisania bezokoliczników *móc*, *strzec*, *biec* i t. d.

§ 193. Polskie *c* pochodzi też z *ts* np. *świecki* z *świetski* prap. **světsk-*. Ponieważ *ds* przed spółgłoską bezdźwięczną musiało się wymawiać bezdźwięcznie, przeto fonetycznie dało ono w rezultacie także *c* np. **ludsk-* > *ludski* > *lutski* > *lutki*; ze względów jednak etymologicznych piszemy tu *dz*: *ludzki*. Sądząc po pisowni, wnioskujemy, że w końcu w. XIV jeszcze niezupełnie *ts* zlało się w jedną spółgłoskę *c*, ale raczej że brzmiało *cs*, pisze się bowiem w Fl: *bogacztwa* (= bogaectwa) 48, 10, *dzeczskich* 8, 3, *w niewinowacztwie* 25, 11, *iołzstwo* 121, 1, *swadecztwo* 18. 8, *ludzsci* 35, 8, *ludzke* 32, 13, *luczka* 32, 10 i t. d. i tylko w ostatniej (najnowszej) części psalterza ukazuje się inna pisownia: *swadecztwa* (= świadectwa) 118. 79, *gory sweczke* Hab. 9, *pagorky sweczky* Hab. 10.

Również *c* z *cs* które w mowie starszych pisarzy psalterza Fl. może jeszcze brzmiało jako *cs*: *dzedzicztwo* 32, 12 i t. d. stale; lecz w trzeciej części już *c*: *dzedzicztwo* 134, 12.

Także *c* z *čs*, jako produkt asymilacji, o czym § 238.

§ 194. Warunki, które wywołują wymianę *k* na *c* w języku prasl. działają bez zmiany także i wtedy, kiedy *k* następuje po *s*, *z*, *š*, *ž*, stąd w dzisiejszym języku formy: *Polsce*, *łezce*, *mysze*, *łyżce*. Jednak w starej polszczyźnie była skłonność do wymiany *sc* na *šč* lub *šč*; mamy więc w Satyrze J. Kochanowskiego w. 16 *w Polsce* u Reja w Zwrc. A₂ *w Polsce*, w dialogach Orzechowskiego stale: *Polszcze*, *krolowie polszy*. Forma *w Polsce* utrzymała się aż do połowy w. XIX np. u Lelewela, Biblijograficznych ksiąg dwoje 1823 str. 9, także w pierwszym wydaniu Pana Tadeusza z r. 1834 *w Polsce* (Ks. 2, w. 497 i 498) obok *w Polsce* Ks. 2 w. 382. Za-

razem jednak trzeba zaznaczyć, że to samo widzimy w niektórych innych formach np. *o człowiecze* (zam. *o człowiece*) w w. XVI Rej Post. 9, a. Kromer 1554 r. Bpp. nr. 70 str. 330; *iść w Bodze, w człowiecze* 1559 Akta zb. wil. Schadzka 6, również *po Niemczech* u W. Potockiego w Moraljach Bpp. nr. 73 str. 437. Mogły tu działać upodabniająco formy: *o dusze* (od *duch*), *w grzeszech* i t. p.

§ 195. Polskie *z* jest kontynuacją 1) prasl. *ž*, które alternuje z *g*, *ž* np. *noga*, *odnoże*, *nodze* prasl. **noga*, **otžnožje*, **nože* 2) prasl. *dj*, które alternuje z *d* i *d'*: *widać*, *widzieć*, *widzę* prasl. **vidati*, **vidēti*, **vidjo*; również po *z*, np. *o ródze*.

Poza tem mamy jeszcze nowe *ž*, które powstało spontanicznie z dawniejszego *z* (również *dž* z dawniejszego *ž*). Obok starej nazwy *Kurozwęki* mamy też stp. *żwięczeń* (*swyęcały* I poł. XV R. 16. 345; *gęśli świękające* poł. XV SKJ. 1. 70), dziś *dźwięk*, *dźwięczeń*. U Świętosława *wdzięcie* AKPr. 3. 300 zam. *wzięcie* może być omyłką pióra, ale mamy też *dziwa* zam. *ziwa* I poł. XV R. 16. 343, *rozziwieć* Rej Zwierc. 262 dziś *rozdziawić*, stp. *smarze* 1389 MMAe. 15. 95, *smars* 1418 Księgi sądowe Krak. rp., dziś *smardz*; stp. *barzo* zmienia się na *bardzo* 1578 Ezop Bpp. nr. 55 str. 24; w XVI w. jeszcze niezmiennie rzadko, natomiast coraz częściej w w. XVII (np. Zimor. 5. 317), mieszając się ze starszem *barzo* np. u W. Potockiego w Moraljach obie te formy występują najczęściej na zmianę; wkońcu zwyciężyła forma *bardzo*, która dziś stale panuje. Dalej og. słow. *zvон*, *zvono* odpowiada p. *dzwon*, *dzwono*, por. też *rozynki* || *rodzynki*, (*žgać*, *žgać* || *džgać*, *džgać*) wszędzie *ż* zam. wcześniejszego *z*. Natomiast stp. *nielza*, *nielża* zam. **nielđa* por. r. *nelžja*, z prasl. **neľga*, **neľža*.

§ 196. Przedniojęzykowo-dziąsłowe zwarto-szczelinowe cz. *dž*.

Polskie *ć* odpowiada 1) prasl. *č* alternującemu z *k* i *c'* np. prasl. **rōka*, **rōc'č*, **rōčska* p. *ręka*, *ręce*, *rączka*, prasl. **ovc'a*, **ovčicka* p. *owca*, *owieczka*, prasl. **velkoj*, **velčeši*, **velkti* p. *wlekę*, *wleciesz*, *wlec*, prasl. **iskati*, **iščō*, (stsl *ištō*) p. *iskać*, *iszczę* i t. d. 2) prasl. *tj* po *s* przyczem i *s* zamieniło się na *š* np. prasl. **svistati*, **svistjo* p. *świstać*, *świszcze*

Na gruncie polskim gdy wskutek złożenia wyrazów utworzyła się grupa *ss*, zamieniła się ona w staropolszczyźnie na *szcz* np. **s-szedł* (dziś na nowo złożone *z-szedł*) > *szczedł*, **ws-szedł* > *wszczedł* i podobne: *słońce weszczdło* < **wsszdzło* p. § 256.

Zam. og. p. *świeczka*, *onuczka* pow. być **świecka*, **onuecka* ponieważ *c* z prasl. *tj* nie alternuje z *cz* ale tylko z *t* i z *ć*. Tutaj

więc jest to produkt asymilacji do formacji takich jak: *owca* — *owieczka*, gdzie *c* pochodzi z prasl. *k*.

Niefonetycznego pochodzenia jest też *cz* zam. *c* w takich formacjach, jak *gorączka*, *mierzączka* np. u Orzechowskiego Bpp. nr. 74, str. 9, 101, (por. *gorący*, *mierzący*, gdzie *c* < *tj*).

Śród form czasu teraźniejszego jeszcze niezupełnie zapomniano takich jak: *szepecę*, *depcę*, *chłepcę*, *łomocę*, *szamocę się*, *kłopotę się* np. *kołacą* Kromer Bpp. nr. 70 str. 265, *depcąc* Szym. 2, 67, i t. p., gdzie *c* odpowiada prasl. *tj*. Dziś jednak prawie powszechnie mówią: *szepeczę*, *depczesz*, *chłepcze*, *łomoczemy*, *szamoczenie się*, *kłopotczą się*, a to pod wpływem dwójakiego zbliżenia: do form na *-czę* i t. d., gdzie *cz* alternuje z *k* np. *placę*, *wleczech*, *cieczę*, i t. d. oraz do form na *-szczę*, gdzie *szcz* jest alternacją do *sk* np. *pluszcze* (*pluskać*) albo do prasl. *stj* np. *świszczę* (*świstać*).

Mamy też teraz *zjednoczyć*, *zjednoczenie* (*jednoczą się* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 225) zam. *stj*. *zjednocić*, *zjednocenie* (*zjednocenia* 1553 Bpp. 70, 222 u Kromera) por. *jednota*; por. też formy na *-czy*: *ochoczy*, *roboczy* (przy *ochota*, *robota*), *diedziczyć* (obok *diedzic*) analog. do *żebraczy* (*żebrak*), *uroczy* (*urok*), *uroczyć*, *przewodutczyć* (*przewodnik*).

§ 197. Nieprawidłowe są polskie formy imperatywów: *piecz*, *siccz*, *wlecch* i t. p., są one bowiem wykładnikami form prasl. **pcci*, **scci*, **velci*, więc i w polszczyźnie powinno być *c* a nie *cz*. Zapewne tu działała analogia do wymian fonetycznych w czasie teraźniejszym: *picczesz*, *sicczesz*, *wleczechsz* odpowiednio do szeregów: *niosę* — *niesiesz* — *nieś*, *wiozę* — *wieziesz* — *wieź*, *plotę* — *pleciesz* — *pleć*, *idę* — *idziesz* — *idź*... *piekę* — *pieczesz* — *piecz*... O śladach form imperatywnych na *-c* w dzisiejszym języku osób niemazurzących p. Nitsch. Język Polski 1, 15 i Klich tamże 85.

§ 198. Polskie *ż* stale występuje na miejscu prasl. *dj* oraz *ž* (z *g*) po *z*, przyczem to ostatnie zamienia się na *ž* np. prasl. **dždžь*, **dždža* p. *deszcz* (etymologicznie *deždž*) *dždža*, (*džža*), dziś *dždžu* (*džžu*); prasl. **jazditi*, **jazdja* p. *jeździć*, *jeżdżę*; prasl. **mozgъ*, zdrobn. **mozžьkъ* p. *móždżek*. Także na gruncie polskim, gdy w złożeniach tworzyła się grupa *zž*, wymieniała się ona na *žž* np. *z-żyć* > *stj*. *ždżyć* (to znaczy 'zużytkować, spotrzebować, zniszczyć') p. § 256.

W innych pojęciach *ž* należy do największych rzadkości, jak np. w dawnym nazwisku polskim *Wydžga*, zapisaniem w XV w.: *hereditatem Widcze* (= *Wydždze*) *obligavit*, per *Widczgam* 1448 Stppp. 2.

nr. 3369, por. wykrzyknik myśliwski: *wyczha!*, por. też *dźgać* obok *dźgać*, *źgać*, *żgać*.

§ 199. Przedniojęzykowo-dziąsłowe: *š*, *ž*, *ř*. Najpóźniejszą z nich jest spółgłoska *ř*, która w wymowie dzisiejszej ogólnopolskiej nie różni się od *ž*, i tylko w piśmie odróżnia się jeden znak od drugiego na zasadzie etymologicznej. Jakie były przejścia od prasl. i prapolskiego miękkiego *ř* do dzisiejszego *ř* (= *ž*), na to pytanie tylko w przybliżeniu odpowiedzieć można:

Baudouin de Courtenay w książce swej O drewnie polskom jazykie do XIV stoletija, Lipsk 1870, na str. 44—53 stwierdza, że w najdawniejszych zabytkach piśmiennych dźwięk, oznaczany przez dzisiejsze *rz*, wyrażał się stale przez *r* i dopiero w r. 1231 po raz pierwszy ukazuje się nazwa *narzaz* w dokumencie mazowieckim; w r. 1237 mamy znowu *Wochrz* również w źródle mazowieckim. Odtąd wchodzi w użycie *rz*, *rs*, *rsz*, jakkolwiek powoli i stopniowo, tak że jeszcze w końcu w. XIV jako też i w XV niezupełnie ginie dawny zwyczaj ortograficzny pisania *r* zam. *rz*. Ponieważ jednocześnie z tem powstaje różnica między pisaniem *t*, *d* twardego oraz *ć*, *dź* miękkiego, przeto Baudouin de Courtenay wyprowadza wniosek, że w chwili, kiedy zaczęto stosować alfabet łaciński do pisania imion polskich, nie istniały jeszcze dźwięki *ř*, *č*, *ž* (lecz tylko *ř*, *č*, *d'*) i że dopiero od końca w. XII zaczął się dokonywać proces stopniowej zamiany tych głosek na późniejsze *ř*, *č*, *ž*.

Co się tyczy specjalnie dźwięku *ř* (*rz*), to Baudouin de Courtenay domyśla się, że w XIII w. wymawiano go z bardzo znacznem drżeniem języka, nie tak jak dzisiaj, oraz że przejście *ř* na *ř* (*rz* a raczej *rž*) dokonało się zapewne najpierwej w gwarach mazowieckich. Przytem być może, iż najpóźniej *ř* ukazało się w grupach dźwiękowych *ir*, *er* (z prasl. *ř*) gdyż w dokumentach tu właśnie ukazuje się najpóźniej *rz* np. *Wirzbentha* 1367 (Wielkopolska).

Brückner Dzieje języka polskiego, wyd. 1, str. 57 i wyd. 2, str. 38 wypowiada inne zdanie, mianowicie że już w języku bulli z r. 1136 wymawiano *rz*, jak dzisiaj, co modyfikuje w pewnym stopniu Rozwadowski MPKJ. 4, 478; obaj tutaj opierają się na przykładach dla przejścia *č*, *d'* na *ć*, *dź*, uważając wszystkie te procesy za jednoczesne (p. § 208).

§ 200. Kiedy dźwięk oznaczany przez *rz* utożsamił się z *ž*? Niedokładność ortografji polskiej nie pozwala odpowiedzieć na to

pytanie ściśle. Przypuszczalnie etapy procesu zmiany w wymawianiu możnaby tak oznaczyć: $\dot{r} > r^{\dot{}}$ $> \dot{z} > z$ ale rozłożyć je chronologicznie według wieków trudno. Mamy świadectwa, że przez czas długi nie mieszano dźwięków $\dot{r}$ i $\dot{z}$, a mianowicie:

1) Przez długie wieki prawie nie robiono błędów ortograficznych odróżniając skrupulatnie $\dot{z}$ od rz ; nawet pisarz Wacława Potockiego w końcu XVII w., choć nie celował w ortografii (mieszał h i ch , $\dot{z}$ i sz na końcu wyrazów), to jednak nie mieszał nigdy rz i $\dot{z}$ ani też nigdy na końcu wyrazu nie napisał sz zam. rz ; natomiast usiłował odróżnić $r\dot{z}$ od rz pisząc np. *drżżeć*, *drzewo*. Z tego można wnioskować, że w końcu w. XVII dźwięk $\dot{r}$ odróżniał się zarówno od $\dot{z}$ jako też i od $r\dot{z}$ (por. Bpp. nr. 73, str. XXIX). Tylko w niektórych wyrazach dość wcześnie, bo już w w. XV, stale pisano rz zam. $\dot{z}$, mianowicie w BZ. w Mammotreptach i in. zabytkach w formach takich jak *użasnąć się*, *zżasnąć się*, por. stsl. *užasnati sę*, p. *žachnąć się* § 201.

2) W Pracach Towarzystwa Naukowego Warszawskiego nr. 1 K. Nitsch w studjum: *Z historii polskich rymów*, Warszawa 1912, str. 32 n. wykazuje, że są tylko odosobnione rymy dawne: u Kochanowskiego *może — morze* Ps. 104 w. 46—47, oraz u Szymonowica *ważyć — sparzyć* wyd. Turowskiego str. 14. Ten ostatni jednak przykład polega na omyłce: w wyd. oryginalnem z r. 1614 czytamy: *Urzędniku, nie umiesz, tylko nam chwast warzyć; Kiedy pokrzywy dzielisz, waruj ręki sparzyć* (por. Bpp. nr. 68 str. 19). Dopiero w XVII w. Drużbacka rymuje: mierz — bieży, zważy — zdarzy, zważa — pocztarza i t. d.

3) W ortografii staropolskiej rz wyraża się niekiedy fonetycznie przez rsz , co odpowiada dzisiejszemu $r\dot{z}$ np. *sgorszało* 1391 Leksz. 1, nr. 1047; *de Oborszick* 1395 Leksz. 2, nr. 1788; *potwarszil* 1396 Leksz. 1, nr. 2273; *trszy... sc[zt]lyrszmy* Leksz. 2, nr. 2320; dość często w Gn. (R. 25, 16), *kmotrzsche* I poł. XV R. 16, 347, *gorszkoszczy* Puł. 13, 6 i ok. 1497 R. 25, 243. a i teraz dość często *gorzki* por. u Petrycego rym: *morską — gorzką* Bpp. nr. 67, str. 27; *richtarzs* 1475 Stppp. 2, nr. 4150; *uczynkom wierscie* Leop. Joan. 10 38. Z drugiej strony jednak rzadka pisownia wskazuje że rz brzmiało jak $\dot{z}$: *wyrzscha część* R. 25, 268; *srzerzō* (= *zrzeżā*) BZ Deut. 21, 4; *do kozenya* (może r opuszczono przez nien wagę) BZ. Num. 22, 4; *polszydky* (= *połrzytki*) 1478 Rost. nr. 2311. Pisali o tem: Brückner R. 47, 339, Dzieje j. p.² 38, Rozwadowski

MPKJ. 4, 478, Zborowski JP. 2. 166. Konsekwentnie *ř* wyraża się przez *sz* lub *szt* po *p* w rękopisie Baworowskich z XV w. opisanym przez Brücknera w R. 47: *pszyrol* (*przyjął*) 357, *wpszroncz* (*wprząc*) 358, *pszechozys* (*przechodzisz*), *pszeboy*, *pszirownacz*, *pszicriwacz* 357 i t. d. rzadko po innych spółgłoskach: *sgszebye* 358, *poczszelni* (*potrzebny*) 359 lub w innej pozycji: *sztōnd* (*rząd*) 358, *sweszrą* (*zwierzę*) 358, ale także przez *r* (*krepcosz* 357) lub przez *rz* (*przeszenky* = *przez dzięki* 358, *potrzebyzna* 359); przez *rz* wyraża się też tutaj *řz*: *dzerzesz* (*dzierżeć*) 357; natomiast *ž* wyraża się przez *z*, *s*, lub *ř*.

§ 201. Jeżeli w zabytkach staropolskich pisze się stale *rz* zam. *ž* w czasownikach pokrewnych dzisiejszemu *żachnąć się*, to zapewne pisownia ta nie polegała na mieszaniu liter. Czytamy: *urzaśli się* pocz. XV R. 24, 72, również w BZ. i w Mammotreptach z r. 1471 stale *urzasnąć się*, *zrzasnąć się*, że jednak nie jest to omyłka ortograficzna, dowodzi tego i dzisiejsze gwarowe *zdrachnąć się* = 'trochę się przestraszyć' Prfil. 4, 310. Wymiana *ž* i *r* (*ř*) zachodzi i w innych wyrazach np. stp. *gmyżać*, *gmyže* || *gmerać*, *gmerzę* stp. *giža* — petaso 1532 BBydg. 112 b, dziś *gira*, *nieboże* || *nieborak* zam. **niebożak*, stp. *koža*, *kożuch* r. *koža* || *kora*; zwłaszcza w różnych językach słowiańskich takie odpowiedniki *sa* częstsze: p. *žebro*, *ziobro* || r. *rebro*, p. *može* || s. *more* i w ogólności zwłaszcza w jęz. serbskim często *r* zam. *ž*.

§ 202. Polskie *ś* odpowiada: 1) *prasl. s'*, alternującemu z *ž* np. *prasl. *muža*, **mus'ě* p. *mucha*, *musze* *prasl. *s'ědz*, p. *szady* (ale **s'emě* p. *siemie*, polski odpowiednik zależy od pochodzenia *prasl. s'*: *prasl. s* (z dawniejszego *s*) > p. *ś*; *prasl. s'* (z dawn. *ž*) > p. *sz*).

2) *prasl. š* z dawn. *sj* np. **nositi*, **nosjo* > **nošō* p. *noszę*; także *szlē* < **šljō* gdzie *š* pod wpływem *j* mimo odgradzającego *je* *l*, podobnie stp. *wisznia* < **višnja*, gdzie *š* przed *nj*.

Nagłosowe polskie *ś* wymienia się z *š* np. obok *szary* *prasl. *sērz* mamy *siara*, *siarka* *prasl. *sēra*.

O polskiem *ś* przed *ć* p. § 194, 238, 256.

O polskiem *š* w wyrazach obcego pochodzenia p. § 204.

W formach: *wszego*, *wszemu*, *wszechmogący* i t. d. odpowiadających stsl. *všego*, *všemu*, *všemogy* i t. d. mamy *š* bardzo stare, ukazuje się ono bowiem w tych formach na całej połaci zachodniej Słowiańszczyzny.

§ 203. Polskie *ž* jest kontynuacją *prasl. ž* 1) z dawniejszego *žj* np. **voziti*, **vozjo* > **vožō* p. *wożę* także *dražnić* < **dražnjo*, gdzie

ż < z pod wpływem j pomimo odgradzającego je u 2) z dawnego g przed pierwotną miękką samogłoską np. *mogo, *možeši, p. moge, možešz.

Polskie ż przed ǰ p. § 198, przed u § 230.

W imperatywach dzisiejszych: *strzeż*, *bież*, *zaprząż* mamy końcowe ż zam. ż (prasl. *sterži, *beži, *zapreži) dla tejże przyczyny, która wywołała ukazanie się form: *piecz*, *wlecz* i t. p. (§ 197). O śladach form na -dz w języku dzisiejszym pisał Nitsch, Język Polski I. 15 i Klich, tamże 85.

Dzisiejsze: *zniżyć*, *zbliżyć* brzmiały dawniej prawidłowo: *zniżić*, *zblizić*, prasl. *szniziti, *szbliziti; podobnie starsze pols. *powyszyć*, zam. *powysić*. Dziś ta ostatnia forma brzmi: *podwyższyć* i wskazuje nam zarazem na swą genezę; oczywiście na nią wpłynęła forma *wyższy*, a ta znowu powstała analogicznie do *niższy*. Otóż jak *podwyższyć* analogicznie utworzono do *wyższy*, tak znowu: *zniżyć*, *zbliżyć* analogicznie do *niżej*, *bliżej* przy współdziałaniu form cz. teraźn. *zniže*, *zblize* prasl. *sznizjo, *szblizjo > *sznižo, *szbližo.

W wyrazach: *odzież*, *przedaż* r. *odeża*, *prodaża*, prasl. *odedja, *prodadja, końcowe ż nie jest fonetyczne (polskie formy winnyby brzmieć *odiedz, *przedadz z prasl. *odedjъ, *prodadjъ); są to formy utworzone według wzorów ruskich zam. polskich *odzieni*, *przedaj* (*nieść go na przedaj*). W nazwie *Bożęcin* obok *Bodzęcin*, *Bodzentyn*, utworzonej od imienia własnego *Bodzęta* prasl. *Bodjęta, ż znalazło się zapewne wskutek zbliżenia tych form z rzeczownikiem *bóg*.

§ 204. Polskie c, ś, ż ukazują się też w wyrazach zapożyczonych na miejscu obcych c, s, z. Objaw ten językowy jest niewątpliwie dawny, choć w zabytkach z powodu niedokładności naszej ortografji możemy go śledzić systematycznie dopiero od początku w. XVI. Łacińskie *missa* brzmi już *mśsa* w języku stsl. i tak samo w czeszczyźnie, jak i w polszczyźnie oddawna. Wyrażono przypuszczenie, że poszło to z języka południowo-niemieckiego, gdzie się miesza s i ś, ale 1) ten proces obejmuje też dźwięki z i c, a nadto rozciąga się na wyrazy zapożyczone wprost z różnych języków np. z włoskiego (por. *szkarpa*, *szkarpetka*, *szkontro* i t. d.). W języku starszym było to może powszechniejsze niż dzisiaj np. *Rej* ma *żufeczkę*, którą my dziś *zupką* nazywamy, *Orzechowski* (Bpp. nr. 74) pisze *bażyliszek* (str. 164) *wizerunk* (207) dziś *bazyliszek*, *wizerunek*; u W. Potockiego *paszować* (Bpp. nr. 73, str. 189), dziś *pasować*. Ale i w nowych zapożyczeniach nieraz zachodzi to samo:

żuan z fr. *zouave*, w Panu Tadeuszu stale *szerżant* (ks. 9 w. 342, 591, 715) dziś na *sierżanta* zmieniony. Było jakieś poczucie miękkości tych spółgłosek: Rej pisze *czyńsz* Zwrc. 167 b. w XV i XVI w. zachowuje się *e* po *s*, które zapewne dawniej jako *s* wymawiano, jak *Jezuszeu*, *Chrystuszeu* (formy wielkopolskie p. § 64, 7); por. *sottyszewi* lub *sottysewi* XV w. Przyborowski, *Vetustissima...* declinatio 30, *Jezuszeu* (lub *Jezuseu*) kon. XV R. 24, 96, analogicznie też do tych starszych typów także *Amanduseu* XVI w. SKJ. 3, 308 i tamże *Krystuseu* 215 (obok *Krystusowi* 217). W związku z tem stoi forma N. pl. deklinacji męskiej rzeczowników zapożyczonych na *-s* (*-ans*) lub *-z*, które przybierają końcówkę typów miękkich np. *kwadranse*, *pasjanse*, *romanse*, *ambulanse*, *narcyze* podobnie jak miękkie pierwotnie typy rodzime: *kraje*, *kosze*, *węże*.

Tak więc mamy spółgłoski *č*, *š*, *ž* w takich zapożyczeniach jak *szkaplerz* (łc. *scapularium*), *szkoła* (łc. *schola*), *msza* (łc. *missa*), *szalwja* (łc. *salvia*), *Szymon* (łc. *Simon*), *koszula* (łc. *casula*), *róża* (łc. *rosa*), łacińskie lub greckie imiona własne *Plinjusz*, *Encusz*, *Agezylausz*, staro i nowo testamentowe *Mojżesz*, *Izajasz*, *Mateusz*, zapożyczenia dawniejsze lub nowsze niemieckie *szkło* (ale stp. *šćkło* z goc. *stikls*), *szlachta* (*slahta*), *szukać* (*suchen*), *czyńsz* lub *czynsz* (*zins*), *klasztor* (*kloster*), *żebr* (*sefer*), *zołd* (*sold*), podobnie *Paryż* (*Paris*), *ryż* i t. d. i t. d.

Niekiedy jednak odwrotnie: niem. *schultheiss* p. *sottys zam. *szottysz*, lub **szottys* (może tak ten wyraz brzmiał w w. XV, ale z pisma o tem przekonać się nie możemy). W ogólności nieraz czy to obce, czy rodzime *č*, *š*, *ž* niekiedy w języku literackim stoją obok *c*, *s*, *z* np. *zubr* u Szymonowicza (IX. 117 i 120) dziś częściej *źubr*; stp. *czacz*, *czaczko* (jeszcze u W. Potockiego Bpp. nr. 73 str. 237), dziś *cacko*; *spary* tamże 282 (= *szpary*); oddawna też piszą *cetno* (np. Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 132) choć jest to ogólnosłowiańskie *četno* < *čētno. W Rozmowach Kromera (Bpp. nr. 70) spotykamy *inacej* obok *inaczej*, w Aktach zboru wileńskiego 1559 r. *obycajem*, *pocął się*, u Petrycego (Bpp. nr. 67) *septanie*, *nizac* (to ostatnie zresztą prawdopodobnie pod wpływem *co*), u Zimorowica (Siel. 2 w. 245) *czwałem*, dziś także *cwałem*, obie te formy mieszają się w Panu Tadeuszu (np. ks. 2, w. 55 i 106), mówimy *cud*, *cudo* (og. słow. *čudo*), słowem na grunt języka literackiego przesiakają objawy tak zwanego „mazurzenia“.

Mazurzeniem właśnie nazywamy wymianę prapolskiego *ž*, *š*,

ž, ċ na z, s, ž, c. Objawia się ono w języku ludowym na wielkiej przestrzeni Polski t. j. w Małopolsce i na Mazowszu, niema go w Wielkopolsce, na Kujawach, na Kociewiu, w Warinji, w południowym Śląsku, na [pograniczu z Litwą i na pograniczu z Małorusinami (p. K. Nitsch, Próba ugrupowania gwar polskich, Kraków 1910). Jest to objaw stary, co najmniej starszy od wymiany dawnego *ř* (*rʲ*) na *ž*, gdyż właśnie to *ž* pochodzące z *ř* a używane na znacznej polaci dialektów mazurzących, nie uległo przemianie na *z*; mówią więc *żyka* (rzeka) ale *żyto* (żyto) i tylko na małych przestrzeniach czy to pogranicznych między dialektami mazurzącymi a niemazurzącymi, czy to rozrzuconych (nad Wisłokiem, na Śląsku koło Bytomia, w południowej Wielkopolsce aż pod Turek) etymologiczne *ř* ma brzmienie *z* (K. Nitsch, Enc. 3, 276).

Brak mazurzenia w języku literackim dowodzi, że jakkolwiek piśmiennictwo rozwijało się przez czas długi w Małopolsce (głównym ośrodkiem jego był Kraków), to jednak podstawę języka literackiego stanowi dawny dialekt niemazurzący, mianowicie wielkopolski. Tak więc przypuszczamy istnienie mazurzenia już w okresie przedhistorycznym.

§ 205. Polskie *c, ž, ċ, ž, š, ž, ř* były spółgłoskami miękkimi. Kiedy się odpodniebiennily, na to niepodobna odpowiedzieć stanowczo, gdyż w tekstach staropolskich ani zmiękczenia spółgłosek się nie oznacza, ani nie odróżnia się *i* od *y*. Dopiero około połowy w. XV w ps. Puławskim odróżnia się niekiedy *y* od *i*; otóż zauważyć należy, iż znak dla *y* stale występuje po *cz, ž, sz, c i dz*, co oznacza, że te spółgłoski wtedy już z pewnością wymawiały się twardo. Również w Historji o Spierze z r. 1550 stopień wyższy przysłówków z tematami miękkimi ma końcówkę *-ej* np. *lepiei, mniei*, z twardymi zaś *-yj*; otóż ta końcówka pisze się też po *č, ž, š, ř* np. *szerzyi, raczyi*. Wobec tego uderza szczególny sposób zmiękczenia *n* przed *š* np. u Reja *czyńsz* Zwrc. 167 b, dalej w żywocie Ezopa 1578 *kuńsztowała* Bpp. nr. 55 str. 23, u Szymonowicza *kuńsztować* 8, 13. i t. d.

8. Spółgłoski zmiękczone.

Tylkojęzykowo-tylnopodniebienne zmiękczone (uśredniopodniebiennione) *k, g, ž, hʲ*.

§ 206. Polskie *k, g* są kontynuacją prasl. twardych *k, g* w dawnej ich pozycji przed *y* oraz przed półsamogłoską *ɤ*, gdy ta

wymieniona została na *e*, a wreszcie też ukazują się przed *e*, *i* w wyrazach obcego pochodzenia np. *kij* prasl. **kyjē*, *ginać* prasl. **gybnōti*, *kietbasa* prasl. **kālbasa*, *gielk* prasl. **galkz*, stale też *gi*, *ge* (bez względu na pisownię *ge*) w wyrazach obcych: *gimnazjum*, *Jagiello*, *geografja*, natomiast *kie* lub *ke* (twardo wymawiane) zależnie od stopnia przyswojenia wyrazu obcego np. *kierować*, *kierat*, *bukiet*, *markietanka* ale *kefir*, *keson*, *kelner* i t. d.

Ogólnie polskim *k*, *g* odpowiadają kaszubskie *ć*, *ż* np. *kaszubści*, *polści*, *ćedē*, *ćij*, *żinac* i t. d.

Miękkie *g* w wyrazach obcych wymawiano jak *j*. Według Parkosza wymawiano jednakowo nagłosowe *j*, *g* w wyrazach: *Jeronimus*, *Johannes*, *Junius*, *genus*, *gymnasium*¹⁾. Forma *angioł* (jeszcze w 1559 Akta zb. wil.) wymieniła się na *anjol*, *anioł*; podobnie u Kromera (Bpp. nr. 70 str. 291) *kartaiński*, t. j. *kartajiński*, stąd *ewangelja* i *ewanielia*, *generał* i *jenerał*, *geografja* i *jeografja* i t. d.

Polskie *χ* i *h* tylko na kresach różniły się w wymowie podobnie jak *χ* i *h* (p. § 180). Głoski te ukazują się tylko w wyrazach zapożyczonych np. *chimera*, *historja* i t. p. Wyjątek stanowią rzadko zresztą używane formy czasowników na *-ywać* (tutaj *-iwać*) np. *podkochiwać się*, *wymachiwać*, *podstuchiwać*.

§ 207. Dział słowo średniopodniebienne *ć*, *ż*, *ś*, *ź*, *ń*, *ł*. Ukazują się one na miejscu prasl. *ĕ*, *ǣ*, *ś*, *ź*, *ń*, *l* przed samogłoską lub spółgłoską nieprzedniojęzykową i tylko zupełnie wyjątkowo przed spółgłoską przedniojęzykową, gdzie ich pochodzenie wtedy jest nowsze np. w imperatywach: *świećcie*, *idźcie*, *nieście*, *wieźcie*, *brońcie*, *pozwólcie*, tu bowiem, jak to mówiliśmy wyżej (§ 182) następowało odpodniebiennienie czyli stwardnienie tych spółgłosek: *ciąć*, *tnij* prasl. **tęti*, **tñi*; *dzień*, *dnia* prasl. **dñn*, **dñne* i t. d. Dziś mamy jasne dowody tego odpodniebiennienia tylko w zakresie prasl. *ĕ*, *ǣ* gdyż przy innych spółgłoskach zaszły procesy wtórne czyto wyrównań formalnych czy asymilacji spółgłosek np. *las* — *leśny* ob. *wczesny* (prasl. **lēsnn*, **včasnn*), ale *wcześniej* (*ś* przed *ń*), *więźne*, *więźniesz* (prasl. **vęzneši*), *boleść* prasl. **bolestb*, *przyjaźń* prasl. **prijaznb* i t. d.

Z rozpatrywanych tu spółgłosek miękkich tylko *ć*, *ż* różnią się znacznie od prasl. głosek *ĕ*, *ǣ*, natomiast inne spółgłoski jeśli

¹⁾ Z tych przykładów wnioskuje Parkosz, że pisze się *j* w imionach własnych a *g* w pospolitych!

zmieniły swój charakter, to w mniej znacznym stopniu: prasl. *s', z'* brzmiały nie jak polskie *ś, ź* ale jak rosyjskie *с', з'* zmiękczone. Prasl. *l, n*, prawdopodobnie brzmiało niejednakowo, mianowicie mniej miękko, gdy powstało ze zmiękczenia przez miękką samogłoskę, silniej — gdy było produktem zmiękczenia przez *j*; w polszczyźnie oba te rodzaje zmięczeń upodobniły się oddawna.

§ 208. Kiedy powstało p. *ć, dź* na miejscu dawniejszych *ℓ, d'*? Odpowiedzi na to pytanie jeszcze się wahają. Pierwszy Baudouin de Courtenay w książce O drewnie polskom językie zajął się tą sprawą, wykazując, że w dokumentach aż do początków XIII w. dzisiejsze polskie miękkie *ć, dź* stale i bez wyjątku oznaczano przez *t, d* i że dopiero od r. 1218 obok dotychczasowego sposobu oznaczania tych spółgłosek zaczyna się pojawiać naprzód zrzadka, potem coraz częściej *c, ch* lub *z* np. *Woicech* 1218, *Racibor*, *Marci nus* 1220, *Svescecha* 1221, *Prudochin* 1222, *Vircisir* 1228, *Racimici*, *Ciuocici*, *Buziuog* (*Radzimici*, *Dziwocicy*, *Budziwoj*) 1228. Z czasem coraz rzadziej ukazuje się samo *t, d* dla oznaczenia *ć, dź* ale ten sposób pisania przetrwał do końca w. XIV a nawet trafia się zrzadka i w w. XV, naturalnie jako zwyczaj ortograficzny, nie odpowiadający żywej wymowie.

Rodzi się więc pytanie, kiedy ortografia przestała odpowiadać wymawianiu. Odpowiedź może być — jakby się zdawało — tylko jedna: od początku w. XIII, kiedy to wpływ sposobu wymawiania zaczął burzyć zwyczaje ortograficzne, t. j. kiedy zam. *t* zaczęto pisać *c* jako literę bardziej zbliżoną do *ć*. Jednak sprawa nie jest tak prosta właśnie ze względu na panowanie zwyczaju w ortografii: mogli byli dawni Polacy pisać *t, d*, a mimo to już wymawiać *ć, dź*. Uwzględnia to Baudouin de Courtenay (l. c. str. 48—53) i ostatecznie dochodzi do wniosków: 1) Kiedy zaczęto posługiwać się w Polsce alfabetem łacińskim, jeszcze nie było spółgłosek *ć, dź* (ale tylko miękkie *ℓ, d'*, które też oznaczano tak samo, jak i twarde *t, d*); 2) w końcu w. XII i w początkach XIII dokonywał się i wreszcie się dokonał stopniowo proces przejścia *ℓ, d'* ku *ć, dź*. Jednocześnie z tem według Baudouina de Courtenay był proces przejścia *ř* na *rz* (p. § 199).

Nie zgadza się z tem Brückner, pisząc w *Dziejach języka polskiego*², 38 o bulli z r. 1136, że pisze się tam jeszcze *t, d, r* zamiast późniejszych *ć, dź, rz*. „A więc — zapytuje on — wymawiali Polacy jeszcze 1136 r. *ti, ri*? Bajki to; pisownia tego nie

dowodzi. Najpierw dlatego, że obok znajdujemy także pisownię przez *cie* np. *Cecer* (Ciecierz!), *Ciz* (*Cis*, jest jednak i *Tys*), powtóre dlatego, że jeszcze w XIV wieku, kiedy już od dawien dawna wymawiano *rz* i *dzie*, polskie rękopisy (Kazań świętokrzyskich i gnieździńskich) piszą stale *grech*, *idesz*, chociaż ani na chwilę nie wątpimy, że pisarz wymawiał tak, jak my. Jeżeli jeszcze w 250 lat później piszą u nas najspokojniej *idesz*, *grech*, cóż wymagać o tyleż lat wstecz? Teraz zrozumie czytelnik skargę na niedokładność pisowni, tak znacznych wątpliwości nie rozstrzygającej; nie wahamy się jednak, mimo pozornego świadectwa przeciwnego, już polszczyźnie z początku XII w. przypisać nasze dzisiejsze *ć*, *dź*, *rz* i czytamy w buli gnieździńskiej *Nemiris* Niemirzycem, *Deventliz* Dziewiętlicem (por. Dziewięciele) *Nadey* Nadziejem i t. d.“

Toż zdanie wypowiedział Brückner i w pierwszym wydaniu swej książki (str. 57), z czem znowu nie zgodził się wydawca buli z r. 1136 Rozwadowski w MPKJ. 4, 478. Stwierdziwszy, że pisownia buli pod względem wyrażania tych dźwięków jest zupełnie jednostajną i stałą, dochodzi do wniosku, „że absolutnie nie mamy prawa imion *Cecer* i *Ciz* czytać z Brücknerem jako *Ciecierz* i *Cis*: nie mielibyśmy do tego prawa nawet, gdyby się nie dało ich inaczej czytać — ale ponieważ możemy je doskonale czytać jako *Czczierz* i *Czyż* i w ten sposób zyskujemy naturalną zgodność ze wszystkimi innemi licznemi przykładami, więc chyba trudno się wahać“. *Czczierz* zestawia Rozwadowski z nazwiskiem późniejszym *Czczor* oraz z czeskiem *čečeriti* — ‘czochrać, kędzierzawić’.

Jednakże na podstawie ściślejszego badania pisowni aktów najdawniejszych Rozwadowski stwierdza, że oznaczanie afrykat *ć*, *dź* rozpoczęło się wcześniej, niż to wykazał Baudouin de Courtenay, mianowicie w wydawnictwie Krzyżanowskiego MPP. 1, tabl. V z r. 1153 (KWp. 1, nr. 18) oraz MPP. 1, tabl. VI (KWp. 1, 577—8 do nr. 18) dwa razy napisano *Bartozege* (*Bartodzieje*) i później coraz częściej: r. 1178 (KWp. 1, nr. 23 = MPP. 1, XIII) *sgimir* = *Żdzimir*, r. 1198 (KWp. 1, nr. 34 = MPP. 1, XIX) *Buginoy* = *Budziwoj*, a w przywileju trzebnickim z r. 1204: *brochocino*, *Cocan* (= *Chocian*), *Braces* (= *Braciesz*) i t. p. Z tego względu Rozwadowski przypuszcza, że w r. 1136 kontynuacje prapolskich *č*, *dž*, *rž* jeszcze nie brzmiały wprawdzie *ć*, *dź*, *rz*, ale już miały brzmienie przejściowe *č̣*, *ḍž*, *ṛž*.

§ 209. Imiesłów przeszły bierny tworzył się z pomocą przy-

stawki *-en-*; o ile przed nią była końcowa samogłoska *i*, zamieniała się ona na *j*; stąd: **ved-o* || **ved-enz*. **vodi-ti* || **vodj-enz* pols. formy brzmią: *wiedziony*, *wodzony*. Mieszały się te dwa typy, wskutek czego mamy w BZ. *oczyszcion* I Reg. 20, 26 zam. *oczyszczon*, (*oczysci-ć*), u Opecia i innych pisarzy XVI w. *przebodziony* (prasł. **per-bod-enz*) u Kromera: *oczyszciona* Bpp. nr. 70 str. 339, u Orzechowskiego w Dialogach Bpp. nr. 74 *uczcion* str. 106. Prawidłowe są też dzisiejsze formy: *widziany*, *wiedziony*, *gnieciony* (prasł. **vidēnz*, **vedenz*, **gnetenz*) ale w l. mn. formy osobowo męskie brzmią: *widzeni*, *wiedzeni*, *gnieceni*, a nie **widzieni*, **wiedzieni*, **gniecieni* i również rzeczowniki odśłowne: *widzenie*, *wiedzenie*, *gniecenie*. Jest to dysymilacja na odległość: *dz*, *c* zam. *dż*, *ć* ukazują się tam, gdzie następna zgłoska zaczyna się od *ń*; jednak *zwiedzieni* Bpp. nr. 74, str. 7.

Wahają się też formy: *jedzion* BZ. Ex. 12, 46, *śniedziona* ib. Lev. 7, 16, w Aktach zb. wil. 1559 *jedziono* dziś *jedzony*, *zjedzona* nieprawidłowe wobec prasł. **jadēnz*, podobnie też 3 os. l. mn. *jedzą*, *dadzą*, *wiedzą* wobec prasł. **jadētz*, **dadētz*, **vōdētz*. Tu zapewne wpływ miała dążność do wyrównania tych form według: *pląca*, *mieca*, stp. *głodzą* prasł. **plētjōtz*, **metjōtz*. **goldjōtz* albo według *siedzą*, *chodzą*, *widzą*, które zapewne wcześniej uległy wpływowi analogji do 1 os. l. p. *siedzę*, *chodzę*, *widzę* prasł. **xodjo*, **sedjo*, **vidjo*.

§ 210. Skutkiem wpływu analogji powstały takie formy, jak: *Włosi*, *Włoszi*, *mnisi*, *nasi*, *lepsi*, *gorsi* i t. d., w stp. aż do XVII w. brzmiące stale: *Włoszy*, *Włoszy*, *mniszy*, *naszy*, *lepszy*, *gorszy* i dopiero w XVII w. np. w Sielankach Zimorowica oba te typy się mieszają: *insi* Sielanka 1, 92, *naszy przodkowie* 2, 128; *bracia naszymy* 17, 353 ob. *nasi sąsiedzi* 15, 15. Zamiana *-szy* na *-si* dokonała się tylko w formach osobowych, w których często ukazuje się końcówka *-i* z poprzedzającą miękką spółgłoską: *Sasi*, *Szwedzi*, *chłopi*, *świeci*, *grubi*, *łysi*, *ci*, *jedni* i t. d. Nastąpiło tu więc wyrównanie; nie objęło ono jednak form wszystkich, mamy bowiem: *chłopcy*, *wrodzy*, *drudzy*, *dobrzy* i t. p.

W zdrobniałych: *pałasik*, *kontusik*, *arkusik*, *grosik* (zam. *-szyk*) zapewne z podobnej przyczyny, co *nasi*, *wasi* t. j. przez analogję do takich, jak *francik*, *funcik*, *guzik*, *pasik*.

Przymiotnik od *mysz* brzmi *mysi* zam. **myszy*; dawne prawidłowe *moździerz* (Zimor. 16, 246) wymieniono z czasem na *moździerz*.

§ 211. Wargowo-średnopodniebienne: *p*, *b*, *w*, *m* i późniejsze *f*,

Są one kontynuacjami prasłowiańskich zmiękczonej przez miękkie samogłoski lub też przez *j* np. *pióro*, *biore*, *wiozę*, *mine* prasł. **pero*, **berō*, **bezō*, **minō*; *kupię*, *lubię*, *łowie*, *ziemia* prasł. **kupjo*, **ljubjo*, **lovjo*, **zemja*. W ten sam sposób uległa zmiękczeniu i spółgłoska *r* np. *figa*, *ofiara*, *trafię* i t. d.

W niektórych językach słowiańskich prasłowiańskim *pj*, *bj*, *vj*, *mj* stale odpowiadają *pl*, *bl*, *vl*, *ml* (analogicznie też do tych ukazuje się i *fl*). W języku polskim formy z *l* trafiają się tylko zrzadka i alternują z formami bez *l* np. ogp. *grobla* (1325 MMAe. 1, 171; 1459 MMAe. 13, 434; 1456 AGZ. 2, 151; 1472 AGZ. 18, 41) ob. stp. *grobja*: *przekopales mon grobo* 1410 Czrs. 29, także w Mammotrepcie 1471 MPKJ. 5, 93; 1487 AGZ. 15, 569...; ogp. i stp. *kropła* (*krople* — *guttas* ¹/₂ XV R. 23, 269, BBydg. 98, Rej Wiz. X, 505, Szymon. 16, 98) obok *kropia* (*kropie* Fl. 71, 6, *kropia* 1451 Mac. Dod. 105, *nocnych kropi* obok *kropli* 1471 MPKJ. 5, 73, *kropie wody* W. Potocki Bpp. 73, str. 355); ogp. *grabie* gwar. *grable*; *wrobl* Fl. 10, 1 i t. d. *czerlony* (z: **czerwlony*) 1510 Prfl. 5, 368, *targowla* XVI rp. Akad. nr. 1588 str. 169, *dziupla*, *pluję*, *przerębla*, *niemowlę* i niewiele innych; por. Sobolewskij PΦB. t. 64, RS. 4, 269.

W dzisiejszym języku polskim podniebienność spółgłosek wargowych pozostała tylko przed samogłoskami. Natomiast przed spółgłoskami i na końcu wyrazów po zniknięciu *o* dźwięki te uległy dyspalatalizacji np. *brew* < **brwō*, *gołąb* < **golōbs*, *Radom* < **radomjō*, *brać* < **brati* i t. d. Zrzadka w przeszłości miękkość oznaczano w piśmie np. *iacosimi* (= *jakośm*) 1397 Leksz. 1, nr. 2498, *curpy* (= *kurp*“) I poł. XV Kałużn. 9, *oboyw* (= *obow*) BZ. Deut. 33, 25, w Zwierciadle Reja stale *kreiō*, *moiō*, u Kromera *kilku ziem* (Bpp. nr. 70 str. 206) u Orzechowskiego (Bpp. nr. 74) *Radom* 154, *cerkieiō* 40, *kreiō* 205, *osleiō* 239, *watp* 16, *postp* 283, *moitēze...* *moiō* 114, *moibmy* 135, *zostaibmy* 225; w Postylli Reja *odstēp* (8a) i t. d. W Myślistwie ptaszem Cygańskiego z r. 1584 dla *b* miękkiego jest osobny znak (litera z kreską poprzeczną u góry); Mickiewicz w pierwszym wydaniu Pana Tadeusza drukuje jeszcze: *jedwab* 1, 853, *jastrząb* 2, 17.

§ 212. Brzmienie wargowych spółgłosek miękkich na polskim obszarze językowym nie jest jednakowe: na północy słyszymy *pj*, *bj*, *vj*, *mj* np. u Kaszubów, Warmjaków, Mazurów (*piwo*, *bjały*, *wjara*, *mjara*) a miejscami (u Kurpiów) przechodzi w bezdźwięczny

lub dźwięczny spirant *ś, ź* np. *psiwo, biały*, natomiast ku południowi słyszymy *ř, ř* i t. d. *piwo, biały* i t. d. Szczegóły u Nitscha Enc. 3. 270—2.

§ 213. Niekiedy ukazuje się spółgłoska wargowa twarda przed samogłoską zamiast oczekiwanej miękkiej. Przedewszystkiem w prepozycji *bez* zam. **bez* lub **boz* prasl. **bez*. W jednym tylko ps. Puł. jest wyraz złożony z tym przedrostkiem, gdzieby można upatrywać miękkiego *b*: *pobyeszczynę* — profanabo 88, 34, *pobyeszczynó* — profanaverunt 88, 31, *pobyeszczynona* — contaminata 105, 37, obok *pobeszczynylesz* — profanasti 88, 38. Brückner czyta to: *pobezczynić*, a nie *pobieczynić*, a jakkolwiek już w połowie XV w. trafia się niekiedy *y* jako znak miękkości rzekomej po spółgłosce notorycznie twardej, co zwłaszcza w końcu tego wieku staje się modą, to jednak możnaby przypuszczać i rzeczywistą miękkość przedrostka *hiez*. Brak wymiany w nim '*e*' > '*o*' objaśnia się właśnie tem, że jest to prepozycja ale stwardnienie *ř* > *b* zapewne nie jest objawem czysto fonetycznym. W stp. jak i w dzisiejszych gwarach miesza się *bez* i *przez*, otóż tu może się znajduje przyczyna owego stwardnienia; *przez* wymawiano twardo, a więc to i na *bez* przeniesiono. Również niefonetyczny początek ma stwardnienie w *pierwej* (Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 78) zam. *pierwiej* prasl. **prvėje*; być może, iż tu działały te same przyczyny, które wywołały ukazanie się form: *czerwony* zam. *czerwiony*, co było zwykłą formą w w. XIV i XV jako też i *wiesioły* (prasl. **červenъ, *veselъ*) i innych w rodzaju *serce* zam. *siercé*, *obywatel* zam. *obywaciél* i t. p. Jest to wpływ przemożnej w w. XV mody wymawiania na sposób czeski. W starszych wyrazach zapożyczonych mamy wargowe miękkie lub twarde: *ofiara* — *opfer*, *bertó* — *ferula*, albo są wahania np. *warować* lub *wiarować się* — *sich wehren*. Stp. *obawać się* (*obawały się* Szymon. 17, 118; *obawania* tamże 12, 39) nie przedstawia dyspalatalizacji, ale pierwotną twardość wargowej por. *obawa*, natomiast nowe *obawiać się* zapewne analogja do *zabawiać* i t. p.

§ 214. Polskie *m, m̃* wprawdzie wyraźnie odróżnia się od *n, ñ*, a mimo to w szeregu wyrazów nastąpiła wymiana tych głosek, rzadziej twardych (p. § 187), częściej miękkich: stp. *miedźwiedz* prasl. *medvѣdъ* potem *niedźwiedz* (obie formy w Zwierciadle Reja) por. też nazwisko *Nyedyvedzyovycz* 1537 SKHist. Szt. IV, II, str. XXXVII; stp. *śmiudy* (*smyada* — fusca I 1/2, XV R. 16, 341, *smyady* — fuscus ok. 1455 JA. 14, 494) dziś *śniady*; stp. *Myslimice* (*Myslimicz*

1481 MMAe. 7, nr. 471; *Myślimicka sklenica* Rej Zwierc. wyd. Akad. Um. I, 295), dziś *Myślenice*. Odwrotnie: łc. *Nicolaus* — *Mikołaj* (*Mikolayowi* 1399 Hube Krak. nr. 65), ogp. *Niemiec* gw. *Miemiec* (*Miemiec* XVI w. SKJ. 3, 207, w *Myemczach* XVI w. rp. Jag. nr. 3301), stp. *brznieć* (*brzni* — intonat 1444 R. 23, 301, *brznya* Paterek, Prfil. 5, 541) dziś *brzmieć* (*brzmi* 1554 Bpp. 70, 365 u Kromera); ludowe formy: *żołmirz*, *kołmirz* z ogp. *żołnierz*, *kołnierz*, także *zmiscać* Prfil. 4, 271 ogp. *niszczyc*.

III. Wymiana spółgłosek polskich w grupach głoskowych.

§ 215. Uwagi ogólne. Przy wymawianiu spółgłoski zachodzi umiejscowienie artykulacji t. j. pewien ruch jakiegoś organu lub jego części w pewnych ścisłych granicach. Przy wymawianiu dwu bezpośrednio po sobie następujących spółgłosek, a po części także spółgłoski i samogłoski, musi się dokonywać nagle zmiana ruchu organów, czyli zmiana umiejscowienia artykulacji. Ta zmiana może być łatwiejszą lub trudniejszą do wykonania, co zależy od sprawności naszych mięśni, których działanie kombinuje się w różny sposób przy wymawianiu różnych spółgłosek. Otóż właśnie przejście od jednej kombinacji czynnych w danej chwili mięśni do kombinacji innej może się dokonywać zupełnie łatwo, albo też z trudnością mniejszą lub większą. Ani z ruchów każdego poszczególnego mięśnia ani nawet z ich współdziałania najczęściej nie zdajemy sobie sprawy i dlatego dziś jeszcze niepodobna orzec, dlaczego właściwie pewna kolejność artykulacji jest łatwa lub trudna do wykonania. Bezwiednie przystosowujemy jedną artykulację do drugiej, przyczem naturalnie zachodzą różne zmiany akustyczne, t. j. wskutek przystosowywania do siebie artykulacji wymawiamy bardzo często nie te głoski, któreśmy wymówić zamierzeli, i często nawet nie zauważamy tego, t. j. fałszywie zdajemy sobie sprawę z wymawianych przez nas głosek. To fałszywe zdawanie sobie sprawy ze sposobu własnego wymawiania wpływa z różnych przyczyn, między którymi niepoślednie miejsce zajmuje pismo; wymawiając np. *róg* jednemu się zdaje, że bynajmniej wyraz ten w jego ustach nie brzmi: *ruk*, lecz marzy mu się jakaś samogłoska pośrednia między o a u lub dźwięczna spółgłoska na końcu wyrazu.

Gdy więc przejście od jednej artykulacji do drugiej (nietylko

wtenczas, gdy obie są spółgłoskowe, ale także i wtedy, gdy jedna jest spółgłoskowa a druga samogłoskowa), jest trudne, wtedy zamiast jednej artykulacji wykonywamy jakąś inną. zamiast głoski zamierzonej wymawiamy jakąś inną i stąd wytwarza się to, co nazywamy alternacjami fonetycznymi w odróżnieniu od alternacyj morfologicznych, analogicznych.

Przystosowywanie wzajemne artykulacyj spółgłoskowych zachodzi bardzo często w dwu szczególnych wypadkach: 1) gdy ruch (drżenie) wiązań głosowych ma być przerywany z chwilą przejścia od jednej artykulacji spółgłoskowej do innej, lub też na odwrót, gdy chodzi nam o wprowadzenie w ruch wiązań głosowych w momencie zmiany artykulacji spółgłoskowej; bardzo trudne jest dla nas takie przejście od spółgłoski bezdźwięcznej do dźwięcznej albo odwrotnie, od dźwięcznej do bezdźwięcznej. Radzimy sobie doskonale, gdy przechodzimy od spółgłoski bezdźwięcznej do samogłoski, albo też od samogłoski do spółgłoski bezdźwięcznej, przy takim bowiem przejściu momentalnie tłumimy drżenie wiązań głosowych lub je wywołujemy, a tymczasem przy zmianie artykulacji spółgłoskowych już nasze panowanie nad ruchami wiązań głosowych jest bardzo ograniczone. Dlaczego tak jest, na to pytanie nie znajdujemy odpowiedzi, wiadomo tylko, że ta nasza właściwość objawia się już w faktach języka praairjoeuropejskiego, gdzie np. dźwięczne z ukazuje się tylko przed dźwięcznymi spółgłoskami, co pozwala nam przypuszczać, że jest tylko udźwięcznieniem pierwotnym s. Zresztą dziś powszechność wymawiania spółgłosek bezdźwięcznych przed samogłoskami jest zupełna tylko wtenczas, kiedy to przejście zachodzi w środku wyrazu, natomiast gdy jeden wyraz kończy się spółgłoską bezdźwięczną, a drugi, następny, zaczyna się od samogłoski, wtedy w mowie całych mas na znacznej polaci obszaru językowego polskiego spółgłoska bezdźwięczna wymienia się na dźwięczną.

2. Drugim ruchem towarzyszącym, ważnym w zakresie akomodacji spółgłosek (a także spółgłosek względem samogłosek i samogłosek względem spółgłosek) jest artykulacja średniojęzykowo-średniopodniebienna, której rezultat akustyczny popularnie nazywają zmiękzeniem danej głoski. Najczęściej, o ile chodzi tylko o stosunek wzajemny do siebie spółgłosek, na poprzedzającą spółgłoskę wpływa następująca. Podają tu przyczynę taką, że już przed wymówieniem pierwszej spółgłoski przygotowujemy organy do wymó-

wienia drugiej, bezpośrednio po niej następującej, i dlatego albo zaniedbujemy ruch średniojęzykowo-średniopodniebienny, albo go wykonywamy przedwcześnie stosownie do tego, jaka jest natura owej drugiej spółgłoski. To samo wytłumaczenie zastosować można i do przystosowywania wzajemnego artykulacyj spółgłoskowych pod względem ich dźwięczności lub bezdźwięczności. Z drugiej zaś strony przy przystosowywaniu do siebie spółgłosek w zakresie podniebienności zachodzą także różnice stosownie do tego, czy się to odbywa w granicach jednego wyrazu prostego, czy też na granicy dwu wyrazów, bądź to tworzących jeden wyraz złożony, bądź też pojmowanych, jako dwa wyrazy oddzielne.

Różnicę w traktowaniu głosek według tego, czy należą do jednego, czy do dwu wyrazów, zauważyli już gramatycy staroindyjscy, którzy zmiany głosek międzywyrazowe nazwali *sandhi*, a my to nazywamy zmianami w fonetyce międzywyrazowej lub krócej: fonetyką międzywyrazową. Ze względów historycznych trzeba rozróżniać trzy wypadki przystosowania głosek: w środku wyrazu prostego, między częściami wyrazu złożonego i między wyrazami, pojmowanymi jako samodzielne jednostki morfologiczne.

Prócz przystosowania pod względem dźwięczności lub bezdźwięczności i palatalności lub niepalatalności zachodzą inne jeszcze procesy, zależne od przystosowywania do siebie artykulacyj spółgłoskowych; o tych powiemy niżej.

Sprawą przystosowania głosek zajmowali się u nas wszyscy prawie pracownicy na polu głosowni, specjalnie jednak pisali o nich głównie Baudouin de Courtenay, Rudnicki, Benni i Ułaszyn.

Baudouin de Courtenay rozpatrywał tę sprawę ze strony teoretycznej w pracy: *Próba teorii alternacyj fonetycznych*. W Krakowie 1894 i R. 20, 219 n. Rudnicki także pisał o teorii asymilacji (jest to jeden z rodzajów akomodacji) w pracy: *Studja psychofonetyczne. Asymilacja*. Kraków 1912 i R. 50, 98 n. a w artykule: *Z zagadnień psycho-fonetycznych* MPKJ. 5, 173 n. objaśniał fakty fonetyki międzywyrazowej, metatezy i poszczególne wypadki dysymilacji. Benni w MPKJ. 4, 21—4 pisał o asymilacji *v* i *ř*, do poprzednich spółgłosek bezdźwięcznych, gdzie wyraził pogląd, że szczelinowa spółgłoska pod względem dźwięczności stosuje się do zwartej (wybuchowej), a gdy następują po sobie dwie spółgłoski szczelinowe, wtedy do drugiej stosuje się pierwsza. Ten pogląd zbija Ułaszyn w MPKJ. 5, 261 n. dowodząc, że w grupie spół-

głoskowej zawartej w wyrazie prostym zawsze spółgłoska poprzedzająca stosuje się pod względem dźwięczności lub bezdźwięczności do drugiej, o ile ta druga nie należy do szeregu spółgłosek, psychicznie poczuwanych jako dźwięczne, i nie mających w poczuciu naszym psychicznym odpowiednich sobie bezdźwięcznych (są niemi płynne ustne i nosowe: *ł, l, r, m, n, ń, ñ*) a także takich, które powstały z samogłosek niezgłoskotwórczych (*j*, również pod względem dźwięczności psychicznie nieparzyste, i *v* psychicznie parzyste, gdyż mu odpowiada *f*, wyraźnie poczuwane jako głoska bezdźwięczna). Słowem pod względem bezdźwięczności stosuje się do poprzedzającej bezdźwięcznej tylko spółgłoska, która albo artykulacyjnie ma naturę pokrewną samogłoskom, albo historycznie z samogłoski powstała.

Przy sprawdzaniu zasady Ułaszya weźmiemy pod uwagę przedewszystkiem spółgłoski parzyste, ponieważ z ich dźwięczności lub bezdźwięczności dokładnie sobie zdajemy sprawę, gdy natomiast stwierdzenie, czy *r* istotnie brzmi bezdźwięcznie w takich wyrazach, jak np. *próg, truć, krążyć* i t. p. dla samego słuchu naszego jest trudne. Z parzystych najważniejsze są dla nas *v* i *ř*, gdyż są szczelinowe, a przytem ciekawą jest rzeczą, że *ř* identyczne dziś (przynajmniej w języku literackim) z *ž*, niejednakowo z tem ostatniem się zachowuje w grupach spółgłoskowych.

1. Asymilacja spółgłosek pod względem dźwięczności.

§ 216. W środku wyrazów.

Ogólna panuje zasada, że poprzedzająca spółgłoska stosuje się do następnej np. *brzytki* (*brzydki, brzydota*), *gdy* (prasł. *kzdy*) stp. *przoła* prasł. **bžčela*, stp. *dzber* < *cber* por. *ceber, paznokcie* ob. *paznogiec*, stp. *swadźba* (prasł. **svatŕba* por. *swat, swatać*); *jablko* wymawiamy *jap[ł]ko*, stp. *zekłtać* BZ., por. R. 17. 72 z prasł. **glŕtati*; *krtan* < *grtan* (1466 R. 22, 13) r. *gortan*, stp. *cka* < **džska* G. pl. *desk* BZ.; *cižba* < *ciszczba* por. *cisnąć się, prze-ciskać się*), *izba* stp. *izdba*, *istba* z niem. *stube*, *grzbiet* < *chrzbiet*, *na chrzbiecie* 1498 AGZ. 15, 360, por. stp. *chrzybiet*, *ždźbło* stp. *šćbło*; stp. *zdza* (zdzde Puł. 8, 8) < **stžza*; *pchła* < *ptcha* < **błžxa* por. stp. *błech, błeska*; *Pszczyna* niem. *Pless* prawdopodobnie < **blšćina*; *tehu* por. *dech*; *zgrzyt* < *zgržyt* < **skržžetž*, stp. *skržyt*, *skržytania ząb* 1550 Historia o Spierze (N₄ a); w formach stopnia wyższego słyszymy przed przyrostkiem

spółgłoskę bezdźwięczną: *młotszy, głępszy, mętrszy*, podobnie w imiesłowach: *poszet[l]szy, ostrzek[l]szy*, dalej także *tchnąć < *dŕchnoti. Cna < *dŕsna, zygzak < *zykzak. Ractawice < *Radstawice* i t. d.

Nie zachodzi to upodobnienie przed spółgłoskami półotwartymi jako też przed *v* i *ř*. Przed spółgłoskami półotwartymi mogą być wymawiane spółgłoski dźwięczne lub bezdźwięczne np. *tnę, dno, éma, wiedźma, trę, drę, światło, szydło, klej, glejt* i t. d. podobnie też przed *j*, np. *skorpjon, skabjoza, Persja, Azja* i t. d. Również półotwarte *i* i *j* mogą być wymawiane przed każdą spółgłoską bez widocznej zmiany dźwięku np. *sarka, szarga, walka, folga, pałka, Wołga, tento, dependent, majtek, majdan* i t. d. niewątpliwie zachodzi tu w pewnym stopniu utrata dźwięczności przed spółgłoską bezdźwięczną, ale różnica jest nieznaczna. Znaczniejsza jest wtedy, gdy półotwarta spółgłoska znajdzie się między dwiema spółgłoskami bezdźwięcznymi: można ją i tu wymówić dźwięcznie, ale wymawiamy ją normalnie bezdźwięcznie: *pasmko, piosnka, czosnku, trwać (trfać), krwi (krfi)* i t. d.

Także jeżeli po dwu półotwartych następuje spółgłoska bezdźwięczna, to zwłaszcza w grupie *rn* druga półotwarta na tyle traci dźwięczność, że przestaje być słyszana np. *garki, garce, garczek, ziarko, tarka* (zam. *garuki, garuce, garnczek, ziarnko, tarnka*); także *ł* między spółgłoskami zwartymi, gdy ostatnia jest bezdźwięczna, ginie: *japko, betka* (*jabłko, bedłka*), *n* zaś niekiedy w tej pozycji wymienia się na *t* np. *czostku* (zam. *czosnku*), do czego w języku nieliterackim i mianownik *czostek* dorobiono (u Potockiego w *Moraljach: czostkiem, ale czosnek* 2, 563), co przypomina *piastnkę* Fl. 39, 4 z *tn* zam. bezdźwięcznego *n*), albo późniejsze *stchna* (= *sucha*) — nurus ok. 1540 R. 25, 233.

Spółgłoski *v* i *ř* (to ostatnie w przeciwieństwie do *ž*, które zawsze asymiluje poprzedzającą spółgłoskę), upodabniają się do poprzedzającej lub następującej bezdźwięcznej bez względu na to, czy jest ona zwartą, zwart-szczelinową, czy też szczelinową; wymawiamy: *szkomo, kszywy, tszmiel, ftorek, tfór, nofszy, fszystek* i t. d. ale tylko wtedy, jeżeli obie te spółgłoski należą do jednego wyrazu. Nie wywierają tu wpływu spółgłoski półotwarte, o ile i one podlegają upodabniającemu wpływowi sąsiedniej spółgłoski zamkniętej lub szczelinowej np. *trfać, krfawy*; podobnie też zachowuje się grupa *vř* np. *Wawrzek, Wafszka*.

Zwykle półotwarta nie wywołuje udźwięcznienia poprzedzającej bezdźwięcznej; zachodzą tylko rzadkie wyjątki np. u Kromera *kielisznikow* Bpp. nr. 70 str. 254; niekiedy znów spotykamy dziwny proces odwrotny np. obok *grzmienie* BZ. Ex. 9, 34 raz ukazuje się *krzmienie* BZ. Ex. 19, 16. W formie G. sg. *strzenia* brak procesu asymilacyjnego (*głębogoszcz* [!] *strzeną* 1436 R. 23, 278), jak i w *skrzytać* (Fl. Puł. 36, 12), co jednak dziś brzmi *zgrzytać*.

W *rózcčka* mamy *č* przeniesione zapewne z *rószczka*, *rózdčka*. mniej zrozumiałe jest *č* w *sprzączka* zam. *sprząčka*.

§ 217. W fonetyce międzywyrazowej.

Gdy wymawiamy dwa wyrazy jeden po drugim, przystosowanie wygłosu wyrazu jednego i nagłosu następnego może być tylko postępowe, t. j. tylko wygłos wyrazu pierwszego może się zmieniać pod względem dźwięczności stosownie do natury nagłosu wyrazu następnego. Niezmiennemi, przynajmniej w ogólnem poczuciu językowym pozostają wygłosowe spółgłoski półotwarte, t. j. jeśli tracą coś ze swej dźwięczności przed bezdźwięcznemi, to tak mało, że nie zdajemy sobie zwykle z tego sprawy np. *mur twardy*, *mur dworu*, *pół progu*, *pół brogu*, *dom wielki*, *dom wspaniały* (= *fspaniały*), *pan Paweł*, *pan baron* i t. d. Tak samo j: *maj świetlany*, *maj zmienny*.

Na całym obszarze języka polskiego wygłosowa zwarta, zwarto-szczelinowa lub szczelinowa spółgłoska przystosowuje się pod względem dźwięczności lub bezdźwięczności do takiejże nagłosowej spółgłoski następnego wyrazu; choć więc nie piszemy, ale mówimy *brad zrobił*, *bog boli*, *paz wełniany*, *rók kozy*, *grzyp szkodliwy*, *róf kopią*, *pieniąc fałszywy*, *piez wtorny*, *plądź rzewny* i t. d. Przykłady tego znajdujemy w zabytkach staropolskich: *desand grziwen*, (*dziesięć grzywien*) 1388 Leksz. 1, nr. 459, *g ziemi* 1471 MPKJ. 5, 86, *żywod wieczny*, *żywod zamyka* u Paterka Prfil. 5, 538, *g rzeczy* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 80.

Jeżeli jednak wyraz następny zaczyna się od samogłoski, spółgłoski półotwartej lub j, w takim razie nie na całym obszarze języka polskiego następuje przystosowanie wygłosu bezdźwięcznego do nagłosu dźwięcznego. K. Nitsch zwrócił na to uwagę w swych pracach gwaroznawczych i spostrzeżenia swoje wyłożył między innemi w książce: *Mowa ludu polskiego*, Kraków 1911, i Enc. 3, 321—2: w zachodniej i południowej Polsce końcowa spółgłoska bezdźwięczna udźwięcznia się w tej pozycji; więc Wielkopolska, Śląsk i Małopolska mówią: *paz ładny*, *koniedz nosa*, *piez albo kot*,

plód i róf: na Mazowszu¹⁾ słyszy się zaś nietylko: *pas ładny*, *koniec nosa*, *pies albo kot*, *plót i róf* ale także *brzek równy*, *wós jedzie*, *ksiąc niesie*, *pluk i wós* i t. p. więc tak, jakby wyrazy: *brzeg*, *wóz*, *ksiądz*, *plug* brzmiały w absolutnym końcu mowy, czyli przed pauzą.

„Prawidłó to — pisze dalej K. Nitsch — obejmuje także niektóre formy pozornie jednolite, w rzeczywistości silnie poczuwane jako złożone np. *pd.-zach. zaniózem, plódem, wiózem, mógem* [= mogłem a. mokłem] i *nieźmy, pledźmy, groźmy, powiedźmy*, też *byliźmy*, *pn-wsch. zaniósem, plóteś, wiósem, mókem*, i *niesmy, plećmy, grośmy*, *powiećmy* wraz z *byliśmy*; tak mówią wszyscy; ani wśród ludu ani w warstwach wykształconych nikt nie zachowuje związku etymologicznego, rozróżniania w tych samych ustach *niósem — wiózem, nośmy — powiedźmy* nie spotyka się nigdy. Natomiast są obszary, stosujące w normalnych połączeniach międzywyrazowych fonetykę nieudźwięczniającą, udźwięczniającą jednak przed ruchomemi *-em, -eś* czasu przeszłego np. *wós jedzie, brat matki, nósz ojca* obok *niózem, plódeś, tagem zrobił*“. Z punktu widzenia morfologii uderza to, że fonetyka udźwięczniająca znalazła zastosowanie także w formach l. m. imperatywów.

W zabytkach staropolskich znajdujemy przykłady takiego udźwięczniania wygłosu: *tag im dawał* 1408 Piek. 346, *żywod a łaska*, *żywod niebieski* u Paterka Prfil. 5, 538, *kto z waz jest* Leop. II Par. 36, 23, *wziął bydłąd albo sług* ib. Tob. 9, 3, *chodź ich tak* (nie *tag*!) *wiele było* ib. Joan. 21, 11 tylko niekiedy, bynajmniej nie konsekwentnie, rzadziej się trafiają wypadki ubezdźwięcznienia, o ile nie następuje bezdźwięczna np. *wes jęczmienia* 1584 Cygański, kaczka.

§ 218. Na granicy członów wyrazu złożonego.

Postaci takie, jak *śmieci*, *otręby*, (*ot-ręby*), *otforzyć* (*ot-worzyć*), *nocleg*, *drgubica* (*tr-gubica*), *jastsząb* (*jast-rząb*), wskazują, że w połączeniach międzyczłonowych wyrazu złożonego odbywało się przystosowywanie spółgłosek na tych samych zasadach, co i w granicach wyrazu prostego, t. j. zachodziło przystosowanie zgłoski poprzedniej do następnej, o ile ta nie była półotwartą ani także *v* i *ř*, gdyż w tych wypadkach te ostatnie przystosowywały się do poprzednich. To samo zachodzi w gwarowym *srucić* (zam. *s-rzucić*) stp. *sfada* (*swada*) BZ. Gen. 13, 7, u Paterka: *smaza*, *smilować się*, *słożył*,

¹⁾ Linję ścisłego rozgraniczenia tych obszarów Nitsch podaje w Enc. 3, 322.

szrządzona, a także w połączeniach przyimka z formami przypadkowymi: *s nią, s nich* i t. d. Prfil. 5, 538.

Natomiast dziś ostatnia spółgłoska przyimka bez względu na to, jaka po niej następuje głoska, wyczuwa się, jako dźwięczna, i dlatego mówimy: *z nim, od niego, z olejem, od wieków, od ust* a także *ze wschodu, ode mnie*, i w połączeniach z czasownikami: *znieść, odrąbać, odwozić, rzucić* a. *zrucić, zwradzić się, zmiłować się, złożyć, szrządzić* lub z imionami, *zwada, zresztą, zmaza, odwar, odwach* (*Hauptwache!*) i t. d. Oczywiście nie sprawiły tego zmienione prawa fonetyczne, lecz przyczyny raczej psychologiczne, dzięki którym upowszechniły się na prawach analogji postaci przyimków z wygłosową spółgłoską dźwięczną, po części może dlatego, że był szereg takich przyimków i prefiksów z etymologicznie uwarunkowaną taką spółgłoską np. *bez, roz-, pod, nad, przed* i t. d. Poza tem działała tu skłonność uwydatnienia w złożeniu dźwięczności nagłosowej spółgłoski drugiego członu, który, jako wyraz samodzielny, zaczynał się właśnie od półotwartej, względnie *w* lub *rz* dźwięcznej: *rąbać, wozić* (nie **fozić*), *rzucić* (nie **szucić*) i t. d.

2. Asymilacja i dysymilacja spółgłosek pod względem miękkości.

§ 219. Niektóre spółgłoski pierwotnie twarde asymilują się do następującej miękkiej, ale stopień tego upodobnienia bywa różny i różną jest także jego trwałość. Często zmiękczenie jest przedmiotowo dla nas niedostrzegalne, to też go nie oznaczamy w piśmie: jesteśmy przekonani, że jednakowo wymawiamy *d* przed *n* czy przed *ń* np. *wiednę, wiedniesz*, choć fonetyka doświadczała z pewnością wykazałaby tu pewną różnicę. To znowu upodniebiennienie zachodzi tak znaczne, że niepodobna go nie spostrzec, np. *s* przed miękkimi spółgłoskami wymienia się na *ś*: *kość, nieść, śpię, śmiały, świsł, ścigam, śsie, śnieg, śliwa, myśl*, także w przedrostkach: *ślub, świadek, śpieszyć, śpiewać, śmieci*, taksamo *ż*: *jeździć, żli, każn, trzeźwić*, stp. *żwierz, żwierciadło* (np. u Reja) i t. d. W przedrostkach piszemy *z* ale wymawiamy *ż* tylko przed *dź*: *żdziwić się*, natomiast wyraźnie słyszyny *z* przed innymi spółgłoskami miękkimi: *zbierać, zwinąć, zmiłować się, zginąć, zlepić, zliczyć, znieść* i t. d. W starszym języku częściej niż dziś spółgłoska miękka np. u Orzechowskiego. Bpp. nr. 74: *rożłania* 21, *rożłany* 110, *rożłać* 184, u Szymonowica *beśpieczna* 8; 49.

Zapewne analogicznie do tych złożzeń zastąpiono dawne formy z nagłosową miękką przez nowe: stp. *źwierz* Szymon. 1, 70, *źwierzyną* ib. 2, 102, dziś *zwierz*, *zwierzę* (ale w Panu Tadeuszu *źwierz*, *źwierzę*), stp. *źwierciadło* dziś *zwierciadło*; w naszym poczuciu językowym wyodrębniło się wyobrażenie prefiksalnego (przedrostkowego *z*), które często ukazuje się niezmiękczone: *zbawić*, *zmówić* i t. d. tymczasem prefiksalne *s* nie ma dla nas wartości samodzielnej wyosobnionej morfemy, to też rzadko ulega wpływowi analogji np. *spieć* do *spać*.

Dawne *śr*, *zr* wymieniło się na *śř*, *źř* albo *śr*, *źr*; w języku dzisiejszym utrzymała się albo ta ostatnia postać, albo też nastąpiło stwardnienie *ś* > *s*, *ź* > *z* np. stp. *śrroda* > *środa*, *śr zadek*, Orzechowski Bpp. nr. 74. str. 154, *śrzebro* > *śrebro* (por. *śrebnym* Szymon. 13, 26) > *srebro*, także *ś* wymienia się niekiedy na *ś* np. stp. *śrzon* > *śron* (Szymon. 18, 106) > *szron*. Podobnie *źř* z tą różnicą, że tu jeszcze przed *ź* albo na jego miejscu powstaje *j* np. od **zreŕi*, **zriŕ* pochodzą formy polskie: *pojrzał* 1466 R. 22. 16, *ujęrzysz* Kromer 1554 Bpp. nr. 70 str. 362, *od podeźrania* ib. 295. *zaźrzy* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 50, *wejęrzy* ib. 112. *doźrzałości* Szymon. 7, 1, *zajrzy* ib. 13, 69. *pojęrzałwszy* *ujęrzałem* Zimor. 4, 67, *dojęrały* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 187; w staropolszczyźnie także *j* na miejscu *ś* np. *pojr zadek* 1471 MPKJ. 5, 78, albo w nagłosie np. *jrzemo* — *prospiciuum* ib. 11, *nie jrzeli* 85, *jrzy* — *contemplatur* 68, *jrzenica* 1532 BBydg. 84 zam. *ź*, albo zamiast *ź* np. *jrzące sąmnienie* (*girzancze somnyenye* — *scrupulosa consciencia*) 1532 BBydg. 93.

Nigdy *s*, *z* nie miękczy się przed *k*, *g*: *boški*, *różgi*, *skinąc*, *zginąc*.

§ 220. Jak się zdaje, o ile można się opierać na pisowni, ogólnopolska forma *chciał* brzmiała *ściał* (1393 Leksz. 1, nr. 1368), gdzie asymilacja wywołała podwójny wynik: zmianę artykulacji z tylnojęzykowej na przedniojęzykową i zarazem jej zmiękczenie.

§ 221. W staropolszczyźnie prapolskie *tŕ*, *dŕ* wymieniono na *ćw*, *źw* czego mamy liczne przykłady w zabytkach np. Fl. w *ćwirdzy* 150, 1, *świrdzenie* 17. 1, *poćwirdzono jest* 116, 2, *wdź[wi]gnicie* 133, 3; *ućwirdził* 1434 Prfl. 5, 31, *ćwirdził* 1449 AKPr. 3, 262, często w Mammotreptach z r. 1471 (MPKJ. 5) a nawet jeszcze u Leopolicy: *poćwirdzili* II Cor. 2, 8, oraz w dzisiejszych: *dźwigać*, *dźwiężyć*, *łędzwie*, *niedźwiedź*, *odźwierny*. Wcześniej jednak powstały formy z *tŕ*- w zakresie wyrazów, utworzonych od pnia *tward*:

potwirdzona Fl. 110, 7; 138, 5; *twierd*: (= *forteca*) 1465 Stppp. 2, nr. 3790. *twirdze* 1451 AGZ. 11, 368 i t. d. także dość często w Mammotreptach i w późniejszych zabytkach. Tu niewątpliwie działała analogja do *twardy*, gdyż gdzie nie było form alternujących twardych, tam miękkość została bez zmiany: *dźwigać* i t. d. Natomiast: *dwie* analogicznie do *dwa*, *ledwie* || *ledwo*.

§ 222. Wynikiem asymilacji jest też wymiana *ć* lub *c* na *ć* przed *ń*: *ćwierć* < **čtvrtь*, *ćwiek* z niem. *zweck* stp. *ćwielich* 1396 MMAe. 7, nr. 286, stp. *ćwierzyć się* 1471 MPKJ. 5, 80, *oćwiernice* Fl. 105, 22 (por. *poczwarą*), *ćwik* 1398 Stppp. 6, nr. 6798: *ćwiczyć*; *ćwikła* 1389 MMAe. 15, 110 (por. r. *sveklā*).

Grupa *ćć* w żywej mowie też często wymienia się na *cc* np. w Zwierciadle Reja zarówno często *pocciwy* jak i *poćciwy*.

§ 223. Wymiana prapolskich *t', d', s', z', n', l', r'* na późniejsze *ć, ż, ś, ź, ń, ł, ń* dokonała się w każdym wypadku przed miękką samogłoską lub półsamogłoską *ɛ*, o ile ta ostatnia wymieniła się na *e* lub *i* w środku wyrazów, oraz zawsze w końcu wyrazów: *ciało*, *dzieło*, *się*, *ziemia*, *dzień*, *orzęł*, *kość*, *miedź*, *sól*, *gospodarz* i t. p. Też wymiany zaszły i wtenczas, gdy po zniknięciu *ɛ* w środku wyrazów zmiękczone spółgłoski przedniojęzykowe znalazły się przed spółgłoskami nieprzedniojęzykowymi np. *gęźba* < **gōdźba*, *ćma* < **tma*, *groźba* < **groźba*, *ulga* < **ulga*, *gorzki* < **gorak-* i t. d.

Natomiast gdy następowała po zniknięciu *ɛ* spółgłoska przedniojęzykowa, wtedy już palatalizacja poprzedniej przedniojęzykowej nie została przeprowadzona jednakowo we wszystkich wypadkach, lecz stosownie do rodzaju artykulacji obu spółgłosek bezpośrednio po sobie następujących: proces palatalizacji albo rozwinął się do końca, albo uległ przerwie i cofnął się, t. j. dokonała się dyspalatalizacja (odmiękczenie) pierwszej spółgłoski przedniojęzykowej przed następną przedniojęzykową.

Prapolskie *t, d* w tym razie uległy odpodniebnienniu bez względu na to, czy następna przedniojęzykowa spółgłoska była twarda, czy miękka np. *tnę*, *tnęmy* < **tno*, **tnemz*, *widno*, *widniej* < **vidno*, **vidnēje* i t. d. stp. *jętce* Fl. 67, 7; 1444 R. 23. 307 (N. sg. *jęciec*), *snatci* (< *snadź ci*) Gn. 11 b, w BZ. *snad* prawie wyłącznie przed *nie*: *aby snad nie umarł* Deut. 20, 5 i podobnie: Deut. 20, 7; Deut. 18, 6; Deut. 20, 18; III Reg. 20, 31; II Esdr. 8, 25 i raz zapewne przez analogję do tamtych miejsc *snad bliźni* Deut. 19, 6; *radcam* XVI MMAe. 7, nr. 367, *piętnadzieścia* 1468

Stppp. 2, nr. 3900. *otca... po otcowie śmierci* 1400 SKJ. 3; 187, *otca* BZ. Deut. 21, 13; Lev. 22, 13; 1471 MPKJ. 5, 130 i analogicznie do tych form *otec* 1400 SKJ. 3, 190. Nawet i w późniejszych czasach powstają podobne formy np. z *uczciwy* przez asymilację spółgłosek powstała forma *ućciwy*, znana i używana w XVI i XVII wieku (por. też *ućciwości* Szymon. 8, 96); Orzechowski jednak pisze *utciwem* Bpp. nr. 74 str. 167. *utciwość* 85 a także *w potcie* (< *w poćcie* < *w poczcie*) 19.

Wyjątkowo przez analogję do form, w których *ć* wymienia się na *t* przed przedniojęzykowymi, utworzono też formę G. pl. *stgien* (*ne ma viloszonich stghen* 1409 Czrs. 27) zam. *ścgien* od *ściegna* < **stgżna* (ścieżka, ulica).

§ 224. Od tego jednak są różne uchylenia.

W dzisiejszych liczebnikach *piętnaście*, *szesnaście* mamy fonetyczne kontynuacje form **pętnadesęte*, **šestnadesęte* (zachowanych w języku starosłowiańskim), gdzie *ł* prawidłowo stwardniało przed *n* po zniknięciu *u*. Ale w zabytkach stp. trafiają się formy: *pięćnaście* 1400 Leksz. 2, nr. 2711; XV R. 25, 276, *pięćnatcie* 1442 Stppp. 2, nr. 3085; *pięćnastego* kon. XV R. 24, 96; *sześćnaście* 1445 Stppp. 2, nr. 3247, pod wpływem ich zbliżenia do brzmienia prostych liczebników *pięć*, *sześć*. Na skutek tejże przyczyny dziś mówimy: *pięćdziesiąt*, *sześćdziesiąt* a raczej tylko piszemy, gdyż wymawiamy: *piędziesiąt*, *szeździesiąt*, co też możnaby wyprowadzić z **piętdziesiąt*, **szesłdziesiąt* (*s* > *ż* przed *dź*). W *pięćset*, *sześćset* dziś jeszcze odczuwamy dwa wyrazy.

W drugiej części złożzeń liczebnikowych *naście* zaszły procesy dość złożone. Punktem wyjścia była forma prasł. **nadesęte*, która z czasem (zapewne stopniowo) skróciła się do: **nadste* z czego powstało **natśce*, *naćce*. Ta ostatnia forma często używana w BZ. (*jedennaście*, *dwanaście* i t. d.) miała już w XV w. oboczną *naście* (w BZ. *jedennaście*, *dwanaście* i t. d.).

Prasł. **tstō* występuje w stp. jako *cieść* np. 1408 Piek. 372. W innych przypadkach mieliśmy formy fonetycznie usprawiedliwione: **tścia*, **tściem* i t. d. obok utworzonych analogicznie do mianownika: *ćcia*, *ćcia* (ku *ćciwi* XV R. 33, 134, *ćcia* — socrus 1532 BBydg. i t. p). Od form znowu: **tścia*, **tściowi* i t. p. urobiono przez analogję mianownik *teść*, (podobnie jak *otec*) a znowu według nowego mianownika poszła cała odmiana: *teścia*, *teściowi* i formy pochodne *teścia*, *teściowa* — socrus i t. d.

Wpływem analogji objaśniają się też formy imperatywu: *idźcie*, *chodźcie* zam. **idcie*, **chodcie* analogicznie do *idź*, *chodź*, *idźmy*, *chodźmy*, podobnie *bierzcie* zam. *biercie*.

Stp. *więcszy* spotykane np. w BZ obok prawidłowego *więtszy*, utworzono pod wpływem *więce(j)*, prasl. **větje*.

Dawne *wiedma* Zimor. 5, 177 jest zapożyczeniem z r. *vedma* spolonizowanym w postaci późniejszej formy *wiedźma* (od XVIII wieku Linde).

W wyrazach zdrobniałych z suf. *-ka* np. *cząstka*, *kośka* i t. p. (por. *część*, *kość*) nie zaszło odpodniebiennienie spółgłoski *ł*, lecz do prasl. tematów: *čest-*, *kost-*, dodano suf. *-zka* (nie *-yka*, który także był w użyciu np. *meška* < **mъška*, *róždźka* < **rozgъka*). Tak samo utworzono imiona: *gałązka*, *wiązka* i t. p. lub męskie: *dzionek*, *pionek* ob. *pieniek* i t. d.

§ 225. Rzeczowniki takie jak: *jęciec*, *czyściec*, *gościec* miały inne przypadki z dyspalatalizowaną spółgłoską: *jętce* Fl. 67, 7, **czys(t)ca*. **gos(t)ca* i t. d. analogicznie jednak do mianownika utworzyły się formy *jętca* 1405 Piek. 272, *jętcy*, Fl. 68, 38, *jętce* 1471 MPKJ. 5, 100, a także *czyścca* i t. p. Zbliżenie do form z miękkimi spółgłoskami (*słońce*, *kolce* i in.) wywołało nowotwory takie jak: *oćca* Fl. Ath 31, *oćczystego* 1461 AGZ. 15, 423, *oćczyzna* 1399, Hube kr. 40, *maścńica* (por. *maść*, *maścić*) 1471 MPKJ. 5, 36, *wypowiedźni* (por. *powiedzieć*, *zapowiedź*, *spowiedź*) ib. 48, *rządźce* (por. *rządzić*) Zimor. 7, 1, *jednowładzca* ib. 7, 28, *przywódźca* ib. 16, 210, *mieśće* (na *mieścę* BZ. IV Reg. 13, 7), a miękkie *ś* rozkłada się na *jsc*: *mury miejskie* 1553 Bpp. nr. 70 str. 203, albo też ukazują się inne kombinacje bez *j* lub z *j* np. *namiejstnicy* 1553 Bpp. nr. 70, str. 235, *mieśce* Szymon. 10, 102, *mieśca* tamże 11, 87 obok *miejsca* tamże 11, 12, *za zwoję* (= zwodziciela) 1554 Bpp. nr. 70. str. 360, *włajca* (< *władzca* < *władca*) u Petrycego 1609 Bpp. nr. 67, str. 250, *dwojrząjca* tamże 39; nawet *śódza* (= ścieżka), forma dawna, bo z XIV w. (*sczdze* Fl. 77, 55 obok *stdza* 8, 8 i t. d.). Dzisiejsze *miejski* < *mieścski*, analogicznie do tego *wiejski* zam. *wieski*.

§ 226. Kiedy suf. *-ць* łączył się z tematem na *-t* albo *-d*, spółgłoska ta po zniknięciu z musiała stwardnieć przed przedniojęzykowem *c*; prasl. *gordьcъ* p. *grodziec*, *grodca* (właściwie *grotca*), *koťcъ* < *kocieć*, *koťca*; ale też wcześniej inne przypadki analogicznie do mianownika: *grodźca* (*groćca*), *koćca*, i potem: *grojca*, *kojca*, *grojcem*, *kojcem* i t. d., do czego dorobiono nowe mianowniki: *gro-*

jec, kojec. Tą drogą otrzymaliśmy formy: *ogrojec, rajca, zdrajca* (zam. *radca, zdradca*) z *radźca, zdradźca* pod wpływem czasowników: *radzić, zdradzić* (*zdradźca* jeszcze w końcu w. XV. Pieśń o zabiciu Tęczyńskiego).

§ 227. Podobną też historję miało imię *ocieć* prasl. **otěcъ*, G. sg. *otca* (§ 223), ale też oddawna i *oćca* (§ 225), wreszcie *ojca* Puł. 44. 12, *ojcu* Puł. Ath. 21, *ojcowie* Puł. 21, 4 i t. d. Od tych ostatnich form oczekivalibyśmy formy analogicznej **ojec* (por. *grojec, kojec*), ale formy dawnej *ocieć* używano tak często w życiu rodzinnem, że ta częstość jej użycia nie pozwoliła na znaczne jej przekształcenie. Żyje ona przeto dalej w gwarach do dnia dzisiejszego, żyła też w języku literackim przez w. XVI i XVII a nawet później, aż pod wpływem przypadków zależnych: *ojca, ojcu* i t. d. przybrała *j*, czyli przekształciła się na *ojciec*. Forma ta ukazuje się zrzadka w wieku XVI w książce Groickiego Porządek sądów 1559 k. 44b i 114, w tragedji Zawickiego Jęfthes z r. 1587, u Kochanowskiego w Psalterzu z r. 1579 ps. 89 wiersz 47, oraz we Fraszkach II. 89 (o Pelopie) w. 1, dalej w XVII w. występuje już jako forma normalna w słowniku Knapjusza (Thes. 1, 654 wyd. z r. 1643), ale obok tej formy ciągle jeszcze aż do początków XIX w. obok niej stoi też forma *ocieć*, wyłącznie dziś używana na wielkim obszarze ludowych gwar polskich.

§ 228. Gdy suf. *-szk* łączył się z tematami, kończącemi się na *-st-*, *-zd-*, wtedy te grupy spółgłoskowe uległy spalatalizowaniu, które dla tych samych przyczyn, co i przed *-ce*, *-ca* (§ 226) i t. d. utrzymane zostało nawet po zniknięciu *-b-* np. *ujeścski* < *ujeżdźski* < **ujezdźski* przymiotnik od *Ujazd* (np. *ujeżdźski* Stppp. 6, 44 i 45) dziś *Ujejski* (nazwisko). W ten sposób (przez wymianę *śc* > *j*) powstały przymiotniki: *zamojski* (Zamość), *babimojski* (Babimost), *miejski* (miasto). Niewątpliwie na zatrzymanie palatalizacji wpłynęło poczucie, że przed przyrostkiem *-ski* występuje spółgłoska miękka np. *pański, koński, polski*... Gdzie ten wzgląd nie istniał, tam pierwotnie *st* przed *s* odpodniebiennilo się, poczem następowało uproszczenie grupy spółgłoskowej np. *Lestav* < **lěstěslavъ*, *Miestav* < **městěslavъ*, *Rostav* < **rostěslavъ* *Czestav* < **čestěslavъ*. Forma dość późna *mieski* (1532 MMAe. 7, nr. 306) analogiczna do *wieski*, ale to ostatnie pod wpływem *miejski* zostało wymienione na *wiejski*. U Orzechowskiego forma *Zamoseski* Bpp. nr. 74, str. 116 jest nowotworem pod wpływem ruskim.

§ 229. Często alternuje *s*, *ś*, *ż*, *ź* przed następną spółgłoską np. *drażnić* || *drażnić*, *drażnię* || *drażnię*; tutaj etymologicznie uzasadnione są formy *drażnić* < **draż'ni*, *drażnię* < **drażnję* < **draznję* (§ 203); na gruncie polskim formy te się pomieszały z sobą i stąd *drażnić* || *drażnię*, *drażnić* || *drażnię*: podobnie: *szłę* || *ślę* **myśle* || *myśle*, *wisznia* || *wiśnia*, gdyż często *sz* || *ś* przed spółgłoską miękką: w wyrazach zapożyczonych: *szlachta* || *ślachta* (często u dawniejszych pisarzy), *szlifierz* || *ślifierz*, *szlacz* || *ślacz*, *szpikulec* || *śpiczasty*, *Brunszwik* || *Brunświk*, *rusznica* (< *rucznic*, z czeskiego *ručnice* — ręczna strzelba) || *ruśnica*, podobnie *brusznica* || *bruśnica*, *koszlawy* || *koślawy*, *szlad* Szymon. 1. 70 || *śląd* (< **ślédz*) i t. d.; upowszechniły się formy: *myśle*, *kreśle*, *ślę* i t. p. Także przed twardą: *schruba* || *śruba*.

Stp. *zeszcie* (Zimor. 7, 40) i inne podobne wymieniły się na *zejście*, *pójście*... pod wpływem *zejść*, *pójść*...

O obocznościach *schrzon* || *śrzon*, *sbron* || *śron* i t. p. była mowa w § 219.

§ 230. Takież wahania, głównie jednak *s* || *ś* || niekiedy *ż* a także *s* || *ś* (ale nie *s*) słyszymy przed przyrostkiem *-ny* (i pochodnemi): stp. *pozny* Szymon. 11, 30; 11, 100; 14, 59, ale także *późny*, mimo że pochodzi to z **pozdn-*; ale i *s* w podobnych formacjach niekiedy wymienia się na *ś* np. *miłośny* < *miłosny* < **miłostny* ok. 1420 R 25, 229. *żałośny* || *żałosny* < **żałostny*; w innych takiej formacji przymiotnikach i rzeczownikach ukazuje się *s* twarde: **ułośny* (por. *ułość*) || *ułosny* Modlitwy Wacława 46 || *włośny* Bpp. nr. 70, str. 135 || *własny*; *pocześny* || *poczesny*, *Krosno* < **Krostno* por. *Krościenko*, ale obok tego *krosna* || *krośna*. Oczywiście formy z *ś* mogą być objaśnione jako analogiczne do form z miękkim *ś* np. *miłośnie*, *miłośnik*, *krosienka*; zapewne ta sama przyczyna wywołała oboczność form: *wczesny* || *wcześny*, *przasny* || *przaśny*, *krasny* || *kraśny*, *sprośny* || *sprośny*, jakkolwiek może dziwić, że nie mamy miękkich odpowiedników do *jasny*, *ciasny* choć są formy z *ś*: *jaśniejszy*, *ciaśniejszy*, *jaśni*, *ciaśni*, *rozjaśnić*, *ścieśnić* i t. p. To więc wskazuje, że te przymiotniki pochodzą z prast. **jasn-*, **těsn-* a nie z **jasn-*, **těsn-*. Jeżeli w wyłącznem używaniu są formy z *żn*, *śn*, to po większej części stoją one w bliskim związku z czasownikami na *-zić*, *-sić*: *woźny*, *groźny*, *mroźny*, *wyrażny*, *do-nośny*, *głośny*, *kłośny*, *kośny*, *kwaśny*, *nieśny*, *nośny*, *prośny* i t. d. *pacześny* analogicznie do *pacześć*; mniej jasne *oboźny* z dawniejszego *obożny* u Kromera Bpp. nr. 70, str. 224, *leśny*, *gnuśny*, *ukośny*.

Niejasne przyczyny wywołały ukazanie się *ż* zam. *z*; pisarze XVI w. używali formy *rozny* (stsl. *raznъ* r. *roznyj*) dziś *różny*; możnaby się wprawdzie powołać na *różnię się*, ale czy to być może, aby ta forma we wszystkich innych formach wywołała wymianę *z* (*rozny*) lub *ż* (*różnica*) na *ż*? Dla nowego *lubieżny* < *lubiezny* (*lubiezna* — *amabilis* II poł. XV w. Kałużn. 7) i tego wytłumaczenia niema; stp. *prozny* < **prozdny* ale już u Kromera *prozenem grzechu* zam. **proźdzeniem* (= **proździen jeśm*) Bpp. nr. 70 str. 202 potem *próżny*, przymiotnik, który z formami czasownikowymi: *wypróżnić*, *opróżnić* ma już nieco dalszy związek (zwłaszcza *próżny* w znaczeniu 'wolny' lub 'chępliwy').

Tak więc przymiotniki kończą się na *-zny* lub *-zny*, na *-sny* lub *-sny*; niema końcówek *-zny*, *-sny* < *-sny*, bo *pyszny*, *grzeszny* i t. d. także *Leszno* (< **Leszczno* por. *Deszczyński*) mają inne pochodzenie.

Przed *ń* stale ukazuje się *ź*, *z* lub *s*; *próżni*, *woźni*, *właśnie*.

§ 231. Prapolskie *ń* w pozycji przed przedniojęzykowymi zachowuje się niejednostajnie: prapol. *ntt*, *ńtd* zapewne wymieniły się na *nt*, *nd* ale o pewne przykłady trudno: *źminda* zap. < **źminińda* por. **pravńda*, **vroźńda* (prasl. **vorźńda*). Czasem jednakże bywa *nt* np. *wantuch* z niem. *weintuch*, *świntuch* zgodnie z *świnia*.

ńn > *nn* np. *panna* < **pańna* (por. *pańienka* < **pańnińka*) *dzienny* < **dźniń*, *bez-denny* i t. p.

ńs > *ns* np. *pański* < **pańskź*, *państwo* < **państvo*, *łośki*, *poddaństwo* i t. p. Także *ń* zachowuje się przed *c*, *cz*: *końcem*, *kończyć*, *wieńcem*, *wieńczyć*, *obrońca*, *słońce*, również w zapożyczonych *tańcem*, *tańczyć*, *szańcować*; u Reja też *ń* przed *sz* w zapożyczeniu *czynsz* dziś *czynsz*, *czynszowy* również *ń* przed *ć* w imionach zdrobniących np. *Brońca*, *Leńca*, ale przed *ź* zdaje się powszechniejsza jest wymowa *n* np. *Wandzia*, *Audzia*, *Kundzia*.

§ 232. Dla dyspalatalizacji dawnego *l* przed spółgłoskami przedniojęzykowymi mamy jeden tylko przykład ogólnopolski, mianowicie *łza* < *słza* < **slza* r. *sleza* przyczem *ł* pozostaje nawet przed *z*: *łzie*. Może też tu należy *łża*, stp. *łsłza* lub *łsłza*. Z wieku XVI, kiedy już zaczęto *ł* odróżniać w piśmie od *l* mamy przykłady stwardnienia *ł* przed przedniojęzykową spółgłoską: *rzemieślniki* u Orzechowskiego Bpp. nr. 74, str. 106; *przyłnienia* 1559 Akta zb. wil. Schadzka 7, *nieśmiertelny* tamże 6, także u Kromera Bpp. nr. 70: *łśnieć* 134, *łściwie* 333, u Petrycego 1609 r. Bpp. nr. 67:

nocołsny 185, *łsnący* 190 obok *łśniący* 224. Zresztą normalnie występuje *l* miękkie: *palce*, *walczyć*, *ułdze*, *użyć*, *połski*, *połny*... stp. *nieldza*, *nielza*, *nielża* < **nelż'a*, a to z pierwotniejszego **nelža*.

W dawnych zapożyczeniach obce *l* wymienia się na *ł* lub *l* np. *Łazarz*, *Rafał*, *bertło*, *feruła*, *fałda*... ale *chwila*, *król*... w nowszych jest *l*: *landrat*, *Holandja*, *sala*, *pularda*...

§ 233. Warunki odpodniebiennienia dawnego *r* są prawie takie same, jakie wywołują odpodniebiennienie dawnych *t*, *đ*; dyspalatalizacja zachodzi przed następną przedniojęzykową spółgłoską np. *orła* < **orōla*, *orle* < **orōle*, *korca* < **kořca*, *mędrŕy* < **mądrŕs-*, *wierni* < **verŕni*, *morski* < **mořsk-*. Ze starszych form notujemy tu wyjątkowe *biencie* BZ. Judic. 21, 21, gdyż oddawna nastąpiło upodobnienie do formy *l*. poj. *bierz*, a więc *biercie*, *miercie*, *wiercie* i t. d.

Analogicznie do *strdzi*, *strdzią* BZ. Ex. 13, 5 utworzono formę *stredź* = miód obok *strzedź*: *stredź* Fl. 18, 11 *strzedź* Puł. 18, 11 i odwrotnie *strzedź* Fl. 118, 103, *stredź* Puł. 118, 103, *stredź* 1472 Rost. nr. 1003.

Odwrotnie: *trześć* zam. *treść* (*trzeszcz* — *arundinem* ok. 1420 R. 24, 82) analogicznie do *trzcii*, *trzcią* i t. d. < *trasti*, *trastijo* i t. d.

§ 234. Powszechność tego zjawiska bywa jednak często naruszona, kiedy po dawnym *r* następuje *n* lub *ń*. Rozwadowski MPKJ. 4, 459 wyraził przypuszczenie, że *řn* > *rn* a natomiast *řn* > *rn* i że potem wskutek wyrównania form w deklinacjach lub konjugacjach wzięła górę to jedna, to druga forma. Istotnie w gw. bardzo często *r* właśnie przed *ń* np. *żęborznik*, *warznik*, *warznica*, *warzniczek*, *warzniaczek*, *zwornik*, *rozwornik* Karl. sł. gw.; ogp, *skórznie* (już 1532 r. u BBYdg. 69), *kierznia*, ale w języku literackim mamy *zwornik*, *piernik*, *sternik*, *kurnik*, *Sarnicki*, *wędzarnia* i t. p. gdzie *rn* albo wcale nie wymienia się z *rn* albo tylko w bardziej oddalonych formach np. *pierny*, *sarna*. W zabytkach staropolskich w ogólności formy *z řn*, *řn* są rzadsze od form *z rn*, *rn*; oto ich zasób, wynotowany z większej liczby zabytków *Oborzni* 1390 Leksz. 1, nr. 761 obok *Oborniki* 1387 Leksz. 1, nr. 248; *pierzne* Fl. 17, 13; *mierznie* 1403 Piek. 182, *Barzniowi* 1445 Stppp. 2, nr. 3234, *nadworzny* 1428 nr. 2243; 1440 nr. 2839 obok *nadworny* 1420 nr. 1715, *oborzne* 1442 nr. 3048; 1402 Hube Zb. Piotrk. nr. 62 i 101, *mierzny* 1424 Stppp. 2 nr. 1976, *mierznych prętów* 1471 MPKJ. 5, 107, *mierzny* 59, *gwarzna*, *gworzna* 5, *oltarznik* 41, *wieczerny* obok *wieczerny* 5

i 90, *namirzniejszego* 95. *obirzny* — *lascivus* XV w. R. 24, 363, *jarznej ugorznej rolej* 1411 Hube Zb. Kal. nr. 57, Piotrk. grodz. nr. 51 obok *ugorny* 1402 Stppp. 2, nr. 2358, *rea pars* — *sąpierzna* 1479 AGZ. 18, 192. *potwarznica* XV w. AKPr. 3, 285, *macierznikiem* BZ. Deut. 28, 57, *lektwarznice* II Par. 32, 27, *wieczerzny*, I Esdr. 9, 4; Neh. 10, 33; *wieczerznik* 1532 BBydg. 24, 69, *pierzniak* 9, *otworzenie* 38, 126, *cirznisko* 150 ale dziś *ściernisko*, *pancerznik* 59 ale dziś mówimy *pancernik*, u Wacława Potockiego *pierzniak* Bpp. nr. 73 str. 513 w znaczeniu 'pierzyna' ale *piernik* z ciasta.

Dziś mówimy *burzliwy* niewątpliwie pod wpływem brzmienia wyrazu *burza*, ale u Orzechowskiego *burliwy* Bpp. nr. 74 str. 146, 156.

Podobnie zwykłemi i normalnemi formami są: *kacerstwo*, *cesarstwo* < **česarstvo*, jeżeli zaś mamy *cesarstwo* Fl. 85, 15, *kacerstwa* XVI w. Prfil. 5, 540, to formy te powstały albo pod wpływem *cesarz*, *kacierz*, albo też należy je czytać *cesarstvo*, *kaceřstvo*, gdzie ř < rs jak w *garść*, *trzcina*.

W języku stp. częściej niż w dzisiejszym *ryn* wymienia się na *řn* po spółgłosce dźwięcznej: *Srebrzna gorka* 1399, Leksz. 1, nr. 3052. *srebrzne* BZ. IV Reg. 12, 13, obok *srebrne* Ex. 36. 36. *knąbrzny*, *knąbrność* AKPr. 3, 258, 306, *knąbrnie* ib. 259 (obok *knąbrność* 237) *brzniełi* BZ I Par. 15, 19, *ubiedrzny* 1590 Bpp. 63, 126, gwarowe dzisiejsze *najędrzenieć*, *zjędrzenieć*, także przed d: *grdyka*, ogp. *grdyka*; wreszcie ogp. *brzdąkać*.

Częściej to zachodzi po spółgłosce bezdźwięcznej, zwłaszcza między *t* a *n*: *powietrzny* Fl. 17, 13, *wietrzny*; ze starszych jeszcze *przepatrność* pol. XV R. 24, 349, *przepatrny* R. 24, 366, *opatrzność* obok *opatruć* XV R. 24, 368; 1449 R. 23, 279; 1471 MPKJ. 5, 66 i 126, *jątrznica* XV w. Prfil. 5, 10; R. 23, 269; 1532 BBydg. 39, *jutrznia* Fl. 72, 14, *jutrzniejszy* 1471 MPKJ. 5, 36, *zajutrzniejszy* ib. 37, *wzjutrzniejszą* R. 24, 361, *wnętrznie* R. 23, 304, *wnętrznymi* ib. 309; w gwarach: *watrzniak* (= placek upieczony przy *watrze*), *zbutrzniuty* = 'zbutwiały' Karl. Sl. gw.

Często tu można przypuścić wpływ analogii np. *pieprzny* zam. *pierny* analogicznie do *pieprz*, *kanclerstwa* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 111 analog. do *kanclerz*; może — jak przypuszcza Rozwadowski Enc. 2, 412 — w *wietrzny* *ustrzmić* i t. p. zam. *wietrny*, *ustrmić* mamy tylko przystosowanie *r* do *t* pod względem bezdźwięczności. Mógłby to także być niekiedy produkt zmieszania form, w których

po *r* następowało *n* lub *ń* według **Jaworno, w Jaworznie*, jeśli pogląd Rozwadowskiego (MPKJ. 4, 459) okazałby się słusznym, w każdym razie sprawa ta nie jest jeszcze wyjaśniona.

§ 235. Możliwy też sądzić, że w pozycji prap. *r̥* między spółgłoskami półsamogłoską zachowała się dłużej, przez co i miękkie *r̥* przetrwało okres dyspalatalizacji przed przedniojęzykowymi spółgłoskami. Pogląd Rozwadowskiego znajduje wprawdzie poparcie w takich obocznościach jak: *chrypieć* || *chrzypieć*, *Krynica* stp. *Krzy-nica* i t. d. (*r* || *r̥* po spółgłosce bezdźwięcznej a zwłaszcza: ze *krtania* (= z *krtani*) W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 503, *prztykać*, *trztać*), ale i tu znajdujemy rzadka także przejście po dźwięcznej spółgłosce; *drażnić* || *drzaźnić*, *pograżyć* || stp. *pogrzazić*.

§ 236. Oboczność *r̥* i *r* dość często zachodzi w wyrazach należących do dawnego typu *turt*, przyczem *r̥* ukazuje się także przed spółgłoskami przedniojęzykowymi i odwrotnie wbrew zasadzie *r* znajdujemy przed spółgłoskami nieprzedniojęzykowymi. W Kśw. niema takich nieprawidłowości, a zresztą prawie stale *r̥* tutaj się przez *r* wyraża. W najstarszej części Fl. obok *cirzpiat* 24, 5, *czyrzwiom* 77, 51, *pirzwieńcem* 88, 27, *pirzwienieta* 77, 56, *wirzech* 7, 17 mamy *czyrwie* 21, 6; u drugiego i trzeciego pisarza *czyrzwiomem* 105, 8 obok *czyrwiomem* 105, 9, *ścirzpi* 129, 3 obok *cirzpiat* Ath. 36, *wirzchy* 128, 4 obok *swirchowany* 138, 21, a także w *cirzniu* 117, 12, więc już w tak dawnym zabytku zachodzi mieszanie form wbrew fonetycznej zasadzie. I to się ciągnie dalej przez ciąg wieków: spotykamy więc *cirznie* 1471 MPKJ. 5, 88, *cierzniowa korona* 1500 Prfl. 5, 383, *czyrznidło* 1532 BBydg. 5 obok *uczyrnion* 1444 R. 23, 304 i t. d. Z drugiej strony *cierpieć* XVI R. 38, 314, *cirzpieć* obok *cierpiać* 1559 Akta zb. wil., *pirwe* kon. XIV Hube Zb. 122, *czyrzwiomy* obok *czyrwiomy* 1471 MPKJ. 5, 159, podobnie jak i w dzisiejszych gwarach w porównaniu z językiem literackim: *śmierzyć*, *zniecierzpli-wiony* (prawidłowo, natomiast ogp. *zniecierzpliwy*) Kolb. Kuj. 1, 157, *świerbiączka* Karł. sł. gw. obok *świerzbiączka*, *wirgać*, *wirgnąć*, ogp. *wierzgać*, *dziergać* obok *dzierzgać*.

3. Asymilacja spółgłosek pod względem miejsca artykulacji.

§ 237. Tego rodzaju asymilacja zawsze jest postępową, t. j. spółgłoska poprzedzająca asymiluje się do następnej.

1. Niekiedy spółgłoska ustna wymienia się na nosową przed następującą nosową np. gw. (Zakopane) *styrmino* < i || *styrbno*, stp.

i gw. *podomno*, ogp. *podobno*, *podamno* P. Kochanowski we wstępie do Goffreda r. 1618.

238. Częściej zachodzi zmiana miejsca artykulacji w obrębie jamy ustnej, a zwłaszcza asymilują się przedniojęzykowo-zębowe, do następujących przedniojęzykowo-dziąsłowych, lub odwrotnie:

šč > šč: *szczęście* < **ščęstije*, *wszcząć* < **vsz četi*; *žs > šs > ss* i potem *s*: *wycieźstwo* Kaz. śwkrz. < **vitežstvo*, *w mnoźstwie* Fl. 33, 9, *boźstwa* Fl. Ath. 33 jeszcze prawie stale w Fl. *žs* lub *šs*, albo może *ss*, gdyż z pisowni można wnioskować rozmaicie: *nezboszstwo* 13, 7, *uboszstwa* 43, 26, *ksoszstwo* 138, 16, *mnošstwa* 9, 24 i t. d., ale już są i formy z jednym *s* (< *ss*) *bostwo* Ath. 6 i 31, *mnoštvo* 146, 4, *w mnoštve* Moys. 6, a więc w trzeciej, najnowszej części tego zabytku. Tak samo przymiotniki na *-ski*: *boski* < **božьski* *praski* < **pražьski*.

čs > cs i potem *c*; w zabytkach staropolskich z powodu niedość ścisłej pisowni na pewno nie wiemy, jak czytać: *czs* czy *cs*: w Kaz. śwkrz. *cso*, *csoz*, *csnego*, *suadecstuo*, *nics* w Fl. *czso* 2. 10, *czsnoti* 20, 13, *swadeczstwo* 18, 8, *nemeczski* prol. 1, 15 i prol. 2. 6, *czloweczstwa* Ath. 33, *neustawiczstwo* 54, 25, *na ustawyczstwie* 103, 6, *w szembraczstwie* 106, 10. Według spostrzeżenia Paszkiewicza, (Die Konsonantenverbindungen im Polnischen JA. 31, 102—193) piąty¹⁾ pisarz BZ. nigdy przez *c* nie oznaczał dźwięku *cz*. przeto czytamy *cs* w napisanych przez niego formach: *cso* III Reg. 14. 3, *pótnycstua* Ruth 1, 7, *swyadecstwa* I Par. 9, 23, *wrotnycstwu* ib. 22, *prorocstwem* I Par. 15, 22, *prorocske* ib. 27, (tak samo jak *dzedzicstwa* II Reg. 21, 3, gdzie jest *c* etymologiczne). Paszkiewicz ostatnie ślady istnienia grupy *cs* znajduje w kodeksie Dzikowskim i Stradomskiego (kon. XV w.) zawierających przekład statutów (AKPr. 3). Już jednak w XV w. grupa *cs* upraszcza się, tracąc *s*, co już wykazują Kaz. Gn. *cho* (= *co*), *chosczy* (= *cożci*) i t. d.

4. Uproszczenie grup spółgłoskowych.

§ 239. Dokonywa się przedewszystkiem przez zamilczenie (zanik) jakiejś składowej głoski w grupie. Proces ten, przynajmniej w zakresie grup niektórych, jest bardzo dawny, sięga bowiem czasów nie tylko prasłowiańskich, ale nawet przedśłowiańskich. Wyniki jego znajdujemy w różnych językach słowiańskich, a także trwa

¹⁾ Właściwie szósty i siódmy.

on dalej na gruncie nowych grup spółgłoskowych. Dokonywa się w grupach spółgłosek jednobrzmiących jako też w grupach spółgłosek różnobrzmiących, przyczem wyróżniają się grupy dwu, trzy — i wieloczłonowe. Obfity materiał językowy do tych wymian zebrał A. Paszkiewicz we wspomnianej pracy: *Die Konsonantenverbindungen im Polnischen*, JA. 31, 102—193.

§ 240. Grupy dwuczłonowe spółgłosek jednobrzmiących: *tt*, *dd*, *nn* tworzą się w polszczyźnie tylko nowe wskutek złożenia wyrazów lub zniknięcia półsamogłoski. Te nowe grupy spółgłoskowe zachowują się bez zmiany: *ottąd*, (*odtąd*), *oddać*, *panna*. To samo znajdujemy naogół w starych zabytkach i dlatego trafiające się tam niekiedy sposoby pisania z jedną spółgłoską zdaniem Paszkiewicza należy uznać albo za właściwość tylko ortograficzną, np. *otód* BZ. Gen. 18, 16¹⁾, *odalcye syb* ib. I Reg. 15, 6, albo też za istotne odbicie wymowy, ale tylko tam, gdzie nie było istotnie takiej grupy np. w BZ. formy *podać* obok *poddać* przedstawiają się, jako dwa różnej budowy czasowniki: *po-dać*, *pod-dać*.

W wyrazie *jedenaste* stp. *jedennaście*, *jedennaście* (nawet w XVI w. *nn*: *jedennaste* 1528 R. 3, 68, *jedennasty* Paterek Prfil. 5, 540) < *jeden-na-dziesięcie*) uproszczenie grupy *nn* jest wynikiem przyczyn nie fonetycznych, lecz wpływu analogii do *dwanaście*, *trzy-naste* i t. d.

Podobnie też przez długi czas w języku zachowuje się grupa *ss* zwłaszcza przed samogłoską na początku wyrazu; do dziś mówimy *ssać* < **szsati*; rzeczownik *ssąd* (naczynie) < **szsąd* zachowuje *ss* nie tylko w Fl. ale także w BZ., choć już w XV w. trafiają się formy z jednym *s*: np. stale w Puł. 2. 9; 7, 14; 30, 16; 70, 24, także w *sódze* BZ. III Reg. 17. 14 i t. d. obok *w ssódze* tamże 10 i 12, por. dzisiejsze *sądek*. Czasownik *ssać się*, (< **szsotajati się*) stale się tak pisze w *Zwierciadle Reja*, w *Dialogach Orzechowskiego* z r. 1564 a nawet później np. *ssławiała się* Szymon. 15, 61, *rzecz się ssiała* 15, 73.

Także przed suf. *-ski* (*-sk-*) znajdujemy *s* w Fl. np. *nebesske* 49. 12 i t. d., ale obok tego i formy uproszczone: *nebeskego* prol. 1, 5; 113, 25; 135, 27, a także *ptaczy nebeszczy* 8, 8.

W stp. *zuć* (*zuy boty* BZ. Jos. 5, 16, *zuge boti* ib. Deut 25, 9) niema uproszczenia grupy *zz*, gdyż właśnie dzisiejsze *zzuć* jest nie-

1) Jest to błąd wydawcy, w rp. jest *ottąd*.

prawidłowe, czasownik bowiem niezłożony brzmiał **uć* por. *ob-uć*. Dzisiejsze więc *zzuć* ma podwojony przedrostek z przyczyn fonetycznych (por. *ze-z-wolić*).

Jeśli w stp. przed formami imion, zaczynających się od *s*, *z*, *sz*, *ż*, *ś*, *ź*, opuszcza się w piśmie przyimek *s* (*z*), nie jest to wcale wynikiem fonetycznego uproszczenia grupy spółgłoskowej, ale tylko właściwością ortograficzną; podobnie też nie pisze się przyimek *w* przed imionami, zaczynającymi się od *w* np. *sobą* = *z sobą*, *wierze* = *w wierze* i t. d.

Tak więc nowe polskie grupy *ss*, o ile nie były podtrzymywane przez czynniki psychologiczne, nie utrzymały się w języku: stąd uproszczenia w formie: *sąd* (mimo utożsamienia tego wyrazu z *sąd* = *judicium*), *stać się*, *niebieski* i t. d. Utrzymało się tylko *ssać* i wszystkie te, w których charakter złożenia z przedstawką *s*, (*z*) występował wyraźnie *ssąpić* (lub *zestąpić*), *ssadzić* i t. d. jak również połączenia z przyimkiem *s* *siebie*, *s sobą*, i t. d. tak samo *zzywać*, *z zębem*.

Grupy *żż*, *śś* są dość stałe; por. *zaszszsz se ogen* Fl. 38, 4, *zezze na oltarzu* BZ. Lev. 4, 35, *ognyem zazzy* Naw. 97, także nowotwory: *powisszszzenia* Wacł. 52, *powysszzenya* Puł. 92, 6, *powysszasz* Puł. 9, 14 i t. d. obok starszych form *powyszył* Puł. 28, 10, *powysza* Puł. 74, 7. Dziś także mówimy: *zeżże*, *wyszszy*, *niszszy* (*wyższy*, *niższy*).

Grupa *vv* spotyka się tylko w złożeniach z przedrostkiem *w* i w połączeniach imion, zaczynających się od *w* z przyimkiem *w*. W dzisiejszym języku nie podlega uproszczeniu, w zabytkach słownych pisze się przez podwójną literę, jeżeli zaś na jej miejscu trafia się jedno tylko *w*, jest to — jak już wzmiankowaliśmy, tylko właściwość ortograficzna.

Grupa *pp* we wszystkich językach słowiańskich należy do wielkich rzadkości i trafia się tylko w wyrazach nowo zapożyczonych; w starszych wymienia się ona na *p* np. stp. *pierz* < **pъpъrъ*, *piper* (G. sg. *pieprza*, D. sg. *pieprzu* i t. d.).

Prasl. *kg* > *kk* > *k* lub pozostaje *kk*: *miękki*, *lekki* ale stp. także *mięki*, *leki* (*mięka* 1436 R. 23, 27, *lekie* XV R. 22, 31, *leki* Kod. Dzikowski AKPr. 3, 135; mówimy dziś *miękisz*, także często *mięki* ale zawsze *lekki*; przyczyną tej różnicy jest może to, że *ę* przed *k* rozkłada się na *en*: *mtenkki*, a wtedy jest to już grupa trzyczłonowa, w takiej zaś jest skłonność do pomijania w wymowie spółgłoski środkowej.

Grupa $\acute{c}\acute{z} > \acute{c}\acute{z} > \acute{z}$: piszemy *pięćdziesiąt* ale wymawiamy *piędziesiąt* i tak było już w r. 1399, o ile sądzić można po pisowni *pyandzessanth* Stppp. 8, nr. 8728.

§ 241. Grupy spółgłosek różnobarzmiących. a. Grupy dwuczłonowe 1) ginie spółgłoska pierwsza: Spółgłoski wargowe, o ile stały przed innymi spółgłoskami, oddawna, bo już w języku prasł., znikwały i stąd p. *gīnāc* (ale r. *gībnuŕ*), *tonāc* < **topnāti* por. *topić*, *sen* < **szpnz* por. **szpati*, *spāc*, stp. *nieć* łc. *neptis*, stp. *nieściora* < **nept-ter-*, *siódmy* gr. *ἑβδομος*, *osa* lit. *vapsa*, *wysoki* gr. *ὕψ-ε-λός* i t. d.

Wobec tego formy: *ziębnać*, *rąbnać*, *stąpnąć* i t. p. podobnie jak w innych językach słow. np. wspomniana wyżej r. *gībnuŕ* są nowotworami analogicznymi do: *ziębić*, *rąbać*, *stapać* r. *po-gībaŕ* i t. d. Również stp. *grześć*, *pogrześć* obok *grzebać* mają końcowe -ść niefonetyczne. gdyż stsl. formy *greti*, *pogreti* wskazują, że i tutaj *b* rdzenne zniknęło. Musiały więc w języku polskim działać jakieś wtórne czynniki.

Stp. *pv*, czyli raczej *pf* z prasł. *pzv* traci *p* np. *pvāc*, *pvājace*, *upvāc* w ps. Fl. *ἔπις* 2. 13, *pvāc* 15. 1) i Puł. a także w innych zabytkach potem wymienia się na *ufac*; już w wieku XV mamy *nezyphay* — noli desperare R. 25, 266, *ufaiōcich*, *ufaiō* BZ. Judith 6, 15, *szuphalsthwo* — desperatio, *zufal* — desperavit Erz. 6, co potem zmieniono na *zuchwalstwo* zapewne pod wpływem zbliżenia do *zuch* — śmiałek a także pod wpływem istnienia alternacji *f* || *xv*; u Petrycego *zuchwała* Bpp. 67, 77; *zuchwałstwa* ib. 151.

W nowszych zapożyczeniach obce *pf* wymienia się w polszczyźnie na *f*: niem. *pfeife* — *faja*, *pfund* — *funt*, *pfand* — *fant*. Już to widzimy w zabytkach XIV w.

O przejściu *xv* czyli raczej *xf* > *f* patrz § 250.

§ 242. W niektórych wypadkach brak spółgłoski wargowej przed spółgłoską inną wydaje się wynikiem nie procesów fonetycznych, ale innych (upodobnienia form różnego pochodzenia) np. *łyskawic* obok *blyskanie* (*liskawicz*, *bliskanie* 1444 R. 23, 302) *łyskawica* Zimor. 15, 216; 16, 174 i t. d. przez zbliżenie form *blyszczec* i stp. *łsnic* się dzisiejsze *łsnic* się z prasł. **łskniti* się por. r. *łosk* = błyszczenie.

Sporadycznie *vš* > *š*: *szakoż* 1471 MPKJ. 5, 125.

§ 243. Tylkojęzykowe spółgłoski naogół zachowują się trwale w obrębie polskich grup spółgłoskowych; czasem tylko ginie *x*

udźwiecznione przed *r* np. (*ch*)*robak*¹⁾ (w BZ. *chrobak* Ex. 16, 20), *rubaszny* urobione z *r. hruby*, *ramota* z *r. hramota*.

W formie *pokleli* Kaz. śwkrz. niema zniknięcia *k*, lecz jest to forma utworzona od rdzenia pokrewnego, łac. *clino*, por. *pokłon*, *kłonić*, *kłaniać się*.

O zniknięciu *χ* przed *f* (*w*) § 250.

Tylnojęzykowe *g* ginie w wyrażeniu *Bog daj*, które zmieniło się w wyraz: *bodaj* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 152.

§ 244. Grupy *tn*, *dn* w polszczyźnie są częste np. *kwitnąć*, *brzydnąć*, *wiednąć* obok czego mamy jednak *kinąć* = 'rzucić' < **kidnąć* (inne *kinąć* (*skinąć*) < *kiwnąć*). Stp. *piętnadzieścia* wyraża się przez *pinadzieścia* (*pynadzesza*) 1425 Czrs. 328 i w innych miejscach tegoż zabytku.

Stosunek stp. *jenego* Erz. 10; BZ. I Reg. 22, 8, *jenemu* do *jednego*, *jednemu* nie jest wyraźny. Dawniejsze formy *Niepr*, *Niestr*, ob. *Dniepr*, *Dniestr* zapewne powstały stąd, że w wyrażeniach: *nad* (*d*)*nieprem*, *nad* (*d*)*niestrem* jedno *d* zniknęło i z nich abstrahowano nazwy bez *d*.

§ 245. W grupie *dl*, *dł* tylko sporadycznie ginie *d*: często słyszymy: *la-boga*, *ola-boga* zam. *dla-boga*, o *dla-boga* w niektórych gwarach stale *lá* zam. *dla*; ob. *podle* w stp. często *pole* np. w BZ., *przyszł* Puł. 82, 7 obok *przyszłł* 68, 3 etc. W formie *odpale* zam. *odpadle* (*by nasze ręce odpale tego działa* BZ. Neb. 6, 9) może mamy tylko omyłkę pisarza. także *wszł* zam. *wszłł* 1510 Prfil. 5, 361 (ob. *przyszłł* ib.); por. jeszcze: cum *prizolconibus* 1347 kopja z r. 1519 MMAe. 10, 65 obok zwykłych: *przysiódek* 1360 KWp. 3, 162, *przysiodłki* tamże i w innych miejscach.

Brückner Prfil., 6, 598 daje przykłady ze starszego języka różnych wymian grupy *tl*, *dł*.

§ 246. *tv* > *v*: stp. *mołwić* (*mołwiący* Fl. 36, 23), *namołwiać* Błaż. Prfil. 5, 321, *nie mołw* ib. i t. d. w samym psalterzu Florjańskim formy z *ł* powtarzają się przeszło 80 razy, ale często (23 razy) znajdujemy już tam formy bez *ł*: *mowa*, *mować*, jak powszechnie wymawiamy dzisiaj. Swoją drogą jeszcze w pocz. XVI w. spotykamy rozkaznik *mołw* R. 25, 241 może tu przeniesiony ze starszego wzoru.

Rzadko zachodzi zniknięcie *r* przed *č*: *kacz kopa* (= *karcz*

¹⁾ A to zapewne z **grobak*.

kopią) 1399 TPaw. 4, nr. 2113, *kaczmo* (= karcznię) 1391 Hube Zb. 64; w formach *kaczmarz*, *kaczmarka*, zwykłych w języku ludowym *r* zniknęło pod wpływem obecności drugiego *r* w końcowej części wyrazu.

§ 247. Ogólno polskie *ść* utrzymuje się normalnie w języku zarówno w dawnych, jak i w nowych czasach. Wobec tego trudno przypisywać znaczenie niekiedy w zabytkach trafiającym się formom, gdzie znajdujemy znak dla *ć* zam. *ść* np. *seczō* (= *sześcią*) 1390 Leksz. 1, nr. 872 *szcznacze* (= *sześnacie*) 1398 ib. nr. 2649 i podobnie nierzadko w innych zapiskach sądowych, w BZ i innych zabytkach XV w. a także w żywocie Amandusa z poł. XVI w. np. *czecz* (= *cześć*), *lubocz* (= *lubość*), *bolec* (= *boleść*) i t. d. (więcej przykładów z XV w. JA. 31, 112).

Ginie *ś* przed *m* w 1 sg. form złożonych z dawnym *jeśm*: już w końcu w. XIV mieszają się formy z *-ś-* i bez *-ś-* np. w Fl. *milczaleśm* 38, 3, *owam przyszedł* 39, 10. *Jakom nie postata... aniśm mu winowata* 1399 Leksz. 2, nr. 2398. *Jakom... czsośm* 1403 Piek. 169. *Czsośm ciądzał... tośm ciądzał* 1409 Piek. 169 i t. d. Formy z *śm* trafiają się jeszcze w Kaz. Gn.: *jacieśm namniejszy poseł* 1 a, *jacieśm wasz bog* 175 a obok *iżem* 182 b. Później tylko w Puł. i BZ. (obok form bez *-s-*) jako archaizm naśladowany ze starszego wzoru.

Niekiedy *s* znika nawet w 1 pl. up. *jakom przy tem byli* 1391 Leksz. 1 nr. 985, *czsośm uczynić mieli. tegom nie, uczynili* XV R. 22, 239, *tamom siedzieli... gdyśm wspominali tamże* 238.

§ 248. W języku staropolskim *j* znika niekiedy przed spółgłoskami np. *Wociech* 1391 Leksz. 1, nr. 1005; 1393 ib. nr. 1614, Piek. nr. 77 obok *Wojciech* ib. nr. 315. Podobnie w zapiskach sądowych, ogłoszonych przez Piekosińskiego z XV wieku: *klenot* nr. 178 obok *klejnotnik* nr. 707, *podleszy* 462, 834, 864 ob. *podlejszy* 1078, *rękomia* 828 ob. *rękojmia* 828; *oznamić* BZ. I Par. 16, 8; 17, 19; II Par. 32, 31; *chytrzeszy* 1436 R. 23, 276, *jaśnieszego* ib. *grzesznieszemu* 298, *oznamiając* 1471 MPKJ. 5, 134, *oznamić* ib. 7, *oznamienie* ib. 116, także 1528 R. 9, 68 obok *znajmość* 1510 Prfl. 3, 361; gwarowe *stryna* SKJ. 5, 421, *pódę*, *pódziemy* w dzisiejszych gwarach i w dawniejszym języku np. *nie pojdziemy po rolach.. ale podziem po drodze* BZ. Num. 20, 17, *podę* u Paterka Prfl. 5, 546, u Zimor. 4, 71 i t. d. Wreszcie u Reja, Orzechowskiego i Kromera *pomy* (= *pójdmży*), por. § 251.

§ 249. 2) Ginie druga spółgłoska: Już na gruncie prasl. znika *v* po zwartej spółgłosce wargowej np. stsl. *obęzati* (< **ob-vezati*) *oblakъ* (< **ob-vlakъ*) p. *obłok* (< **ob-włok*), p. *obietac* (*obeczal* 1391 Leksz. 1, nr. 970), *obiesić* (< *ob-wiesić*: *obiesił* Gn. 14 a, *obiesił* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 162, *obieszona* Szymon. Nagr.); *obinac* (*obinione* Gn. 176 b), *obieżować się* (*jakosm prawye nye obyansował sye* 1401 SKJ. 3, 194); *obiązać się* (*nye obyanzal yesm sye* 1400 ib. 192); *obora* (< **ob-wora* = miejsce naokoło zamknięte) i t. d. najczęściej po prefiksie *ob-*. Ale już w XIV w. mamy formy z *w*: *obwiazac się* (*pani obwazala sye wiprawicz dziedzina* 1399 Hube Kr. nr. 57, *obwanzala sya* 1399 ib. nr. 39, *Margaretha obwazala sye dlugu* 1398 ib. nr. 19; dziś: *obwiazac*, *obwiesić*, *obwinać* i t. p. przez wpływ takich złożzeń jak: *związać*, *przywiązać*, *odwiązać* i t. p. ale *obietac*, *obłok* i t. p., gdyż albo niema form inaczej zbudowanych od takiegoż rdzenia np. **wie-cac*, **zuriecac*, **przywiecac*, albo też związek etymologiczny z niemi jest w naszej świadomości zerwany: *obłok* || *włóczyć*, *włóka* i t. d.

Także *v* ginie po *g*: *gozdzie* Gn. gl. 148 b, *gozdziow* 1455 AGZ. 14, 439

§ 250. Prasl. *χvo* wymienia się w polszczyźnie na *χo-* np. prasl. **χvorъ* p. *chory* (*szchorzala* Erz. 12), prasl. *χvorst* r. *χvorost*, p. *chróst*, prasl. *χvoja*, r. *χvoja*, p. *choina*, prasl. *χvost* stp. *chost*, stąd *Popiel Chościsko*, *wschostać* r. 1574, *ochostarszy* r. 1607, także u Reja (Brückner JA. 10. 266).

Natomiast *χv* przed innemi samogłoskami na gruncie polskim uległo tylko prawu asymilacji t. j. zmieniło się na *χf* (pisze się *chw*): *chwalić*, *chwoast* i t. d., w stp. jednak często tylko *f*: *falbić* — *gloriari* 1448 R. 24, 352, *fała* AKPr. 3, 231, *fila* R. 22, 241, *lifu* 1418 Księgi sądowe krak. rp., *fytał* 1448 R. 24, 352, *ufycą* AKPr. 3, 5 i 312, *fytā*, *fist* (= *filut*, w innych zabytkach *chwist*) u Par-kosza. Stąd także stp. *zmarływystać* częste po zabytkach i analogiczne: *zmarływkrzesił* Gn. 65, *zmarływ była wstała* Gn. 65.

Odwrotnie też niekiedy w stp. *χv* zam. dzisiejszego *f* np. w kodeksie dzikowskim z XV w. *parachwii*, *parochwijej* JA. 10, 127 i AKPr. 3, dziś *parafja* zam. *parochja*. Por. dzisiejsze gwarowe: *ochuciara*, *Zochfija*, *chwijatek*, *chwigieli* (JA. 10, 127).

Końcowe *ł* w iniesłowach po spółgłosce najczęściej pisze się w zabytkach, często jednakże spotykamy formy bez *ł* w różnych czasach np. *nawył* Fl. 118, 71 (ob. *wykł* ib. 118, 73), *rzek* 1395 Leksz. 1, nr. 2059; 1399 Przyb. Pyzdr.; BZ. IV Reg. 20. 8; I Par.

14. 14: kon. XV. R. 24, 96 i t. d. *ukrad* Teki Paw. 5, 92, *przewiod* 1470 Stppp. 9, nr. 794, *umar* BZ. IV Reg. 12, *uciek* 1510 Prfil. 5, 361; *przyszed* ib., *wyrzek* ib. 363, *niemog* Paterek, Prfil. 5, 545, *przyszed*, *rozdar*, *rzek* Konst. SKJ. 3, 79 i t. d.

§ 251. b. W trzyczłonowych grupach spółgłoskowych najczęściej ginie spółgłoska środkowa. Znika *d*:

rdc > *rc* już w najdawniejszych czasach: *sierce*.

şdl ukazuje się jako produkt uproszczonej już grupy *şcdl*, która powstała z *zşdl*: **wesszła* > *weszczdła* (np. Fl. 84, 12; 96, 12, *weszczdło* BZ. I Reg. 20, 27) potem *weszdzła* Puł. 96, 12 obok *weszła* Puł. 84, 12.

zdu: *Gniezdna* 1293 Baudouin de C., *pozdne*, *pozdnie* BZ. Gen. 30, 42, *pozdna* ib. Ex. 9, 32; Konst. 91 v. Dziś: *Gniezno*, *późny*.

tdn: *żołdnirze* Konst. 37, *żołdnierzow* ib. 45 v. obok *żołnirze* ib. 41.

rdn: *miłosierdny* Fl. 102, 8; też w XV w. Kaz. na wsz. św. obok *miłosierny* tamże; *miłosierdny* Puł. 114, 5, *miłosierny*. Puł. 77, 42 i w innych psalmach; tylko z *rn* w Modl. Wacł. i w Naw.; *ogardnie* Puł. 7, 7, *ogardnęli* ib. 16, 11; 17, 5, *ogarnie* ib. 49, 5.

rdt: *gardło* || *garło*; ostatnia forma w Ortylach magdeb., potem u różnych pisarzy np. u Szymonowica.

Znika *t*:

ctv: *czworaki* Kśw., *czwarty* obok *czwarty* u Świętosława AKPr. 3, na ogół formy z *t* już w staropolszczyźnie rzadkie.

sth > *zdb* > *zb*; w XV w. *stbik* Park.; *istba*: w *izdbie* Przyb., *istbę* 1405 Piek. 268, *istbicy* 1388 KWp. 3, 597, wreszcie *zbik*, *izba*, ale w r-1532 jeszcze formy oboczne: *izdba* || *izba* BBydg. 50.

stk: *jaskoł* Fl. Ez. 15, *jaskołczynno* Puł. Ez. 15 ob. *jaskołczynno* Wig. Ps. Ez. 15. Zachowane też *t* w stp. *Miestko*, *Czestko*, Baudouin de Courtenay Słownik, *miastko* Gn. 3a, i t. d. Dziś *jaskółka*, ale mamy też grupy *stk*, alternujące z *-stek* *-steczko*: *powiastka*, *ciastko*.

stł, *stl*: *stłup* już w najdawniejszych zabytkach (< **sttlup* *stsl*, *stłzps* prasl. **stslps*), ale jeszcze: na *postłaniu* Fl. 62, 7, *postłania* ib. 131, 3 i t. d. dziś *postanie*, *postać* (< **postlać* por. *pościeleć*); w w. XV też *niepoczestliwej*; *jestli*, forma wyłącznie używana w w. XIV, potem często się trafia w zabytkach w. XV, z biegiem czasu coraz rzadziej, spotykamy ją jeszcze w pocz. w. XVI, kiedy już obok niej zaczyna wchodzić w użycie forma *jesli*. Forma *stłuc* utrzymuje się i w nowej polszczyźnie pod wpływem świadomości jej złożenia

z prefiksu i czasownika *tluc*, ale już w *Mammotrekcie* 1471 *stuczony* MPKJ. 5, 23.

stn: w XIV i XV w. zwykle formy: *radostny*, *poczesny*, *włostny* i t. p. około połowy w XV alternują z *radosny*, *poczesny*, *włosny* i dalej się utrzymują w języku; u Paterka w XVI w. znajdujemy formy: *isność* (toż samo *Leop. Hebr.* 3), *poczesność*, *nieszczęsny*, *trzydziestego*, *dwanasny*, *dwanasne*, *jedenmasne* Prfil. 5, 545; *isność* już w 1/2 XV w. Prfil. 5, 74, a obok tego w 1532 r. *istność* BBydg. 37. Od rzeczownika *ościen* przypadki zależne brzmiały w w. XV *osna* (< **ostna*), *osnu* i t. d. do czego dorobiono nowy N. sg. *osn* R. 23, 280. Formy na *-stny* w w. XV były jednak jeszcze tak powszechne, że według nich urabiano też i takie przymiotniki jak: *cielestny*, (*cielestności* 1436 R. 23, 276), gdzie dla *t* niema usprawiedliwienia w etymologii. Najdawniej znikło *t* w grupie *čstn*: *czstny* Fl. 117, 26, ale już tamże *czsuoty* oraz *czsnego*, *czsne* w Kśw., dziś *cny*, *cnota*. Natomiast *czstne* jeszcze u Świętosława AKPr. 3, 232, a i dziś: *uczestnik* ob. stp. *ucześnik* 1543 Katech. 57 i 58 a; dziś mówimy *chrzestny*, ale w gwarach *krzesny* i tak samo w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy z r. 1532; częściej też słyszymy: *chrześniak* niż *chrzestniak*. Podobnie w XV w. *miłosny* R. 25, 209, *miłośnik* 1466 R. 22, 16 obok *miłostnik* II poł. XV R. 24, 374. *jestny* (*comestibilis*) R. 23, 299 i t. d., u Kromera w r. 1552 *sprosny* obok *sprostny* Bpp. nr. 70 str. 159.

Również w późniejszych czasach obok siebie stały nieraz formy normalne fonetycznie np. *nienawisny* u Orzechowskiego Bpp. nr. 74 str. 22, albo u Szymonowica *serce zawisne* 16, 51, *ucześnikiem* 9, 55, u Zimorowica *czas zawisny* 2, 155, albo też z zachowaniem *t* pod wpływem rzeczowników na *-ść* lub *-st* np. *kostny* || *kość*, *postny* || *post*, *ustny* || *usta* i t. d.

Znika *g*:

lgk > *lk* przez naturalne upodobnienie się dźwięcznego *g* do bezdźwięcznego *k* i potem uproszczenie grupy *kk* np. stp. *wilki* < *wilgkz* = wilgotny (*wylkego* 1449 R. 23, 279, *wylkey* ib. 280, *wylkye* 1471 MPKJ. 5, 81, *wylkosz* 1436 R. 23, 277, *wylkosczy* 1444 23, 302, *wylkoszczy* u Paterka Prfil. 5, 542).

žgd > *žd*: *vždy* < **vžgdy* < **všegdy*: *wždy* u Paterka Prfil. 5, 535, często u Reja i później.

zgn > *zn* nie tylko w języku polskim, ale i w innych np. stsl. *razněvati* się, stp. *roznievať* się (*rozniewania* BZ. Judith 5, 25, *roznie-*

wało się IV Reg. 23, 26, *rozniewają* 1471 MPKJ. 5, 89, *rozniewa* 1500 Prfil. 5, 383), ale obok tego już w najstarszych zabytkach *rozgniewać* (*rozgniewał się* Fl. 105, 38 i t. d.), jak i dziś powszechnie pod wpływem takich form, jak *gniewać*, *pogniewać się*, *zagniewać się* i t. d. Fonetycznie też prawidłowo mówimy *bryznąć*, *pośliznąć się*, ale wymawiamy też *poślizgnąć się* pod wpływem *ślizgać się* (natomiast w stp. mówiono też *ślizać się*).

rqn > rn: *starnąć się* (*starnęło się* 1471 MPKJ. 5, 33) dziś *targnąć się* ze względu na *targać się*.

rgm nie zmienione jeszcze w w. XIV i XV: *burgmistrz* (*burgmistrzem* 1399 Hube Zb. Pozn. nr. 389 i tak samo w Ortylach i u Orzechowskiego *burgmistr* Bpp. nr. 74 str. 265), dziś *burmistrz*.

skc > sc: *tresce* Rej Zwrc. Apoflegniata przy końcu.

skn > sn: *prysnąć*, *cisnąć*, *pisnąć* także w XV w. *parsnąć* (*parsnął* 1436 R. 23, 278) dziś *parsknąć* pod wpływem częstotliwego *parskać*.

rbm > rm: *Skarbmierz > Skarmierz* (Trzeciecki. Żywot Reja) dziś *Skalmierz*.

Znika *ć*:

ść > źć: *szeździeśiqt*; tak mówimy, choć piszemy *sześdzieśiqt*. Mówiono tak już w XIV w.: *szeszdezasant* 1391 Leksz. 1, nr. 972.

Znika *ź*: *wdy* 1549 w wierszu Rzeczpospolita. Rocznik Filarecki. Kraków 1886, por. gw. *zawdy*.

Znika *ś*:

łś > łc, *mś > mc*, co zresztą wydaje się wątpliwem ze względu na dzisiejsze grupy *łśc*, *mśc*, nie przedstawiające dla nas trudności; ale w starszych zabytkach mamy niekiedy formy bez *ś*: *łciwy* Fl. 108, 2; 119, 2; 119, 3 obok *łściwie* 13, 5, *łściwy* 11, 3 i t. d. *Mcisław*, *Mcigniew* Hube Zb. Pozn. nr. 63. Może to tylko właściwość pisowni.

rśc, *řśc*, *řst > rc*, *řc*, *řt*: *trcinq* 1449 R. 23, 279, *trcinq* 1444 R. 23, 304 (por. *treść* — *calamus* Fl. 44, 2), *krztu* (*chrztu*) obok *krztu* u Paterka Prfil. 5, 538, także *krzćić* (*chrzćić*) i t. d.

ćś > ćc > ćć: *czści* Prfil. 4, 593, *czci*, *uczciny*, *ućciny*; *przeczcie nas wywiodły?* BZ. Num. 20, 5.

Znika *ł* lub *l*:

płw > pľw > pf (pisane *bf*): *opłwity* zwykła forma XIV i XV w. (*opgłwytim* Fl. 122, 5, *opylwyte* 143, 16, *opłwitey* 91, 14 i t. d. tak samo w Pał., obok czego *opłfcie* 1522 MPKJ. 7, 7, dziś *opfcie*, *obfcie*).

śln > śn: wielkomysłności 1436 R. 23. 276, rzemieśnik w Ortylach, zmysłności Konst. 73 v, często zwłaszcza w zabytkach od końca XV w.

blk > pk: japko, ździepko często w dzisiejszej wymowie (zdziebtko Leop. Luc. 6, 42).

dlk > tk: betka (bedtka).

Znika n:

rnk. rně, rnc > rk, rě, rc: garki W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 251, ziarko, garczек, garca.

Znika ǰ:

ǰ + spółgłoska: pójđino, pójđ tu > gw. pójno, pójtu SKJ. 4, 359, ale także pudżino, pudżtu, puştu gw. Opoczyńska; natomiast stp. poyđmy > pomy u Reja, Orzechowskiego i Kromera (Zwierciadło, wyd. Ak. Um. 1, str. 52, 158 i 216, Orzechowski, Quincunx Bpp. nr. 74, str. 49, Kromer, Rozmowy Bpp. nr. 70, str. 229).

§ 252. Jest więcej grup trzyczłonowych, gdzie znika spółgłoska nie środkowa, lecz jedna ze skrajnych:

W prefiksie *vz-, vs-*, o ile po nim następuje wyraz, zaczynający się nie od *z, s, ź, ś, ż, ś*, ale od innej spółgłoski, wtedy albo obie spółgłoski prefiksu wymawiają się, albo też ginie *v* np. obok *wzgardzić* także *zgardzić* (BZ. Lev. 26 15, Puł. 21, 25 i t. d.), ob. *wskrzesić* także *skrzesić* (Naw. 166), ob. stp. *wzwiastować* (Fl. 49, 7; *wzwiestuję* BZ. Gen. 49, 1 i t. d.) dziś ogólnie *zwiastować* (u Paterka obie te formy, starsza i nowsza stoją obok siebie Prfil. 5, 537).

Niekiedy wahania np. u Kromera w Bpp. nr. 70 *wczęło się* 269 obok *szczał się* 278, *szczyły się* 273; również *zględem* 298, *zgardzi* Szarzyński Bpp. nr. 66 str. 38.

Przed suf. *-ski, -stwo* w żywej wymowie ginie *v*, fonetyczne *f*: *króle(w)ski, króle(w)stwo*; już od w. XIV (Paszkievicz JA. 31. 151).

Stp. *kolždy, kalždy* wcześniej wymienione zostało na *koždy, každy*: *kalždy* Gn. 171 b, *kolżdą* Puł. 6, 6 ob. *každy* ib. 11. 2, w BZ. *kalždy* Lev. 19, 34 (i t. d. ogółem kilkanaście razy) ob. znacznie częstszego *každy*; także w innych zabytkach XV w. mieszają się te formy.

Możnaby tu też zaliczyć uproszczenie grupy *čt* przez przypuszczalną fazę *tst* na *št*, co zachodzi sporadycznie w starszym i nowszym języku: og. pol. *cztery, czterdzieści, czterysta* niekiedy

już w XIV w. *sztety*: (*stirzi grziwni* 1397 Leksz. 1, nr. 2573, *sztredyessczy* kon. XV, R. 24, 96; po *sterzech* Leop. Gal. 3, 17 i t. d. Paszkiewicz JA. 31, 153).

Środkowa spółgłoska pozostaje także po uproszczeniu grupy *dln*, która wymienia się na *ln*, np. w stp. znajdujemy aż do początku XVI w. *opiekadlnik*, *kadzidlnica*, *wieczerzadlnia*, *postrzygadlnia* i t. p. ale już w w. XV ukazują się też postaci z uproszczoną grupą spółgłoskową, np. *opiekalnik* i t. p. (p. Paszkiewicz JA. 31, 130).

W grupie *złz* znika pierwsze *z* jako jeden z identycznych dźwięków, z których pierwszy rozpoczyna, drugi zamyka grupę. Dawne formy *złza*, *złzy* i t. p. (< **slbza*) istniejące do początku XVI w. (p. Paszkiewicz JA. 31, 152), pomimo hamującego wpływu formy G. pl. *złez* wymieniają się w w. XVI na *łza*, *łzy* i t. p. do czego też analogicznie utworzono G. pl. *łez* a także inne formy pochodne jak *łezka* i t. d.

Oboczność form takich jak: *skrzeczek* (*skrzeczki* 1471 MPKJ. 5, 65) i *krzeczek* ib. 22; *skrzydło* i *krzydło* ib. 21; *skrzele* i *krzele* ib. 29 i 55, *skrzynia* i *krzynia* ib. 47, *kra* stł. *skra* należy do kategorii zjawisk, sięgającej czasów prasłowiańskich, może praarjo-europejskich.

§ 253. Element trzeci znika w grupach *śr*, *źr*, *śř*, *źř* czyli właściwie *śř*, *źř*, *śž*, *źž*, jak w dzisiejszych *środa*, *źródło*, *źrebię* i t. d. Także w stp.: *uzrely*, *usrewsy* w Kśw. *poszrod* Fl. Moys. 23, *nena-zral* ib. 118, 104 i pod. ib. 108, 4 oraz 138, 21; *vsrafasy* Gn. 180, b, ale to tylko może właściwość ortograficzna zarówno jak i w: *we-rzely* (zam. *wezrzely*) Fl. Athan. 28. Jednak w BZ. często ob. *póśrzo-dek* spotykamy *pośrodek* i także inne oboczności. Formy z *r* coraz bardziej się mnożą: u Paterka np. *pośrodek*, *środująca*, *pośratniesz* (zam. dawniejszego *pośrzątnać* = spotkać) i t. p. Również w XV w. alternują z sobą formy czasownika złożonego: *zrzucić* 1448 Stppp. 2, nr. 3333 i *zrucieć* 1449 ib. nr. 3371, podobnie *rozruci* w. XV Erz. 11, *wzrucieć* R. 24, 359. Ale i dawny stan zachowały zabytki np. *śrzebra* pocz. XV R. 24, 82 *uźrzały* 1417 rp. Jag. nr. 2151, *uźrzenie* ib. *obeźrzany* 1436 R. 23, 276, *śrzodek* 1444 R. 23, 308, *szrzejoga* 1449 R. 23, 279 i 302, *szrzon* ib. 302 i t. d. w różnych zabytkach nie tylko XV ale i XVI w. np. u Paterka *przeźrzana*, *uźrzeli* Prfil. 5, 545.

§ 254. *ś*, jeżeli następuje po spółgłosce przedniojęzykowej, to z nią się zlewa w jeden dźwięk złożony np. stp. *duanaćcie*, *trzy-*

nácie i t. d. (< **dvanatśce*... < *dwa na desęte*), gdzie pierwsze *ć* < *tś*; ale formy na *-ácie* zostały zastąpione przez formy na *-ácie*, które zapewne stanowią fonetyczną kontynuację tamtych, i nie powstały bezpośrednio z form na *-tśće*.

§ 255. W grupach wieloczłonowych ginie śródpółgłoskowy dźwięk zwarty: *oślnęł* (< *oślpnęł*) BZ. Tob. 2, 11 lub dwie spółgłoski środkowe: stp. *poczliwy* < *pocztliwy*: np. w Konst. *poczliwośćią* SKJ. 3, 78, *napoczliwsza* ib. 295 podobnie *uczliwośćią* 1544 Prfl. 5, 375. *Śkto* jeszcze u Paterka Prfl. 5, 541 potem *škto*, *szkto*.

W grupach *cstv*, *csk* normalnie znika *s*, ale mamy też wymianę tych grup na: *stv*, *sk*, co zdawałoby się wskazywać, że tu środkowy element wziął górę: *dziedzistwo* Fl. 78, 1 i inne zabytki sporadycznie, *dziedziski* BZ. Lev. 25, 46, *świadestwo* 1543 Katech 9, 12, 74a; ob. *jęcstwo* pocz. XV R. 24, 60; 1471 MPKJ. 5, 52 i 87, także *jęstwo* 1419 Stppp. 2, nr. 1651. Niekiedy znów *d*, *t* znika przed *-stvo*: *grostvo* 1398 Leksz. 1, nr. 2665 < **grotstwo* < **grodstwo*, a wreszcie *tstv* > *stv* np. *powinowastwo* u Kromera Bpp. nr. 70 str. 225.

Z innych grup mamy oboczność taką jak: *zmarszczki* u Petrycego Bpp. nr. 67 str. 223 obok *zmarški* u Szymonowica 5, 13. Niekiedy znów utrzymała się grupa z 5 spółgłosek: *weskutło* (refloruit) Fl. 27, 10 (w Puł. *zakutło*).

5. Dysymilacja ¹⁾.

§ 256. W grupie dwu szczelinowych spółgłosek druga wymienia się na zwarto-szczelinową np. *ždžęł* BZ. IV Reg. 23, 11 (*žžęł*), *zžżyć* częste w zapiskach sądowych końca XIV w. (*zžżyć* = **zużyć*) *wszczedł* Fl. 17, 10, *wszczedła* ib. 84, 12; 96, 12 (*vssedlž*), toż często w BZ. i podobnie w XVI w.; *szczedł* 1449 AKPr. 3, 258; 1510 Prfl 5, 362; Leop. II Mach. 6, 31; ib. Luc. 5, 13 Szymon. 7, 41 (= *zszedł*); *wszczedwszy* Leop. Luc. 8, 6 (*wsszedwszy*) por. też nazwę miejscowości *Ždžary* < **Zžary*.

§ 257. Spółgłoska *k* w sąsiedztwie *t* ma skłonność do wymiany na *γ*: *chtory*, *niechtory* kon. XV R. 24, 95, *chto* tamże 96, *chto*, *chtóry* 1532 MMAe. 7, nr. 306, por. dzisiejsze gwarowe *acht* (= *akt*) Karł. Sl. gw., *tchnąc*, *dotchnąc się* ib. Niekiedy jednak

¹⁾ Konř. w Časopis pro moderní filologii 2, 10—15, 104—9. Tenże Listy Filologické 39, 21—9, por. RS. 6, 276.

zachodzi proces odwrotny: dzisiejsze *wiotki*, *wiotkość* powstały ze stp. *wiotchy*, *wiotchość* stsl. *vetysz*. Również $k > ch$ przed *n*: *teschno* 1471 MPKJ. 5, 11; podobnie też i dziś się słysz: *teschno*, *teschnić*. U W. Potockiego spotykamy formy: *żabie rzekłać* Bpp. nr 73 str. 444, *żaba rzechce* str. 261.

§ 258. Za proces dysymilacji można też uznać wymianę przedniojęzykowych $d > g$, $t > k$ przed (przedniojęzykowymi) spółgłoskami półotwartymi, zwłaszcza *l*, *ł* lub przed pochodzącą z półotwartej *r* spółgłoską *ř*. W stp. były formy pierwotne: *stydnać* (por. *studzić*, *studnia*): *ostydły* (= chłodny, ostudzony) 1448 R. 24, 354, *ostydło* Zimor. 5, 100, ale dziś mówimy: *ostygnąć*, *ostygł*; og. pols. *mdły*, *mdlić*, *mdleć* odpowiadają nowotwory w gwarach: *mgły*, *mgleć*, co już spotykamy w zabytkach XV w. *mgte* pocz. XV R. 24, 70, *zemgleli* R. 24, 368, *mgłość* Erz. 11, *zemglało* BZ. Ex. 22, 10, *w omgleniu* R. 25, 272, często podobnie w Mammotreptach MPKJ. 5, 161 (*mgły*), 163 (*omgleć*), 172 (*zemgleć*, *zemglić*). Podobnie mamy także częste w XV i XVI w. *możlić się*, *możliwa*. Jeden przykład stp. dla $k < t$: *okrześniał* BZ. I Reg. 30, 22, wreszcie *obletezon* BZ. Deut. 23, 14 zap. pod wpływem niezachowanego w zabytkach *letki < lekki*.

§ 259. Prasl. *čer* + spółgl. wymienione zostało na pols. *čre* + spółgl. np. prasl. **čerda* pols. *čreda*, *čroda*. Formy takie istnieją jeszcze w w. XV, a naturalnie i we wcześniejszych zabytkach: *w czrzwecch* Fl. 50, 11, *czrodó* ib. 77, 57, po *oczrzedzacz* BZ. I Par. 23, 6, *oczrzedzią* obok *otrzedzią* 1449 AKPr. 3, 253, *czrzos* w kod. Dzikowskim i t. d. znikają jednak w w. XVI. Ta grupa *čr* jakby rozłożyła się na *tšr*, przyczem środkowa spółgłoska przestała się wymawiać a przedniojęzykowo dźwiękowe *t* wymienione zostało na przedniojęzykowo-zębowe *t* np. *otrzedš* (por. r. *očered'* = kolej) BZ. I Par. 24, 19, *trzewia* ib. II Par. 21, 19 i t. p. Stąd dzisiejsze formy: *trzoda*, *trzos*, *trzon*, *trzop* (zam *trzep* < *čerps* r. *čerep*) i t. p.

§ 260. Podobny proces zachodzi sporadycznie i w innych tego rodzaju grupach np. u Paterka (w. XVI) znajdujemy formę *w myerszátce* (= *w mierziátce* zam. *w mierziátce*); formy się wahają: obok zwykłego w stp. *więtszy* mamy też *więcszy*¹⁾ (*swyatto*

¹⁾ *więcszy* dopiero od XVII wieku: *więcszy* Zimor. 2, 79; 5, 204 *w nacięcszym* 1690 Bpp. nr. 64, 124 ale u Szymonowica jeszcze *więtszy* 7, 10; 14, 138.

wyęcsze BZ. Gen. 1, 16) i podobnie *na posacce* R. 33¹, 169 N. sg. *posadka* R. 33, 168, dziś *zasadzka*, *posadzka*. Inne przykłady: *przywodca* 1482 AGZ. 19, 239 || *przywodzca* 1494 AGZ. 16. 256; *tczo* (= *czczo*) Kromer Bpp. nr. 70 str. 384; *tcimy* zam. *tcieny* < *czciemy*, tamże str. 361; u Orzechowskiego Bpp. nr. 74: *w potcie* (= *w poczie*) 19, *utciwość* 85, *potciwoj* 86, *utciwem* 167, *potciwych* 21; *goręcszy* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 515.

§ 261. Istnieje szereg oboczności, które trudno określić, czy są one wynikiem dysymilacji, czy też innych procesów: og. p. *objity* (fonetycznie *opfity*) występuje często w formie *okwity* (fonetycznie *okfity*) np. *okwitą* u Sępa Szarzyńskiego Bpp. nr. 66 str. 66. Forma *ocknąć* zapewne z *octnąć* por. *cucić*, u Szymonowica *ockniecie* 20, 75; D. sg. *hofmagistro* 1412 MMAe, 15, 414 || *hochmagistro* 1412 ib. 402, co się później wymieniło na *ochmistrz*; u Petrycego *kołnierz* Bpp. nr. 67 str. 224 wymienił się w gwarach na *kołmierz*; jeszcze Potocki znał *rucznicę* Bpp. nr. 73 str. 584, ale my mówimy teraz o *rusznicy*; starodawna *konnata* pisze się też *kownata*¹⁾ (= *caminata*) 1532 BBydg. 15 i dawniej w Mammotreptach 1471 MPKJ. 5, 50; stp. *staczyć* potem się zmienia na *starczyć* por. u Potockiego w Moraljach Bpp. nr. 69 str. 488. Podobnie obok pierwotnego *chrzkać* (por. r. *chrjukać*) mamy też *krzkać*, *chrzan* || *krzan* i t. d. por. *Chrystus* || *Krystus* i in. § 181. Dziwnym losom ulegała grupa *kwt* por. *kwtąca* pocz. XV R. 24, 70, *kwtęcym* 1462 R. 25, 269, a obok tego *kłictą* 1471 MPKJ. 5, 23, *kłtące* ib. 49, *kłtąca* ib. 46 i z przedstawieniem *ktwącego* pocz. XVI R. 25, 242; dawna forma *kwie* wymieniła się w gwarach ludowych na: *krće*, *kśće*.

6. Wtrącenie spółgłoski.

§ 262. Spółgłoska *d* lub *t* ukazuje się między przedniojęzykowo zębową szczelinową a płynną *r* lub pochodzącą z niej *ř* np. *zdradza* Fl. 14, 6, *zdrzucił* Gn. 173a, *zdrucimy* Gn. 172b, *wzdrostowi* pocz. XV R. 24, 75, *rozdrwą* ib. 85, *rozdrzewnisz* 69, *rozdrzucanymi* I poł. XV R. 16, 335, *wzdraz* (aspektus) 1448 R. 24, 352, *zdradzających* XV MPKJ. 5, 428, *zdrazy* ib. 432, *wzdruszyć* u Świętosława AKPr. 3, 292 (obok *wzruszają* ib. 297), w Mammotreptach 1471 MPKJ. 5: *niezdrzały* 162, *wzdruszyć* 170, *zdrzucić* 172, *rozdrwą* 88, *rozdrwali są* 90 i stąd analogicznie

¹⁾ Por. odwrotny proces *bn* > *mn* § 237.

rozedrwie (*rozethrwe* — rapit 1466 R. 22, 13). Natomiast w późniejszych tekstach — niekiedy formy bez *d*: *wen zazrości*! Kromer 1553 Bpp. nr. 70 str. 294, *z zazrości* ib. 300. Niekiedy nastąpiły zmiany inne, niefonetyczne: pierwotne złożenie *roz-rzeszyć* (= rozwiązać) wymienione zostało na *rozdrzeszyć* rp. Jag. nr. 1681 (tekst rzekomo pochodzi z r. 1375, istotnie z pocz. XV w.), *rozdrzeszenie* ib.; 1449 AKPr. 3, 262 i tak samo w wielu innych zabytkach. Forma ta musiała być rozumiana w w. XIV, jako złożona z *roz-* i *drzeszyć*, a stąd także *fczreszyly* (*wdrzeszyli*) 1397 Leksz. 1, nr. 2467, ale już ok. poł. XV w. zaczynają się ukazywać formy: *rozgrzeszyć* w znaczeniu 'pozwolić', 'dopuszczyć' np. AKPr. 3, 238 (dwa razy), co by wskazywało na fonetyczną dysymilację *dr* > *gr* a nie na zbliżenie znaczeniowe do *grzech*.

sr > *str* og. pols. *stręczyć* < *sz-ręčiti* gw. *strękowiny* = zrękowiny, zaręczyny; gw. *strybro*, *strzodek*, *strzodu* Karł. sl. gw. U Paterka w *przestrzeniu boskym* Prfl. 5, 544 trzeba czytać: w *przezdzeniu*.

Oprócz wtrącenia *d* lub *t* do grupy *zr* lub *sr*, co zresztą zawsze było zjawiskiem niestałym, choć w pewnych czasach dość zwykłym i obserwowanym we wszystkich językach słowiańskich, inne zjawiska tego rodzaju miały charakter bardzo nieustalony, jakby przygodny i trafiają się rzadko, w oddzielnych wyrazach; tylko niektóre takie nowotwory weszły w ogólne użycie:

stp. *śwircz* 1414 R. 24, 364, *świercz* 1449 R. 23, 279, dziś *świerszcz*.

stp. *pczoła* już w XV w. alternuje z *pszczoła*: *psczoly* 1408 Czrs. 13 i 1425 ib. 314, *psczol* u Świętosława AKPr. 3, 286, *pszczoła* Zimor. Siel. 1, 17, obok *pczoła* Szymon. 16, 78, *pczołka* ib. 2, 64.

ocknąć się < *ocnąć się* < **octnąć się* por. *cucić*: w wydaniu Opecia 1522 r. *ocnęła*, *ocnicie*, w poprawkach rękopiśmiennych dodanych tu w końcu XVI lub pocz. XVII w. *ocknęła*, *ockniecie się* Prfl. 2, 692.

W zabytkach znajdujemy jeszcze formy z wtrąconymi spółgłoskami: między płynnymi: *mn* > *mpn*, *mł* > *mpl*, *nr* (*nr̃*) > *ndr* (*ndr̃*) np. *krampne* (= *kramne*) *rzeczy* 1449 AKPr. 3, 260, *we mpniejszych* 265, *sąmpnienu* 281, *sompnienie* 1466 R. 22, 15, *nieskrompność* pocz. XV w. R. 24, 61, *skrompność* tamże, *sempłocił*, *pompłocił* (= *pomłocił*) 1408 Czrs. 16, *Jędrzych* (< *Heinrich*) 1391 Hube Zb. Koś. nr. 116 i 1396 ib. nr. 270, *Hendryka* XV AKPr. 3, 93. Niekiedy zaś *nr* > *r*: *teraz* < *ten raz*; *jederaz* < *jeden raz* Xiegi język 1543 r.

Ogardnąć Puł. 17, 5 i 6; 21, 12 i t. d. obok *ogarnąć* 48, 5; i t. d. (Fl. tylko *ogarnąć*) może *d* pod wpływem analogji do *grodzić*, *~grod* por. *mitosierdny* Puł. 114, 5 (obok częstszego: *mitosierny* Puł. 77, 42; 85, 14 i t. d.) pod wpływem *mitosierdzie*. W Puł. nawet *wytargdni* 21, 19 zam. *wytargni*.

W innych grupach: *zgloba* — iniquitas Fl. 7, 17, *zglobił się jest* — malignatus est Puł. 73, 4 i t. d. często w tekstach średniowiecznych obok *złoba* ok. 1420 R. 24, 83; I poł. XVI R. 16, 347 i t. d., *złobcie się* Puł. 104, 15 (Fl. *zglobcie się*) por. stsl. *złoba* — malignitas; w stp. stale *zły*. Dalej: *zduamieniki* (*zناميenniki*?) 1409 Czrs. 25; *trzknienie* (*tknienie*) — tactus I poł. XVI R. 16, 340. *ingbir* 1526 Murelius. Prfil. 5, 419, *kłestka* kon. XVI Czubek. Pisma polityczne 718.

7. Przystawienie (Metateza).

§ 263. Najdawniejsze wypadki metatezy grup spółgłoskowych w języku polskim spotykamy sporadycznie w w. XV, mianowicie w niektórych zażytkach prapolska grupa *vš* wymienia się na *sv* np. *nade swemi* (*szwemi*) *sąsadi gich po swemu* (*szwemu*) *pogoru* (*pogorzu*) zam. og. pols. *nade wszemi sąsiady ich po wszemu pogorzu* pocz. XV R. 24, 76; *swelky* = *wszelki* ib. 74, *switek* = *wszytek* ib. 71, *temu swemu* = *wszemu* ib. 71, *switky recy* = *wszytki rzeczy* ib. 71, *o swytky rany* 1405 SKJ. 3, 195; raz znajdujemy: *se wswytkemy* XV w. R. 24, 373.

Metateza często zachodzi w gwarach: *wsiekra* < *świekra* Wisła 3, 251, *rsiedni* Zb. 4, 132, *rsioda* Kolb. Maz. 2, 82; Kiel. 1, 95; Rad. 2, 53, *rsiodecek* Kolb. Rad. 2, 72 i 201, *rzióbek* Prfil. 5, 873, *rziódło* ib. *spor-zęć* Kolb. Rad. 2, 5, *sporzyć* Kolb. Sand. 234; Kiel. 2, 143; Maz. 2, 5, *spojrzeć* Zb. 4, 135; inny rodzaj: *w tkórem* u Świętosława AKPr. 3, 267, w dzisiejszych gwarach: *tkórędy* Prfil. 5, 914, *tkóž* ib. *tko* Kolb. Kuj. 2, 280; Zb. 2, 226; Zb. 3, 21; Zb. 4, 205; *tkóry* Prfil. 5, 914; Zb. 2, 226; *ktwić w płocie* Kolb. Kuj. 1, 150, *w błocie ktwiata* ib.

Osobny rodzaj metatezy, ale już spółgłoskowo samogłoskowej przedstawia wymiana *ru* — *ur* w gwarach: *burk*, *burkować*, albo mniej pospolite *strubowany* (= *sturbowany*) Zb. 5, 234; Zb. 7, 24. Bardziej jeszcze skomplikowany proces przedstawia się w gw. *stumigować* zam. *zmitygować*: *stumigowała go przecie* Kolb. Lub. 2, 213.

Objaśniano też jako metatezę dzisiejsze *rzeżucha* zam. stp. *żerucha* Rost. Symb. 1, 175, ale prostą metatezą byłaby forma **reżucha*; poza tem znamy jeszcze formę *rzerucha* 1471 MPKJ. 5, 16. Podobna metateza w dawniejszych formach dość rozpowszechnionych *omienieć* zam. *oniemieć*; *omieniał* (*campana rauca fuit*) 1462 R. 25, 270, *omieniona* — *confusa* R. 24, 372, *omieniawszy* Zimorowie Sielanki. 17, 25.

Inne wypadki metatezy trafiają się rzadko np. dzisiejsza og. p. forma *drzwi* musiała powstać z **dvoři* prasl. **dvoři*, r *dveri*, ale w zabytkach mamy formę *dźwierze*. Najdawniejszy przykład z przestawką: *trzwi* (= *drzwi*) 1442 Stppp. 2, nr. 3082. Stp. *glnąć* (*uglnął* Fl. Puł. 68, 18 por. *glina*) zmieniło się na *lgnąć*; stp. *gzło* > *zgło* (*koszula*), o tem w MPKJ. 5, 208 pisze Rudnicki; stp. *wznia* 1449 AKPr. 3, 288 zam. *zwnia* = *dzwonia*; *trafta* (np. u W. Potockiego Bpp. nr. 73 str. 224) dziś *tratwa*; być może produktem przestawienia jest stp. *sczo* 1401 Piek. 71 obok *czso* = *co*.

8. Ściągnięcie spółgłosek.

§ 264. Grupy spółgłoskowe *rs*, *rz* i *t* p. upodobniły się w brzmieniu ze spółgłoską *ř* np. *řnć* (niekiedy *ržnć*) < **rznęti*, gw. *mařnć*, *gařć*, stp. *krzczon* (< *Kristian*) 1398 Leksz. 2. nr. 2180, dzisiejsze *zgrzytać* z dawnego *skrżytać* (p. § 216), stp. *cka* < **dska* (p. § 216), stp. *tsza skorupa* — cava testula 1444 R. 23, 305, potem **cczy* i przez asymilację *cczy*, stp. *ratszej* 1449 AKPr. 3, 258, *radszy* 1549 w wierszu Rzeczpospolita (Rocznik Filarecki, Kraków 1886), dziś *raczej*, także w *świecki*, *lucky* (*ludzki*), *c* < *ts*, *ds*; gw. *szeże* (= *strzeże*) Wisła 7, 147, *szeżylają* (= *strzelają*) Karłowicz Sł. gw. p. pod wyr. „Strzelać“, odwrotnie stp. *czmiel* pocz. XV w. R. 24, 66 dziś *trzmieł*.

9. Wpływ na odległość.

§ 265. W wyrazach, gdzie powtarza się w dwu zgłoskach *r—r*, *l—l*, następuje dysymilacja jednej z tych spółgłosek, wskutek czego ukazuje się *r—l* albo *l—r*; to samo zachodzi, choć niezawsze, gdy zam. *r* mamy *ř* np. w stp. *Margorzata*: *ne slubił Margorzecze* 1397 Leksz. 1, nr. 2547, dziś *Małgorzata*, *yalmurky* (*jarmutki*) 1443 Stppp. 2, nr. 3159; *plaszkur* (*praszczur*) 1532 BBydg. 129; *raptural* ib. 57, potem *raptularz*. Niekiedy ginie jedno *r* np. stp.

rozprostrzał Fl. 105, 26, rozprostrzel 142, 6 dziś rozpostrzec. Zachodziły też różne zmiany w krąbrny i pochodnych: krąbrnie I połowa XV R. 16, 346, krąbrny 1447 R. 22, 40, krąbnie pocz. XV, R. 24, 63; 1462 R. 25, 269, krąbność 1532 BBydg. 24, ale jest także krąbrność XV Prfil. 5, 30. Podobnie stp. Chabry jeszcze u Orzechowskiego, Bpp. nr. 74 str. 26 i 261 z dawnego *Charbry por. Chrobry < *Chorbry, a także zapewne Tatry z *Tartry i in. p. Rozwadowski Enc. 2. 417.

Produktem dysymilacji na odległość są też nasze dzisiejsze zgliścze, zarzewie (zarzyste węgle 1559 Akta zb. wil.) zam. zgliścze (por. zgliisko), żarzewie Pan Tadeusz VIII, 255 (por. żar); w obu tych wyrazach dwie zgłoski po sobie bezpośrednio następujące zaczynają się od spółgłosek przedniojęzykowo-działowych; pierwszą w obu razach zastąpiono przez zębową. Z tejże przyczyny poświadczoną od XVI w. formę garnczarz zastąpiono przez powszechniej teraz używaną garncarz. Produktem dysymilacji jest też biszkopt zam. biszkokt, biskokt (bis coctus).

Asymilację na odległość mamy w sierść zam. szerść, szerzeń zam. sierszeń (sizerszeni obok sierszenia u W. Potockiego Bpp. nr. 73 str. 536); ciemierzycza ma też nagłosowe ć zam. č, por. stsl. čember (= trucizna) pod wpływem miękkiego m; wiwilga zam. *iwilga por. r. ivolga; sandno — cartallum JA. 14, 494 obok sadno Prfil. 5, 44; prasl. *velsbodъ p. wielbłd, wielbłd; stp. obrzym 1471 MPKJ. 5, 64 potem olbrzym (u Petrycego Bpp. nr. 67 str. 107 i 112. także u Kochowskiego); w obu tych wyrazach płynna w jednej zgłosce (ř) wymawiano niegdyś podobnie do rż) wywołała pojawienie się drugiej płynnej w zgłosce sąsiedniej, jak w ludowym tryjatr < teatr, także tētent < tēten = strepitus 1437 Wisł. nr. 228; R. 25, 242; Gn. glosy 102 b; Inflanty zam. starszego lflanty Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 126, rynsztunek (rüstung).

Przykładem również asymilacji na odległość może być gzygzak < zygzak, również polska nazwa ptaka gżegżutka, gdy ją porównamy ze stsl. žegzulja: wpływ na siebie elementów spółgłoskowych oddzielonych samogłoską e jest obustronny; mamy też formę z dysymilacją na odległość gżężotka XVI w. Rost. nr. 7022. Ogp. jelen, jelita brzmią w gwarach: lelin, lelita. Asymilacja pod względem miękkości zachodzi w zwierciadło (już w XV w. svyer-czadlo R. 22, 241) zam. *źwiercadło, *ziercadło por. r. zercatło < *zercadło, *zrkadło.

10. Skrócenia wyrazów.

§ 266. Haploglogją¹⁾ nazywamy zniknięcie całej zgłoski, jednej z dwu podobnie brzmiących np. *Maciek Katarzynym* (zam. *Katarzyninym*) *dzieciem posag zapłacił* 1405 Hube Zb. Kość. nr. 266.

Przypadki haploglogji można nieraz przyjmować w złożeniach np. *Kamostek* (= kamienny mostek) zam. *Kamomostek* por. *Kamionomostek* Pawiński, Wielkopolska 2, 240; *sześcian* < **sześciościan*, *kupalnocka* < **kupalno-nocka*, *rybitw* zapewne z **rybobitw*, może też *Boryja* < **Bororyja*, *Soborzyce* < **Soboborzyce*, *Siradz* < **Siroradz* i t. d. (Łoś, Słownia słowa w polskom jazykie, 1901 str. 106—7).

§ 267. Zachodzą też innego rodzaju skrócenia wyrazów, nieraz bardzo znaczne, zwłaszcza tytułów, które się w mowie często powtarzają. Może najdawniejszym przykładem takiego skrócenia są formy przypadkowe: *księcia* i t. d. zam. *książęcia*, stp. *ksze* zam. *księżę*. *Wasza Miłość* skrócono na *Waszmość*, *Jego Miłość*, *Jej Miłość* na *Jegomość*, *Jejmość*. W podobny sposób wytworzono *Asan*, *Wasan* (*Wasza Miłość Pan*), *Asindzka* (*Wasza Miłość Dobrodziejka*). *Asindziej* i t. p. Osoby, często wtrącające do swej mowy wyrażenie *panie mości dobrodzieju*, skracają to na *pamdziu*. Niekiedy twierdzą, że przez podobne skrócenie powstało *pan z żupan* ale to przypuszczenie nie da się poprzeć żadnym dowodem historycznym.

11. Nowe grupy spółgłoskowe.

§ 268. Tworzą się albo wskutek podwojenia spółgłoski, albo przez dodanie nowej spółgłoski do wyrazu. Przyczyny obu tych procesów dotychczas nie są wyjaśnione; w niektórych razach można przypuszczać wpływy analogij morfologicznych, ale w ogólności nie pewniejszego w tym przedmiocie powiedzieć się nie da. Jak wśród innych zjawisk z zakresu wymian spółgłoskowych w grupach, tak samo i tutaj widzimy nierównomierność rozpowszechnienia tych objawów: jedne stały się powszechnymi w języku literackim, inne mają charakter wyjątków.

§ 269. Podwojenie spółgłoski. W niektórych formacjach podwaja się *n*: zam. *iny*, co stale spotyka się w XIV i XV w a nawet

¹⁾ Brugmann Grundriss I² str. 857; tenże Kurze vergl. Gr. 244, oraz Indogerm. Forsch. 21, 367; w zdaniu haploglogja międzywyrazowa: Schwytzer Indg. Forsch. 14. 24, Wackernagel Kuhn's Zeitschrift 40, 544, Zubaty Indg. Forsch. 23, 161, Lesný Listy Filologicke 39, 210.

u niektórych pisarzy XVI stulecia np. u Paterka Prfil. 5, 540, już w tem ostatniem stuleciu forma ta miesza się z formą *inny* np. w Katechizmie 1543 r. (str. 46, 47 a, 54 a i t. d.) również w Dialogach Orzechowskiego z r. 1564 i t. p. Najstarszą formę *innochodnik* znajdujemy w r. 1446 AGZ. 14, 232; *uczynionniēs* (= *uczynion jeś*) BZ. Deut. 27, 9; *banie sklanne* 1471 MPKJ. 5, 17, *uczennik* fragment Glogera; Kromer 1553 Bpp. nr. 70 str. 291; *płonne drzewo* Katechizin z r. 1543 str. 14 (zam. dawn. *płone*), *na płonnej rzeczy* str. 55; toż u Kromera Bpp. 70, 391; u Leopoldity obok *sklane* Apoc. 4, 6 także *sklanne* Apoc. 15, 2. Zimorowic w Sielankach używa formy *płounny* 12, 46 lub *płony* 12, 82, *rostanne drogi* 5, 295. *trunna* 5, 24 (zwykle wtedy *truna*); u Szymonowica jeszcze *rany* (= poranny) 17, 70 i 17, 94, potem *ranny*; u Wacława Potockiego *sutany* obok *sutannami* Bpp. nr. 73 str. 4.

Podwajają się też i inne spółgłoski: w Komedji o mięsopuście *białta głowa* Prfil. 2, 558, także u Leopoldity *białte odzienie* Luc. 23, 11, również stale przez *łł* u Cygańskiego w Myślistwie ptaszem z r. 1584 i w gwarach dzisiejszych np. w opoczyńskiej *białty* i tamże zwykle *bosso*, *lassu*, *w lessie* (por. *lyass* Puł. 82, 13. *lyussa* 79, 14; 103, 21; 131. 6; *lyassow* 49, 11; 95, 12, podobnie *Lyssye iamy*, *Lassy* 1445 MMAe. 16, nr. 422, *z lassu* 1532 R. 34, 303. Wacław Potocki w ostatnich latach w. XVII (Ogród Fraszek i Moralja) prawie stale pisze *lassa*, *wissi*; Zimorowic: *rossa* 1, 167; 4, 81 i t. d. stale; *lossy* 5, 97, *z kossą* 514, *lassów* 10, 17, *lassy* 10, 53. W dokumentach mazowieckich często pisza się podwojone spółgłoski, co może wyraża właściwość wymawiania: *poddymnē* 1240, *Konottop* 1325, *Ryppin* 1343, *Ryppienica* a. *Rypiennica* 1345, *Lippie* 1349 i t. d. Przykłady wyjęte z AKHlist. 4.

§ 270. Dodanie spółgłoski:

Po spółgłosce *zwierciadło* zam. **ziercadło* (już w XV w. w *zwierczadle* — enigmat 1444 R. 23, 307 i w innych zabytkach; *krojnika* u Reja, Orzechowskiego (Bpp. 74, 105) i innych pisarzów XVI w. Poza tem gwarowe: *świlnie* (*silnie*) Kolb. Krak. 4, 75; *szłafa* (= *szafa*) Kolb. Maz. 3, 41; *trynk* (= *tynek*) Wasilewski Jagodne 247.

Przed spółgłoską: *gwuski* (= *wuski*) Kolb. Pozn. 2, 77. *gwarjowac* (*warjowac*) SKJ. 4, 322. *dwatpić* (= *watpić*) Kolb. Kal. 36. *wytmieniē* (= *wymienić*) Kolb. Kuj. 2, 54; Pozn. 4, 234 i 342. *drzetnieniē* Kolb. Kuj. 2, 285; Prfil. 5, 856; *grdest* (*rdest*) w gwarze Opoczyńskiej, *drdzeń* zam. *rdzeń*, *drdza* zam. *rdza*.

Miedzy spółgłoskami: rsdza pocz. XV R. 24, 64; 1466 R. 22. 19. O wymianie $f > x$ § 241, 250. Wskutek tak zw. kontaminacji mamy xf w *chwytac* zam. *chytać* pod wpływem formy *chwatać*; najstarsze przykłady w BZ.: *pochwycona* Lev. 21, 9; *uchwyciłaby* Deut. 25, 11; *pochwyce* ib. 28, 2; *pochwycił* ib. 33, 20; dalej jeszcze *uchwyca* 1466 R. 22, 15; *chwycił* 1475 AGZ. 16, 81 i 101. W podobny sposób powstała forma *źnąc* (znópcz BZ. Lev. 25, 5 (*źuc* + *rznać*); podobnie *pstrakaty* (= *pstrokaty* < *pstry* + *srokaty*) 1498 Stppp. 7, nr. 640; w *pstrokatych chustkach* K. Tetmajer, Książd Piotr, *ściany pstrokate* Pan Tadeusz ks. VI w. 458; *nad spodziw* tamże VIII 224 zapewne *na podziw* + *nad spodziewanie*.

Oprócz wspomnianych już wyżej oboczności: *skrzeczek*, *krzeczek* i t. p. (§ 252) mamy też w różnych gwarach i w stp. formy z nagłosowem s przed ogp. grupą *čř*, *tr*, *tr*, co także zachodzi i w języku czeskim: stp. *mysze strzewce* 1472 Rost. nr. 1094, *strzewy* 1471 MPKJ. 5, 21 zapewne pod wpływem cz. *střeví*, ogp. *trzewia*, ale i teraz na Śląsku *strzewa*; *strzewna dna* — colica 1532 BBydg. 21; dalej gw. *strzop* SKJ. 4, 360, *strzewik* Prfl. 5, 894; Wisła 6, 492, *strzecyna* (= *trzcina*) kaszubskie Karl. Śl. gw. pod wyr. „Trzcina“, *strzemieltua* (= *trzmielina*) Karl. Śl. gw. *stragarz* obok *tragarz* ib. stp. *strznadl* (*trznadel*) ok. 1455 JA., 14, 489, Rost. nr. 11250, *strzosto* 1478 Rost. nr. 2109. W środku s przed *tr*: czasu *justrzejszego* R. 25, 208, *justrzyna* 1384 Stppp. 8, nr. 2347, *justrzenka* 1532 BBydg. 59 (obok form pospolitych *jutrzni* Fl. 129, 6; *jutrżyna* 1411 Stppp. 2, nr. 1268, *jutrznia gwiazda* 1437 Wisł. nr. 228; *jutrzenka* 1466 R. 22, 26) zapewne pierwotne.

Niekiedy spółgłoska się wtraca pod wpływem dążności do upodobnienia form np. *poszwycie* (*poszwycze* — *tecturas* 1496 Stppp. 2, nr. 4459) analogicznie do *poszwa*; *żrenica* r. *zenica* pod wpływem *żreć*, *pożreć*, (*pojrzeć*); *zdjąć*: *strach mię wielki zdjął* u Orzechowskiego Bpp. nr. 74 str. 20 obok *zjąwszy* ib. 78; *zjął* Leop. Maro. 16, 18 obok *zjąwszy* ib. 15, 46, *zejmować* ib. 15, 36, także u Januszowskiego Nowy Karakter: „*Zjął mię strach*“, ale „*zdejmi to z stołu*“ może pod wpływem *odjąć*, *podjąć*? Formy się wahają i w XVII w. kiedy jest już pochodne od *zdyć*: *zdejmować* 1690 Bpp. nr. 64 str. 104 obok *zjęte* ib. 120; u W. Potockiego *zdyęto* Bpp. nr. 73 str. 255 i pochodne *zdejmuje* Bpp. nr. 63 str. 114 i nr. 62, str. 625 obok *zejmie* Bpp. 62, 627. *zejma* tamże. Por. jeszcze *szczmiel* 1460

Rost. nr. 3367, *szczmielina* 1472 Rost. nr. 826 obok *czmiel* pocz. XV R. 24. 66, dziś *trzmiel*, *trzmielina*.

Złożenie *ot-worzyć*, *ot-wierać* pojęto jako *o-tworzyć*, *o-twierać* i stąd nowe formacje: *za-tworzyć* 1471 MPKJ. 5, 8 i 122, dziś także *roztworzyć*, *roztwierać*, *przetwierać się*. Pierwotne *dawić* pod wpływem *dłabić* zmieniono na *dławić*: *zdławić* 1471 MPKJ. 5, 40 i 93. *Zdumieć się*, zam. *zumieć się* (*zumiał się* = obstupuit Kałużn. 7, *zumieć się* Leop. obok nowego *zdumiała się*, *zdumiawszy* 1524 Żywot św. Eufraksji Prfil. 3, 211, *zdumieć się* Leop. Jer. 36, 16), zapewne pod wpływem *dumać*, *zadumać się*. Zwykle jeszcze w XVI w. *ie* zmieniło się na *iś* pod wpływem stosunku: *wiodę* — *wiesc* = *idę* — *iś*, por. *ujć* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 234. ale *wniś* Szymon. 16, 46.

12. Oboczność form ze spółgłoskami różnemi pod względem dźwięczności

§ 271. W niektórych wypadkach oboczność taka jest wynikiem wyrównania form zróżniczkowanych przez czynniki fonetyczne np. zam. *dżdżu* analogicznie do *deszcz* (etymologicznie *deždž*) utworzono formę *deszczu*, ponieważ zaś i tamta nie została zapomniana, mamy więc teraz oboczne formy: *dżdżu* || *deszczu*, *dżdżem* || *deszczem*, *dżdżowy* || *deszczowy* i t. d. ale tylko *dżdżysty*, *deszczochron* nie **deszczysty*, **dżdżochron*.

Są jednak wyrazy, w których oboczność podobna jest wynikiem jakichś przyczyn nieznanych a co najmniej wątpliwych: np. praśl. czasowniki *bljuti* — vomere, *pljuti* — spuere z pokrewnem znaczeniem i podobną formą może z jednego pnia biorą początek; podobnie pokrewnemi są zapewne p. *gusta* i cz. *kouzlo*, p. *s(t)tup* odpowiada r. *stołp* albo *stołb*; p. *deptać* stsł. *trpātati* por. też p. *tupać*, *tupot*; stp. *wcipiać* dziś *wścibiać* (*nie wicipiaj się ty* = ne te admisce 1545 R. 38. 319); w różnych zabytkach XIV i XV w. spotykamy *wielgi* AKPr. 3, 272 obok *wielki*; u Świętosława także *wielgość* AKPr. 3, 291 obok *wielkość* ib. 292, *na wielgie święto* 1532 MMAe. 7 nr. 306, w dzisiejszych gwarach również *wielgi*, *wielgachny*; *zdrętwić* || *strętwić*: *zimnem strętwiąłem* Sep Bpp. nr. 66 str. 55; stp. *czołkać się* (*czyolka szą po blotnyey* I poł. XV R. 16, 340, *czołkaa* u Parkosza) dziś *czołgać się*; gwarowe *trajdolić* i *drajdolić* Kolb. Krak. 4, 323, *trajkotka* i *trajgotka*, *trajkotać* i *trajgotać* Prfil. 4. 259, *tlamsić*, *dlamsić* Karl. Śl. gw., *skrzypieć* i *zgrzypieć*; *kańczuka* || *kańczugiem* W. Potocki Bpp. nr. 73, str. 534.

Niekiedy taka oboczność rozciąga się na wszystkie spółgłoski pewnej osnowy np. pryskać || bryzgać, skon — zgon (ale tylko skonać), cz. locika p. łodzyga (łac. lactuta), paprać || babrać Prfl. 5, 614. kustrać się (Rej Zyw. list. 262 b) || dziś guzdrać się; trzaska (u Reja) || trzasga 1532 Bartł. z Bydg. || drzazga. W tym ostatnim wypadku możnaby widzieć zmieszanie dwu pierwotnie różnych wyrazów trzaska por. r. tresk i *drzęzga stsl. dręzga; tyftyk || dywdyk; ciam-ciu || dziamdzia i t. d.

13. Oboczność form ze spółgłoskami różnemi pod względem miękkości i twardości.

§ 272. Często nie widzimy przyczyny, dla której w jednym i tym samym wyrazie alternuje spółgłoska twarda i miękka lub z miękkiej pochodząca. Uderza jednak, że po największej części dotyczy to alternacji r | ř i to po spółgłosce bezdźwięcznej. Mieliśmy tu zjawisko pokrewne do znanego przejścia $r > \check{s}$ w języku dolnołużyckim po spółgłoskach zwartych bezdźwięcznych, tylko że w polszczyźnie ukazuje się ono sporadycznie. Ogólno-polską formą jest skrzydło obok r. kryło (forma skridly 1436 R. 23, 278 zapewne jest błędnie napisana). Natomiast inne formy z ř (š) ukazują się wyjątkowo obok ogp. form z r: dziś słyszymy nieraz chrzypieć obok chrypieć (ale tylko chrypka); Leopolda pisze stale krzynica (Is. 35, 7; Apoc. 8, 10 i t. d.), u niego też opatrzujać I Petr. 5, 2, u Świętośława krzechkość AKPr. 3 281, gdy w innych zabytkach stale krechkość, oddawna też przeciż (zam. precz) 1393 Leksz. 1, nr. 1456 i kilkakrotnie w BZ. strzadzających 1449 R. 23, 280 (por. stradać), krzasna (= krasna) pocz. XV R. 24, 69, skrzyć się (= skryć się) R. 23, 130, przykrze bicie ok. 1500 Prfl. 5, 384. Podobnie w dzisiejszych gwarach: wytrzuwać, strzych, przędzy (= prędzej), strzagarz (obok stragarz); og. p. praśny obok praśny ma rz fonetyczne, tu więc mielibyśmy zjawisko odwrotne; stp. na prodku Gn. R. 25, 33, jest zapewne właściwością ortograficzną. Wreszcie jeden jeszcze przykład s rzybniki (= rybniki I. pl.) XV w. Prfl. 5, 38, gdzie rz w nagłosie wyrazu ale po bezdźwięcznej spółgłosce przyimka.

Rzadko takie wahanie po spółgłosce dźwięcznej np. pogrzaziłaby 1444 R. 23, 306, drzaźnić obok draźnić w Mamotreptach 1471 MPKJ. 5, 159 (por. r. drażnić), i dziś obie formy są jeszcze w użyciu.

Wreszcie trafia się to samo i między samogłoskami: w *gorzałości* 1436 R. 23, 276, *ktorzeżto rzeczy* 1436 R. 23, 276, o *sirzorej* (= *sierocej*) *dawności* AKPr. 3, 239, dzisiejsze gwarowe *zawierzucha* Prfl. 4, 269. Formy: *kędzierawy* 1471 MPKJ. 5, 130 i dzisiejsze *kędzierzawy* może stosują się do rzeczownika *kędziory* obok stp. *kędzierze* 1471 MPKJ. 5, 57.

W zakresie innych spółgłosek mamy też podobne wahania sięgające nieraz czasów bardzo dawnych, prasłowiańskich a nawet praarjoeuropejskich, mianowicie tam, gdzie zachodzi przegłos dawnego *u* (*ou*, *eu*, *u*, *ū*, słowiańskie *u*, *y*) np. prasl. *šiti* < *sjuti* por. łac. *su-tor*, prasl. *pju-ją* (*pluję*) łac. *spu-o*, por. też *pochwa* i *poszwa* (z pnia *su-*, *sju-*), *chybki* — *szybki*, *ochynąć* — *oszynąć* (z **oszybnąć* = przewrócić kogo, podstawić komu nogę, narazić na upadek); *durawić* (*zdurawią* BZ. Num. 24, 8) obok *dziura*, *dziurawić* (r. *dyra*); *chłubić się* obok *chłubić się* (obie formy w XVI w. np. u Reja *chłuba* u J. Kochanowskiego psalm 13 w. 11; dziś także *swędzić* || *świędzić*, *świąd* (może różna wokalizacja prasl. *o* || *e*).

Nieraz alternacje spółgłosek twardych i miękkich są wynikiem wpływu analogji. Wyżej (§ 224) objaśniliśmy formę *teść* zam. *cieść* wpływem analogji do *tścia*. Tak samo objaśnia się oboczność form: *strzedź* Fl. 118, 103 i *stredź* 1436 R. 23, 278; ta ostatnia forma analogiczna do *strdzi* Fl. 80, 15 i innych podobnych form deklinacyjnych. Dzisiejsze *czworo* zam. stp. *czwioró* 1471 MPKJ. 5, 99 i 107, *czworaki* u Paterka Prfl. 5, 537 zam. *czwioraki* zapewne pod wpływem *czwarty* gdzie *ar* z twardą poprzedzającą jest fonetycznie uzasadnione. Mieszają się tematy miękkie i twarde w różnych językach: p. *głupi* r. *głupyj* i odwrotnie p. *sinij* r. *sinij*; także w zakresie jednego języka: *zwierzchny* || *zwierzchni*, *wyżny* || *wyżni* i inne zwłaszcza z tematem na *-n*; *pobożnie ludzi* u Leopoldy Petr. 2 może tylko omyłka; *zaiście* Fl. Ath. 33 może przez zbliżenie do *iście*: u Leopoldy *łacznał* Luc. 4. 2 pod wpływem analogji do *łaczny* prasl. *alčnъ*; *bliskawica* w Słown. Warsz. i tamże *bliszczec*, *bliszczka* zapewne nie kontynuacja formy dawnej (por. stsl. *bliscati*), ale pod wpływem ogp. *blask*, stp. *bleszczec*. Gwarowe *zatlacić się* Prfl. 4, 268, *łacwy* Sęp Bpp. 66, 57 pod wpływem *łacny*, *łacno* (stosunek tych form jest niejasny i etymologia niepewna). Wyjątkowe *zdaleca* Prfl. 4, 270 (z Łomżyńskiego) wydaje się jakimś nowotworem świeżej daty.

W stp. mieliśmy jeszcze w XV w. stale formę *jedziny* (Gn.

R. 25. 42; 1444 R. 23. 302 i 306. jedzinaczka Fl. 21, 21 i t. d.) później wymieniliśmy ją na jedyny (także jedynak, jedynaczka); dawniejsze wiesiele (Żyw. Błaż; 1417 rp. Jag. nr. 2151; I poł. XV R. 16. 349 i t. d.) u Paterka już jednak i wesele obok dawniejszej formy wiesiele Prfil. 5, 537; sierce stale od najdawniejszych czasów i jeszcze u Paterka, ale tu już także i serce Prfil. 5, 537; czerwiony, później czerwony, podobnie też nowe formy: obywatel, wierzytelny, skazitelny, rzetelny zam. przypuszczalnych lub poświadczonych przez zabytki dawniejszych form: obywaciel, źrzecielnny i t. p. por. wierzyciel, skaziciel. Formy te są urobione na sposób czeski, gdyż jeszcze w drugiej połowie XVI w. Górnicki skarży się, że Polacy naśladowali obcych, wprowadzając do języka zapożyczenia, i niewątpliwie też w XV i XVI w. była moda mówić z czeska: czechizowano więc wyrazy polskie i stąd powstały takie nowotwory, jak dopiero co wyliczone, a także inne np. blahy, hardy i t. d. Zapewne tą drogą powstała też forma synogarlica 1736 Banialuka (Linde); Zimorowie 17. 63 zam. *sinogarlica.

W wyrazach zapożyczonych przystosowywano jednak w różnych czasach i w różnym stopniu ich brzmienie do wymagań fonetyki polskiej: przystosowywanie to było tem większe, w im wcześniejszym okresie się odbywało. Tak np. imię Maria zmieniono na Marza: była to forma znana jeszcze w w. XV np. w Cisiojanusie z pocz. XV w. MPKJ. 5, 442 a także i w II połowie tegoż stulecia R. 24, 374. Dziś zachował się ślad tego w nazwie miejscowości Świętomarz, Świętomarza < Święta Marza (był tam kościół NPM.); potem pod wpływem kościelnej łaciny nowa forma: Maryja, Marja wyparła z użycia dawną. Łac. magister zmieniono na mistrz albo z zachowaniem *r*: mistrowny 1471 MPKJ. 5, 162; potem jednak powstał z tego źródła majster, a nareszcie i dzisiejszy magister. Łac. cristallus przełożono na krzystał lub krystał (obie formy w Mammotreptach 1471 MPKJ. 5, 73. krzyszał u Reja Zwierc. list. 54; wiarować się AKPr. 3, 232 i w innych zabytkach XIV—XV w. (u Leopolda wiarując się II Petr. 1, 4) potem warować się z niem. wehren; łotr obok lotr (lyotry 1532 MMAe. 7, nr. 306) z łac. latro niem. loter; Walcierz 1390 TPaw. 3, nr. 176, potem tak samo jak w niem. Walter, Beata 1434 R. 24, 350 potem Beata, Trojdzien AKPr. 3, 308 i 333, potem Trojden, Biernat jeszcze u Paterka, i innych pisarzy XVI w. potem Bernard, fastrygować Rej. Wiz. VIII w. 489 dziś fastrygować, fastryga por. niem. faserig — 'włóknisty, żyłko-

waty'. Słowem widzimy, że dawno zapożyczony wyraz, już przekształcony według wymagań fonetyki polskiej, potem się zmieniał, zyskując brzmienie bliższe oryginału. Jest to proces zwyczajny, nie ograniczony wyłącznie do miękkości i twardości spółgłosek: dość przypomnieć stare *berło* i nowszą *ferulę*, utworzone według jednego łacińskiego wzoru *ferula*.

Zachodzą tu jednak niekiedy zmiany niezrozumiałe: niem. *ritter* dało nam stp. *rycierz*, ale potem niewiadomo dlaczego zmieniono to na *rycerz*, choć prędzej **ryterz* możnaby oczekiwać. Mimo stałego zachowania *ñ* w spolszczonych formach: *tańiec, tańce, tańczyć* i t. p. staropolskie: *taniecznik* (ok. r. 1455 JA. 14. 494; R. 24, 363) i *taniecznica* (kon. XVI w. Czubek Pisma polit.) zamieniliśmy na *tanecznik, taniecznica*, mówimy też *taneczny* a nie *tanieczny*.

Waha się ogp. *r* (z *rs, r-z*) i *r* przed przedniojęzykowemi np. obok zwykłych form stp. *krzić* (< *krścić*) mamy też *okrecono* kon. XV R. 24, 96 *krzon* ib. i w XVI w. *okrci się* Leop. Marc. 1°, 16. Również u Leopolda forma fonetycznie prawidłowa *wiercie* Marc. 1, gwarowe *zernąć skórę* R. 26, 400, ogp. *zerznąć* także *zerznąć* < **rbznąć*.

§ 273. Niekiedy w zabytkach spotykamy pozorną miękkość spółgłosek, a mianowicie oznaczanie w piśmie miękkości tam, gdzie w żywej mowie niewątpliwie wymawiano spółgłoski twarde. Zwłaszcza w końcu w. XV było to niejako modą ortograficzną, choć zaczyną się to już wcześniej: *osymnyaczczę* 1399 Hube Kr. nr. 64, *konye ty cradzone* 1445 Stppp. 2, nr. 3234, *mylostnye* — iucundum 1434 R. 24, 350, *lanye swyeczę* pol. XV R. 23, 270, *vsilnye lakomoczy* 1436 R. 23, 276, *odt[ri]mya* (= *otrzyma*) ib. 277, *jutrzennya* — matutina ib. 278, *czasznie rzeczy* 1444 R. 23, 301, *pliniala* (= *plynęła*) ib. 303, *laskanie czialo* ib. 304, *widomia* — visibilis ib. 306, *napielnynye* 307, *mosiandziowego* 309, *szlachietnoscz* 310, *zabawyenyey służbi* (= *zbawiennej*) AKPr. 3, 231, *wynyach* (= *w winach*) 233, *nyerownye skazanye* 266, *wyeszmy* (= *weźmi*) 278, *pokoynye obyati* BZ. Num. 15, 8, *ssodi pokalanye* Num. 19, 14; 19, 18, *zustawyonye* — retentae 1466 Stppp. 2, nr. 3847, *slyubyem* — sponsione 1479 nr. 4217, *czopowyyego* 1493 nr. 4408, *wye* — in 1494 nr. 4429, *wyeshglowy* 1496 nr. 4459, *zapyadzyly* R. 23, 130, *Szwyathonyowycz* obok *Szwyathonowycz* Stanislaus 1485 AKHist. 5, 174—5, *wsthyempuyacz* 1496 Stppp. 2, nr. 4473, *zye trzech myast* 1532 MMAe. 7, nr. 306 i t. d. albo też nie pisze się wprawdzie *i, y* po spółgłosce, ale znak spółgłoski

twardej zastępuje się literami oznaczającymi produkt dawnej palatalizacji np. *gyszaczego* (= *idącego*) 1462 R. 25, 270; *mitra nawleczana* 1496 Stppp. 2, nr. 4459; najdawniejsze przykłady w Kaz. Gn. *vynidzo* 4a, o *dzarze* 171b obok zwykłego sposobu pisania: *dary* 2b; *potwarzstwu* — *criminibus* 1447 R. 22, 40; *roscirku* (= *roztyrku*) 2 razy, 1449, AKPr. 3, 261; *powrzosnyk* (*powroźnik*) 1421 Stppp. 2, nr. 1816; *powrzosło* (*powrosło*) 1437 Wiśł. nr. 228; *na pstrzogowe laze* (*na pstrągowie łazie*) 1448 MMAe. 17, 485; *dopirzo* — *nunc* Puł. 76, 10; *policecz* (*policzek*) 1376 Stppp. 8, nr. 241; *psarczonibus* (*psiarkom*) 1394 MMAe. 15, 209; *na człowecz* (*na człowieka*) 1396 Hube Zb. 44; *papecz* (*pępek*) — *umbilicus* Prfil. 5, 8; *czoczcz* (*koćce*) ok. 1420 R. 25, 229; *lycza* (*łka*) 1462 R. 25, 270; *liczczocz* (*zam. lkając*) ib. 222; odwrotnie: *plaszkur* (*praszczur*) — *atavus* 1532 BByd. 129; *s plaku* (*z płaczu*) *de gemitu* 1436 R. 23, 277.

Wobec nadużywania litery *i*, *y* w pisowni zabytków nie można uważać sposobów pisania *czya*, *szya* za dowód miękkiego wymawiania spółgłosek przedniojęzykowo-dziąsłowych: *č, š, ž*; *mączya* (= *męczą*) I poł. XV R. 16, 340, *vmąnczienny* 1444 R. 23, 304, *vdranczione* 307, *sklanczienie* 304, *czwianczy* (= *czujący*) 306, *Czyech* (= *Czech*) R. 23, 319, *badaczye* (= *badacze*) R. 24, 342, *szyalował* (= *żałował*) 1397 Leksz. 1, nr. 2479, *żiadnimi* (*żadnymi*) 1444 R. 23, 304, *polozienie* 305, *poziarl* 306, *szienia* (= *żżenia*) 309, *zalozienye* 309, *wyobraszenie* 309, *wsielky* 302, *wisiedl* 310, *masz* (z kreską jako znakiem zmiękczenia) BZ. Deut. 21, 1 i t. d. Zresztą wiemy napewno, że w pol. XV w. spółgłoski te wymawiano twardo (p. § 33).

Zakończenie.

Z powyższego zestawienia polskich historycznych faktów fonetycznych widać, że mamy tu do czynienia przedewszystkiem ze zjawiskami, należącymi do dwu różnych dziedzin, mianowicie z faktami czysto fonetycznymi, oraz z takimi, które właściwie do morfologii wciągnięte być winny. Do tych właśnie zaliczyć trzeba wszelkie wpływy analogji, wyrównywania form fleksyjnych pod względem dźwiękowym; te objawy, opierające się głównie na myślowych skojarzeniach, nie dają się zwykle ująć w jakieś systemy ogólne i stałe; jest w nich pewna dowolność i przypadkowość.

Zjawiska czysto fonetyczne, będące wynikiem wpływu artykulacyj językowych (jednych na drugie lub wzajemnych), mają

już bardziej ustalony charakter, choć i one niestety dotychczas usprawiedliwiają dawną maksymę gramatyczną: *nulla regula sine exceptione*. Tak zwane prawa fonetyczne, choćby ograniczone do pewnego okresu czasu i do pewnego obszaru językowego, są tylko wyrazem mniej więcej ogólnych tendencji językowych, pewną mniej więcej ogólną normą, pod którą jednakże najczęściej nie wszystkie zjawiska z danego zakresu podciągnąć się dadzą. Im ściślej udaje nam się je sformułować, tem lepiej się orientujemy w ogromnej różnorodności faktów, których zbiór w przeciwnym razie przedstawiałby się nam jako zupełny chaos, możliwy do ogarnięcia z pomocą jedynie nadzwyczajnego wysiłku i nadzwyczajnych zdolności pamięciowych.

Gramatyka polska, a zwłaszcza fonetyka historyczna, nie wszystkie zagadnienia zdołała w jednakowym i dostatecznym stopniu rozwiązać lub choćby tylko wyjaśnić. W bardzo wielu punktach zachodzi między badaczami rozbieżność zdań znaczna. Mało jest też uogólnień, któreby miały charakter bezwyjątkowego „prawa fonetycznego“, co więcej, w niektórych działach poszukiwania nie doprowadziły jeszcze do żadnych prawie wyników pewnych (zwłaszcza w historii polskiego iloczasu).

Przyczyną tego bywa nieraz w znacznym stopniu trudność samego zagadnienia, ale niewątpliwie sprawia to też niedostateczna jeszcze znajomość faktów, brak szczegółowych i ścisłych badań nad oddzielnymi zagadnieniami. Nadto dotychczas w historycznej gramatyce niedość korzystano z pomocy bogatych już dziś i ważnych prac badawczych, poświęconych narzeczom (np. pomorskim) i gwarom polskim, jako też w ogólności językowi żywemu. Tak więc dla przyszłych badaczy mowy polskiej i jej dziejów pozostaje ogromne pole pracy, które obiecuje dać obfite plony.

WYKAZ WYRAZÓW POLSKICH.

a 8.	baacz 103.	bełtać 70.
aa 80, 101.	baacząc 100.	Benin 23.
abramowską 53.	baba 7.	berło 161, 176, 206.
Absolona 105.	babimojski 174.	beśpieczna 169.
ach! 8.	babizno 53.	bełka 190.
acht 192.	babrać 203.	bez 43, 161.
Adaama 106.	baczy 13.	bezecny 30.
Agezylansz 154.	baczycie 16.	(w) bezzęnnym stanie
aksamiet 60.	baedavei 56.	20.
aktor 107.	baldachim 144.	będać 109.
albo 8.	Balonanz 50.	będziee 105.
alboo 106.	banck (= bąk) 57.	będzieem 112.
Alena 8, 119.	bania 104.	będziesz 89.
Alexódrowi 56.	banwol 60.	biaał 108.
algebra 133.	bardzi 128.	biada 35, 37, 38.
Alzbiocin 8, 35, 44, 119.	barkracht 121.	Biała 38.
Amandusewi 154.	Bartodzieje 158.	Białaczow 39.
ambulanse 154.	Barzniowi 177.	białam klaczam 57.
Andrzejewi 47.	bar-zo 148.	biały 200.
angielow 43.	baw 13, 15.	Białosza 34.
angioł 156.	bażyliszek 153.	biały 137.
aniśm winowata 185.	Bąbenkowa 53.	Biasiadki 40.
arabesek 28.	bądz 103.	Biasowice 38.
arkusik 159.	bądz 15, 128.	białe 89.
Aryjadno 128.	bądzcie 17.	biczować 46.
arytmetyka 133.	bądzmy 13.	Bieata 205.
asindziej 199.	Beala 38.	biec 13, 147.
asińdzka 199.	Bealtarsk 38.	bieda 37, 38.
atoli 8.	bedemy 19.	biedny 33.
awaciem 119.	bedv 56.	biedro 43.
Awstaczy 8.	beli, beł 18.	(w) biedrze 34.
aż 8.	belka 131.	Bieecki 113.
azeby 8.	bełce 71.	bieeg 108.

- biegnę 33.
 Biejątko 146.
 bielaczowski 39.
 bierę 36.
 Biernat 77, 205.
 bierny 33, 77.
 bierzą 43.
 bies 38.
 bież 153.
 biędny 113.
 bij 126, 138.
 bijaw 109.
 biję 31.
 biję (bijąc) 132.
 biorę 36, 122.
 biorę, bierziesz 33.
 biorę (biorąc) 132.
 birzyna 65.
 birzyna 64.
 biskupiee skutki 80.
 biskop 198.
 bīc 12.
 bīk 108.
 bīka 100.
 bī 109.
 bjały 160.
 bladość 120.
 blednie 34.
 bledziutki 120.
 blejwas 121.
 bliskawica 204.
 bliskim powiatem 20.
 bliszczeć 204.
 bliszczka 204.
 Blizk 25.
 błagać 75.
 błahy 75, 121, 140, 205.
 błąd i obłąd 110.
 Błaszyński 27.
 błędnee 116.
 błędny 113.
 błędzić 99, 100.
 błogosław 13, 15.
 błogosławcie 16.
 błogosławioni 44.
 błotny 113.
 błoto 97.
 błyskanie 183.
 bochenek 26.
 bochnek 26.
 bōciani gniazdo 115.
 bodaj 184.
 Bodzanta 55.
 Bodzęcin 153.
 bog 136.
 bogactwa 147.
 Bohdan 138, 140.
 bojeźliwość 41.
 bojomocny 46.
 bojowanie 46.
 Bołogie 74.
 Bołomiany 74.
 Boner 28.
 Boog 108.
 booga 106.
 bożego 106.
 Boraszewo 47.
 borciuch 141.
 borsuk 68, 141.
 Boryja 199.
 borzy 124.
 boskim i ludzkim prawnem 20.
 bosso 200.
 botwieć 124.
 boty 125.
 bowim 128.
 Bozanta 51.
 Bozeta 51.
 Bozota 51.
 bożeemu 116.
 bożem synem 20.
 Bozęcin 153.
 bożstwo 180.
 boży 32.
 (ku) boży służbie 82.
 Bożystopka 115.
 bożym 114.
 bój 107.
 bōść 102.
 bōdōdō 101.
 braać 102.
 Braciesz 158.
 brać 31.
 brana 144.
 brateem 112.
 braterski 28.
 braterstwo 77.
 brąsoleta 60.
 Brdowo 23.
 bredzić 27.
 Brochocino 158.
 broda 94, 98.
 brog 77.
 broma 144.
 brona 94, 98.
 Broniszewi 47.
 brooniać 100.
 bróza 94, 98.
 brqz 60, 132.
 bruk 125.
 Brunsberga 125.
 Brunszwik 175.
 brusznica 175.
 brytwanna 127.
 bryzgać 203.
 bryznąć 189.
 brzdąkać 178.
 brzeeg 108.
 brzeg 72, 96.
 (ku) brzegą 153.
 brzemie 95.
 brzezina 72.
 brznieć 24, 162.
 brznieli 178.
 brzoza 72, 95, 96.
 bukiet 156.
 bukszpan 121.
 Buog 82.
 hurzeć 68.
 burgmistrz 189.
 burk 196.
 burkować 196.
 burliwy 178.
 burz 103.
 Busko 25.
 but 125.
 Buzesk 21.
 Buziuog 157.
 Buzk 25.

- Bużesk 25.
 Bużsk 25.
 bychoom 112.
 byci 12, 13.
 byczek 23.
 być 128.
 bydład albo sług 168.
 bykaa 115.
 'byliśmy 133.
 bywaj 8.
 'bywałem 133.
 bywą 57.
 był 108.
 byk 108.
 był 109.
 bziały 161.

 cadzić 35.
 cal 121.
 cały 121.
 cana 35, 38.
 'Carogród 133.
 ceber 26.
 Cecer 158.
 cecha 131.
 Cecyliej 128.
 cedzić 129.
 celować 46.
 cena 37, 38.
 ceremonjach 128.
 cerkiew 160.
 cesarz 37, 38.
 cesarzewi 47.
 cesarstwq 178.
 celno 154.
 cęxi 12.
 cęgi 132.
 chaart 108.
 chabry 76, 198.
 chałupa 140.
 chareik 120.
 chart 120, 138.
 chcąac 109.
 chceemy 101.
 chciaał 109.
 chcieć 102.
 chczecz 24.

 chełm 70.
 chełpić się 70.
 chełznać 141.
 cherubin 144.
 Chestoch 50.
 chęć || chuć 61.
 chętny 113.
 chfigiel 186.
 chfigatek 186.
 chiczal 24.
 chimera 156.
 chleb 33.
 chleeb 108.
 chłepcę 149.
 chłodny 113.
 chłop 107.
 chłop || pacholek 72.
 chłopey 126.
 chłuba 204.
 chlubić się 204.
 choć 123.
 Chocian 34.
 Chocimirowi 66.
 chodzą 159.
 chodzi 13.
 chodzicie 16.
 chodzić || przechadzać
 się 118.
 chodzim 19.
 chodźcie 173.
 chociaj 146.
 chocian 158.
 choina 186.
 cholebiac się 141.
 Chomątow 53.
 Chomesa 50.
 chood 108.
 chorązaa 113.
 chory 186.
 chost 186.
 Chościsko 186.
 chowaac 102.
 chód 136.
 chramie 57.
 chrobak 184.
 chrosta 141.
 chróst 95, 186.

 chrósciel 141.
 Chrystuszewi 154.
 chczasny 45.
 chrząkać 141.
 chrzbiel 26, 165.
 chrzept 26.
 chrzybiel 28, 165.
 chrzypieć 179, 203.
 chrzypłowa żyła 28.
 chto 192.
 chtory 192.
 chusta 140.
 chwaala 81.
 chwaale 101.
 chwal 14.
 chwalcie 16.
 chwalemy 19.
 chwali 13, 14.
 chwalicie 16.
 chwila 176.
 chwycił 201.
 chybki 204.
 chytreszy 185.
 ciaask 108.
 ciamcia 203.
 cianka żona 45.
 ciarki 67.
 ciasny 33, 175.
 ciądzać 100.
 ciądzaania 100.
 ciąga 101.
 ciądzaany 101.
 ciądzają 105.
 ciągnę 88.
 ciągnicie 48.
 ciągniesz 89.
 ciężebnikoom 112.
 cicho 10.
 cie 52, 54, 61, 129.
 cienniem 101.
 ciekne 33.
 ciestność 188.
 cielnee 116.
 ciemierzycza 198.
 Ciemirowo 66.
 cienie 27.
 cień 62.

- cierpiał 65.
 cierpieć 65.
 cierzniowy 179.
 cieść 29.
 cietrzew 96.
 cierpieć 67.
 ciérpliwsza 67.
 ciężarny 120.
 ciocia 44.
 ciora 124.
 ciosanim 114.
 Cirno 63.
 cirn 34.
 cirp 65.
 cirpiał 109.
 cirpiał 64.
 cirpisz 63.
 cirknie 126, 179.
 cirknie 178.
 (w) cirkniu 64.
 cirkpiał 63.
 cirkpiąc 64.
 cirkpieć 62, 126, 179.
 cisnąć 189.
 ciuła 115.
 Ciuoci 157.
 Ciz 158.
 ciżba 165.
 cka 26, 165, 197.
 ekliwy 27.
 eknić 27.
 ekny 27.
 Cna 23, 166.
 cnoot 111.
 cnota 27.
 cnót 110.
 cny 27.
 cooz 112.
 cso 180.
 cudo 154.
 cukier 125.
 cudny 113.
 cwałem 154.
 cybuch 141.
 cyngiel 127.
 cyso 24.
 czaas 108.
 czacz 154.
 czaczko 154.
 czanskim (= ciężkim)
 59.
 czarna 67.
 czarni 67.
 Czarnkow 67.
 Czarnocino 67.
 czarnoksiężnik 67.
 Czarnolas 133.
 Czarnowas 67.
 czarny 62, 69, 121.
 czas 8, 118.
 czasza 103.
 czaąstee 101.
 czaąstokroć 101.
 czała 53.
 czałka 173.
 czały 59.
 czci 189.
 czczy 197.
 czekaa 115.
 czeladzinoow 111.
 czeladź 129.
 czelednik 41.
 czerlony 160.
 czernić 62.
 Czernkow 67.
 Czernoch 67.
 czernoksiężnik 67.
 Czernowas 67.
 czerń || czarny 68.
 czerska 64.
 czerstwy 67.
 Czerwienisk 63.
 czerwiony 205.
 czerwony 129, 161.
 Czesław 174.
 Czesko 187.
 czestować 27.
 czesze 104.
 cześć 27.
 cze(ś)ć 185.
 cześnik 41.
 częstować 60.
 człon 32, 74, 122.
 członek 97.
 (o) człowiecze 148.
 człowiecze 116.
 człowieczstwo 180.
 czmiel 197, 202.
 czołkaa 115.
 czołkać się 202.
 czop 43.
 czopowego 206.
 czosac 42.
 czosku 166.
 czostek, czostku 166.
 czółno 70, 122.
 czrzewia 193.
 czrzoda 193.
 czrzos 193.
 czsnego 180 188.
 czsnota 180.
 czsnoty 188.
 czso 180.
 czsom mieli 185.
 czslny 188.
 czterdzieści 66.
 czterzoma 125.
 czworaki 187.
 cztyr 66.
 czterdziesiąt 66.
 czterdzieści 66.
 cztyrzy 66.
 cztyrzysta 66.
 cztyrżmi 151.
 czubaa 102.
 czwaarta 101.
 czwałem 154.
 czwioraki 204.
 czworo 204.
 czyższk 57.
 Czyech 207.
 (o) czyjeem 111.
 czym 20.
 czym prędzej 20.
 (w) czym 20.
 czyn 11.
 czyniem 19.
 czyniemy 19.
 czynicie 16.
 czynsz 154, 155, 176.
 Czyrniec 63.

- Czyrniela 63.
 Czyrnowas 67.
 czyrpać 64.
 czyrpał 109.
 czyrw 63.
 czyrwionem 64.
 czyrwiony 65.
 czyrw 65.
 czyrznidło 179.
 czyrzw 179.
 czyrzwiewy 65.
 czyrzwiom 63,
 czyrzwionem 64.
 czyrzwiony 179.
 czystym złotem 20.
 czytą 56.
 czyyst 108.
 czyżyk 126.
 ćciewi 172.
 ćede 12, 156.
 ćipeć 10, 12.
 ćwiartak 69.
 ćwiek 171.
 ćwielich 171.
 ćwieré 171.
 ćwieré || czwartý 68.
 ćwierdzą 63.
 ćwierzyć się 171.
 ćwik 171.
 ćwikła 171.
 ćwirdza 34, 170.
 (w) ćwirdzy 64.
 ćwirtnia 65.
 daa 105.
 daac 81, 102.
 daał 109.
 daan 109.
 daana 101.
 daań 108.
 Daawida 106.
 daawności 113.
 dach 121.
 daci 13.
 Dacy — niecierpiący 58.
 dadzą 159.
 da(j) 145.
 Dalczyk 23.
 dale 145.
 (w) dalszym życiu 20.
 Danbrovcam 51.
 (o) daniaach 111.
 Dankowo 23.
 darcie 67.
 Dargorad 76.
 darli 67.
 dał 69.
 Darsk 62.
 darski 69.
 dawb 56.
 dawić 202.
 dąb 107.
 dąbek || dąbka 112.
 Dąbnica 23.
 Dąbsko 23.
 dał (= dał) 56.
 debra 29.
 debrz 29.
 deenko 113.
 deeszcz 107.
 dej 8, 130.
 depcę 149.
 deptać 202.
 deska 26.
 deszczochron 202.
 deszcz 26, 149, 202.
 Deuentliz 50, 158.
 dészcz 107.
 Dębiłęka 115.
 dinsa 28.
 diwadzescze 23.
 djabeł 45.
 dla 48.
 dłabić 202.
 dłamsić 202.
 dławić 202.
 dłóto 74, 98.
 dług 70, 124.
 długi 70, 124.
 Długo siedło 42.
 dmūchaa 100, 115.
 dnii 105.
 (po) dnyą 54.
 Dobeek 80.
 Dobrosiodł 34.
 Dobrovam 52.
 dobry 31.
 Dobrylewo 47.
 dobrze 105.
 dochcip 144.
 doglądać 100.
 doględca 99.
 dojźrały 170.
 dokonaa 115.
 dokonaan 109.
 dokond 58.
 dokōpd 110.
 dokłór 107.
 dołā 103.
 Dolsko 23.
 dom 107.
 Domaniewicy 47.
 Dombrovam 51.
 domeczek 26.
 Domk 25.
 domniemany 18.
 domnimaniee 114.
 domnimany 18.
 donośny 175.
 dońdę 146.
 doobytkow 106.
 doom 108.
 doostojno 106.
 doostojność 81.
 dopiero 17.
 dopiro 17.
 dopirzo 207.
 dopuszczaać 102.
 dopuszczoon 109.
 dostapiemy 19.
 dostojen 32.
 dostojny 32.
 dosyc 12.
 dōtehnąć się 192.
 dość 17.
 doświedzzonego 39.
 dotkni 14.
 dotkniem 114.
 dowieduj się 39.

- dowiedzi 13.
 dowierzaam 112.
 dowingienie 114.
 dożrzałość 170.
 dóm 107.
 dópb 108.
 drajdolić 202.
 drażnić 175.
 drażnię 152.
 drag 57.
 drdza 200.
 drdzeni 200.
 drgnbica 68, 168.
 drobnym okienkiem 20.
 droga 94, 98.
 drudzy 126.
 (na) drugim miejscu 20.
 druk 125.
 druug 108.
 Drwalewo 47.
 drzazga 121, 203.
 drzaźnić 179, 203.
 drzemi 14.
 drzewiaa 113.
 drziwi 23.
 drzwi 197.
 drzyć 41, 151.
 duch 136.
 duchowni 114.
 Dułgota 70.
 dumaa 115.
 Duminik 124.
 duński 124.
 durawic 204.
 Durzewic 47.
 dusza 91, 103.
 dusze 130, 132.
 duszy 105.
 dungi 142.
 dwanaćcie 172, 191.
 dwanasny 188.
 dwanaście 172.
 dwatpć 200.
 dwie 171.
 dwojaki rzeczy 128.
 dwojrajca 173.
 (na) dworze 105.
 dworzny 177.
 dyjamentowe 128.
 dyrzewa 23.
 dyszcz 28, 107.
 dywdyk 203.
 dyworn 23.
 dyym 108.
 dyzdze 24.
 (o) dzarze 207.
 dzber 26, 165.
 dzebri 24.
 dzieci 12.
 dziaa 108.
 dziakła 40.
 dziamdzia 203.
 działa 39.
 działo 35, 37, 38.
 dzianica 40.
 dzianiczka 40.
 dziazki 69.
 dziecię 84.
 dziebra 29.
 dziebrz 29.
 dzieciątko 113.
 dzieciom 112.
 dzieckich 147.
 dziedzinaama 102.
 (z) dziedzinę twoją 82.
 dziedzicstwo 147, 180.
 dziedziczyć 149.
 dziedziski 192.
 dziedzistwo 192.
 dziejaam 112.
 dzieła 48.
 dzielem 19.
 dzielen, dzielna 29.
 dzielnica 29.
 dziełać 39.
 dzieło 37.
 dzienica 40.
 dziergać 179.
 dzierz, dzierzcie 67.
 dzierzał 64, 65.
 Dzierzek 64.
 dzierzenie 63.
 dziesiędzgrzywien 167.
 dziesięć 109.
 dziewa (= ziewa) 148.
 dziewczana 60.
 dziewica 118.
 dziewicaam 112.
 dziewięćkroć 133.
 dziękować 55, 132.
 dziobać 45.
 dziomdziać 45.
 dzionek 26, 45, 173.
 dziopan 45.
 dziora 124.
 dziorawy 124.
 dzioucha 44.
 dziogół 101.
 dzirżawa 65.
 dzirżaa 109.
 dzirżaan 109.
 dzirżał 65.
 dzirżeeć 102.
 dzirżewca 41.
 dzirżę 64.
 Dzirżka 64.
 dzisiaj 8, 28, 146.
 dzisiejszy 8, 130.
 dziś 28.
 dziupla 160.
 dziweczce 82.
 dżdzy 126.
 dżdżysty 202.
 dżgać 148.
 dżgać || żgać 150.
 dżinac 10, 156.
 dżwierze 197.
 dżwigać 170.
 dżwignąć 102.
 dżwignę (dzwignąć) 132.
 dżwirze 28.
 ekstraordynaryjnym roze-
 znaniem 20.
 Elżbieta 35.
 Eneas 154.
 esperyjencji 128.
 ewangelja 156.
 ewangelji 128.
 eż 8.

- faał 108.
 faja 183.
 falbić 186.
 falendysz 121.
 fała 138, 186.
 fant 183.
 fastrzygować 205.
 fechtować 131.
 Feliks 138.
 feruła 176, 206.
 fiaał 113.
 fila 186.
 list 186.
 fiszbin 127.
 fizerunek 28.
 fist 108.
 flet 131.
 font 9, 122.
 fora 124.
 form 110.
 frasunek 28.
 fresunk 28.
 frez 131.
 frędzla 132.
 frymark 127.
 funt 183.
 furta 125.
 fytaa 115.
 fytać 186.

 gaad 108.
 gaalki 113.
 gabaac 102.
 gabajac 109.
 gabanias 113.
 Gamba 50.
 ganba 140, 141.
 ganbić 140, 141.
 garb 120.
 garca 190.
 garczek 190.
 gard || grod 121.
 gard || żerdź 69.
 gard Bohowy 76.
 Gardki 76.
 gardło 187.
 gardło || żart 69.

 gardy 140.
 gardzi 13, 14.
 gardzić 120.
 Garki 76.
 garncarz 198.
 Garniłka 115.
 gar(n)ki 166.
 garść 62.
 garć 197.
 gatunek 121, 125.
 gawęd 110.
 gawędz 60.
 gaworzyć 119.
 gawron 95.
 Gdecz 25.
 Gdym wspominali 185.
 gdzieindzi 128.
 generał 156.
 geografia 156.
 gębkę 99.
 gędźcie 17.
 gęslarz || gusła 61.
 Giedecz 25.
 Giedecz 25, 26.
 gielk 70, 156.
 gimnazjum 156.
 ginać 9, 91, 126, 156, 183.
 gira 152.
 giża 152.
 glica 32.
 glnąć 197.
 gładź 13.
 głębia 103.
 głębokiem naukom 21.
 głośny 175.
 głowa 97.
 Głowka 23.
 głowy 9.
 głód 107.
 główka || główek 112.
 głupi 32.
 gmerać 152.
 gmin 127.
 gmyzać 152.
 gnąbi 99.
 (w) gniaździe 40.

 gnieceni 159.
 gniech 144.
 Gniezdno 187.
 Gnieździen 34.
 gniwać się 82.
 Gniwkow 82.
 gnuśny 175.
 Gobin 51.
 Gołek 23.
 gonię 123.
 Goniedza 99.
 goń 15.
 Goożdź 81.
 goożdź 108.
 gorączka 149.
 goręcszy 194.
 gorszy 159.
 gorzacość 204.
 gorzki 151.
 gościu 104.
 gość 122.
 goworzyć 119.
 gożdź 186.
 góra 91.
 graad 108.
 grabie 137.
 grable 137, 160.
 grać 32.
 grańca 17.
 grdest 200.
 grech 158.
 grenica 8.
 grobia 160.
 groch 94.
 grodzie 7, 72, 122.
 (na) grodziech 111.
 grojec 174.
 grom 137.
 gron 110.
 grońt 9, 122.
 grosik 159.
 grostwo 192.
 groszewych 47.
 groźny 175.
 groźnym okrzykiem 20.
 gród 72, 95.
 gróza 91.

grtań 165.
gruca 125.
gruube 101.
grynspan 127.
grzbiet 26.
grzdyka 178.
g rzeczy 167.
Grzegorzewi 48.
grzemecz 24.
grzesznieszemu 185.
grzeszny 176.
grześć 183.
grzészny 113.
grzymieć 28.
guor 82.
gurbić 68.
gusła 202.
guzdrać się 203.
gwaaltem 106.
(o) gwałciee 105.
gwaaltem 112.
gwaryjować 200.
gwarzna 177.
gwiazdne 40.
gwuski 200.
gwuźdź 82.
gydzaczego 207.
g ziemi 167.
gzło 197.
gzygzak 198.
gzyms 127.
gżegżułka 198.
gżeżółka 198.

ha! 140.
ha 78.
haan 106.
haftarz 122.
halerzew 47.
hamować 121.
Hanna 140.
hańba 140, 141.
harak 78.
harcap 121.
hardy 75, 140, 205.
harnasz 141.
bart 138.

hebel 131.
hecel 131.
heclik 131.
heftarz 122.
Helena 8.
Helina 18.
hełm 70.
Hendryk 195.
herbata 131.
hi 78.
himienie 78.
historja 156.
hiścinny 78.
hiż 78.
hnet 144.
ho 78.
hoblubił 78.
hochmagister 194.
hofmagister 194.
Holsztyn 127.
honor 107.
horężym 78.
Hozyjus 128.
hubostwo 78.
huczynił 78.
hujrzy 78.
humiejesz 78, 116.
humierny 78.
humoresek 28.
huta 125.
huwłoczstwo 78.
huzia! 140.
hysza 141.

i 10.
ici 13.
idehō 52.
idesz 158.
idzi 17.
idzicie 17.
idź 17.
idźcie 13, 17, 156, 173.
idźta 17.
iednoscia 56.
Ifłanty 198.
igiełka || igła 129.
iglica 32.

igrać 32.
jiim 111.
ikra 32.
imaa 115.
imaam 112.
imam 32.
imiaany 101.
imiaał 109.
imiaan 109.
imieeć 102.
imieeniu 81, 101.
imieniaa 81.
imieniee 114.
inacej 154.
innochodnik 200.
Inowrocław 10.
insi 159.
iny 199.
imgbir 196.
Inflanty 198.
isep 126.
iskra 32.
Isłza 176.
isność 188.
istba 165, 187.
istee 116.
istność 188.
Iłwanowicz 133.
Izajaasz 108.
Izajasz 154.
izali 10.
izdba 187.
iż 10.
izesme byli 130.
jisty-kt 60.

ja 7.
jaa 105.
jaad 108.
Jaan 80, 81, 113.
Jaana 81.
jaaz 112.
jabłko 165.
jacieśm poseł 185.
Jadam 78.
jadę 8.
jadł 8.

- jadnacz 40.
 Jadwiga 121.
 Jafroszka 78.
 Jagiełło 156.
 Jagnieszka 78.
 jagnię 7.
 jajeczko 32.
 jajko 32.
 jak 7.
 (o) jakim kunszcie 20.
 jako 7, 123.
 jakom posłała 185.
 jakooż 112.
 jakoożto 112.
 jakośm 160.
 jako tako 123.
 Jakuszowi 47.
 jałmurka 197.
 (w) janeem 111.
 jano 40, 121.
 janostajnie 40.
 Januszewi 47.
 jaó 101.
 japko 190.
 jarmuż 8.
 Jarnold 78.
 jarznej 178.
 jarzyna 8.
 jasełka 28.
 Jasiński 18.
 Jasiński 18.
 jaskinia 103.
 jasny 175.
 jastkoł 187.
 jastrząb 160, 168.
 jaszczorka 124.
 jaszczur 124.
 jaszczurka 124.
 jaśnieszego 185.
 Jawa 40.
 jawor 7.
 jaźwiec 8.
 ją 104.
 jąsthwo 53.
 jątrznica 178.
 jedan 60.
 jeden 7, 29.
 jednaście 181.
 jedennaście 172.
 jedennasny 188.
 jedennaste 181.
 jedennasty 181.
 jedennaście 172.
 jederaz 195.
 jedłowy 42.
 jednaaczem 102.
 jednaki 7.
 jednowładzca 173.
 jedwań 131, 160.
 jedz 15.
 jedzą 159.
 jedzie 41.
 jedziesz 8.
 jedzinaczka 205.
 jedziny 204.
 jedzinyy 114.
 jedzion 159.
 jee 105.
 (w) jeem 111.
 jeemy 101.
 jeeż 112.
 jegła 32.
 jegomość 199.
 jegoożto 112.
 jejmość 199.
 jeko 8.
 jeleń 7.
 jełowica 8.
 jemiało 45.
 jemioła 7.
 jenego 184.
 jenerał 156.
 jeografja 156.
 jermuż 8.
 jerzmo 8, 130.
 jerzyna 8.
 jesień 7.
 jesiotr 7.
 jest 42, 78.
 jestli 187.
 jestny 188.
 jeszczerzyca 8.
 jeschczorka 8, 41.
 jeść 8, 102.
 Jewa 78.
 Jewka 78.
 jezdny 113.
 jeziera 42.
 Jeziero 42.
 (na) jezierce 42.
 Jezior 34.
 jezioro 6.
 Jezuszewi 154.
 jeźby 8.
 jeżdżę 137, 149.
 jeżyna 7.
 jeźwiec 8.
 jęstwo 147, 192.
 jęcca 173.
 jęćcee 105.
 jędrzniała 24.
 Jędrzych 195.
 jędz 110.
 jędza 103.
 jęstwo 192.
 jętce 171, 173.
 jich 10, 138.
 jigła 10, 78.
 jigrając 10.
 jikra 10.
 jił 10.
 jim 10.
 jimi 10.
 jimiał 10.
 jimię 10.
 jimiona 10.
 jisty 10.
 jókaa 115.
 jóókaa 100.
 jrzący 170.
 jrzemo 170.
 jrzenica 170.
 jrzy 170.
 junochodnik 10.
 jurny 24.
 Jurzewicy 47.
 justrzejszy 201.
 justrzenka 201.
 justrzyna 201.
 jutro 9.
 jutrzennya 206.

- jutrznia 178.
 jutrzniejszy 178.
 już 112.
 już 123.
 kaał 108.
 kaazał 109.
 kaazał 100.
 kaazaniu 100.
 kaażdy 113.
 kaażnią 101, 108.
 kaażń 108.
 kacerzstwa 178.
 kachel 142.
 kaczmarka 185.
 kaczmarz 185.
 kadzidlnica 191.
 kafel 142.
 Kain 144.
 kajóć 152.
 kako 7.
 kaliżdy 17, 119.
 kalżdy 17, 119, 190.
 kamerdyner 127.
 kamieeń 108.
 kamiej 146.
 Kamieński 18.
 Kamiński 18.
 kamionować 42.
 kamostek 199.
 kanclerzewym 47.
 kanclerzstwa 178.
 kania 103.
 kanimirowskiej 66.
 kaniowski 47.
 Kanty 51.
 kańczuka 202.
 kapłun 124.
 kaptuur 108.
 Karchowo 62.
 ka(r)cz 184.
 ka(r)czma 185.
 kark 120.
 karkosz 76.
 karmić 62.
 karna 62.
 karniesz 62.
 kars 62.
 Kartainiński 156.
 karw || krowa 75, 121.
 Karwice 76.
 karząc 109.
 karzy 14.
 kasza 8.
 kasztelaan 108.
 kasztelaanoom 106.
 kasztelanoom 112.
 kaszubsći 156.
 Katarzyn(in)nym 199.
 katastrof 110.
 kazaac 102.
 kazał 109.
 kazał — obwizał 58.
 każący 101.
 každav personae 56.
 każdy 119.
 każdy 16.
 każy 14.
 każymy 16.
 Kaźmirz 66.
 kaźni 14.
 kżdi 57.
 kądziel || kudły 61.
 kąt || zakątek 110.
 kefir 129, 156.
 kelner 156.
 kempca 51.
 kenese 23.
 keson 156.
 kedy 110.
 kędzierawy 204.
 kęs 107.
 kęsać 100.
 kieliznik 167.
 kiel || kła 129.
 kielbasa 70, 156.
 kierat 156.
 kierować 131, 156.
 kierpee 68.
 kiern 18.
 kierznia 177.
 kij 11, 126, 138, 156.
 kińać 184.
 kipieć 9, 126.
 kir 17.
 klasztor 154.
 kłączany 53.
 kłac 102.
 kłac, kłety 61.
 klechda 138, 140.
 klejnot 131.
 klenot 185.
 kleszczcie 17.
 kleszczycie 17.
 kłestka 196.
 Klimentow 51.
 Klimontow 51, 124.
 Klimuntow 124.
 kłoba 125.
 klonowa 34.
 klooc 80, 108.
 kłótwaa 101, 104, 113.
 kłuba 125.
 Kluczbork 125.
 kłuliwie 56.
 kłopocę 149.
 kłos 107.
 kłosząc 124.
 kłośny 175.
 kłóc 97.
 kłtacy 194.
 kmiecee 116.
 kmieciowi 47.
 kmiet 42.
 kmotrże 151.
 knaap 106.
 knajpa 121.
 knaąbrność 113.
 knaąbrzny 113.
 knąbrzny 24, 178.
 kobieta 37, 38.
 kobita 84.
 'kochałem 133.
 Kodrąb 75, 76, 122.
 kojec 174.
 Kolas 45.
 kolbaczyć 124.
 kolebać 33, 141.
 kołęda 132.
 kolizdy 17, 119.
 kołzdy 119, 190.

- kołacząc 109.
 Kołdrab 122.
 kołki 77.
 kołmierz 194.
 kołmirz 162.
 kołnierz 119.
 komin 123.
 komora 123.
 komornikoom 112.
 komorzee 105.
 koniarz 119.
 konioom 112.
 Konotop 200.
 Konrad 124.
 konstytucyjami 128.
 kontowe 58.
 kontusik 159.
 konty 58.
 koń 107.
 kooni 106.
 koon 108.
 koot 108.
 Koot 80, 108.
 kooz 111.
 kopersztych 123.
 kora 152.
 korb 110.
 korew 47.
 korezak 68.
 kord 77.
 korek 123.
 korny 77.
 koromnow 74.
 korowody 75.
 korunuja 124.
 Kosiński 19.
 kossą 200.
 kostka 173.
 (o) kostkaach 111.
 koszlawy 175.
 koszula 103, 154.
 kości 10.
 Kościół 34.
 kościotrup 46.
 kość 6.
 kośny 175.
 kowalewi 48.
 kowanin 114.
 kownata 194.
 kozielek 26.
 kozioł 45.
 kozłek 26.
 koza 152.
 koźdy 119, 190.
 kożenia 151.
 koń 107.
 kōł 108.
 kōbłow 52.
 kra 32, 191.
 kraadn 103.
 kraamne 113.
 krachkość 121.
 kraczaj 8, 75.
 kraczej 8.
 kradnę 89.
 kraje 130, 132.
 (w) krajoch 46.
 krajow 46.
 Kraków 75.
 krampnny 195.
 krasneego 116.
 krasny 175.
 kraść 102.
 krąbrny 198.
 krąg, kręgu 61.
 krezon 206.
 krechkość 121.
 kreda 131.
 kredes 60.
 kret, kreta 27.
 krew 160.
 Kriuozenzo 51.
 krnabny 198.
 krochmal 123.
 kroczej 75.
 krojnika 200.
 Kromołów 76.
 krongi 58.
 kropia 103, 137, 160.
 kropła 137.
 Krosno 175.
 krost 94, 141.
 Krostawc 25.
 Krostawiec 25.
 krowa 7, 94, 98.
 król 76, 94, 176.
 króla 98.
 królować 47.
 królewii 47.
 królewicow 47.
 królewnyy 104.
 króle(w)ski 190.
 królewskieem 116.
 krole(w)stwo 190.
 królewyy 47.
 królostwo 48.
 krótki 113.
 kręogi 101.
 Krszczan 123.
 Krszczon 123.
 krtan 27.
 Crusficiensis 1444.
 kruzganek 125.
 krwi 166.
 Krysia 127.
 Krystus 141.
 Krystyna 127.
 kryształ 127.
 krzan 194.
 krzasło 38.
 krzasłowaty 35, 38.
 krzasna 203.
 krząkać 141, 194.
 Krzczon 197.
 krzechkość 203.
 krzeczek 191.
 krzele 191.
 krzepak 25.
 krzesło 38.
 krzesłowaty 38.
 krzesny 188.
 krześcijanin 141.
 krześcijańskav wiarae 56.
 krześcijańskav prawdav 56.
 krześcijański 141.
 (w) krześcijańskiem ko-
 ściele 20.
 krzmienie 167.
 krzosac 42.
 krzstn 189.

- krztań 179.
 krzydło 191.
 krzyk 126.
 krzynica 179, 203.
 Krzysia 127.
 krzystał 205.
 krzyszał 127.
 Krzysztofor 127.
 Krzysztopor 127, 144.
 ksiąg 110.
 książęciaa 105.
 książąt 57.
 księcia 199.
 księżstwo 180.
 ksiądz 101.
 ksiódz 108.
 ksze 199.
 kście 194.
 która 81.
 ktoram myarką 56.
 ktorze 204.
 który 91.
 ktwić 196.
 ku 28.
 kuć || kował 125.
 kufer 125.
 kunie 124.
 Kuninoga 115.
 kuon 82.
 Kunrad 122, 124.
 kuńsztować 155.
 kupalnocka 199.
 kupi 13.
 kupiã 103.
 kurasek 23.
 kurec 68.
 Kurozwęki 148.
 kurpie 68.
 kurp 160.
 Kurzobok 46.
 kurzynoga 115.
 kusi 13.
 kustrać się 203.
 kutrzobka 44.
 kuur 108.
 kuurec 108.
 kúpłc 9, 12.
 kwadranse 154.
 kwapieenie 101.
 kwapiocy 59.
 kwaśny 175.
 kwiatek 23, 34.
 kwiet 39.
 kwikaa 115.
 kwtący 194.
 kylanwa 24.
 laas 108.
 laat 111.
 laatoom 101.
 laboga 184.
 lanknówszy się 59.
 lanktuarz 60.
 laność 38.
 las, leśny 33.
 laskó 53.
 iassa 200.
 latoom 112.
 lazą 38.
 lazę 35, 120.
 lã 184.
 łagnie się 99.
 leciee 105.
 (po) lecieech 111.
 ledwe 130.
 ledwie 146, 171.
 ledwy 130.
 lekarka 120.
 lekie 182.
 lektwarznice 178.
 lelija 128.
 lelin 146, 198.
 lelita 146, 198.
 leność 38.
 lepij 155.
 lepszy 159.
 lesica 82.
 (w) lesie 34.
 Lestaw 174.
 Lestnica 34.
 Leszno 176.
 leśnaa 114.
 leśny 156, 175.
 letanija 131.
 letni 113.
 lewy 33.
 leziesz 120.
 Leżajsk 146.
 leżć || lazę 129.
 leżć || łazić 129.
 lękl się 98.
 lgnąć 197.
 licemiernik 46.
 liczczocz płaczocz 24, 207.
 lifa 138, 186.
 likać (lkać) 24.
 linąć 10.
 lipki 137.
 Lippie 200.
 lisica 82.
 Lisigora 115.
 Lissie jamy 200.
 litkup 127.
 litość 9, 127.
 Litphanus 144.
 loch 123.
 lodarka 124.
 lokaj 123.
 loos 108.
 los 123.
 lossy 200.
 lotr 205.
 l(ś)ciwy 189.
 Lubens 51.
 Lubes 51.
 lubić 9.
 lubieżny 176.
 Lubomla 137.
 lubo(ś)ć 185.
 Lubus 51.
 luby 137.
 lubym kłamstwem 20.
 lucemiernik 10, 125.
 lucky 197.
 lucyper 144.
 ludarka 124.
 ludwisarz 125.
 ludziom 46.
 ludzióm 125.
 ludzkaa światłość 81.
 ludzscy 147.

- lukrycja 10.
 łunąć 10.
 lusterko 28.
 Luter 28.
 Luthasa 51.
 lutniś 104.
 lutościwy 9.
 lutość 9, 127.
 lutować 9.
 lutowanie 9.
 luty 9.
 lund 108.

 Łaba 93.
 łącznąć 204.
 Łajaał 109.
 Łakomy 93, 120.
 Łania 93, 120.
 Łanka 57.
 Łankawa 51.
 Łań 7.
 Łapki 100.
 Łaskani 115.
 Łaskanie 7.
 Łazarz 176.
 Łeb || Łba 129.
 Łekna 122.
 Łęczyć 100.
 Łęk 5.
 Łęk || Łuk 61.
 Łękomir 66.
 Łodzia 93.
 Łodzyga 203.
 Łogawy 143.
 Łokieć 93.
 Łokietek 26.
 Łokna 122.
 Łoktek 26.
 Łomocę 149.
 Łoni 93.
 Łong 58.
 Łonka 58.
 Łopeanka 38.
 Łot 125.
 Łożaa 104.
 Łsnący 177.
 Łśnieć 176.

 Łściwie 176.
 Łudzi 13.
 Łuk 5.
 Łut 125.
 Łycza (łka) 24, 207.
 Łygałbych 24.
 Łyskawica 183.
 Łyzka 28.
 Łyzkwiet 39.

 maa 115.
 maają 115.
 macecha 44.
 macierznikiem 178.
 macocha 43, 44.
 mać 12.
 Magdolany 104.
 magister 28.
 majav 56.
 majająca 101.
 malarz 119.
 małpa 121.
 małżenystwem 24.
 małżeństwaa 105.
 mam 32.
 manka 57.
 Marcinus 157.
 mardać 68.
 Margorzata 197.
 Margorzeta 35.
 markietanka 156.
 Marlek 63.
 marmor 125.
 marszczyć 120.
 martwić 69.
 martwy 69, 120.
 martwy || śmierć 68.
 maruder 125.
 Marza 127, 205.
 marzec 28.
 marznąć 120.
 marznąć || mrozić 69.
 marznąć || mróz 121.
 mařnąć 197.
 masełko 28.
 masło 7.
 masz 207.

 maścnica 173.
 materji 128.
 Mateusz 154.
 matkę — pamiątkę 58.
 māk 108.
 mąaż 108.
 mączny 113.
 mączya 207.
 mąka 88, 90.
 mąmy 59.
 mąvsz (= masz) 56.
 mąż, męża 61.
 meego 114.
 (w) meem 114.
 melankolija 128.
 mełcie 71.
 mełł 70.
 mendel 131.
 merdać 68.
 mertwych 68.
 mesmy poruczyli 130.
 meszek 26.
 mewa 131.
 męchyrz 66.
 (w) męchyrzu 66.
 mędrzej 98.
 mętny 113.
 mężatkaam 112.
 mężczyznee 116.
 męże 130.
 mężu! 9.
 mężow 46.
 mgieć 193.
 mgłość 193.
 mgły 193.
 miaał 80, 108, 109.
 miaan 109.
 mianowani 115.
 miarkować 40.
 miartwe 69.
 miasca 40.
 miasta 39.
 miaszko 187.
 miazga || miązdra 121.
 midź 85.
 mie 52, 54, 61, 129.
 mieeć 102, 103.

- mieedź 108.
 mieeni się 100.
 miei 12, 13.
 miedowy 43.
 (w) miedzie 42.
 miedźwiedź 161.
 miedźwiódkowie 45.
 miejskie 173.
 miejski 173, 174.
 miele 70.
 miele ॥ mleć 71.
 miełego 18.
 miełło się 71.
 Miemieć 162.
 mienioon 109.
 miertwieje 68.
 mieru 18.
 mierziół 65.
 mierziółka 65, 149.
 (w) mierziółce 193.
 mierzny 177.
 Mierzwiński 19.
 mierz — bieży 151.
 miesiąca 91.
 miesięcznie 99.
 mieski 174.
 Miesław 174.
 miasta 39.
 miasteczko 39.
 Miestko 187.
 mieście 173.
 mieście 173.
 (w) mietle 42.
 mietła 43.
 mierziółka 67.
 między 60, 132.
 mięka 182.
 miękki 113.
 mięszkać 60, 132.
 mięszkiwam 10.
 Mikołaj 162.
 Mikołajowa 47.
 Mikołajowi 47.
 milez 14.
 milczaleśm 185.
 milczeć 41, 71, 127.
 milczy 14.
 miłaa 114.
 Miłaczek 23.
 miłeem 80.
 miłosierdny 63, 196.
 miłosierdzie 63, 66.
 miłosierny 65.
 miłosirdym 63.
 miłosirdzie 64.
 miłostnik 188.
 miłośny 175.
 miły matuchny 128.
 (s) miłym 114.
 mimo 10.
 mineli 61.
 minoł 61.
 miodu 41.
 (w) miodzie 34, 41.
 miolł 71.
 miono 45.
 miouuje się 45.
 mioud 108.
 miotła 122.
 miotłam 56.
 mir 17, 66.
 mirmna 65.
 mirnie 66.
 Mirosława 66.
 (na) mirze 66.
 mirziół 65.
 mirziółki 64.
 mirznie 177.
 mirzwa 65.
 Mistiwoy 21, 24.
 mistrz 205.
 mjara 160.
 mleć 97.
 mleko 97.
 mléko 72.
 mliwo 82.
 mlin, młena 12.
 młod 97.
 młol 97.
 młodszezi rządziłi
 starsi 20.
 młody 122.
 młynarz 119.
 mniece 106.
 mnie(j) 145.
 mniemać 18.
 mniemieć 18.
 mniej 155.
 mniwać 18.
 Mniszech 141.
 mniszy 159.
 mnożstwo 180.
 moc 13.
 modlandz sye 56.
 modlenim 114.
 moge 129.
 mógł się 193.
 moglitwa 193.
 mohor 80, 108.
 Mojżesz 108.
 Mojżesz 154.
 Mojżeszewi 47.
 mołwa 70, 143.
 mołwić 184.
 monka 58.
 moocy 106.
 moor 108.
 mord 123.
 morda 68, 77.
 Moroczko 74.
 morwa 77.
 mowa 70, 122.
 mowieć 16.
 mowiem 19.
 mowięmy 19.
 mowii 105.
 mowim 19.
 mow 160.
 mowmy 160.
 moździerz 159.
 może — morze 151.
 możee 105.
 możemy 105.
 móc 147.
 mór 137.
 mórz 110.
 mowie 60.
 móźdzek 137, 149.
 módręgo 101.
 mpniejszy 195.
 mrok 95.

- mroźny 175.
 mróz 94, 107.
 mruczeć 68.
 mrugać 68.
 mrzeć 95.
 mrzeża 95.
 mrzy 16.
 msza 153, 154.
 mszã 103.
 M(ś)cigniew 189.
 M(ś)cisław 189.
 mūḡa 9.
 muoj 82.
 muq 142.
 muzyka 133.
 musiem 19.
 mydełko 28.
 myję 31.
 mykaa 115.
 myrdać 68.
 mysi 159.
 myśl 9.
 myśli 15.
 Myślimice 161.

 na — 146.
 naabliżej 106.
 naam 111.
 naamniej 106.
 naamniejsza 106.
 naań 109.
 naaprzood 106.
 naarok 79, 106.
 naas 81, 111.
 naasz 109.
 naaszej 101.
 naawiecsze 106.
 nabożeństwo 146.
 nabredził 27.
 nacyli 14.
 naciérpisz się 67.
 naczarli 68.
 naczarł i czerpać 68.
 naczernpać 68.
 nad 111.
 nade wszym 30.
 nadewszystko 30.

 Nadey 158.
 nadócy 52.
 nadpsuty 30.
 nadpwał 74.
 nad wszym 30.
 nadymać 126.
 nadzwyczajny 30.
 naganioon 109.
 naglee 105.
 nagłędaci 12.
 nagły śmierci 82.
 naj — 146.
 najdzi 14.
 najdziee 105.
 najdź 14.
 najeśniejsza 41.
 najędrznieć 178.
 nakłoń 15.
 nakłóńcie 16.
 namałwiać 184.
 namiastnik 40.
 namiestek 39.
 namiejstnicy 173.
 namirzniejszego 178.
 naparstek 69.
 napetni 15.
 napetnione 125.
 napielnyeny 206.
 napierzwy 65.
 napiérali 67.
 napirzwny 65.
 naplen 71.
 naprzood 108.
 naprzuody 82.
 nareyze 154.
 narów 74.
 narzaz 150.
 nasi 159.
 nasieenia 101.
 Nasogneuo 51.
 nasycena 42.
 naszy 159.
 naszym 111.
 naśledowania 39.
 natuchnął 141.
 naucz 14.
 nauczcie 16.

 nauczy 14.
 nauka 133.
 naws (= nas) 56.
 nawidźcie 16.
 nawiedzi 14.
 nawiedz 14, 15.
 na wieś 133.
 nawios 45.
 nawiólszyym 114.
 nawleczana 207.
 nawyk(ł) 186.
 naznamionanee 116.
 naznamionaneemu 116.
 ną (= nam) 56.
 nędz 110.
 nędza 103.
 niebiesa 42.
 niebieskim 114.
 niebieski 181.
 nieborak 152.
 niebożę 152.
 niechcąc 109.
 niechtory 192.
 niecirpiącą 64.
 niecirpność 59.
 nieć 183.
 niedowierstwo 39.
 niedzieel 111.
 Niedźwiedziowie 161.
 niee 114.
 nieegdy 101.
 (na) nieem 111.
 niee mieć 106.
 nieewiasta 106.
 niektoree 116.
 niezła 148, 177.
 niezła 148.
 niemaa 114.
 (po) Niemcezech 148.
 niemieczski 180.
 niemieszkcaci 12.
 Niemiris 158.
 niemog(ł) 187.
 niemotóm 125.
 niemowiátko 137.
 niemowlę 137, 160.
 niemy 33.

- nienaznamionanaa 114.
 nienażrał 191.
 niepoczesliwy 187.
 niepowściągliwy 98.
 Niepr 184.
 nieprzekazaając 101.
 nieprzyjacielem 106.
 nieprzyjaciełom 112.
 nierozmieli 125.
 niesie — trzęsie 58.
 niesty 42.
 niestanie 113.
 niestaniee 114.
 niestaniaa 113.
 niestojący 101.
 Niestr 184.
 nieswerności 119.
 nieście 156.
 nieściora 183.
 nieśmiertelny 176.
 nieśny 175.
 nieustawiczstwo 180.
 nientolone 124.
 niewieesćiee 101, 116.
 niewiasta 39.
 niewinowacstwie 147.
 niezbożstwo 180.
 niezdrzały 194.
 niezgood 111.
 nię 104.
 (o) nim 20.
 nimiał 128.
 nienie 9.
 niose 122, 136.
 niose (niosąc) 132.
 nizar 154.
 niże 145.
 niŹva 12.
 nocleg 168.
 nocolsny 177.
 nodze 129.
 noga 7.
 noge 129.
 nogi 9.
 nogietek 26.
 nogtek 26.
 nooż 108.
 norów 74.
 noszę (nosząc) 132.
 noście 16.
 nośny 175.
 nowemi pęty 20.
 nowiny 104.
 (w) nowym i starem
 testamencie 20.
 nożem 112.
 nóżka 7.
 nuta 125.
 obawiać się 161.
 obcas 123.
 obcegi 123.
 obchodziemy 19.
 obciążać 98, 100.
 obciążyli 99.
 obciążliwy 99.
 obciążyło 98.
 obcowanie 47.
 obcowaniem 114.
 obejmi 14.
 obęzrzeeć 102.
 obiadwał 39.
 obiała 35, 39.
 obiatowania 53.
 obiazać 186.
 obiecać 186.
 obiedwał 39.
 obiesić 186.
 obieta 35, 39.
 obietować 39.
 obieżować 186.
 obinać 186.
 obiotowali 45.
 obirzny 178.
 oborzne 177.
 objął 53.
 objaw 53.
 objeśniając 109.
 objigraczewi 48.
 oblaan 113.
 oblekł się 74.
 obleli 41.
 obletazon 193.
 obleżeńcy 60.
 oblokę 44.
 obłapcie 16.
 obłoczył 74.
 obłok 74, 186.
 obłudzi 14.
 obmawiaan 109.
 obora 186.
 Oborzniiki 177.
 oborzyli 124.
 Oborzytek 151.
 obowiązuje 98.
 obow 125, 160.
 obozny, obożny 175.
 obór 110.
 obraaz 108.
 obrocenie 74.
 obroci 14.
 obroćcie się 16.
 obroćci 13.
 obróć się 15.
 obroćcie 16.
 obronieniee 114.
 obrownaania 101.
 obrzazać 38.
 obrzazan 39.
 obrzazanie 39.
 obrzazek 38.
 obrządzenim 114.
 obrzezan 39.
 obrzezanie 39.
 obrzym 198.
 obuwie 125.
 obwiązani 98.
 obwinioon 109.
 obycajem 154.
 obyczajeem 112.
 obyczajow 47.
 obywaciel 205.
 obywatel 75, 140, 161.
 ochelznać 141.
 ochfiara 186.
 ochoczy 149.
 Ochojno 146.
 ochostać 186.
 ociasować 45.
 ociepka 10.
 ocipka 10.

- ociupinka 10.
ocknąć 194.
ocnąć się 195.
ochynąć 204.
oczekiwają 10.
oczekiwania 10.
oczrzedz 193.
oczwiśtość 17.
oczwiście 17.
oczyści 14.
oczyścion 159.
oczywistość 17.
oczywiście 17.
ośca 173.
oęczysty 173.
oęczyzna 173.
oęczyznee 116.
oćwiernice 171.
odalcie się 181.
odbądź 13.
odbici 115.
odchodzi 14.
odebrać 30.
odgraniczone 17.
odjici 12.
odjidzi 14.
odkłoni 15.
odkupi 14.
odłożoon 109.
odmienieli. odmieniel
18.
odmładzających 74.
odpale 184.
odpocznienie 17.
odpoczynąć 17.
odpoczynienie 17.
odpowiedaniu 39.
odpowiedziaa 109
odpuści 14.
Odroutaz 51.
odstąpić 30.
odstąpcie 100.
odstępcie 16, 100.
odstępicie 16.
odstępić 100.
odstęp 160.
odtrimia 206
odtymniaast 111.
odwach 123.
odwiążcie 100.
odwiązujecie 99.
odwiążcie 100.
odwloką 44.
odwnątrz 74.
odwrocenie 74.
odwroci 14.
odwroście 16.
odzieni 41.
odzierzała 64.
odzież 153.
odzirzeli 63.
odźwiernym 67.
ofiara 35, 38, 40, 121,
161.
ofiarny 34.
oliera 55, 38, 40.
ogardnąć 195.
ogardnie 187.
ogarni 17.
ogarnicie 17.
ogień 27.
"ogieni 6.
ogłędać 100.
ogłędowałby 98.
ogłędując 99.
ognieem 111.
ogniewi 47.
ogółem 124.
ogoon 108
"ogółem 133.
ogórek 124, 126.
ogrojec 174.
ogrozmem przytłocim
21
ogółem 124.
ognrek 124, 126.
ojciec 174.
oko 6, 122.
"oko 6.
okolica 133.
okool 108.
okopaje 116.
okrąg 57.
okrągowi 99.
okrecono 206.
okrężny 113.
okrutny 124.
okręźwia 193.
Okrzos 34.
okwity 194.
olbrzym 144, 198.
Oldrzych 127.
olej 108.
olszee 80, 104.
Olszewski 46.
Olszowski 47.
ołtarz 77, 123
ołtarzuik 177.
omnienie 197.
omierzyła 67.
ongleć 193.
(w) Ondrzejowie 48.
(w) oneem 111.
onii 117.
onuczka 148.
oobłupieniem 106.
oś głowę 106.
oon 109.
opatność 178.
opatrząc 203.
opiekadnik 191.
opierzchnąć 67.
opiniji 128.
opiopć 109.
opłakiwa 10.
opłcenim 114.
opłwity 189.
opowiadał — pożądał 58.
opuści 14.
opyłwity 189.
orać || radło 71.
ormieńskiego 56.
orzył 127.
osądzienie 114.
osądzoon 109.
osądz 15.
osiagnie 99.
osiedlony 34.
osiełek 26
osienie 41.
osieracac 119.

- osięgnięcie 98.
 osika 7.
 osioł 45.
 osiwek 82.
 osa 183.
 osłon 110.
 osmynyaczcze 206.
 osn 188.
 ostaawić 100.
 ostatki — pamiętki 58.
 ostrzeży 14.
 ostydły 193.
 oszynać 204.
 oś 6.
 ościen 188.
 ośleń 160.
 oślnął 192.
 oświeci 14
 oświeca 81, 100.
 (w) otartym czele 20.
 otea 172.
 otcow 172.
 otegnął 73.
 otejmi 14.
 otewroci 74.
 otewrocili 73.
 otjał 101.
 otkarmiono 42.
 otplaci 14.
 otrąb 110.
 otręby 168.
 otrzedź 193.
 otrzymaa 115.
 otwarzać 119.
 otwierać 119, 202.
 otwierać 67.
 otworz 15.
 otworzcie 16.
 otworznie 178.
 otworzycie 16.
 otworzyć 168, 202.
 owam przyszedł 185.
 owczarnia 104.
 owędy 110.
 o wieś 133.
 owocnee 116.
 oznamić 185.
 ozorać 143.
 ozpalanie 143.
 ozpychano 143.
 ozwora 143.
 ożeg 44.
 ożóg 44.
 ożyna 7.
 ożywi 14.
 paan 108.
 paanem 101.
 paanom 101.
 Paasek 80, 101.
 pacześny 175.
 padni 16.
 padnoł 58.
 padń 15, 16.
 padńmy 16.
 pajak, pajęczyna 61.
 pajski 146.
 pałasić 159.
 pamdziu 199.
 pamentne 54.
 pamiętaj 99.
 pamiętneem 116.
 pan 199.
 pan Bóg 133.
 pan brat 133.
 pancernik 178.
 pandrowie 55.
 paniaam 113.
 panią 104.
 panigródz 55.
 pannóm 125.
 pannyy 104.
 panomaa 105.
 panoow 111.
 panoszaa 105.
 panooszaa 106.
 panyskim 24.
 papecz 207.
 paprać 203.
 parachwija 186.
 parchy 67.
 Parchyna 63, 67.
 parciany 120.
 parcie 67.
 parczew 67.
 parli 67.
 parł 69.
 parny 24.
 parsnąć 189.
 Paryż 154.
 parzã 103.
 parznia 103.
 pas 113.
 Pasewalk 76.
 pasi 17.
 pasierbica 66.
 pasjanse 154.
 pasmko 166.
 pastyrz || pasturz 126.
 pastyrze 67.
 pastyrze 102.
 paszã 104.
 paszczęka 60.
 paszować 153.
 paść 102.
 pawłokoowe 106.
 paznokcie 165.
 pãn, pana 8.
 pączek 112.
 Pagrodza 55.
 pąk 112.
 pań 59.
 pańnictwo 180.
 pchła 27, 165.
 pczoła 165, 195.
 pczoł 111.
 pejcz 131.
 pelł 70.
 pełnia 103.
 pełnić 71.
 pełniemy 19.
 pełny 70, 77.
 pełzać 70.
 pełźnie 71.
 persoon 111.
 petit 127.
 pewnemi prawami 20.
 pęczek 112.
 pęd || rozpęd 110.
 pędrak 55.
 pęk 112.

- pętlica 60.
 pęzel 132.
 pięć 40.
 pijany (= pijany) 146.
 piasek 120.
 piaski 38.
 piasnka 45.
 piastnkę 166.
 pięć 99.
 piądz 99.
 piętno 99.
 piec 13.
 piecz 149.
 pieczara 45.
 pieczę 103.
 pieczonka 113.
 pieke 129.
 piekło 26.
 piękny 60.
 pielgrzym 127.
 pieltram 18.
 pieniądże 101.
 pieniądzocho 106.
 pieniądz 132.
 pieprz 26.
 pieprzny 178.
 pierny 177.
 piersi 66.
 pierścień 66, 77.
 pierun 43.
 pierwszej 161.
 pierwszy 86.
 pierz 26, 182.
 pierznik 178.
 pierzny 177.
 pies || psa 129.
 piesek 26.
 piestować 39.
 piestun 39.
 piętnaście 60, 129.
 Piotr 43.
 Pietrasz 43.
 piérwój 67.
 piérwszy 130.
 pięćnastego 172.
 pięćnaście 172.
 pięćnacie 172.
 piędziesiąt 183.
 pięścám 56.
 piętnaście 106.
 piętnadzieścia 171.
 pijana 128, 146.
 piłść 71, 127.
 piłśń 18, 71, 127.
 pinadzieścia 184.
 pincz 52, 54.
 pinhacese 51.
 pionek 26, 173.
 Piornow 43.
 piosenka 28.
 piosnka 45, 166.
 Piotraszewi 47.
 Piotrkowem począt-
 kiem 19.
 pióro 91.
 piórc 109.
 pirsí 64.
 pirwe 64, 179.
 pirzwa 64.
 pirzwiczno 64.
 pirzwiej 143.
 pirzwieniec 179.
 pirzwienięta 63, 179.
 pirzwienicem 63.
 pirzworodny 65.
 pirzwospy 65.
 pirzwy 64.
 pisanim 114.
 piśon list 59.
 piśnać 189.
 piśze (= piśzę) 61.
 piśzemy 33.
 piurko 84.
 piwonija 103.
 pjiwo 160.
 pkiel 26.
 plaster 28.
 pleć 97.
 pletli 34.
 pletnia 33.
 plewa 97.
 plęsy 99.
 pliniała 206.
 Plinjusz 154.
 plocie się 44.
 plon 97.
 plonnik 44.
 plotę, pleciesz 33.
 pluje 123, 160.
 płaci 13.
 płaczmy 16.
 płaczmy 16.
 płastk 25.
 płaszkur 197, 207.
 płonny 200.
 płood 108.
 płot 107.
 płynienie 114.
 Puiewo 47.
 pobieczynię 161.
 pobilisme 130.
 pobożnie ludzi 204.
 poburzyli 124.
 pocał się 154.
 pochwa 29.
 pochwycona 201.
 pociągadan 100.
 pociągadan 109.
 pocavtek 56.
 (na) początką 53.
 poczesny 175.
 poczesliwy 27.
 poczesny 188.
 poczliwość 192.
 poczliwy 27, 192.
 poc[z]e[c]h 52.
 poćciwy 171.
 poćwierdza 63.
 poćwierdzą 65.
 poćwierdzono 64.
 poćwirdzi 14, 63.
 poćwirdzono 64, 170.
 pod 111.
 podaany 101.
 podawanim 114.
 podezesze 41.
 poddymne 200.
 podebrać 30.
 (z) pode tba 30.
 podeżranie 170.
 podeżrane 74.

- podkładać 74.
 podkochać się 156.
 Podlase (Podłęże) 51.
 podleszy 185.
 Podlunze 51.
 pod łbem 30.
 podniata 35.
 podnieście 17.
 podomno 180.
 podpiastun 39.
 podpirał 66.
 podpirśnik 65.
 podpomocy 14.
 podsędkoom 112.
 podsłuchiwać 156.
 podzi 17.
 podziecie 17.
 podziem 185.
 podzoga 44.
 podźmy 16.
 podźwignicie 17.
 pogląda — opowiada
 58.
 poględać 100.
 pogrzązić 179.
 pogrześć 183.
 pojdzi 13, 14.
 pojdzimy 16.
 pojdźcie 17.
 pojrzal 170.
 pojrzodek 170.
 pojrzawszy 170.
 pokaż 15.
 pokaży 14, 15.
 pokleli 184.
 pokłoniemy się 16.
 pokoleniaa 113.
 pokrzykiwać 10.
 polepa 33.
 policecz 207.
 Polikarcice 10.
 polityka 133.
 polści 156.
 polskam rzeczą 56.
 polszy 147.
 Polszcze 147.
 Polukarcice 125.
 Połk 70.
 położenie 207.
 położyć 15.
 położyć 16.
 południa 101.
 pożytki 151.
 pomienioo 109.
 pomni 15.
 pomnicie 16.
 pomoży 14.
 pompłocił 195.
 pomy 185, 190.
 Poniat 34.
 poniżenie 105.
 pontnadzeczscie 51.
 południowej 106.
 poon 109.
 popelnyo sze 59.
 popisaan 109.
 popisaneego 116.
 poprzeci 13.
 porębioo 109.
 portki 68, 77.
 porusz się 15.
 poruszy 14.
 posaag 108.
 posacce 194.
 posadka 194.
 posędzac 100.
 posiaaw 109, 113.
 posłać 102.
 pospolitee 116.
 postaópił 100.
 posław 15.
 postaj 160.
 postłanie 187.
 postradam — oglądam
 58.
 postrobi 13, 14.
 postrzygadnia 191.
 poswaw 143.
 posyłał 109.
 posciee 114.
 poszli 14.
 poszwa 29.
 poszwycie 201.
 pośliznąć się 189.
 pośpieszcie się 13.
 pośpieszy 14.
 pośratnąć 191.
 pośrodek 191.
 pośrzodek 191.
 pośrzood 108.
 poświęcali 99.
 poświęcanie 99.
 poświęcił 59.
 poświętnych 53.
 poświędzonego 34.
 potam 60.
 potapiać 100.
 (w) potcie 172, 194.
 potciwy 194.
 poteem 111.
 potęg 110.
 potępieni 100.
 potłocz 15.
 potomnym wiekom 21.
 potook 108.
 potwarznica 178.
 potwarzstwu 207.
 potwierdziwszy 67.
 potwirdzić 65.
 potwirdzona 64, 170.
 potym 20.
 powiadaam 112.
 powiadając 54.
 powiadą wą 56.
 powiedajcie 39.
 powiedam 39.
 powiedzi 14.
 powiedziono 45.
 powietrzny 178.
 powietrzym 114.
 powinowastwo 192.
 powood 108.
 powrossnyk 207.
 powścięgać 100.
 powysza 182.
 powyszszać 182.
 powyszcie 16.
 powyszenie 182.
 powyszy 13.
 powyszyć 153, 182.
 powyzdychywały 10.

- pozbawioo 109.
 pozdni 187.
 pozdny 187.
 poziarl 207.
 poziema 44.
 poziomeczki 44.
 pozimeczki 44.
 poziomki 44.
 poziom 44.
 poziomki 44.
 poziomny 44.
 poznaniaa 113.
 poznaniee 114.
 pozny 175.
 pozowioo 109.
 pozwaal 109.
 pozwaan 109.
 pozwaany 101.
 pozwaneemu 116.
 pozwoow 111.
 pozyskaa 102.
 pozywaa 115.
 pozywaan 109.
 poździ 15.
 pożądać 100.
 pożega 44.
 pożędać 100.
 pożoga 43, 44.
 pożożca 44.
 pożyrać 66.
 pożyraj 66.
 pódę 185.
 pól 110.
 pójno 190.
 pójtu 190.
 pońdę 146.
 praca 103.
 pracą 103.
 Prandocin 51.
 Prandota 55.
 praśny 203.
 praw 13.
 prawaa światłość 81.
 prąd 107.
 prąthko 57.
 prędkki 113.
 prędy 128.
 pręgierz 132.
 pręt 107.
 prisusne 51.
 Pritzwalk 76.
 proch 95.
 prodku 203.
 proezne 113.
 prom 94.
 prongó 52, 58.
 prooch 108.
 prooznee 113, 116.
 prorocskie 180.
 prorocstwo 180.
 prosi 13, 14.
 proście 16.
 prosić || upraszać 118.
 prosiemy 19.
 prostam drogą idzie 57.
 proszeniee 114.
 proście 16.
 prośny 175.
 prowadź 13.
 prozny 176.
 próba 91, 123.
 próc 94.
 próg 94.
 próoty 101.
 Prudochin 157.
 prumem 124.
 pryskać 203.
 prysnąć 189.
 przaal 80.
 przasny 33, 175.
 przaśny 203.
 przą 103.
 przebieramy 67.
 przebodzony 159.
 przebywaacza 102.
 przeciwnikoom 112.
 przeciwnikum 125.
 przecz 203.
 przecz(s)cie niewodły 189.
 przec 96.
 przed 43, 111.
 przedaź 153.
 Przedcz 25.
 przedewszystkiem 30.
 przedni 72.
 przedsiolny 44.
 przeebyta 106.
 przeddziesz 106.
 przeglądając 100.
 przejdzi 14.
 przejdzimy 16.
 przejrządco 28.
 Przekart 62.
 przekonaan 109.
 przeleli 41.
 przełożoon 109.
 przeniesi 14.
 przepaadł 109.
 przepadał — żadał 58.
 przepatrność 178.
 przepowiedał 39.
 przepowiedała 39.
 przerębla 160.
 przerzeczoneemu 116.
 przerzeczeni 44.
 przetmienie 200.
 przetooż 112.
 przewartać się 69.
 przewiedł 42.
 przewiedzi 14.
 przewiod(?) 187.
 przewyszoon 109.
 przez 43.
 przezdroże 74.
 przezdrzenie 195.
 przezmozgwcze 143.
 przezwyciężony 43.
 przeżrzana 191.
 przę 103.
 przedzej 203.
 przodek 72.
 prztykać 179.
 przyciśnioo 109.
 przydaana 101.
 przydaawa 100, 115.
 przydając 109.
 przydalisme 130.
 przydzi 14.
 przydzicie 17.

- przydź 15, 17.
 przydzie 17.
 przygaadza 100.
 przyglądaj 100.
 przyjacieleem 112.
 przyjaciooł 111.
 przyjaecim 56.
 przyjaje 116.
 przyjąć 102.
 przyljechałes 133.
 przyjmi 17.
 przyjmicie 17.
 przykaazanie 100.
 przykazał 109.
 przykazań 111.
 przykazaniaa 113.
 przykrzy 203.
 przylni 14.
 przyłęczac 100.
 przylnienia 176.
 przyłoż 14, 15.
 przyłoży 14.
 przymcie 17.
 przymi 14.
 przyniesieni 105.
 przynieście 17.
 przyńdę 146.
 przypadzają 99.
 przypowiedała 39.
 przypowieszczenie 44.
 przyprawiejąc 41.
 przysędzac 100.
 przysiężee 105.
 przysiodłki 184.
 przysionek 45.
 przysłuszeć 102.
 przysępajcie 100.
 przyszed(ł) 187.
 przyszeł 184.
 (w) przytcaach 111.
 przytceee 104.
 przytkuął 141.
 przywodca 194.
 przywódzca 173.
 psek 26.
 psiwo 161.
 pstrokaty 201.
 pszrógowe 207.
 pszczoła 195.
 Pszczyna 165.
 pszenicznym ziarnem 20.
 pszeńca 17.
 pudźno 190.
 puhacz 140.
 puhar 140.
 puł 84.
 pułk 70, 123.
 pułnocy 82.
 purchawka 68.
 puszcza 103.
 puszcze 137.
 puszczaa 114.
 puści 13.
 puścić 123.
 puštu 190.
 puuk 142.
 pwać 183.
 pycha 140.
 pyecz (pięć) 54.
 pyszą mucha 24.
 pyszneej 116.
 pyszny 176.
 raaczysz 100.
 raan 111.
 rabować 121.
 rachunek 28.
 Racibor 157.
 Racimici 157.
 racji 138.
 Racławice 166.
 raczy (= raczej) 145.
 raczyj 155.
 rać 92.
 radca 171.
 Radcos 51.
 radło 92, 119.
 radło || orać 72.
 Radom 160.
 radostny 188.
 raena 8.
 Rafał 176.
 rajca 174.
 rajtszula 121.
 ramię 7, 92, 119.
 ramota 184.
 ranien 29, 43.
 ranny 29.
 rany 200.
 raptural 197.
 rataj 92.
 Ratcenz 51.
 ratszej 197.
 ratunek 28.
 ratunk 28.
 ravk 56.
 rąbky 53.
 rąbnąć 183.
 rączka || rączek 112.
 rąk 110.
 rcy 14.
 Rdza 103.
 Redze 25.
 reca (rzeka) 52.
 redlem 131.
 redlica 8.
 Redzk 25.
 regiel 131.
 remież 131.
 Ren 131.
 rena 8.
 renić 8.
 reno 8, 130.
 rēba, rib 12.
 ręczny 112.
 ręka 7, 88.
 ręka, rączka 61.
 ręką... stęka 56.
 ręke 129.
 ręki 9.
 rękojeść 60.
 rękojmiaa 104.
 rękomia 185.
 riwjera 127.
 robel 124.
 robić 92.
 ro'bilibyśmy 133.
 roboczy 149.
 robota 7.
 robotaami 102.

- rodą czudziego 53.
 rogacina 141.
 rohatyna 141.
 roici 12.
 rokita 93.
 roił 103.
 rolee 104.
 romanse 154.
 roog 108.
 (w) roozumie 101.
 roscirku 207.
 rosierdziem 114.
 rosierdziim 114.
 rosierdzim 64.
 rosierdziu 63.
 Rośław 174.
 rostanny 200.
 rostyrk 67.
 roz- 7.
 rozchełstać 70.
 rozciągniony 60.
 rozczosnąć 42.
 rozdar(ł) 187.
 rozdrażniali 74.
 rozdrwać 30.
 rozdrwą 194.
 rozdrzesz 15.
 rozdrzeszyć 195.
 rozdrzewnisz 194.
 rozdrzucać 194.
 rozdziałany 101.
 rozdziawić 39.
 rozdział 15.
 rozedrwie 195.
 rozeznała 74.
 rozepchnąć 30.
 rozerwać 30.
 rozgniewać się 74.
 rozgrzeszyć 195.
 rozkwarła się 74.
 rozkwirający 66.
 rozmaitem obyczajom
 21.
 rozmiar 125.
 rozmnożyć 14.
 rozmnożca 113.
 rozmnożyć 14.
 rozmnożyć 74.
 rozniewać 188, 189.
 rozny 176.
 rozplenienie 74.
 rozprostrzeć 198.
 rozprosz 15.
 rozproszyć 14.
 rozproszyć 74.
 rozruci 191.
 rozruwać 125.
 rozsędzać 100.
 rozszyrzyć 14.
 rozstarchać 141.
 rozstagnimy 16.
 roztrżność 68.
 rozum 72.
 rozumien 39.
 rozuum 108.
 rozwiany 41.
 rozwiązuwać 100.
 rozwiązowanie 98.
 rozworznik 177.
 rozynki 148.
 rozziawić 39.
 rozziwić 39, 148.
 rożen 92.
 rozlać 169.
 ról 110.
 rósć 102.
 równemi sąsiady 20.
 równy 92.
 różeczka 167.
 róża 91, 154.
 róża 103.
 rōczōszcz 59.
 (w) rōkōō 104.
 rsiedni 196.
 rsioda 196.
 rsiodek 196.
 rubaszny 184.
 rubl 124.
 rucznicza 194.
 rumianiła 40.
 rumiene 39.
 rumioność 45.
 rura 125.
 Rus'so 133.
 rusznica 175.
 rybitw 199.
 ryceerzech 106.
 rycierz 206.
 Rylewo 47.
 'rymotwór 133.
 rynsztunek 198.
 Rypiennica 200.
 Ryppienica 200.
 Ryppin 200.
 rysą 53.
 'rytmika 133.
 ryż 154.
 rziodło 196.
 rzióbek 196.
 rzazac 35, 38.
 rzãdki 113.
 rząd || urząd 110.
 rzãdzić 100.
 rzãdźce 173.
 rzec 13.
 rzechce 193.
 rzechotać 141.
 rzecz 14, 15.
 (w) rzeczaach 111.
 rzeczaam 112.
 rzeczcie 17.
 rzecznikoom 112.
 rzeczoni 44.
 rzeczpo'lspolita 133.
 rzeczy 14.
 rzec 103.
 rzecz 108.
 rzegotać 141.
 rzeka || rzekę 119.
 rzekę 52.
 rzeki — dzięki 58.
 rzek(ł) 186.
 rzekoncz 58.
 rzektać 193.
 rzemieslniki 176.
 rzemiesło 43.
 rzemieślnik 60.
 rzemieślnik 190.
 (s) rzerzuchōō 114.
 rzesza 131.
 Rzeszetarzewski 42.

rzeszetny 44.
 rzeszotny 44.
 rzetelny 205.
 rzezać 38.
 rzeżucha 197.
 rzędzi 100.
 rzędzić 100.
 rznąć 197.
 rzośsa 101.
 rzuci 14.
 rzybnik 203.
 řęcęc 9.
 řućą 9.

 saad 108.
 saam 108, 109.
 saedzie 56.
 sajta 146.
 sakramentum 125.
 samburzaa 104.
 samo[i]dźcie 17.
 samopał 133.
 samosiedm 42.
 samotrzeć 133.
 Sandecki 55.
 sandno 198.
 Sandomierz 55.
 sandomirskieem 116.
 Sarbiewski 67.
 Sarbinowic 62.
 są (= sam) 56.
 sąą 105.
 sączek 112.
 sądoom 112.
 sądoow 111.
 Sądziejewicy 47.
 sąg 107.
 sąm 57.
 sąmnienie || sumnienie 61.
 sąmpnienie 195.
 sąpierz 26.
 sąpierzna 178.
 sąprzowo 48.
 sąsiaad 108.
 sboor 108.
 scadziłby 40.

Schovocłaski 53.
 szczo 197.
 szczyści 12.
 seą 82.
 sejm 26.
 sejma 32.
 sempłocił 195.
 sen 182.
 Senekaa 105.
 sepelna 24.
 Sepistroney 24.
 septanie 154.
 ser 17.
 Serafin 144.
 serce 75, 161.
 sercem 67.
 serdeczne 67.
 sączek 112.
 Sędomierz 55.
 Sędomiérz 67.
 sędomirski 66.
 sędomirskiem, wojewo-
 dzicom 21.
 sędzi 13, 14, 100.
 sędziaa 113.
 sędzia 31.
 sędzicie 16.
 sędzić 99.
 sędziee 114.
 Sędziwojewym począt-
 kiem 19.
 sędźcie 16.
 sęk 107.
 sęp 107.
 sęs 132.
 siaać 113.
 siaadł 109.
 siać 40.
 siadający 101.
 siano 39, 120.
 siara 152.
 siądz 15.
 sić 85.
 sie 52, 54, 61, 129.
 siec 13.
 siecz 149.
 (na) siedle 42.

Siedlewit 34, 46.
 Siedlęta 34.
 siedlisko 34.
 Siedlon 34.
 siedm 34.
 Siedmiogród 46.
 siedzą 159.
 siedzenie || siodło 129.
 siekę 33.
 siekiera 17.
 siekira 17.
 siekirami 66.
 siekiry 66.
 sieła 18.
 (o) sienie 39.
 sieniu 41.
 siennik 120.
 sienny 33.
 Sieno 39.
 Sieradz 34.
 sierce 64, 66, 140, 187,
 205.
 Sierem 74.
 sierota 35.
 sierotna 66.
 sierszeń 198.
 sierść 198.
 siestrzeniec 18, 42.
 siestrzyczka 42.
 siestrzyniec 18.
 sierscią 67.
 siędę 98.
 sikor 110.
 silniej 145.
 siła 10.
 Siodłk 34.
 sionka 45.
 siorbać 68.
 Siostrosz 34.
 siostroń 114.
 siódmy 183.
 Sirodz 34, 199.
 siri
 sir
 siro nie 63.
 sirocie 36.
 sirokkko 127.

- sirota 35, 66.
 sirzocy 204.
 sirzp 143.
 sjem 26, 32.
 skaazanie 100.
 skaraan 109.
 Skarbinicy 62.
 Skarbnicy 23.
 Skarmierz 189.
 skazaan 109.
 skazaaniu 101.
 skazaany 101.
 skazujeemy 101.
 skażnioon 109.
 skąd 110.
 skinać 184.
 skir 17.
 sklanne 200.
 skłaad 108.
 składankę 59.
 skłamaan 80, 109.
 skłonii 105.
 skon 203.
 Skowroneek 80, 108.
 skóra 91.
 skórznie 177.
 skówka 125.
 skra 32, 191.
 skrompność 195.
 skryci 12.
 skrzeczek 191.
 skrzele 191.
 skrzesić 190.
 skrzyć się 203.
 skrzydło 191, 203.
 skrzynia 103.
 skrzypiec 202.
 skrżytać 167.
 skrżyłanie 165.
 skura 82.
 skusi 14.
 skuszeniee 114.
 skutkuow 82, 111.
 skwarczek 67.
 skwierku 67.
 skwirczek 67.
 Slawota 52.
 slutuje 9.
 slyubyem 206.
 słabiej 145.
 sławcie się 16.
 sławętny 60.
 sławicie się 16.
 sławiem 19.
 sławiena 43.
 słodkoość 108.
 słomka 113.
 słony || solić 72.
 słonice 9, 70, 122.
 słoz 15.
 słoczył 168.
 słuchaci 13.
 słuchaj 8.
 słuczony 188.
 słunice 9, 70, 122, 124.
 słup 124, 187.
 służcie 16.
 służebnikieem 112.
 służycie 16.
 słychywały 10.
 słynie || słunie 126.
 słysz 15.
 słyszcie 16.
 słyszemy 19.
 słyszyacie 16.
 sła 176.
 Smarczek 23.
 smard 69.
 Smardz? 63.
 Smar-z? 63.
 smar-ze 148.
 smaza 168.
 smętek || smutek 61.
 smiłowal 101.
 smiłować się 168.
 smódd 108.
 smród 95.
 Smysłaowi 144.
 snaadź 109.
 snad 171.
 snatci 171.
 s nią 169.
 snidzicie 17.
 snuć || snować 125.
 Sobiesanki 55.
 Soborzyce 199.
 sobop 114.
 sof 110.
 soltys 123, 127, 154.
 soltyszewi 154.
 sortować 77.
 Sowiński 19.
 sól 107.
 spaać 102.
 spadnięcie 17.
 spary 154.
 spaści 12.
 spierzchnąć 67.
 spiża 127.
 splena 71.
 (nad) spodziw 201.
 sporzniec 196.
 spowiadać 39.
 spowiedał się 39.
 spraw 15.
 sprawcie 16.
 sprawiaci 12.
 sprawiedliwym krolem
 20.
 sprochniały 74.
 sprosny 175.
 sprostny 188.
 sprzac 102.
 sprzaczka 167.
 (pod) srogiemi tyrany 20.
 sroka 94.
 srom 95.
 srucić 168.
 srum 124.
 srumać się 124.
 srządzona 169.
 srszebrzny 24, 178.
 ssac 181.
 ssadzić 182.
 ssavd (= sad) 56.
 ssad 181.
 ssódd 108.
 ssóddy 101.
 sstaal się 113.
 sstać się 30, 181.
 sstarzać się 74.

sstarzeć się 30.
 sstawać się 30, 181.
 sstapać 74.
 sstąpić 30, 182.
 staać 113.
 staadło 101.
 staali 113.
 staał 113.
 staan 79, 108.
 stajniã 103.
 Stanantek 51.
 Stanisławowi 144.
 stań się 15.
 starczyć 194.
 stark 68.
 starnąć się 189.
 (z) starożytnemi do-
 mami 20.
 starża 75.
 starża || stroża 121.
 statczyć 194.
 stałtystyka 183.
 staw 13, 15.
 stąąd 110.
 stąpnąć 183.
 stątađ 56.
 stbik 187.
 stehna 166.
 stehórzyć 30.
 stdza 173.
 stecka 29.
 stepniem 26.
 sterczeć 68.
 stępi 13.
 stgien 29, 172.
 Stiblandz 24.
 stidze 23.
 stłue 187.
 stłup 124, 202.
 stochoł 123.
 stodoła 123.
 stodół 110.
 stojące 109.
 stok 107.
 (po) stooch 111.
 stoół 108.
 storeczyk 68.

storzyć 68.
 stóg 107.
 stół 107.
 stóp 110.
 stpień 26.
 stragarz 201.
 straż 75, 121.
 stredź 177, 204.
 stręcić 100.
 stręczyć 195.
 strękowiny 195.
 strępacz 100.
 strętwić 202.
 strof 110.
 stron 110.
 strona 95.
 (w) stronaach 111.
 stroża 75.
 strubowany 196.
 strumień 108.
 strycholec 125.
 strychulec 127.
 stryjecenemu 24.
 stryna 185.
 strzadzających 203.
 strzagarz 203.
 Strzałek 23, 34.
 strzec 96, 147.
 strzecyna 201.
 strzedź 177, 204.
 strzemiłina 201.
 strzewce 201.
 strzewik 201.
 strzewy 201.
 strzeż 153.
 strzeży 14.
 strzępać 100.
 strzęsać 100.
 strz nadl 201.
 strzoda 195.
 strzodek 195.
 strzop 201.
 strzosto 201.
 strzóg 44.
 strzybro 195.
 strzych 203.
 strzymaan 109.

strzeń 167.
 stua 142.
 stucha 142.
 studzionka 45.
 stufa 142.
 stulp 70.
 stumigować 196.
 stwierdzili 63.
 stwirdzi 14, 63.
 stwirdził 64.
 stwurz 15.
 stydnąć 193.
 styl 127.
 suchy 9.
 (po) svdnem dnyų 54.
 suknia 103.
 Sulidziad 34.
 Sulimirski 66.
 sum 122, 124.
 sutana 200.
 suum 108.
 swada 168.
 swadźba 165.
 Swantos 51.
 swarz się 13, 15.
 swee 81, 114.
 Svescecha 157.
 sweszrą (=zwierzę) 59.
 swirchowany 64, 179.
 [s] swō sinowicze 58.
 swyyma 114.
 symóczili szō szō 24.
 syna 18.
 synogarlica 205.
 synoow 111.
 synum 82.
 synuow 82, 111.
 syr 17.
 syrowy || surówy 126.
 syyn 108.
 szaad 108.
 szacować 121.
 szacunek 28.
 szacunk 28.
 szady 152.
 szakooż 112.
 szakoż 183.

- szalej 146.
szaleność 42.
szałwja 154.
szamocę się 149.
szanować 119, 121.
szarańcza 103.
szarpać 67, 121.
szary 121, 152.
szciee 114.
szcim 114.
szczapa 40.
szcząć się 190.
szczebieć 42.
szczedł 148.
szczedrze 34, 42.
szczeepiąc 100.
szczegół 133.
szczepa 40.
szczęście 60.
szczeże 197.
szczęście 180.
szczmiel 201.
szczmielina 202.
szczoka 43.
szczyłać 197.
szczyrej 67.
szczyrpa 115.
szekel 23.
szelinó ziemskó 114.
szemrać 26.
szemrzyk 26.
szepcę 149.
szeroko 17.
szerszeń 198.
szerzyć 155.
szerżant 154.
sześcić 199.
sze(ś)cią 185.
sześcić 172, 185.
szewc 26.
szewiec 26.
szeździesiąt 189.
szkaplerz 154.
szkarpa 153.
szkarpetka 153.
szkło 154.
szkoda 123.
szkoła 154.
szkontro 153.
szlaban 121.
szlachcicowi 47.
szlachczónka 56.
szlachetnam dobrotli-
wością 56.
szlachietnosc 206.
szlachta 154, 175.
szład 175.
szlę 152, 175.
szli 16.
szlifierz 175.
szlifować 127.
szłafa 200.
szłom 74, 97, 122.
szmer 26.
sznur 125.
szoldra 123.
szonować 119, 121.
szorstki 68.
szpacić 8, 121.
szpatny 8, 130.
szpecić 8, 121.
szpetną — mętą 58.
szpetnik 8.
szpetny 8, 130.
szpik 127.
szpikulec 175.
szpocić 8, 121.
szruba 175.
szrzeżoga 44, 191.
szrzon 175, 191.
szterdzieści 191.
szturhać 141.
szturgać 141.
szturkać 68, 141.
sztyrzy 191.
szubienica 10.
szukać 154.
Szwecyjej 128.
szwelki 196.
szwemi 196.
szwiec 26.
szwytek 196.
szybienica 10.
szybki 204.
szycie 126.
szyja 31.
szyji 10.
szykoda 24.
szylkret 131.
Szymon 154.
Szymun 124.
szynkwias 127.
szypiee 114.
Szyrkowski 66.
szyroka 66.
szyroki 66.
szyrokie 66.
szyroko 17.
szyrzej 11.
szyrzyk 66.
ścią 170.
ściegna 29.
ścieżka 29.
ścięgać 100.
ściężaj 60.
ścirzpi 64, 179.
ściśni 14.
śédza 173.
śékło 154, 192.
śéwierdzenie 63.
śéwircień 64.
śéwirdzenie 63, 74, 170.
śéwirdzi 14, 63.
ślachatność 121.
ślachatny 121.
ślaachtę 106.
śladny 34.
ślizać się 189.
ślosarz 125.
ślusarz 119.
śmiaał 109.
śmiady 161.
śmiałanka 45.
śmieci 168.
śmieem 112.
śmieją 105.
śmieje 116.
śmiełości 39.
śmierci 63.
śmiercią 65.

- śmierć 64, 66, 120.
 śmierć || mor 69.
 śmiertelny 67.
 śmiertne 63.
 śmiertnee 116.
 śmiertności 63.
 śmierzyć 179.
 śmiotana 42.
 śmirć 64.
 śniedziona 159.
 śpiewaci 13.
 śpiewaniem 115.
 śpioch 44.
 srebrny 170.
 średni 32.
 środa 191.
 środniego 44.
 środująca 191.
 śron 170.
 śrebro 191.
 śrzoda 96, 170.
 śrzodek 170.
 styrbno, styrmno 179.
 świadczą 101.
 świadectwo 39, 147.
 świadectwo 180.
 świadecztwo 180.
 świadestwo 192.
 świaenti 56.
 świat 136.
 świat, w świecie 33.
 światłą 53.
 świad 204.
 światobliwość 99.
 świętości 99.
 swyżtich 57.
 świeca || światło 129.
 świeci 13.
 świecki 197.
 świeczka 148.
 świadczymy 34.
 świadectwa 39.
 świerbiączka 179.
 świerzepa 44.
 świerzop 44.
 świetlica 34.
 świetłością 39.
 świętą obiatowania 53.
 Świętomarz 205.
 Świętopełk 70.
 świeca 103.
 świeci 81.
 świećcie 156.
 świeździć 204.
 świętobliwie 99.
 świętobliwość 99.
 świlnie 200.
 swinia 103, 113.
 swiokier 44.
 swiontoszcz 58.
 swirecz 195.
 Świrszcz 63.
 świtanie 114.
 swizą 128.
 taa 117.
 taboret 123.
 taburet 123.
 tag im dawał 168.
 tag wiele 168.
 tajszy 146.
 tak 7.
 takiee 116.
 takieez 116.
 takim postępkiem 21.
 tako 7.
 takooż 112.
 tam 7.
 tambor 123.
 tamo 7, 123.
 tamom siedzieli 185.
 tanecznik 29.
 tanek 29.
 taniec 29.
 taniecznik 206.
 tanieczny 29.
 tańczyć 29.
 tapicer 127.
 targ 62, 120.
 targni 16.
 targń 16.
 Targosza 62.
 targowla 160.
 tarkot 68.
 tarn 67.
 tarnie 67.
 tarnina 67.
 tarnka 34, 62.
 tar(n)ki 166.
 tarnowy 68.
 tarty 120.
 Tatry 198.
 tan (= ten) 59.
 tchnąć 166.
 tchnąć się 192.
 tchu 165.
 tcimy 194.
 tezo 194.
 teego 117.
 (o) teem 111.
 (w) teemże 111.
 teen 109.
 teeż 112.
 tegom nie uczynili 185.
 teraz 195.
 terkotać 68.
 terpać 68.
 teschno 193.
 teskliwy 27.
 tesknić 27.
 teskny 27.
 teść 29, 172.
 Tewtrantem — bratem 58.
 tęcza 103.
 tędy 110.
 tęsknić 132.
 tęsknota 60.
 tętent 198.
 tkańca 17.
 tkni 16.
 tko 196.
 tkórędy 196.
 tkóry 196.
 tłaśnić 202.
 tłumaczyć 9, 122.
 tunc 97.
 tłuć 70, 124.
 tłumacz 70, 124.
 tłumaczyć 9, 122.
 tłusty 70, 124.

- tłuszczaami 102.
 tłuszcza 103.
 tniej 27.
 toaleta 123.
 Tobiasza 128.
 Tołstoj 133.
 Tomisłaowa 144.
 tonąć 183.
 tonę 137.
 topielec 26.
 toplec 26.
 torb 110.
 towarzyszewi 47.
 toż 112.
 (w) tóż godzinę 112.
 trafić 40.
 trafta 197.
 tragarz 121.
 trajdolić 202.
 trajgotać 202.
 trajgotka 202.
 trawa 137.
 trcią 189.
 trecina 189.
 trefić 40.
 tresce 189.
 trębcie 16.
 trębicie 16.
 tręzla 132.
 Trojdzien 205.
 Tropessino 51.
 trotoar 123.
 trotuar 123.
 trunna 200.
 trwaać 102.
 trwaał 109.
 trwać 166.
 tryjatr 198.
 trynk 200.
 tryumfm 125.
 trzaska 203.
 trząść 102.
 Trzebiemysł 46.
 Trzeblewicy 47.
 (we) trzeech 111.
 trzem 96.
 trzepać 33.
 trześć 177.
 trześć sie 52.
 trześnia 72, 95.
 trzewo 96.
 trzęsę 88.
 trzęsiesz 89.
 trzknienie 196.
 trzo 43.
 trzoda 95, 96.
 trzon 96, 193.
 trzop 43, 44, 96, 193.
 trzos 72.
 trzósło 96.
 trzosenyee 52.
 trzpiatał 45.
 trzlać 179.
 trzy 151.
 trzydziesny 188.
 trzykroć 108.
 trzynaście 192.
 tsczy 197.
 tualeta 123.
 tulić 124.
 tupot 202.
 tupać 202.
 turkot 68.
 twardy 34.
 twarzy 118.
 twierdza 66.
 twierdze 64.
 twierdzi 13.
 twierdzić 77.
 twierdź 171.
 twirdze 171.
 tworzyć 138.
 tworzyć || wytwarzać 119.
 twyych 111.
 tyftyk 203.
 tyknał 24.
 tym prawidłem 20.
 'tysięcy 133.
 tyym 111.
 tyż 28.
 ubaczem 19.
 ubaczy 14.
 ubiedrzny 178.
 ubogiee 116.
 ubożstwo 180.
 ubustwa 82, 113.
 ucho 123.
 uchwyliłaby 201.
 uciążaany 101.
 uciążaniaam 113.
 uciecha 33.
 uciek(i) 187.
 uciśnieniaam 113.
 uczeion 159.
 uczciwy 189.
 uczemy 19.
 uczennik 200.
 uczerwieniona 65.
 uczestnik 188.
 ucześnik 188.
 ucześnik 60.
 uczliwość 192.
 uczta 27.
 ucztować 27.
 uczy 13.
 uczyć 9.
 uczyniemy 19.
 uczynili 101.
 uczynioneem 116.
 uczynionnieś 200.
 uczynioo 109.
 uczyń 15.
 uczyrznion 179.
 ućciwość 172.
 ućciwy 172.
 ućwirdził 63.
 ućwirdziła 64.
 ućwirdzonych 65.
 udzielać 39.
 ufać 138, 183.
 ufają 57.
 udranczone 207.
 ugorznej 178.
 ująć, ujęty 61.
 ujęć 202.
 Ujejski 174.
 ujeżdżski 174.
 ujrzemy 19.
 ujrziałem 170.

- ujźrzeny 19.
 ukazy 14.
 ukośny 175.
 ukrad(ł) 187.
 ukrutność 124.
 ukuście 16.
 olaał 113.
 ołap 15.
 umar(ł) 187.
 umarły żony 145.
 umartwionym być 20.
 umerłego 68.
 umiaał 109.
 umierzyć 67.
 umirając 66.
 umirające 66.
 umirtwić 69.
 umirzyć 67.
 umysł 15.
 Uniejewo 47.
 unorzon 116, 124.
 upiók 44.
 upominaan 109.
 Uranija 128.
 uranioon 109.
 urzęgaly 57.
 uręgać 100.
 urzasnąć się 152.
 usielstwa 18.
 usiędzie 98.
 usłysz 15.
 usłyszysz 15.
 usnacht 125.
 uspakając 119.
 ustawcie 16.
 ustawiaan 109.
 ustawicztwo 180.
 ustawieniaa 113.
 ustąpić 100.
 ustnee 116.
 ustrzmić 178.
 (w) uściech 111.
 uśmierzyć 67.
 uśmirzyć 67.
 uśpieszycie 16.
 utciwe 172.
 utciwość 172, 194.
 utnij 146.
 utolić 124.
 utracici 13.
 utrzym 146.
 uun 108.
 uwiązili 99.
 uwiązła 99.
 uwichłany 141.
 uwiedszy się 34.
 uwiesiel 15.
 uwłaczać 75.
 uzdrow 13, 15.
 użreć 191.
 użrzały 191.
 uupić 142.
 w błędnem 73.
 w brodę 73.
 w człowiece 73.
 w długiem 73.
 w drodze 73.
 w dworze 30.
 w głodzie 73.
 w głowę 73.
 w grzeszech 73.
 w krolewstwa 73.
 w krolu 73.
 w krowach 73.
 w proch 73.
 w prozność 73.
 w sławę 73.
 w słodkości 73.
 w słoność 73.
 w słowa 73.
 w spowiedzi 73.
 w swem 73.
 w świętem 73.
 w trojakiem 73.
 w trojcy 73.
 w wrzemiennem 73.
 w zbawienie 73.
 w zwięce 73.
 w zwonkach 73.
 waał 108.
 waam 111.
 waas 111.
 wachnięcie 138.
 wahać się 140.
 wahanie 138.
 Walcierz 205.
 Wallenrod 133.
 Wanchoz 51.
 Wanda 55.
 Wa(n)wel 55.
 wańtuch 176.
 warąkowych 58.
 warcaby 121.
 Warcisław 76.
 warceć 120.
 warować się 161, 205.
 Warszawa 121.
 Warszewa 40.
 warszewski 47.
 Warszowa 40.
 warszowski 47.
 wartki 69.
 Warta || Zawiercie 69.
 warunek 28.
 warunkowe 58.
 warznik 177.
 waszmość 199.
 watrznia 178.
 wawtpienia 56.
 Wawrzeniec 18.
 Wawrzon 18.
 Wawrzyniec 18.
 ważąc 109.
 ważoon 109.
 ważyć — sparzyć 151.
 wagrody 53.
 wąski 113.
 wąpieli 18.
 wątp 160.
 wątroba 57.
 wąż 57.
 wchodzi 14.
 wciąpać 202.
 wczesny 40, 41, 156,
 175.
 wcześniej 8, 130.
 wcześło się 190.
 wczorej 130.
 wdrzeszyli 195.
 wdy 189.

- wdzięcie 148.
 wdźwignicie 17, 170.
 we człowieka 73.
 we czrzewiech 73.
 we dwu 30.
 we głowę 73.
 we grodzie 31.
 we krzu 73.
 we księgach 73.
 we mleku 31.
 we młodości 72, 73.
 we proch 73.
 we prozność 73.
 we słowa 73.
 we sromotę 72, 73.
 we swej 73.
 we śrzedę 73.
 we trzech 30, 73.
 we trzemiech 31.
 we Wiedniu 31.
 we wrociech 73.
 we zbawieniu 73.
 we zborze 73.
 we złem 73.
 we złocie 31.
 we zwonkoch 73.
 wee dwu 106.
 wejźrzy 170.
 wełna 144.
 wełna 70.
 wełnie 71.
 wędę 146.
 wepchaj 74.
 Verbenice 65.
 wesele 75.
 weskwitło 74, 192.
 westchnąć 30.
 weszczdła 187, 192.
 weszczdło 148.
 weszła 30.
 weszło 30.
 weś jęczmienia 168.
 weśrzod 73.
 wetkać 30.
 wezbrać 30.
 wezdręnąć 30.
 wezwać 74.
 wezwrocon 74.
 węzdy 26.
 weźmie 17.
 weźmi 14.
 weźmicie 17.
 weźm 17.
 węd 110.
 węda || wędka 113.
 wędrować 55.
 wędzonka 113.
 węłił 98.
 wępić 100.
 węzeł 28.
 węzewie 47.
 wiał 113.
 (w) Wiadniu 40.
 wianął 45.
 wianek 29.
 wianie 41.
 wianny 34, 40.
 wiara 41, 120.
 wiarować się 40, 161, 205.
 wiat 28.
 wiatr 120.
 wiatry 39.
 wiąz 107.
 widzą 159.
 widzeni 115, 159.
 widziaał 109.
 widzieeć 103.
 widź 15.
 widźcie 13, 16.
 wieczerny 42.
 wieczierzadnia 191.
 wieczerz 103, 104.
 wieczernik 178.
 wieczerny 177, 178.
 wiecznee 116.
 wieczoor 108.
 wieczyyście 101.
 wiedma 173.
 wiedz 15.
 wiedzą 159.
 wiedzeni 159.
 wiedzieno 43.
 wiedziony 159.
 wiedź 15.
 wieedział 101.
 wiejski 173.
 wiekami całemi 20.
 wiekuje pamięci 145.
 wielbłąd 198.
 wielgi 202.
 wielgiee 116.
 wielgieem 116.
 wielgłowski 7.
 wieliki 17.
 wielikiim 114.
 wielki 17.
 wielkieem 116.
 wielkiem panom 21.
 wielkim człkiem 20.
 wielkomyśność 190.
 (o) wienie 39.
 wienie 41.
 wieniec 29.
 wieno 39.
 wieńczyć 29.
 wiercie 206.
 wiercieć || wrota 69.
 wiercimaak 108.
 wiercioch 44.
 wierność 120.
 wierny 24.
 wierować się 40.
 wierscie 151.
 wiery 39.
 wierzaj 8.
 Wierzbice 63.
 Wierzbina 63.
 Wierzbnice 63.
 wierzech 65.
 wierze 34, 41.
 wierzemy 19.
 wierzęmy 19.
 wiesiel się 15.
 wiesielcie się 16.
 wiesiele 205.
 wiesieliim 114.
 wiesielim 114.
 wiesielmy się 16.
 wiesiolee 114.
 wiesioły 140, 161.

- wiesło 43.
 wiesna 43.
 wieszczeryca 79.
 (w) wieśnie 42.
 wietrow 39.
 wietrzny 178.
 wietrzyk 34, 120.
 wietrzeć 41.
 wieźć 48.
 wieża 103.
 wieźcie 156.
 wieźć || wiozę 129.
 wieźć || wozić 129.
 wiece 145.
 więceńcew 47.
 więcszy 173, 193.
 większy 193.
 większy 193.
 więzać 100.
 więzici 13.
 wikłać 141.
 wilga 18, 71, 127.
 wil(g)ki 188.
 wilgoć 18, 71, 127.
 wilk 18, 71, 127, 136.
 wilkość 188.
 winąą 114.
 wiochna 45.
 wiodę 122.
 wionąć 45.
 wioska 45.
 wiosło, na wiosle 41.
 wiosna, wiosnie 41.
 wiosnianka 45.
 wiotchy 193.
 wiotki 193.
 wiozę 122, 137.
 wióry 91.
 wiópc 112.
 wir 17.
 Wir 66.
 Virbenta 51.
 Vircisir 157.
 wirgać 179.
 wirsz 65.
 wirszek 65.
 wirzba 62, 64, 126.
 wirzba 64.
 wirzbie 65.
 Wirzbięta 150.
 Wirzbięty 64.
 wirzch 62, 63, 64, 65,
 179.
 wirzchni 63.
 wisiel 207.
 wissi 200.
 wisznia 152, 175.
 wiwilga 198.
 wizerunek 28.
 wizerunk 28.
 vizjawił 24.
 wiżerunk 153.
 wjara 160.
 wlec 97.
 wlecz 149.
 wleć 102.
 wlokę 44.
 władać 75.
 Władysław 121.
 władza 104.
 władzã 103, 104.
 włajca 173.
 własnee 81.
 własnemi piersiami 20.
 włodać 75.
 wlogawy 143.
 włości 101.
 włosny 175, 188.
 włostnoość 80, 108.
 włostny 75.
 Włoszy 159.
 wnęk || wnuk 61.
 wnętrznie 178.
 wnidzi 14.
 wnidzicie 17.
 wnidź 15.
 wniesła 42.
 wniść 202.
 wobyczaj 79.
 Wochrz 150.
 Wociech 185.
 wode 61.
 wodzi 13.
 wodzony 159.
 Woicech 157.
 wojewoda 46.
 wojować 46.
 woła 91, 103, 104.
 wole 130.
 wolee 81, 104.
 Wolemir 66.
 wolen, wolna 29.
 wolé 81.
 wolim 19.
 volodarios 74.
 Wollter 133.
 woleem 112.
 Wołodzisław 74.
 Wołoszy 159.
 wołuw 82.
 wontpieńie 58.
 woodz 108.
 woół 108.
 wooz 108.
 wócznee 116.
 woźny 175.
 wód 110.
 wójt 123.
 wóla 91.
 wóz 7.
 wózek || wózka 112.
 Vpchoſteo 52.
 wpszroncz 58.
 wróćcał 100.
 wrobl 160.
 wroceniem 114.
 wroci 13, 14.
 wrocici 12.
 wroc 15.
 wrona 72, 94.
 wroot 111.
 Wroszyn 51.
 wrota 95.
 wrotnieſtwo 180.
 wróbel 95.
 wróg 95.
 wrzask 96.
 wrzeszena 43.
 wrzód 96.
 wschostać 186.
 (we) wsiaach 111.

wsiaą 114.
 wielki 207.
 wiekra 196.
 wskłonić 74.
 wskrzesi 13, 14.
 wskrzeszenie 74.
 wskrzesaniu 42.
 wsni się 143.
 wsniać 143.
 wspomienisz 54.
 wspomieniał 59.
 wspominać 54.
 wspomocy 13.
 wspomocy 14.
 wspólny 30.
 Vsebant 50.
 wstać 30, 74.
 wstań 13, 15, 73.
 wstańcie 17.
 wstargnyenya 59.
 wstęp 100.
 wsthyempuyacz 206.
 wstrzeźliwość 60.
 wstrzeźliwość 60.
 wszaak 112.
 wszczać 180.
 wszczedł 192.
 wszczypiona 82.
 wszechnica 133.
 wszedł 30.
 wszeje 117.
 wszeem 111.
 (we) wszeem 111.
 wszegdyńcy 113.
 wszego 152.
 wszeliki 17.
 wszelki 17.
 wszelkiej 116.
 Wsesiodł 34.
 wszwytkiem 196.
 wszystkich 11.
 wszystkim drugim 21.
 wszystkim żywym 21.
 wszystkiim 111.
 wtnieniem 114.
 wtoore 106.

wthorą modływa mo-
 wyl 57.
 wtóry 91.
 wuczynił 78.
 wuod 82, 111.
 wwiedzi 14, 15.
 wwiedź 15.
 wybaw 15.
 wyblędzić 100.
 wyciągnąć 102.
 wyciągając 98.
 wyciężstwo 180.
 wyczal 150.
 wydał 109.
 wydra 89.
 Wydźga 149.
 wyjąć 103.
 wyjci 12.
 wyjęcie 114.
 wyjmi 14.
 wykluwać 125.
 wykład 108.
 wykłnć 125.
 wykłować 125.
 wykupi 14.
 wylał 109.
 wymachiwać 156.
 wymi 14.
 wymiet 42.
 wymiot 42.
 wynlacać 75.
 wymyślonee 116.
 wynidzi 14.
 wy nyewyastach 24.
 wyobraszenie 207.
 wypądzić 100.
 wypleć 102.
 wypowiedzion 45.
 wypowiedźni 173.
 wypożyczałeś 81, 112.
 wypraw 15.
 wyprawiają 106.
 wyprooznieni 113.
 wypruć 125.
 wypruwać 125.
 wypuści 14.
 wypuść 15.

wyraźny 175.
 wyrębiwszy 98.
 wyrwać 126.
 wyrzeczenie 44.
 wyrzek(ł) 187.
 wyrzszy 151.
 wysoki 9, 183.
 wyszą 103.
 wyszczyrzaj 67.
 wysze 145.
 Wyszegrod 46.
 Wyszogrod 46.
 wytargdni 196.
 wytargni 14, 15.
 wytargń 15, 17.
 wytargńcie 17.
 wymienienie 200.
 wytrwać 203.
 wywiedzi 14.
 wywieź 43.
 wywlokzyć 44.
 wywoł 13, 15.
 wywołcie 16.
 wywołać 102.
 wyzłacać 75.
 wyznał 109.
 wyznaaw 109.
 wyzwałaany 101.
 wyzwol 13, 15.
 wyeszglowy 206.
 wyesziny 206.
 wyżeni 14.
 wzbudź 14.
 wzdużaa 115.
 wzdraż 194.
 wzdrażnić 74.
 wzdrost 194.
 wzdruszyć 194.
 wzdychanim 114.
 wzdzierzy 65.
 wzemknąć 30.
 wzerać 30.
 wzeszło 30.
 względni 14.
 wziaata (wzięta) 101.
 wzięła kołdra 101.
 wzięć 103.

- wziął 109.
 wzięła 61.
 wziął 61, 122.
 wzjaawi 100.
 wzjutrniejszą 178.
 wzmożyć 74.
 wznia 197.
 wzniesi 14.
 wznowi 14.
 wzowi 14.
 wzór 107.
 wzraaz 108.
 wzrok 95.
 wzrost 92.
 wzrucić 191.
 wzwiastować 190.
 wždy 26, 188.
 z stadła 73.
 z stopą 30.
 z świętą 73.
 zaakonnych 106.
 zabierać 67.
 zabroniemy 19.
 zacimieniem 24.
 zaczynał 109.
 zacząwierdzać 63.
 zadawalniać 119.
 zadzierzysty 69.
 zagardywać 76.
 zaiście 204.
 zajutraa 105.
 zajutrzniejszy 178.
 zaklaad 108.
 zakon 107.
 załacwić 204.
 założenie 207.
 zamęćcie się 16.
 zamknij 146.
 zamknięte 125.
 zamojski 174.
 zamoseski 174.
 zamrażać 75.
 zamrożyć 124.
 zanarzać się 118.
 Zandomir 50.
 zanurzać 118.
 zanurzyć 124.
 zapłacon 109.
 zapłócić się 16.
 zapomnial 109.
 zapowiedzieny 39.
 zaprzaano 101.
 zaprzaz 153.
 zapyadzyły 206.
 zasłodka 113.
 zasuwka 125.
 zaszczyć 13.
 zatraconismy 44.
 zatworzyć 202.
 zawdy 189.
 zawiasa 35.
 zawierzucha 204.
 zawiesa 35.
 zawiera 67.
 zawięzy 100.
 zawinięty || zawiniatko 113.
 zawiteem 116.
 zawloką 44.
 zawołajac 109.
 zazrość 195.
 zażrzy 170.
 zażeezce 113.
 zażegł 33.
 zażze 182.
 zākón 107.
 zālesie 105.
 ząby 59.
 ząki 56.
 zbaw 15.
 zbieeg 108.
 zbierzy 14.
 zbir 17.
 zbirać 66.
 zbliżyć 153.
 zbłądzić 100.
 zbłądzić 100.
 zborzona 124.
 zbotwiały 124.
 zbozaa 113.
 zbudzi 14.
 zburzyć 124.
 zburzyła 124.
 zbutnieć 124.
 zbutwieć 124.
 Zbylitowice 127.
 Zbylitowo 9.
 Zbylitowski 9.
 Zbylut 9, 127.
 zdaleca 204.
 zdejm 201.
 zdejmować 201.
 zdjąć 201.
 zdławieć 202.
 zdnamieniki 196.
 zdradził 100.
 zdrachnąć się 152.
 zdradliwą — wzywa 58.
 zdradzać 194.
 zdradźca 174.
 zdrajca 174.
 zdrazy 194.
 zdrętwieć 202.
 zdrućmy 194.
 zdrzucić 194.
 zdumieć się 202.
 zdza 165.
 zdza: we zdzy 11.
 zdiebłko 190.
 Zdzimir 158.
 ze sądu 31.
 ze sta 30.
 zebrać 30.
 zecer 131.
 zegar 131.
 zejma 201.
 zejmować 201.
 zejść 32.
 zekłac 165.
 zelować 131.
 zelgać 74.
 zemglało 193.
 zeńdę 146.
 zepchnąwszy — miaw-
 szy 58.
 zernąć 206.
 zestał 73.
 zestawieć 30.
 zestarzeć się 30.

- zestąpić 30.
 zeszcie 175.
 zeszyt 30.
 zetrzy 14.
 zeźże 182.
 zgardzenie rajske 76.
 zgardzić 190.
 zgiełk 70.
 zgińcie 17.
 zgłędem 190.
 zgliszce 198.
 zgładź 15.
 zgło 197.
 zgłoba 196.
 zgłobcie się 16.
 zgłobić się 196.
 zgodniejszemi są młodszy
 20.
 zgon 203.
 zgorzało 151.
 Zgovetca 51.
 zgrumadnee 116.
 zgrumadny 124.
 zgrzypiec 202.
 zgrzytać 197.
 ziadnimi 207.
 ziaraa 115.
 ziarnisty 120.
 ziar(n)ko 166, 190.
 ziarno 69, 120, 121.
 zieem 106, 111.
 zieemie 106.
 ziemia 103.
 ziemienin 42.
 (na) ziemio Egiptoko
 114.
 ziemizulć 82.
 ziemi 160.
 ziemia 91.
 ziębnąć 183.
 ziemię 59.
 zima 18.
 zinąd 110.
 zioła 122.
 ziomek 44.
 zjaw 15.
 zjawcie 16.
 zjąć 201.
 zjednocenie 149.
 zjednocić 149.
 zjędrzniec 178.
 zjinaczycie 16.
 zjiścić 138.
 zjękł się 99.
 zlaa 114.
 złoba 196.
 złorzeczyństwo 18.
 złoto 97.
 złożemy 19.
 zły 31.
 (se) złyym 114.
 zła 191.
 Zmarsk 62.
 zmarski 192.
 zmarszczki 192.
 zmartwykrześć 186.
 zmartwywstać 186.
 zmierzch 141.
 zmierzkło się 141.
 zmiłowaci się 13.
 zmirzyć 67.
 zmiscać 162.
 zmniejszyć 74.
 zmyśność 190.
 zna 121.
 znaan 109.
 znaje 116.
 znajemy 116.
 znajmość 7, 185.
 znajomy 46.
 znamion 110.
 zniecierzpliwiony 179.
 zniżyć 153.
 zobać 45.
 Zochsija 186.
 zodyjakiem 128.
 Zofija 128.
 zondal 58.
 zorza 103.
 zorza 103.
 zostań 15.
 zostawmy 160.
 zowąd 110.
 Zódow 52.
 zóob 108.
 zrozumieć 125.
 zrucić 191.
 zrzasać się 152.
 zrzassy się 45.
 zrzerzą 151.
 zrzosną się 45.
 zrzucić 191.
 zrzucimy 16.
 zstąpić 30.
 zstępi 14, 100.
 zszyc 30.
 ztavd 56.
 'Zubaty 133.
 żubr 154.
 zuchwałstwo 183.
 zuć 181.
 zufalstwo 183.
 zumieć się 202.
 zumiela 39.
 zważy — zdarzy 151.
 zwiastują 39.
 zwiedzieni 159.
 zwierciadełko 28.
 zwierciadko 28.
 (w) zwierciadle 40.
 zwierciadło 200.
 (w) zwierciadle 40.
 Zwierszow 47, 63, 65.
 zwierzątko 113.
 zwierchny 204.
 zwiestowano 39.
 zwierchność 67.
 zwięży 14.
 zwirchowany 65.
 zwirchowany 65.
 zwlekł 44.
 zwłokszy 44.
 zwoję 173.
 zwol 15.
 zwolena 43.
 zwon 148.
 zwono 148.
 zworzniak 177.
 zwrot || powrót 110.
 zydzie 17.
 zye trzech 206.

- zygzak 166.
 zyskać 32.
 zyszcze 105.
 zzywać 182.

 ździebło 27.
 ździwić się 169.
 źdźbło 27.
 źrebię 191.
 żrenica 201.
 żróbak 44.
 żróbek 44.
 źródło 191.
 żrzeb 44.
 żrzeciłny 205.
 żrzobek 43.
 żrzy 16.
 zwierciadło 169, 170,
 198.
 zwier 169, 170.
 zwierzyna 170.
 zwierzę 148.

 żadający 53.
 żaden 29.
 żadnem mieścem 20.
 żal 8.
 (w) żałobaach 111.
 żałob 111.
 żałośny 175.
 żałować 102.
 żałował (sząłował)
 207.
 żarcie 67.

 żardka || żerdź 68.
 żarli 67.
 żarł 69.
 żarna 120, 121.
 Żarnota 63.
 Żarnow 63.
 żarzewie 198.
 żądając 101.
 żąci 12.
 żądz 103.
 żdzi 16.
 Żdzary 192.
 żdźgł 192.
 żdżyć 192.
 zebr 154.
 zec 13.
 żelazny 33.
 żelazo 129.
 (w) żeli 41.
 żenie 36.
 (po) żenie 42.
 żeniec 26.
 zerdka 67.
 zerdź 65, 129.
 zerdź || grod 69.
 zerncha 197.
 żęborznik 177.
 żędać 100.
 żgać 148.
 żłobek 122.
 żłob 74, 97, 107.
 żłub 82.
 żmija 31.
 żmije (= żmiję) 61.

 żminda 176.
 żnać 201.
 żni 16.
 żniwiarz 119.
 żołd 154.
 żołdnie(e)rz 187.
 żołmierz 162.
 żołna 70, 122.
 żołnierz 119.
 żołnierz 187.
 żołndź 58.
 żonę, żeniesz 33.
 żonie 34, 36.
 żonka 113.
 żółc 70.
 żółty 70.
 żóraw 91, 126.
 żożdło 101.
 żrzebi 96.
 żuaw 154.
 żufeczka 153.
 żuławy 124.
 żuraw 124, 126.
 (o) Żydziech 111.
 Żyrdnicy 63.
 żyrdź 65.
 Żyroslawice 66.
 żyrzec 28.
 żywą 11.
 żywi 13.
 żywoda a łaska 168.
 żywoda niebieski 168.
 żywoda wieczny 167.
 żywota 105.

